ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

ՊԷՅՐՈՒԹ, 1980

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԳՈԼԷՃԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՄԲԻՈՆԻ

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

ՀԱՏՈՐ Ը.

խմբագիր

ԵՐՈՒԱՆԴ Հ. ՔԱՍՈՒՆԻ

ՊԷՅՐՈՒԹ, 1980

PUBLISHED BY THE ARMENIAN DEPARTMENT OF HAIGAZIAN COLLEGE

HAIGAZIAN

ARMENOLOGICAL REVIEW

VOLUME 8

EDITOR
YERVANT H. KASSOUNY

BEIRUT, 1980

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍԻ էջերը բաց կը մնան բոլոր անոնց, որոնք գիտեն գիտական հիմքերու վրայ նետուած եւ առարկայօրէն ներկայացուած խօսքին արժէքը։

Դադիվանք

ԲԱԳՐԱՏ ՈՒԼՈՒԲԱԲԵԱՆ
ՄՈՒՐԱԴ ՀԱՍՐԱԹԵԱՆ

Հին Հայաստանի Արցախ նահանգի առաջին ու խոշոր հոգեւոր կեդրոններից մէկն է Դադիվանքը, կոչուած նաեւ Խութայ վանք:

Պատմական Հաթերքից բաւականին վեր (այժմ լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի Ջարեքտար գիւղից արեւմուտք), Տրտու-Թարթառ գետի ձախ ափին, մի բլրակի վրայ փռուած է վանքի համալիրը՝ ժամանակից սեւացած ու մամռակալած կիսաւեր մատուռներով, հին ու նոր եկեղեցիներով, որոնցից վերջինի կառուցումը տեղի է ունեցել ԺԳ. դարում:

Դադիվանք է կոչւում Թադէոս Առաքեալի եօթանասուն աշակերտներից մէկի՝ Դադի կամ Դադոյի անունից, նաեւ Խութայ վանք, որովհետեւ գետափնեայ խութի (բլրակի) վրայ է գտնւում:

Ըստ աւանդութեան՝ վանքի առաջին եկեղեցին պէտք է կառուցուած լինի Ք. Ե. առաջին դարի երկրորդ կէսին: «Դադին՝ մի եւթանասնիցն, որ գնաց հրամանաւ Թադէի ի Մեծն Հայք եւ կողմանս հիւսիսոյ, եւ լուեալ զմահն Աբգարու, դարձաւ եւ եմուտ ի Փոքր Սիւնիք, եւ կրօնաւորեալ անդէն ծածկաբար՝ վախճանեցաւ եւ տեղին շինեցաւ վանք եւ յանուն նորա կոչեցաւ Դադիու»[1]*:*

Վանական շինութիւններից շատերի վրայ կառուցման տարեթըւեր չկան: Նրանց խոր հնութիւնը ենթադրւում է ճարտարապետական ձեւերից եւ աղբիւրագիտական տուեալներից: Դադիվանքն Արցախի Մեծկողմանք կամ Մեծկվենք գաւառի առաջնորդարանն է եղել, իսկ այս առաջնորդարանի հոգեւոր եռուն կեանքն անխաթար

---

1. Միխայէլ Ասորի, *Ժամանակագրութիւն*, Երուսաղէմ, 1871, յաւելուած, էջ 33:

պահպանուել է քրիստոնէութեան մուտքից սկսած: Մեծկվենքի եպիսկոպոսները միշտ էլ եռանդուն մասնակցութիւն են ունեցել Հայոց արեւելից կողմանց հոգեւոր ու մշակութային կեանքին:

Վանքն ու նրա միաբանութիւնը մեծամեծ աղէտների են ենթարկուել՝ սելճուքեան արշաւանքների պատճառով: Ժամանակի աղբիւրները միահամուռ վկայում են Խաչէնի ու յատկապէս նրա մշակութային կեդրոնների աւերումը Չոլի դաժան զօրավարի կողմից: Սամուէլ Անեցու պատմելով՝ Չոլին խաբէութեամբ իր մօտ էր հրաւիրել Խաչէնի իշխաններին, կալանաւորել շատերին: Ապա «մաշեաց զերկիրն սովով եւ սրով եւ գերութեամբ, ընդ որս քահանայք եւ սուրբ կտակարանք եւ կրօնաւորք առ ոտս անկան անօրինաց»[2]:

Այս աղէտը տեղի է ունեցել 1143 թուականին: Երկու-երեք տարի յետոյ Չոլին վերստին գալիս է Խաչէնի վրայ, որովհետեւ Նահանգի մնացած տէրերն ապստամբել էին, թօթափել բռնաւորի լուծը («...սակաւ ինչ մնացեալքն յազատաց անտի, որք էին ղօղեալք յանտառս մայրեաց, առին դարձեալ զբերդ-ամրոցս իւրեանց, եւ դարձեալ ապստամբութեամբ վարէին ընդ տաճկացն»)[3]:

Այս անգամ Չոլին գալիս է վրէժխնդրութեան կատաղի մոլուցքով, եւ չկարողանալով տիրել Խաչէնի ամրոցներին, աւերում ու հրի է մատնում գաւառի անպաշտպան բնակավայրերը, ինչպէս եւ Դադիվանքը. «Իսկ զամրոցսն ոչ կարաց առնուլ, բայց զգաւառն զամենայն ի սպառ աւերէր. այրեաց եւ զառաքելադիր ուխտ սրբութեան, որ կոչի Դադուի վանք»[4]:

Պէտք է կարծել, որ շատ շուտով վերականգնուել է վանքը, վերացուել են աւերածութեան հետքերը, քանի որ ԺԲ. դարի երկրորդ կէսին՝ Մխիթար Գոշը, Խաչէն գալով եւ մնալով յատկապէս Վերին Խաչէնի իշխան Վախտանգի տանը, երկրի աշխարհիկ իշխանութիւնն ու հոգեւոր կեանքը գտաւ մի այնպիսի բարգաւաճ վիճակում, որպիսին նա չէր տեսել բովանդակ Հայաստանում, եւ եթէ նրա հետ համեմատելու մի տեղ գտնում էր, ապա դա էլ կիլիկեան հայոց իշխանապետութիւնն էր[5]:

---

2. Սամուէլ Անեցի, *Հաւաքմունք ի Գրոց Պատմագրաց*, Վաղարշապատ, 1893, էջ 132:

3. Մ. Գօշ, *Կաթողիկոսք եւ Դէպք Աղուանից Աշխարհին ի Մէջ ԺԲ Դարու* (տես՝ Ղ. Ալիշան, *Հայապատում*, Վենետիկ, 1901, էջ 386):

4. Նոյնը:

5. Մխիթար Գօշ, *Դատաստանագիրք Հայոց*, Վաղարշապատ, 1880, երկրորդ էջագրութիւն, էջ 71–74: Ալիշան, *Հայապատում*, էջ 406–407:

Դադիվանքը, ուրեմն, գտնւում էր Միջնարգախի կամ Հաթերքի իշխանների տիրոյթում: Իսկ այս իշխանները ներկայացնում էին հին Արցախի տէր Առանշահիկների մի ճիւղը, որը հիմնականում տիրապետութիւն ունէր Թարթառի ձախ ափի վրայ: Ճիշդն ասած, դժուար էլ է այս իշխանական տան տիրապետութեան իրական սահմանները գծել, որովհետեւ Արցախի տարածքի վրայ Ժ. դարից յետոյ իշխող Առանշահիկ տոհմի երեք ճիւղերը (Խոխանաբերդի-Գանձասարի տէրերը, Հաթերք-Դադիվանքի տէրերը եւ Ծարի-Խաթրավանքի տէրերը) պարբերաբար իրար զիջում էին երկրամասի գահերէց իշխողի կամ իշխանաց-իշխանի դերը, եւ միեւնոյն տիրոյթի այս կամ այն կէսը մէկ այս ճիւղի ներկայացուցչի իշխանութեան ներքոյ էր լինում, մէկ՝ միւսի: Այսքանը տեղի էր ունենում խաղաղ ճանապարհով, առանց մեծ բարդութիւնների, որովհետեւ նրանք միշտ էլ գիտակցում էին իրենց տոհմակունքի նոյնութիւնն ու հարազատութիւնը:

Այսուամենայնիւ, Դադիվանքը միշտ էլ գտնւում էր Հաթերքեան իշխանաւորների տիրոյթում. այս ճիւղի տոհմական գերեզմանատունն էր հանդիսանում միաժամանակ, եւ հաթերքեանները, հետագայում նաեւ ծարեցիներն էին, որ հովանաւորում էին վանքի ծաղկմանը:

Վանական շինութիւնները հիմնականում պահպանուել են, եւ նրանց ներկայ վիճակի հիման վրայ դժուար չէ ներկայացնել բարգաւաճ օրերի ընդհանուր պատկերը:

Պէտք է կարծել, որ միայն Ս. Թադէ միանաւ եկեղեցին է (տեղադրուած համալիրի հիւսիսային կողմում), որ իր վրայ կրում է նախաուելճուքեան շրջանի շինարարական-ճարտարապետական արուեստի կնիքը եւ հաւանաբար կառուցուած է Ժ-ԺԱ. դարերում: Մնացածները՝ կառուցուած կամ հիմնովին վերականգնուած շէնքեր են, եւ թուագրւում են վերը յիշուած սելճուքեան աւերածութիւններից յետոյ եկող ժամանակաշրջանով: Անկասկած է, որ նոր կառուցումներն ու վերականգնումներն էլ սկսուել են ԺԲ. դարի 80-ական թուականների սկզբից, երբ Հաթերքի տէր եւ Արցախի գահերէց իշխան Հասան Վախտանգեանը, իշխանութիւնը յանձնելով իր վեց որդիներին, յատկապէս աւագին՝ Վախտանգին, Դադիվանքում կրօնաւորելու գնաց իր եղբօր՝ Գրիգորիս եպիսկոպոսի մօտ: Այս առթիւ հետաքրքիր տեղեկութիւն է հաղորդում Հասանի վիմագիրը՝ քանդակուած 1182 թ.: Ահա այդ արձանագրութիւնն ամբողջութեամբ. «Ես՝ Հասան, որդի Վախտանգա, տէր Հաթերքո եւ Հանդաբբերդո, Խաչինբերդո եւ Հաւախաղացին, կացի յաւադութեան ամս Խ շատ պատերազմաւ եւ յաղթեցի թշնամեաց իմոց աւգ-

նութեամբ ա[ստուծո]յ: Եւ եղեն ինձ Զ որդի: Զբերդերս եւ զգաւառս ետու նոցա եւ եկի ի վանքս մատ յիմ եղբայրս ի տէր Գրիգորէս եւ եղէ կրնաւնաւոր եւ բերի զխաչքարս յԱղուայ, շատ աշխատութեամբ եւ բազում հնարիւք կանգնեցի սուրբ նշան հոգւոյ իմոյ: Արդ վասն ձէր հոգւոյդ, որք ընթեռնոյք, զիս յաղաւթս յիշեցէք: ՌԼԱ թուիս»[6]:

Սկսուեց վերակառուցումների ու նոր շինարարական աշխատանքների մի եռուն շրջան, որը պէտք է տեւէր մինչեւ յաջորդ դարի վերջը, եւ ԺԴ.ի սկիզբը՝ թաթար-մոնկոլների տիրապետութեան սաստկացումը, երբ մահմեդականութիւն ընդունած բռնակալներն արդէն քաղաքական ու ընկերային անտանելի ճնշումներին գումարեցին կրօնական անհանդուրժողականութիւնը:

Իւրատեսակ այս վերածննդի ու վերակերտման փուլն ամենից առաջ պայմանաւորուած էր Զաքարեան իշխանապետութեան վերելքով: Սարգիս Զաքարեան ամիրսպասալարի քաղաքական յաջողութիւնները բազմապատկուեցին նրա քաջ ու տաղանդաւոր զաւակների՝ ամիրսպասալար Զաքարէի ու Աթաբեկ Իվանէի պաշտօնական առաջընթացի օրերում: Վրաց արքունիքում հասնելով բարձրագոյն դիրք ու պատուի, շրջահայեաց եղբայրները կարողացան հայ-վրացական զինակցութեան ուժով Հայաստանի մեծագոյն մասն ազատագրել օտար տիրապետութիւնից եւ հայ ժողովրդի համար ապահովել ազգային քաղաքական ու մշակութային զարգացման պայծառ հեռանկարներ: Զաքարեանների հովանու տակ ծաղկում էին հայոց իշխանութիւնները, յատկապէս Խաչէնի եռաճիւղ տիրակալութիւնը, քանի որ ճիւղերից իւրաքանչիւրը Զաքարեան տան հետ կապուած էր արիւնակցութեամբ: Կրօնաւորեալ Հասանի աւագ որդի Վախտանգի կին Արզու-Խաթունը Տփղիսի ամիրա ու Մահկանաբերդի տէր Քրդի դուստրն էր, իսկ Քրդի քոյրն էլ Սարգիս ամիրսպասալարի կինն էր՝ Զաքարէի ու Իվանէի մայրը: Սարգսի դստերից մէկը (Խորիշահ) կինն էր Ներքին Խաչէնի տէր Վախտանգի, միւսը (Դոփ)՝ Վերին Խաչէնի կամ Թարայ տէր Հասանի:

Հաթերքի հարուստ ու ազդեցիկ տիրոջ կրօնաւորութեան

---

6. Մակար Վ. Բարխուդարեանց, *Արցախ*, Բագու, 1895, էջ 203–204: Արձանագրութիւնը քանդակուած է եղել երկար-խորանարդաձեւ մի քարի վրայ, որը հետագայում օգտագործուել է իբրեւ վանքի գմբէթաւոր երկրորդ եկեղեցու բեմի սեղան: Այստեղից էլ անհետացել է: Մենք նրա վերջին տողերն ընդգրկող (սկսած «յԱղուայ շատ աշխատութեամբ...») մասը գտել ենք վանքի բակում գոյացած մի փոսի մէջ:

շնորհիւ արագօրէն վերականգնուեց եւ բարգաւաճեց Դադիվանքը: Անկասկած Հասանի առաջին հոգսն էր՝ կառուցել իր եկեղեցին, այն, որ չփայլելով ճարտարապետական տեսակէտից, օժտուած է մի այլ, շատ կարեւոր առանձնայատկութեամբ: Հասանի եկեղեցին այժմ էլ կանգնած է համալիրի հարաւ-արեւելեան եզրի մօտ, Արզու-Խաթունի կառուցած կաթողիկէի կողքին եւ դարերի ընթացքում քիչ վնասուածքներ կրած լինելով, համարեա մնում է այնպիսին, ինչպիսին կառուցուել է Հասանի կամքով 1180-ական թուականներին: Ճիշդ է, նրա վրայ չկայ շինարարական արձանագրութիւն, սակայն յայտնի է, որ եղել է կրօնաւոր դարձած իշխանի բարեպաշտական գործունէութեան արդասիքը, այսինքն՝ կառուցուել է ԺԲ. դարի 80-ականների առաջին կէսում, երկիրը սելճուք-թուրքական տիրապետութիւնից ազատագրուելուց յետոյ, բայց իբրեւ այդ տիրապետութեան դաժան մղձաւանջի վկայ եւ անջնջելի յուշ: Շէնքի պատերի մէջ ագուցուած են ասպատակիչների կողմից աւերուած նախկին շէնքերի մնացորդներ՝ խոյակներ ու քանդակազարդ ուրիշ քարեր, ամբողջական խաչքարեր ու ջարդուածների բեկորներ, արձանագրեր ունեցող ու անգիր բազմաթիւ քարեր: Արեւմտեան մուտքի ճակատին տեղ է գտել նաեւ մի ջրաղացքար, որ նշանակում է՝ բարբարոսները վանքի ջրաղացն էլ են աւերած եղել, եւ շինարարներն այստեղ անմահացրել են նրա ժրաջան մասունքը:

Արզու-Խաթունի եկեղեցին՝ կաթողիկէն, վանական համալիրի ամենաշքեղ կառոյցն է, այսօր էլ համարեա անխաթար պահպանուած եւ ներկայանում է որպէս հայկական ճարտարապետութեան ԺԳ. դարի ամենափառաւոր կոթողներից մէկը: Գտնւում է վանական տարածութեան արեւելեան ծայրին: Այս շինութիւնից աւելի վաղ կառուցուած բոլոր եկեղեցիները ձգուած են եղել երկու շարքով, աջ ու ձախ կողմերի երկարութեամբ, եւ այս կաթողիկէն՝ դրուելով համալիրի երկու շարքերի արանքում (խորքում)՝ դարձել է նրա առանձին մասերն ի մի հաւաքող կեդրոնը:

Կաթողիկէի կառուցողը Հաթերքի մեծ իշխան Վախտանգի կին՝ Արզու-Խաթունն է եղել, որի արձանագրութիւնը պահպանուել է հարաւային պատի վրայ տասնը ինը երկար տողերով եւ շատ մանրամասն պատմում է ինչպէս կառոյցի, այնպէս էլ կառուցողի ճակատագրի հանգամանքները: Ահա այդ արձանագրութիւնը. «Շնորհիւ ամենակարողին ա[ստուծո]յ և Միածնի որդոյ նորա Յ[իսուս]ի Ք[րիստոս]ի եւ պարգեւաւք ամենասուրբ հոգո ես Արզու-Խաթուն նուաստ աղախին Ք[րիստոս]ի, դուստր մեծի իշխանաց իշխանին Քրդին եւ ամուսին Վախտանկա թագաւորազնոյ տ[էր]ն Հաթերքոյ եւ ամենայն Վերին Խաչենո, յուսով մեծաւ շինեցի զս[ուր]բ կաթողիկէս ի տեղոջ

հանգստարանի տան իմոյ եւ զաւակաց իմոց՝ Հասանայ անդրանկին իմո եւ Գրիգորի, որ եւ ի տէրն կիսաւրեա վախճանեցաւ: Զի վասն իմ մեղաց խրատեաց զի ա[ստուա]ծ եւ երարձ ի գլխո իմո զերկուսեան պսակն վայելուչ. զի անդրանիկն իմ Հասան սպանաւ ի Թուրքաց պատերազմին վասն քրիստոնէական հաւատոյս եւ զկնի երից ամսոց եւ կրտսեր որդին իմ զԳրիգոր տէրն կոչեցեալ զպարտ բնութեանս հատուցանելով վճարեաց ի կենցաղս եւ փոխեցաւ առ Ք[րիստո]ս՝ սուգ անմխիթար թողլով թչուառացեալ մաւրս իւրեանց: Այլ զի ի կենդանութեան իւրեանց յոյս ի մտի եղեալ նոցա շինել եկեղեցի յայսմ տեղւոջ եւ ոչ ժամանեցին վասն արագահաս լինելոյ ի վերա նոցա մահուան, ինձ աւանդեցին անդարձիւ կատարել զփափագ սրտից նոցա: Եւ իմ յանձն առեալ մեծ յուսով եւ շատ աշխատութ[եամ]բ շինեցի զքաւարանս վասն փրկութե[ան] ոգոց նոցա եւ իմո եւ զաւերաց իմոց եւ ամենայն զարմից: Արդ աղերսիւ հայցեմ՝ որք երկրպագէք սուրբ խորանիս՝ յիշել յաղաւթս զվերադրեալսն ի սմա: Կատարեցաւ ս[ուր]բ քաւարանս ի թուականութեանս Հայոց ՈԿԳ (1214) *ի փառս ա[ստուծո]յ ի նորոգութիւն ս[ուր]բ ուխտիս: Եւ սահմանեցաք ժառանգութիւն եկեղեցւոյս գեղս եւ ագարակս իւրեանց սահմանաւքն՝ զԱպահէն եւ զԵղնարածանց եւ զԲճանց եւ զԿանչաւորն, որ ի Վայո ձոր եւ երկու տուն յԱրփա: Եւ հաստատեցաք կամակցութ[եամ]բ եղբարցս զաւագ խորանի զպատարագն յանուն վերադրեալցս կատարել անխափան: Եթէ ոք այսմ վճռի հաստատոյս խափանումն առնէ, յիշխանաց կամ յառաջնորդաց տեղւոյս կամ ո ոք եւ իցէ, խափանեսցի յոյս նորա որ առ Ք[րիստո]ս եւ դատապարտեսցի յա[ստուծո]յ»:*

Ուրեմն, Արզու-Խաթունը դուստրն էր Քրդի[7]*, կինը Հաթերքի այն Վախտանգ իշխանի, որ ԺԲ. դարի վերջին իր մօտ պահեց, հովանաւորեց Մխիթար Գոշին, ապա, իր հինգ եղբայրների (Վասակ, Սմբատ, Գրիգոր, Գրիգորիս, Խոյդան) հետ միասին, մեծ վարդապետի համար կառուցեց Նոր-Գետիկի վանքը: Վախտանգի ու նրա կողակից Արզու-Խաթունի երախտիքը քանի՛-քանի՛ անգամ յիշել է Մխիթար Գոշն իր գործերում: Սակայն շատ բնորոշ է նրա Դատաստանագրքի յիշատակ-ընծայական ինքնագիրը. «Յ[իսու]ս Ք[րիս-*

7. Սա՝ Կայէնի ու Մահկանաբերդի տէրն էր եւ Տփխիսի ամիրան, Մխիթար Գոշի մեծ բարեկամը, հայրը՝ Դաւիթ եւ Սադուն իշխանների: Սադունը խոշոր դեր կատարեց վրաց-հայկական պետական կեանքում, մեծ մասամբ նրա բանախօսութիւնների արդիւնք էր մոնղոլ տիրապետողների բարեացակամութիւնը վրացիների եւ հայերի նկատմամբ (տես՝ Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմութիւն Հայոց*, Երեւան, 1961, էջ 208–215 եւ հտգ.):

տո]ս, յորժամ գաս ի նորոգել զերկիր, նորոգեա հոգւով եւ մարմնով զաստուածասէր իշխանն իշխանաց զՎախտանգ եւ զամուսինն իւր զԱրզու-Խաթուն ի կեանս անմահս»[8]:

Եւ, վերջապէս, այս Արզու-Խաթունի ու իր դստերաց ձեռագործ բարձր արուեստի մասին է, որ Կիրակոս պատմիչը խօսում է անխառն ոգեւորութեամբ ու հիացումով: Խօսելով Նոր-Գետկի կառուցումին բերած նրա մասնակցութեան մասին, պատմիչն աւելացնում է. «Օժանդակ եղեւ, արար եւ վարագոյր գեղեցիկ՝ դստերօք իւրովք՝ ծածկոյթ սուրբ խորանին, զարմանալի տեսողաց, ի մազոյ այծից կակղագունաց՝ ներկեալ պէսպէս եւ զանազան, գործ քանդակակերպ եւ նկարեալ պատկերօք, ճշգրտագոյն հանուածովք՝ տնօրինականօք Փրկչին եւ այլ սրբոց, որ հիացուցանէր զտեսողսն: Եւ որք տեսանէին, օրհնութիւն տային Աստուծոյ, որ ետ կանանց իմաստութիւն ոստայնանկութեան եւ հանճար նկարակերտութեան... Եւ ոչ միայն այս եկեղեցւոյս արար ծածկոյթ, այլեւ այլոց եկեղեցեաց՝ Հաղբատայ եւ Մակարայ վանից եւ Դադիվանից, քանզի յոյժ սիրող էր եկեղեցեաց բարեպաշտ կինն»[9]:

Արզու-Խաթունը, ինչպէս երեւում է նրա արձանագրութիւնից, կաթողիկէն կառուցել է իւրայնոց գերեզմանների տեղը («ի տեղոջ հանգստարանի»):

Տաճարի ներսի կամարներից ու քարաքանդակ մանրամասներից բացի մնացած ամբողջ տարածութիւնը ծեփուած է կրաշաղախով: Ծեփուած բոլոր պատերն էլ եղել են նկարազարդ: Այժմ նկարներից քիչ բան է մնում: Ծեփը տեղ-տեղ քանդուած է, ճաքճաքուած: Որմնանկարների մէջ մարդկային կերպարանքները հազիւ են նշմարւում պատերին նստած կեղտի տակից: Այդ պատճառով էլ մենք այստեղ մէջ ենք բերում Մեսրոպ Մագիստրոս Տէր-Մովսիսեանի նկարագրութիւնը: Նա սոյն որմնանկարները տեսել է աւելի բարւօք վիճակում, սրանից չուրջ եօթանասուն տարի առաջ: «Նկարներից մի քանիսը մեր տեսած ժամանակ տանելի վիճակ ունէին,— գրում է Մեսրոպ Մագիստրոսը,— նկարները պահուած էին հիւսիսային եւ հարաւային պատերի վրայ. հիւսիսայինի վրայ զգալի էր խոնաւութեան քայքայիչ ազդեցութիւնը: Երանի՜, թէ ժամանակին գոյներով արտանկարուած լինէին հայկական արուեստի այդ սակաւաթիւ պահուած որմնանկարների բեկորները:

«Հարաւային պատի տեսարանն էր՝ Աստուածածին, նկարուած

---

8. Ալիշան, *Հայապատում*, էջ 407:

9. Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 216:

երեք-քառորդ հանդիպահայեաց դիրքով, հագին մոխրագոյն երկար շապիկ, գլուխը փաթաթած կարմիր ծածկոցով, ձեռների վրայ երկարած խաչազարդ ուրար: Նա հայեացքը յառած դէպի արեւելք, դիտում է կեդրոնում նստած մի անձի: Նրա առջեւում գտնւում է թեւաւոր հրեշտակ, աւելի փոքր դիրքով նկարուած, որի հայեացքը նոյնպէս դարձած է դէպի նոյն կեդրոնական անձի պատկերը, իսկ թէ ով է այդ կեդրոնական անձնաւորութիւնը, չկարողացանք որոշել, որովհետեւ շատ էր վնասուած եւ նկատելի էին միայն անորոշ գծագրութիւններ:

«Հիւսիսային պատի տեսարանն է. մի անձնաւորութիւն քայլում է դէպի արեւելք, աջ ձեռքում բռնած ոսկէկազմ աւետարան, ունի կարմրագոյն երկար միրուք, ինչպէս որ նրա գլխի մազերի գոյնն է. հագել է կարմիր բաճկոն եւ գորշ գոյնի վերարկու: Նրա մօտ է մի երկրորդ անձնաւորութիւն, երիտասարդ հասակում, անմիրուք, աջ ձեռքը աղերսական եղանակով առաջ կարկառած. հագին ունէր միայն դեղնագոյն մի շապիկ, խաչերով զարդարուած, ուրիշ հագուստ չունէր:

«Նոյն պատի վրայ նկարուած էր Յիսուսի ծնունդը: Աստուածածինը պառկած է, գլուխը բարձրացրած դիրքում, ինչ-որ սովորական է աւետարանների մանրանկարներում: Նրա գլխի վերեւը կանգնած է Յովսէփը, բայց դրա գլուխը թափուած է, չկայ նկարում: Կոյսից աւելի ներքեւ չոքած էին երեք մոգերը, հագներին գոյնզգոյն, արեւելեան ճոխ հագուստներ. իսկ բարձրում սաւառնում էին խմբով հրեշտակները, «Փա՛ռք ի բարձունս» երգելով»[10]:

Եօթանասուն տարի առաջ այսքանը կար: Հիմա անհմուտ աչքին միայն եղածի ստուերներն են երեւում, տեղ-տեղ ընդգծուած ու պարզ, նոյնիսկ գոյները տարբերակւում են: Նշանակում է՝ փորձէ աչքն ու ձեռքը դեռեւս կարող են վերականգնել եղածը, արտանկարել, պահել, պահպանել մեր միջնադարեան գեղանկարչութեան ու որմնանկարչութեան այս արժէքաւոր յիշատակը, որն անհետանում է արդէն եւ էլ չի կարող սպասել[11]:

---

10. Մեսրոպ Մագիստրոս Արք. Տէր Մովսիսեան, *Հայկական Երեք Մեծ Վանքերի՝ Տաթեւի, Հաղարծնի, եւ Դադի Եկեղեցիները եւ Վանական Շինութիւնները*, Երուսաղէմ, 1938, էջ 87:

11. Բեմի ետեւին, ծեփի վրայ քանդակուած է ԺԳ. դարի մի արձանագրութիւն. «Աւգնութ[եամ]բ ա[ստուծո]յ ես՝ Մամքան, ամուսին արիականին Հասանայ եւ որդի մեր Գրիգոր… թվ Չ (1251)»: Ուրեմն, 1251 թ.ին ծեփը կար, որ վրան այս արձանագրութիւնը դրին: Հետեւապէս ծեփն ու նրա վրայի որմնանկարները կատարուել են 1214–1251 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում:

Ս. Դադիի եկեղեցու գաւիթն, ըստ շինարարական արձանագրութեան, որը փորուած է դրան աջ կողմին, կառուցել է Գրիգոր եպիսկոպոսը 1224 թ.ին. «Թ ՈՀԳ ես տ[է]ր Գրիգորիս առաջնորդ ս[ուր]բ ուխտիս որդի Նահատակին Վասակայ շինեցի զժամատունս յիշատակ հոգոյ իմոյ յաղ...»:

Կաթողիկէի սիւնասրահի պատի շինարարական արձանագրութիւնը յայտնում է միայն նրա կառուցողի անունը. «Կամաւն Ա[ստուծո]յ ես Սնպատ որդի Վախտանկա շինեցի զգաւիթս եկեղեցւոյս եւ ետու զՇինաձոր իր սահմանովն եւ զԴոփուն տափն յեկեղեցիս»[12]: Սակայն այս պողոտաձեւ սրահի պատի քարերից մէկի վրայ գրուած է «ՈՂ Թվ» (1241): Եթէ սա, սրահի շինարարութեան տարին էլ չլինի, յամենայն դէպս պէտք է ընդունել, որ այս թուականին այն արդէն կառուցուած է եղել[13]:

Վանքի հարաւային շէնքերի շարքում կանգուն է մի գմբէթաւոր շէնք, որի 1211 թ.ի շինարարական արձանագրութիւնը գտնւում է հարաւային պատի մէջ, մուտքի կողքին գրուած մի անկանոն, բայց յղկուած բազալտ քարի վրայ[14]:

Դադիվանքի միւս բազմաթիւ շէնքերը շինարարական արձանագրութիւններ չունեն եւ նրանց կառուցման ժամանակաշրջանը կարելի է որոշել ճարտարապետական–գեղարուեստական վերլուծութեամբ:

Պողոտաձեւ սրահի արեւմտեան կողմից կպած է մի կրկնայարկ զանգակատուն, որի կամարակապ որմնախորշի մէջ հայեցքով դէպի արեւմուտք, կանգնեցուած են Դադիվանքի երկու հռչակաւոր խաչքարերը:

Այս շինութիւնը վերից փակւում է քառասիւն մի գմբէթով, ուր հնում, հաւանաբար, կախուած են եղել վանքի զանգերը: Ըստ երեւոյթին սկզբնապէս զանգակատան ստորին՝ հիմնական ծաւալն այլ բացուածքներ էլ է ունեցել, եւ հետագայում է որ վիթխարի խաչքարերը տեղադրելուց յետոյ նրանք փակել են, որպէսզի ամբողջ շինութիւնը դառնայ մի տեսակ շրջանակ–պահարան այդ խաչարձանների համար: Որ առաջներում խաչքարերն այնտեղ չեն գտնուել, վկայում է Սարգիս Ջալալեանցը՝ պատմելով, թէ «Յարեւմտեանի ծայր գաւթաձեւ սրահիս է զանգակատուն չքեղ կաթողիկէի: Մերձ զանգակատան դէպ յարեւելս դոն երկու մատունք,

---

12. Մեսրոպ Մագիստրոս, նշ. աշխ., էջ 88:

13. Ուլուբաբեան, *Դադի կամ Խութա Վանք*, «Էջմիածին», 1971, Զ–Է, էջ 69:

14. Նոյնը, էջ 71:

յորոց մէջի երկու վսեմ քանդակագործ խաչքար»[15]։ Մատուռների մասին խօսք ունի նաեւ Մակար Բարխուտարեանցը[16]։ Եթէ նրա օրոք (ԺԹ․ դարի վերջին) եւս խաչքարերը գտնուելիս են եղել մատուռներում, պարզ է, որ նրանք զանգակատանն են դրուել ԺԹ․ դարի վերջին կամ Ի․ դարի սկզբին, բայց ոչ ուշ քան 1910 թուականը, քանի որ Մեսրոպ Մագիստրոսը 1911 թ․-ին նրանք տեսել է զանգակատան որմնախորշում[17]։

Ձախակողմեան խաչքարի վերեւում, մի գծի վրայ արձանագրուած է «Տէր Գրիգոր սնուցող տէր Աթանաս յիշ[եցէք]»։

Աջակողմեան խաչքարի վերեւում, մի տողի վրայ․ «Զտէր Աթանաս յիշեսջիք ի Քրիստոս», իսկ խաչի աջից, ձախից ու ներքեւից․ «Էին Աստուծոյ զաւրութեամբն ես տէր Աթանաս որդի Հասանա (ձախ կողքից) կանգնեցի զսուրբ նշանս ի յիշատակ հոգոյ իմոյ (աջ կողքից) թվին Հայոց ՉԼԲ» (ներքեւից) = 1283։

Խաչերի վերեւի ու ներքեւի գրերը քանդակուած են ելուստներով, բաց տարածութեան վրայ։ Իսկ աջակողմեան խաչի աջ ու ձախ երկարութեամբ («Էին զաւրութեամբն… ի յիշատակ հոգոյ») գրերը քանդակուած են խաչարձանը բոլորող նախշերի վրայից, ինչպէս որ ասկերչական հիւսուածոյ մի նախշի վրայ փակցուած լինեն ձուլածոյ տառեր։

Այս խաչքարերը տեսնողներից ոչ ոք չի նկարագրել։ Ս․ Ջալալեանցը համեմատել է Տուտէորդու գերեզմանաքարի հետ (Սանահինի վանքում) եւ նախապատուութիւնը տուել սրանց․ «Թէպէտ քանդակագործութիւն շիրմի Տուտէորդայ եղելոյ ի հանգստարանի վանացն Սանահնի գերազանց էր, քան զամենայն քանդակագործութիւնս ի շրջակայ վանորայս եւ ի գերեզմանատունս, սակայն առ սոքօք համարի այն խամաչէն եւ անարուեստ»[18]։ Ապա․ «Ձեւք տառից քանդակելոց ի վերայ այսոցիկ խաչվիմաց նմանատիպ են յոյժ նորօրինակ վայելչագրութեանց տպելոց ի Վէննայ եւ ի Մոսկով․ զորոյ զնմանն տակաւին չեւ է իմ տեսեալ յարձանագրութիւնս այլոց վանորէից եւ եկեղեցեաց։ Այսոքիկ ճարտար փորագրութիւնք յաւելուն զփառս հնարագէտ ձեռաց իմոց հայրենակցաց, որք տակաւին յերեքտասաներորդ դարու ցուցանէին ըստ զօրութեան մտաւոր ճաշակի իւրեանց եւ զմատանցն ճարտարութիւն յորձաքար վէմս

15․ Ս․ Ջալալեանց, նշ․ աշխ․, Բ, էջ 223։

16․ Մ․ Բարխուտարեանց, *Արցախ*, էջ 208։

17․ Մեսրոպ Մագիստրոս, նշ․ աշխ․, էջ 88։

18․ Ս․ Ջալալեանց, նշ․ աշխ․, Բ, էջ 223։

խաղացուցեալ զերկաթի գրիչ առաւել նրբութեամբ, որչափ այժմ չարժեն գրիչս ի կակուղ թուղթս»[19]:

Մակար Բարխուտարեանցն, ինչպէս տեսանք, «սխրագործ եւ հիանալի քանդուած (քանդակուած) խաչեր» է միայն ասում: Իսկ Մեսրոպ Մագիստրոսն էլ գտնում էր, որ «գեղեցիկ խաչարձանների յաճախութիւնը հայկական փորագրական արուեստի ուշագրաւ մի ճիւղն է, եւ նրանց բազմատեսակ օրինակները սփռուած են Հայաստանի նշանաւոր վանքերում: Արցախն իր այդ երկու հիանալի յուշարձաններով ետ չի մնացել Հայաստանի միւս երկրամասերից»[20]: Հերման Աբիխը, Թարթառի ձորի իր այցելութեանը, հենց այս խաչքարերը նկատի առնելով, համոզուած էր, թէ մարդկային ձեռքի ստեղծագործութիւնները յաճախ այնքան արտակարգ են ու շլացուցիչ, որ լեզուն անզօր է դառնում արտայայտելու զգացածը («տպաւորութիւններից խեղճացած զգացումն ասես գիտակցում է բառարտայայտչի պակասաւորութիւնը»)[21]:

Երկու խաչարձաններն էլ կերտուած են երկուական քարերից, որոնցից ներքեւինը հիմնականն է, որ իր վրայ կրում է եւ խաչը, եւ նրա տակի քանդակազարդ գնդերը, իսկ վերեւի մասը պարունակում է խաչարձանի պսակը: Երկուական քարերն այնպէս են միացուած իրար, որ մի ամբողջական բեկորի տպաւորութիւն են թողնում, աւելի շուտ՝ նրանց միացման տեղում միայն գիծ է մնում, որի գոյութիւնը խաչարձանի վրայ անհրաժեշտ էլ է՝ որպէս պսակն ու հիմնական մասն իրարից անջատող սահման:

Երկու յուշարձանների վրայ խաչը համարեա նոյն ընդհանուր գծագիրն ունի, եթէ չհաշուենք աջակողմեանի նախշերի առատութիւնն ու բազմազանութիւնը:

Ճիշդն ասած, իրար չափազանց նման լինելով հանդերձ, երկուսից իւրաքանչիւրն ունի այնպիսի առանձնայատուկ արժանիքներ, որոնց առկայութեամբ էլ նրանց իրար կողքի դրուած լինելը դառնում է ոչ միայն թոյլատրելի, այլեւ անհրաժեշտ:

Ձախակողմեան խաչքարի վերնամասը, որ առանձին քարից է՝ համօրէն ագուցուած հիմնականին, զուգաւոր է, վերին եզրին քիւի ձեւ տուած: Կենտրոնում Յիսուսի նուրբ քանդակն է, գահի վրայ

---

19. Նոյնը, էջ 224:

20. Մեսրոպ Մագիստրոս, *նշ. աշխ.*, էջ 88:

21. Հ. Աբիխ, *Քուռի եւ Արաքսի Միջեւ Լեռնային Երկրի Երկրաբանական Հետազօտութիւնները*, Ռուսական կայսրութեան աշխարհագրական ընկերութեան կովկասեան բաժնի զեկոյցներ, գիրք 8, 1873, էջ 63 (ռուսերէն):

բաղմած վիճակում, կողքերից կիսակամարների, իսկ վերից կամարի զարդարուն շրջանակի մէջ առնուած: Երկու կողքերի ամբողջ տարածութիւնը զարդարուած է բուսական ու երկրաչափական զանազան նախշերից հիւսուած քանդակներով: Բուի վրայ, ինչպէս արդէն ասուել է, պատուիրատու Տէր Գրիգորի արձանագրութիւնն է:

Խաչի պատկերը ԺԲ–ԺԳ. դարերի համար բնորոշն ու ընդհանրականն է, որպիսին կարելի է տեսնել ինչպէս Խաչենի, այնպէս էլ Հայաստանի միւս նահանգների տարածքի վրայ ամենուր. հորիզոնական հաւասար թեւեր, վերին թեւը մի քիչ երկար, ներքեւինն աւելի երկար, բոլոր թեւերի ծայրերը ճիւղաւորուած ու զարդարուած գնդաձեւ նախշերով: Իւրաքանչիւր թեւը երկու մասի է բաժանւում, ամէն մի ճիւղի վրայ՝ կից զոյգ նախշուն գնդերին կպած է մի գունդ եւս, որի դրսի մասը սրւում է ու ձգւում: Զոյգ ճիւղերի արանքներից ելուստներ կան, որոնք սկիզբ են դառնում փարթամ զարդերի: Սա խորհրդանիշն է խաչի ծաղկումի ու փթթումի: Այս նախշերից ամենաչքեղները ներքեւի ճիւղերի արանքից սկիզբ առնող ելուստներն են, որոնց մէջ տիրական են ոճաւորուած արմաւենիկները, պարանաձեւ զարդերը, իրար հիւսուած օղակներն ու ցանցահիւսքերը:

Խաչի պատկերից ներքեւ ամբողջ տարածութիւնն զբաղեցնում է քանդակազարդ մի մեծ գունդ–շրջան, որի վրայ աջ ու ձախ կողմերից կան էլի երկու փոքրիկ գնդեր: Այս շրջանը երկրագնդի խորհրդանիշն է. կենսատու նշանը կամ սուրբ խաչը տիրական կանգնած է երկրագնդի վրայ: Ինչպէս էլ որ լինի, հանճարեղ քանդակագործն այստեղ վերացել է բոլոր պայմանականութիւններից ու խորհրդանշական կապանքներից եւ ցոյց տուել, թէ մի շրջանագծի ներսում ինչ հրաշալի պատկերներ կարող է նկարել կախարդական ձեռքը, եթէ նոյնիսկ կարծր որձաքարից է այդ շրջագիծը, եւ իր տրամադրութեան տակ էլ դրել են միայն ու միայն իրար հիւսուող երկու գիծ, որոնց գեղեցիկ խաղերից ստեղծուել է մի կախարդական շրջան:

Աջակողմեան խաչարձանը եւս նոյն հեղինակի ձեռագործն է: Եթէ Յիսուսի դիմանկարը չլինէր առաջինի ճակատին, անհմուտ աչքն առաջին հայեացքից դժուար կարող էր երկուսի մէջ էական տարբերութիւն տեսնել: Սակայն բաւական է ցանկանաս տարբերութիւններ տեսնել, նրանք կը յայտնուեն եւ այնքան շատ ու ինքնատիպ, որ կը մտածես, թէ քանդակագործի մտահոգութիւնը եղել է՝ ստեղծել իրարից էապէս տարբեր գործեր:

Այս երկրորդ խաչքարի ճակատի զարդաւորութիւնը բաժան–

ուած է երեք մասի եւ իւրաքանչիւր մասն իր ինքնայատուկ երկրաչափական ու քանդակային լուծումներն է ստացել:

Խաչարձանի հիմնական մասի եզրերը, տակից ու երկու կողմերից բարդ ժանեկանախշերով են ծածկուած եւ նրանց վրայից էլ՝ հիմնական արձանագրութիւնն է իր, ասես, ձուլածոյ տառերով:

Խաչի թեւերը նախշուած են հիւսկէն զարդերով: Թեւերի շուրջն այլեւս ուրիշ զարդեր են՝ նոյն ոճաւորուած արմաւենիկները, թիթեռնիկների թեւերի նմանուող ու իրար երբեք չկրկնող քանդակներ, մէկմէկու հիւսուած օղակներ ու գնդակներ:

Խաչից ներքեւ երկու խոշոր գնդակներ են. ներքեւինն աւելի մեծ, քան վերեւինը: Վերին գնդի ներսի տարածութիւնը բաժանուած է չորս մասի, եւ ամէն մասում կայ նախշահիւս մի փոքր գընդիկ: Այս չորս գնդիկները եւս միանգամայն տարբեր են իրարից:

Ներքեւի մեծ գնդի կեդրոնում արմաւենիկներից հիւսուած մի մեծ խաչաձեւ նախշ կայ, որի շուրջը եղած բոլոր զարդերը ենթարկւում են նրան, նրա ցոլանքներն են հանդիսանում:

Այս գունդը, որի մէջ կարելի է գտնել երկու խաչքարերի զարդաքանդակների հիմնական տարրերը, թւում է՝ վարպետի համար եղել է այն փոքրիկ ասպարէզը, ուր նա պէտք է ընդհանրացրնէր, ամբողջացնէր ասելիքը, ցոյց տալով, միաժամանակ, թէ ինչ անսահման կարելիութիւններ ունի իր աստուածային ձիրքը:

Դադիվանքի երկու խաչքարերը հայկական բազմադարեան քարգործ արուեստի անզուգական յուշարձաններից են: Իսկ իրենց տեսակի մէջ եթէ նրանք ամենալաւագոյններն էլ չհամարուեն, ապա անհնար է ցոյց տալ նրանցից առաւել կատարեալ որեւէ մէկը:

Դադիվանքը մեծաթիւ հոգեւորականութեան օճախ է եղել: Վանքին սպասարկող բնակչութիւնից գոյացել էր խոշոր մի գիւղ (Խութ անունով), որի բնակիչները ԺԷ. դարում նախ գաղթել են Երեւանի նահանգը, հիմնել Ենիջա գիւղը, այստեղից էլ նրանց մի մասը տեղափոխուել է Շուլավերի կողմերը[22]:

Դադիվանքի մշակութային լայնահուն ու եռուն կեանքն աստիճանաբար մարել է՝ սկսած ԺԷ. դարից, երբ շահ Աբաս Ա.ի կազմակերպած հայկական բռնագաղթեցումների խորշակն անցել էր Խաչէնի արեւմտեան մասով, եւ այս գաւառների տասնեակ հազարաւոր բնակիչներ պոկուել էին իրենց աւանդական հողից, քշուել Պարսկաստանի խորքերը: Հետագայում այս բռնագաղթը շարունակուեց առաւել մեծ չափերով, եւ, որ ամենասոսկալին է, բռնակալ

---

22. Մ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 203:

Պարսկաստանը, Լեռնային Հայաստանի (Արցախ, Սիւնիք) ռազմական ուժերը ջլատելու, այս երկրամասի պաշտպանական միասնութիւնը մէկընդմիշտ ճեղքելու նպատակով, տեղահանուած հայութեան փոխարէն Պարսկաստանի խորքերից քուրդ մահմեդական հոծ բնակչութիւն բերեց, բնակեցրեց հին հայկական այս գաւառներում: Այս ճանապարհով է ստեղծուել սեպի պէս Մեծ եւ Փոքր Սիւնիքների արանքը խրուած Քրդստան կոչուող գաւառը (այժմ Ադրպէյճանական ՍՍՀ Քելբաջարի ու Լաչինի շրջանները) իր սկզբնական շրջանում քուրդ, բայց այժմ արդէն հիմնականում ադրպէյճանականացած բնակչութեամբ:

ԺԸ. դարում, չնայած վերը յիշուած բռնագաղթերին ու բնակչութեան մէջ արհեստականօրէն ստեղծուած օտար տարրին, Դադիվանքի շրջակայքում դեռեւս միաձոյլ հայութիւն կար, որը եւ պահում էր հինաւուրց մշակութային կեդրոնի հայաշունչ կեանքը: Յիշատակարաններն ու նիւթական մշակոյթի առարկաները մեզ են ներկայանում որպէս այդ կեանքի վկայութիւններ: 1745 թ.ին պատրաստուած մի արծաթէ խոշոր մարգարտաշար խաչի վրայ կայ Դադիվանքի անունը. «Յիշատակ է Գոմերեցի[23] Պաղտասարին եւ կողակցոյն Սիմաւին եւ որդւոյն Դաւիդին, ի դուռն Դադեու վանքին, որ է ի Խաթրան, թուին ՌՃՂԴ–ին»[24]:

Իսկ շուրջ մի դար յետոյ Սարգիս Ջալալեանցն անբնակ ու խարխուլ գտաւ Դադիվանքը: «Այնոքիկ տեղիք դարան են աւազակաց եւ ասպատակաց Արցախ նահանգի», եւ քրդերը հնաւանդ սրբարաններում պահում էին «զհօտս խաշանց իւրոց եւ զջոկս անասնոց»[25], ապա. «Զառաջեաւ մառանաց եւ սենեկաց են լայնատարած այգիք արդէն աւերակք, միայն մրգաբեր ծառք վայրենացեալք դեռ եւս աճեն եւ բազմանան»[26]:

***

Դադիվանքի մեծաքանակ կառուցուածքներից կազմուած խոշոր համալիրը բաղկացած է երկու յուշարձանախմբից, որոնցից հիւ-

---

23. Գոմեր (Ղարաբաղի բարբառով՝ «Կյումեր») տեղանուն է, որ շատ է պատահում Սիւնիքում եւ Արցախում:

24. *Հայերէն Արձանագրութեամբ Առարկաներ.* Ցատկանշական ցուցակ թանգարանային ժողովածուների, պրակ Ա, Երեւան, 1964, էջ 69:

25. Ս. Ջալալեանց, *նշ. աշխ.*, Բ, էջ 222–224:

26. Նոյնը, էջ 225:

սիսայինում վանքի եկեղեցիներն են (Թուով չորսը), գաւիթները, զանգակատունը, իսկ հարաւայինում՝ աշխարհիկ շէնքերը:

Վանքի գլխաւոր եկեղեցին՝ 1214 *Թ.ին կառուցուած Կաթողիկէն (կոչւում է նաեւ Ս. Խաչ կամ Ս. Նշան) գտնւում է վերին, հիւսիսային խմբի արեւելեան ծայրին: Այն արտաքուստ ուղղանկիւն* (10,6×12,2 *մ.*)*, ներքուստ խաչաձեւ չորս անկիւններում երկյարկ աւանդատներով գմբէթաւոր կառուցուածք է (գրականութեան մէջ յուշարձանների այս տիպը կոչւում է խաչաձեւ–գմբէթաւոր, որպիսի անուանումը, մեր կարծիքով, այնքան էլ ճիշդ չէ): Հայ ճարտարապետութեան մշակած այս յօրինուածքն ունեն Հայաստանի ԺԳ. դ. շատ վանքերի եկեղեցիները, ինչպէս նաեւ հենց պատմական Արցախում Գանձասարի Ս. Յովհաննէս Մկրտչի եկեղեցին* (1216–1238 *ԹԹ.*)[27]*: Ուշագրաւ է, որ Դադիվանքի եւ Գանձասարի գլխաւոր եկեղեցիների ոչ միայն յատակագծային եւ ծաւալա–տարածական լուծումներն են նման, այլեւ արտաքին ճակատների մշակումը: Եւ եթէ նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ Գանձասարի տաճարի շինարարութիւնն սկսուել է Դադիվանքի կաթողիկէի կառուցումից ընդամէնը երկու տարի յետոյ, ապա շատ հաւանական է, որ ԺԳ. դ. Հայաստանի այս երկու նշանաւոր յուշարձանների ճարտարապետը կամ շինարար վարպետները նոյնն են եղել:*

Դադիվանքի կաթողիկէն, սակայն, որոշակի կերպով տարբերւում է այդ ժամանակաշրջանի նոյնատիպ կառուցուածքներից իր յատակագծային համաչափութիւններով. եթէ ԺԳ. դ. եկեղեցիների լայնութեան եւ երկարութեան յարաբերութիւնը կազմում է 1:1,4–1:1,3, *ապա Դադիվանքում այն հաւասար է ընդամէնը* 1:1,15, *որով այն աւելի մօտենում է կեդրոնագմբէթ եկեղեցիներին: Ընդարձակ գմբէթատակ տարածութեանը միանում են ներքին խաչաձեւ ծաւալի հիւսիսային, արեւմտեան եւ հարաւային ուղղանկիւն թեւերը, իսկ արեւելքից՝ կիսաշրջանաձեւ աբսիդը: Ի տարբերութիւն Գանձասարի տաճարի, որտեղ հիւսիսային եւ հարաւային թեւերը բաւական նեղ են, իսկ արեւմտեանը զգալի զարգացած, Դադիվանքում յատակագիծը քառակուսուն մօտ լինելու հետեւանքով թեւերի խորութեան տարբերութիւնը շատ փոքր է, որը եւ եկեղեցուն տալիս է կեդրոնագմբէթ կառոյցի տեսք:*

Անկիւնային երկյարկանի աւանդատները թաղածածկ են եւ արեւելքից բոլորն էլ աւարտւում են կիսաշրջանաձեւ փոքր աբսիդ–

---

27. Տես՝ Բագրատ Ուլուբաբեան, Մուրադ Հասրաթեան, *Գանձասարի Վանքը*, «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս», Պէյրութ, 1974, Ե. հտր., էջ 91–123:

ներով: Նրանց առաջին յարկերը մուտք ունեն աղօթասրահից, իսկ երկրորդ յարկերից արեւելեանները՝ բեմից, վերջիններիս երկու յարկերն էլ լուսաւորւում են եկեղեցու արեւելեան ճակատում բացուող լուսամուտներից, հիւսիս–արեւմտեան աւանդատունը՝ աղօթասրահից, իսկ հարաւ–արեւմտեանները՝ հարաւային ճակատից:

Շէնքի ներսում գմբէթատակ ծաւալի անկիւնները չեշտուած են կիսասիւներով, որոնց վրայ հանգչում են գմբէթակիր կամարները: Աղօթասրահը լուսաւորւում է հիւսիսային, հարաւային եւ արեւելեան ճակատներում բացուող մէկական լուսամուտներով: Մուտքերը երկուսն են՝ արեւմուտքից եւ հիւսիսից (այս կողմից դրան առկայութիւնը նոյնպէս հազուադէպ երեւոյթ է զարգացած միջնադարի Հայաստանի եկեղեցիներում): Դադիվանքի հիւսիսային մուտքը հետագայում քարէ շարուածքով փակուել է: Դա տեղի է ունեցել հենց ԺԳ. դ. տաճարը որմնանկարներով զարդարելու պատճառով (ներսից դրան բացուածքը ծածկուած է սուաղով): Մաքուր տաշած տուֆի տարբեր գոյնի եւ տեսակի քարերով կառուցուած եկեղեցու արտաքին ծաւալները յստակօրէն բացայայտում են ներքին խաչաձեւ յօրինուածքը: Խաչաթեւերը արտայայտւում են ճակտոններով, իսկ անկիւնային մասերը, որտեղ աւանդատներն են, ցածրացուած են: Խաչի թեւերն ընդգծւում են նաեւ եռանկիւնաձեւ կտրուածքի խորշերով, որոնք իրականացուած են բոլոր չորս ճակատներում: Այդ հանգոյցներում շարուածքի հոծ զանգուածը թեթեւացնելուց բացի, խորշերը լոյս ու ստուերի խաղով չեշտում են ճակատների հիմնական մասերը: Մշակուած լինելով Հայաստանում դեռ վաղ միջնադարում եւ լայն տարածում ստանալով արդէն Ի. դարում, արտաքին ճակատների այս խորշերը իրաւամբ գրականութեան մէջ յաճախ անուանւում են «Հայկական խորշեր», որովհետեւ Թ–ԺԴ. դդ. յուշարձաններում նրանք դառնում են ճարտարապետական պարտադիր տարրեր:

Դադիվանքի կաթողիկէն բարձրանում է աստիճանաւոր որմնախարիսխի վրայ: Ճակատները ջլատւում են զարդանկարային կամարաշարերով (հնդակամար), որոնք հանգչում են զոյգ կիսագլանիկներով կազմուած որմնասիւների վրայ: Պատի հարթ մակերեսների միասնութիւնը եւ համասեռութիւնը չխախտող այս որմնակամարաշարերը միաժամանակ համապատասխանում են շէնքի ճարտարապետական յօրինուածքին՝ ներքին խաչաթեւերը նշւում են չափազանց լայն եւ բարձր կամարներով, իսկ կողայինները նեղ են եւ զգալիօրէն ցածր: Միջին կամարները ընդգրկում են խորշերը: Եկեղեցիների ճակատները կամարաշարերով զարդարելը նոյնպէս իր ակունքներն ունի վաղ միջնադարի հայ ճարտարապետութեան մէջ եւ հե-

տագայում լայնօրէն կիրառում գտաւ Անիի ճարտարապետական դպրոցում:

Լուսամուտները, որոնք տեղադրուած են միջին՝ մեծ կամարների կեդրոնում, ունեն կիսաշրջանաձեւ վերջաւորութեամբ բացուածքներ եւ ներառուած են ուղղանկիւն, քանդակազարդ շրջանակների մէջ:

Շէնքի արտաքին յարդարանքի ամենակարեւոր տարրերը շքամուտքերն են: Հիւսիսային դրան ուղղանկիւն բացուածքը ներդծուած է եռայարկ գլանաձեւ կամարներով եւ կիսասիւնիկներով մշակուած «հեռանկարային» շքամուտքի, իսկ վերջինս էլ՝ ուղղանկիւն շրջանակի մէջ: Դրան բարաւորը յարդարուած է նետասլաքաձեւ խոշոր քանդակների շարքով, որի վերեւում կայ ուռուցիկ վարդեակ: Քանդակազարդ են շքամուտքի խոյակները, իսկ շրջանակի ներսի մակերեսը ծածկուած է չափազանց նուրբ, ժանեկահիւս քանդակների ցանցով, անկիւններում ունենալով զոյգ, 12 թերթիկանի վարդեակներ: Ճոխ յարդարանք ունի արեւմտեան դրան շքամուտքը. հիմնականում կրկնելով հիւսիսայինի զարդաձեւերը՝ այստեղ կամարի կիսագլանիկներից արտաքինը պարանահիւս մշակում ունի, ուղղանկիւն շրջանակի մակերեսի ձախ կողմը բաժանուած է քառակուսի հատուածների՝ չկրկնուող երկրաչափական քանդակներով: Աջ կողմում կան երեք փոքրիկ խաչեր՝ հիւսկէն նախշերով, որոնց միջեւ պահպանուել է քանդակագործի ինքնագիրը՝ «Նկարող սուրբ նշանացս զՊօղոս յիշեցէք»[28]:

Կաթողիկէի գմբէթի թմբուկը ներսից գլանաձեւ է, դրսից 16 նիստանի եւ զարդարուած է կիսասիւնիկներով հարթ կամարաշարով: Նիստերից ութում բացւում են քանդակազարդ երեսակալներով լուսամուտներ, իսկ միջանկեալ խուլ նիստերի մակերեսները աշխուժանում են խորշերով: Հետաքրքրական է որ եթէ լուսամուտները ցածր են տեղադրուած, եւ սկսւում են թմբուկի հիմքով ընթացող գօտիից, ապա խորշերը աւելի վեր են գտնւում եւ ունեն կիսաշրջանաձեւ վերջաւորութիւն ոչ միայն վերեւից, այլեւ ներքեւից: Թմբուկի խորշերի այսպիսի լուծումը նոյնպէս աննախադէպ է հայկական յուշարձաններում: Կամարաշարի վերեւում նիստերի հարթութեան մէջ, սպիտակաւուն քարէ ուղղանկիւն սալեր են տեղադրուած, տարբեր զարդաքանդակներով: Ընդհանրապէս Դադիվանքի կաթողիկէն աչքի է ընկնում ճակատներում կիրառուած բազմագունութեան (պոլիխրոմիա) հնարքներով: Պատերի գորշա-

28. Բագրատ Ուլուբաբեան, Դադի կամ Խութայ Վանք, էջ 68:

ւուն մակերեսները զուարթ տեսք են ստանում կաթնագոյն ֆելզիտից շարուած կամարաշարերի, դռների շքամուտքերի, պարզաքանդակների, ինչպէս նաեւ որոշ չափով իրարից տարբեր բաց-վարդագոյն տուֆ քարերից իրականացուած լինելու շնորհիւ:

Կաթողիկէի հարաւային եւ արեւելեան ճակատներին կան կտիտորական բարձրաքանդակներ՝ եկեղեցու մանրակերտով[29]: Դադիվանքում եկեղեցու մանրակերտները պատկանում են նուիրատուականների շարքին (բացի այդ, միջնադարեան հայ արուեստում նրանք լինում են եկեղեցու մանրակերտ, նշխարատուփ եւ ճակտոնազարդ)[30]:

Հարաւային ճակատի լուսամուտի երկու կողմում պատկերուած են Արզու-Խաթունի ամբողջ հասակով կանգնած որդիները՝ Հասանը եւ Գրիգորիսը՝ իշխանական պարեգօտներով եւ գլխարկներով: Լուսամուտից վերեւ բաւական ուռուցիկ քանդակուած է եկեղեցու մանրակերտը: Այստեղ բացակայում է հայկական կտիտորական քանդակներին բնորոշ շրջանակը (ինչպէս, օրինակ, Հաղբատում, Սանահինում, Հառիճավանքում): Դադիվանքում պատկերաքանդակը միասնական յօրինուածք է կազմում կամարի, լուսամուտի, ինչպէս նաեւ աւելի ցած, պատի ողջ մակերեսով գրուած Արզու-Խաթունի շինարարական արձանագրութեան հետ: Գեղեցիկ, խոշոր տառերով փորագրուած այս արձանագրութիւնը նաեւ եկեղեցու հարաւային ճակատի յարդարանքի կարեւոր տարրերից է, եւ այդ չեշտելու համար պատի այս հատուածը շարուած է կաթնագոյն ֆելզիտից՝ առանձնացնելու այն ճակատի ընդհանուր գորշ հարթութիւնից: Իշխանազունները պատկերուած են լուսապսակներով՝ մի երեւոյթ, որը սակաւ է հանդիպում հայկական այսօրինակ հարթաքանդակներում: Նոյնիսկ Սանահինում, որտեղ եւս մայրն է կառուցել եկեղեցին իր թագաժառանգ զաւակների արեւշատութեան համար, կտիտորները լուսապսակ չունեն: Դադիվանքում իշխանների մարմինները պատկերուած են կողքից, իսկ թաւ մօրուքներով, ուռուցիկ, արտայայտիչ խոշոր աչքերով դէմքերը՝ դիմացից: Ուշագրաւ է Դադիվանքի եւ Հառիճավանքի պատկերաքանդակներում հագուստների նմանութիւնը, կարելի է ասել, համարեա նոյնութիւնը: Երկու տեղում էլ պարեգօտները համեմատաբար կարճ

29· Դադիվանքի այս բարձրաքանդակների մասին մանրամասն տես՝ Ստեփան Մնացականեան, *Հայկական Աշխարհիկ Պատկերաքանդակը Թ-ԺԴ Դարերում*, Երեւան, 1976, էջ 109-116:

30. Paolo Cuneo, **Les Modèles en Pierre de l'Architecture Arménienne,** REArm. NS, t. VI, Paris, 1969.

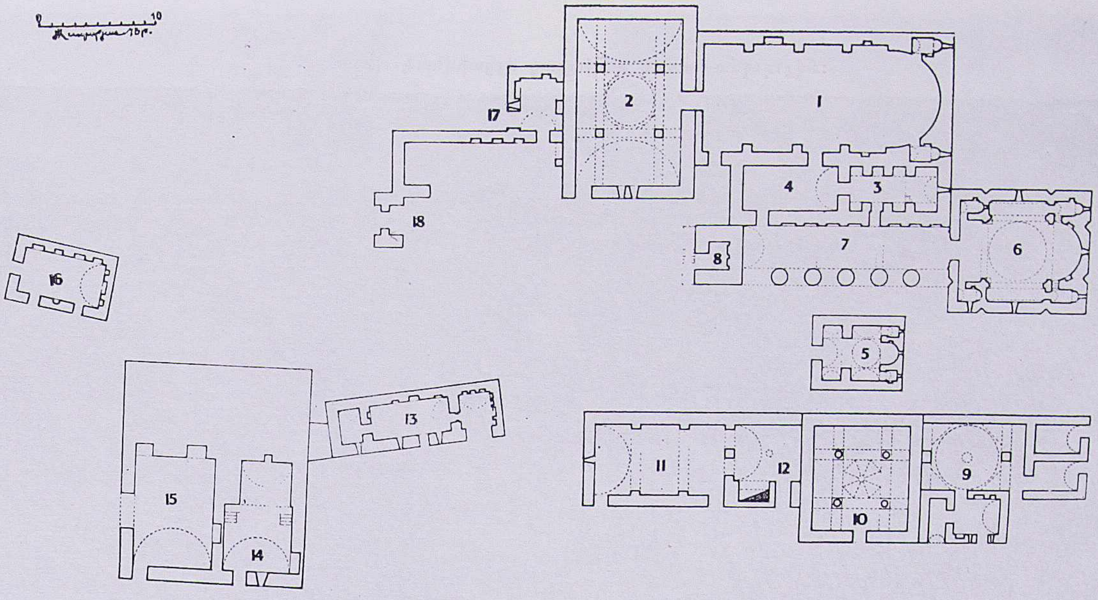

Նկ· 1· Դադիվանքի գլխաւոր յատակագիծը — 1· Ս· Դադի եկեղեցին (Ժ–ԺԱ· դդ·), 2· Գրիգորիսի ժամատունը (1224 թ·), 3· միանաւ եկեղեցին (ԺԳ· դ·), 4· գաւիթ (ԺԳ· դ·), 5· գմբէթաւոր երկրորդ եկեղեցին (1182 թ·), 6· Կաթողիկէն (1214 թ·), 7· սիւնասրահ (1241 թ·), 8· զանգակատուն (ԺԳ· դ·), 9· գրատուն (ԺԳ· դ·), 10· պալատական դահլիճ (1211 թ·), 11· սեղանատուն (ԺԳ· դ·), 12· խոհանոց (ԺԳ· դ·), 14· հիւրատուն (ԺԳ· դ·, վերա–կառուցուած ԺԷ· դ·), 14· հնձան (ԺԳ· դ·), 15· մառան (ԺԳ· դ·), 16· վանահօր բնակարանը (ԺԳ· դ·), 17· բնակելի սենեակներ (ԺԳ· դ·), 18· դարպաս (ԺԳ· դ·)։

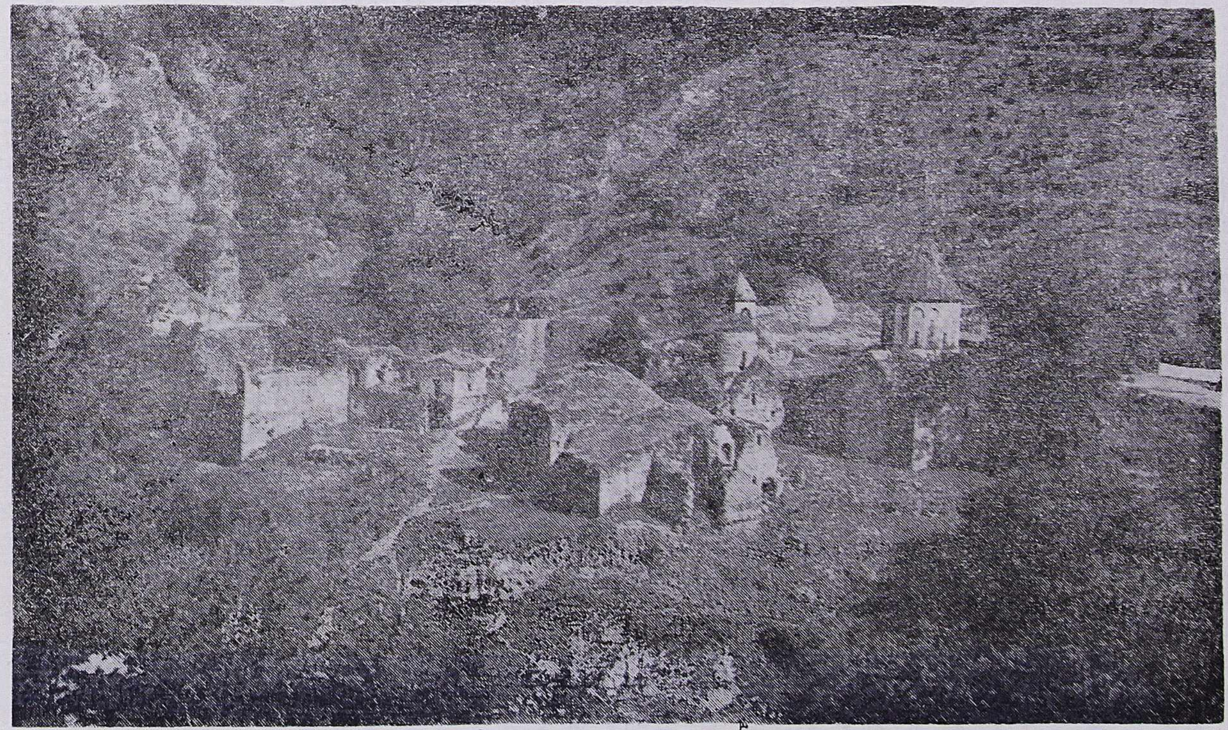

Նկար 2․ Դադիվանքի համալիրը հարավ–արևելքից։

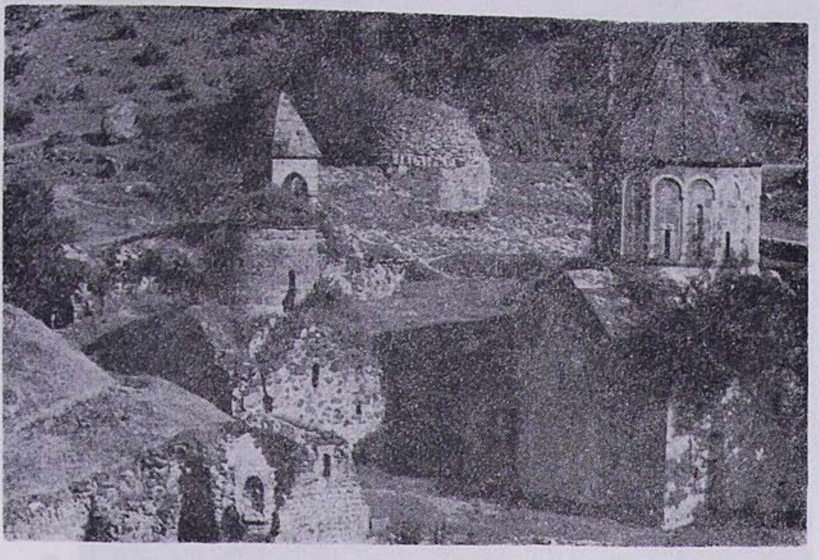

Նկար 3· Դադիվանքի հիւսիսային յուշարձանախմբի տեսքը հարաւ–արեւելքից:

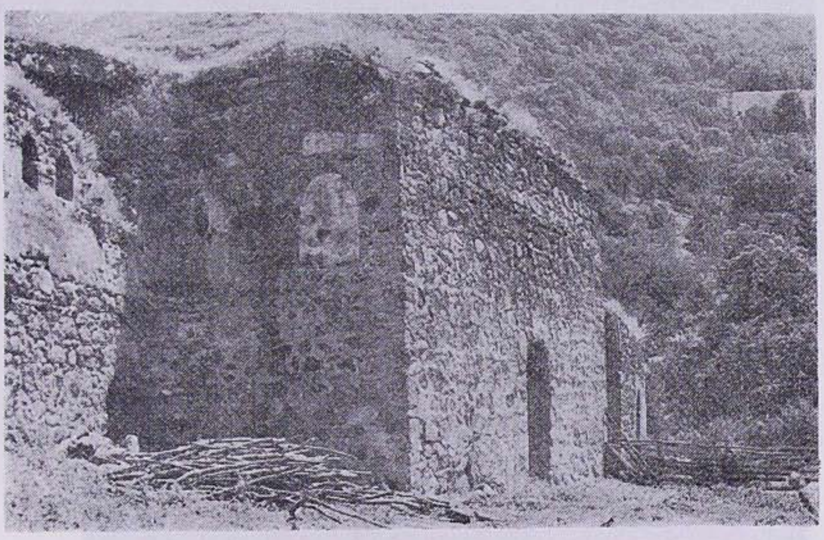

Նկար 4· Դադիվանքի պալատական դահլիճը հարաւ–արեւմուտքից:

Նկար 5․ Դադիվանքի տեսքը հիւսիսից (առջեւում Ս․ Դադի եկեղեցին եւ Գրիգորիսի ժամատունը)։

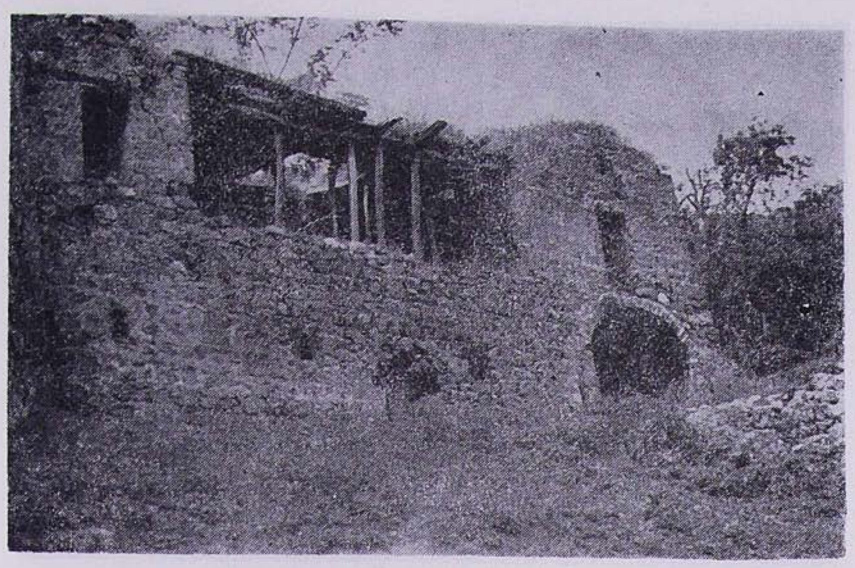

Նկար 6․ Վանքի հիւրատունը հարաւից։

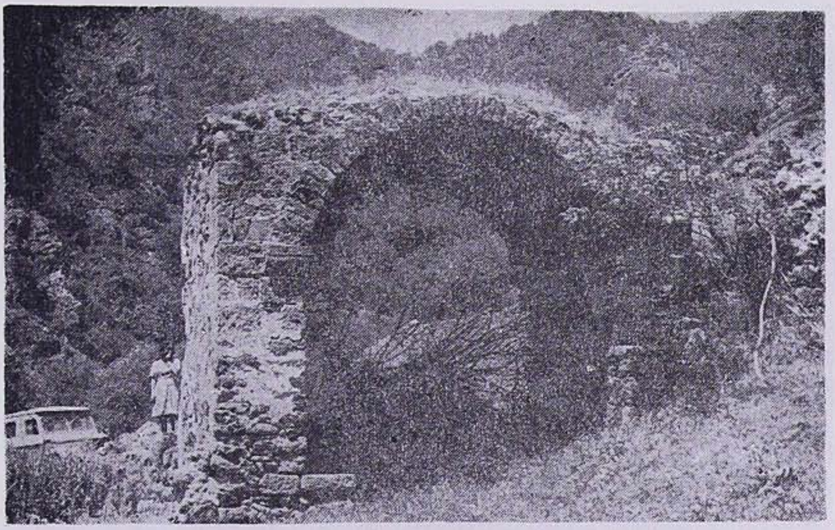

Նկար 7․ Վանքի արեւմտեան դարպասը։

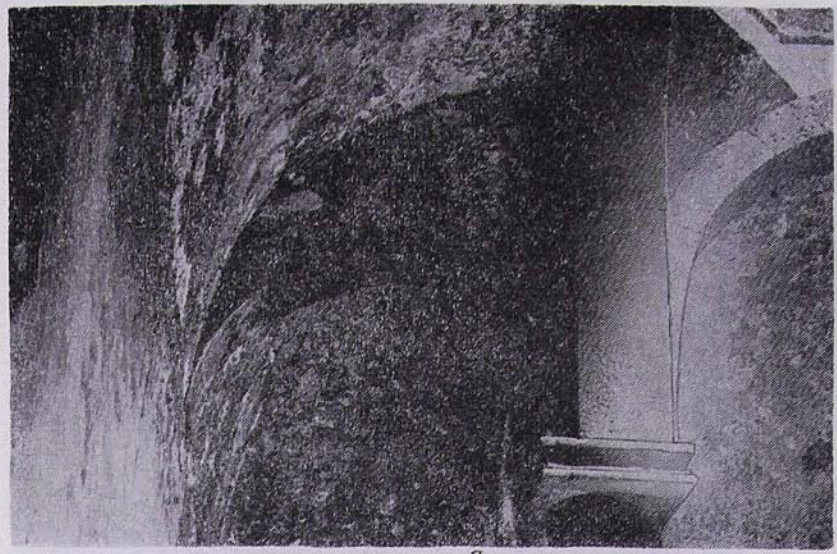

Նկար 8․ Պալատական դահլիճի ծածկի կամարները։

Նկար 9․ Պալատական դահլիճի գմբեթը՝ ներսից։

Նկար 10· Պալատական դահլիճի շինարարական արձանագրութիւնը:

Նկար 11· Գրիգորիսի ժամատան հարաւային մուտքը եւ շինարարական արձանագրութիւնը:

Նկար 12· Կաթողիկէն եւ երկրորդ գմբէթաւոր եկեղեցին արեւմուտքից:

Նկար 13· Կաթողիկէի հիւսիսային մուտքը (փակուած ԺԳ· դ·):

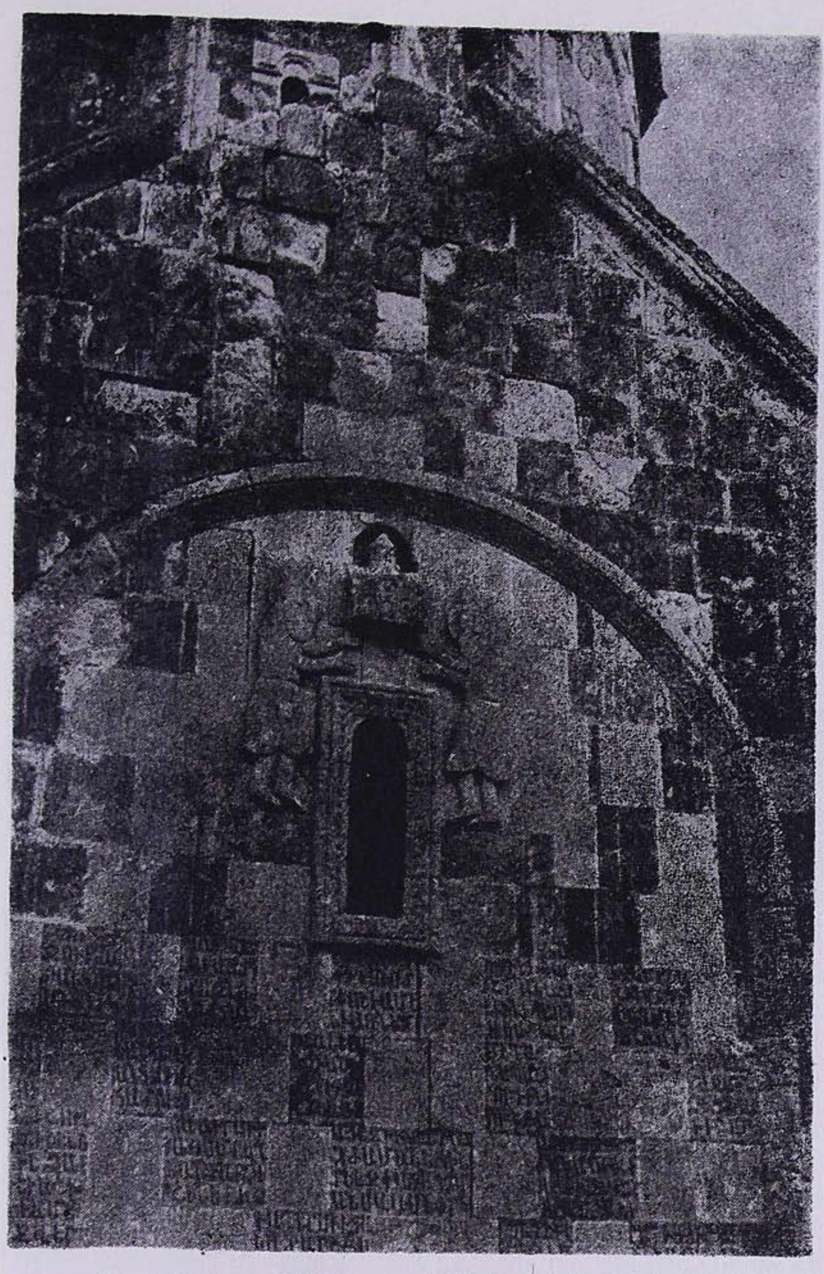

Նկար 14· Կաթողիկէի հարաւային ճակատի հարթաքանդակը
եւ Արզու խաթունի շինարարական արձանագրութիւնը:

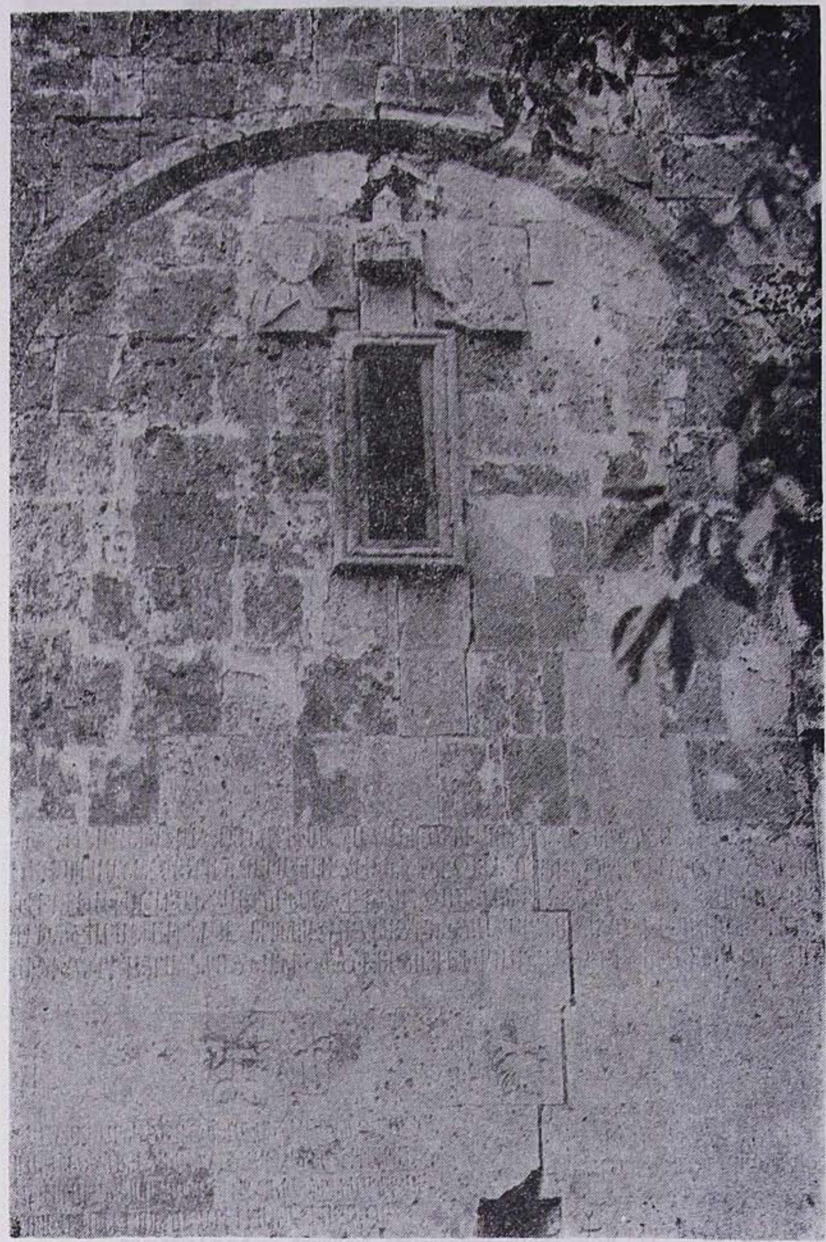

Նկար 15· Կաթողիկէի արեւելեան ճակատի հարթաքանդակը:

Նկար 16։ Դադիվանքի երկու խաչքարերը։

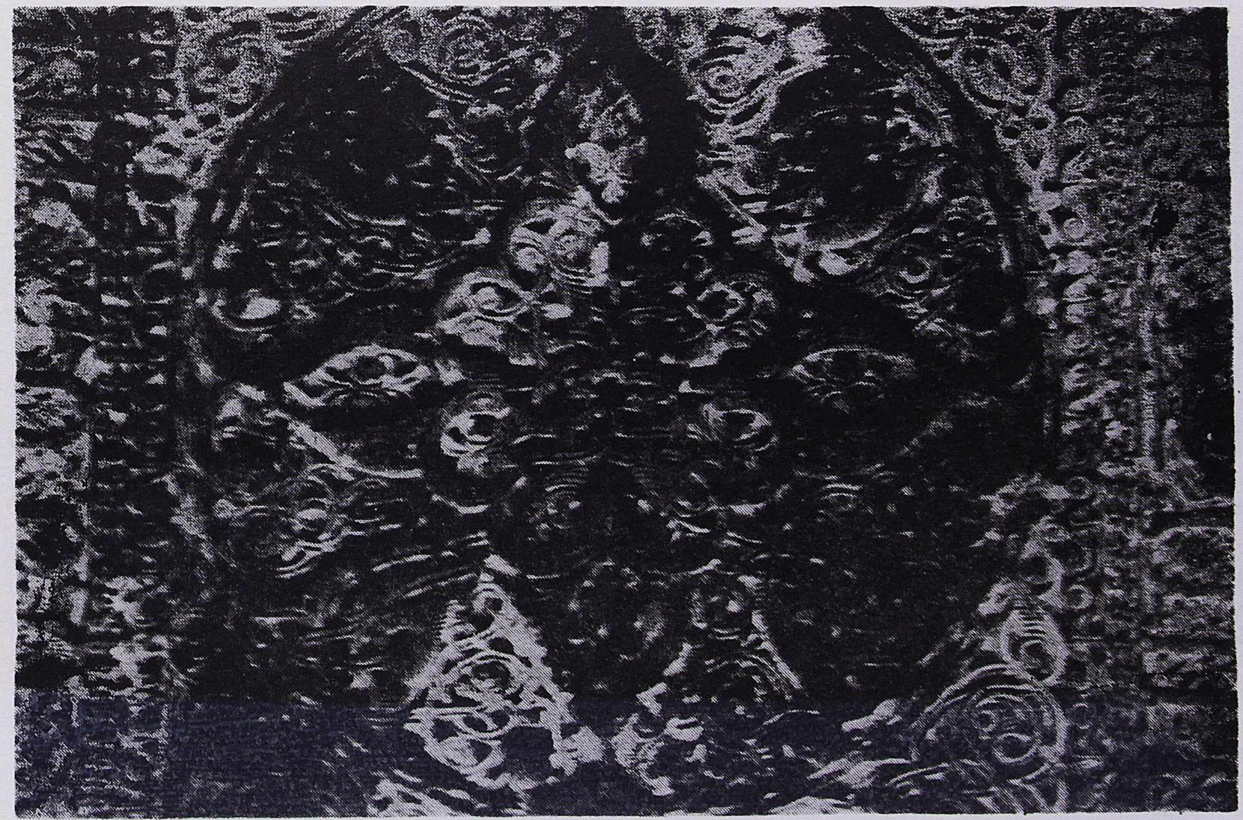

Նկար 17· Աչակողմեան խաչքարի զարդաքանդակներից մի հատուած :

են եւ առանց թեւքերի ալիքաձեւ քղանցքներով (որը միւս յուշարձաններում չի հանդիպում), երկարավիզ կօշիկներով, նոյն բարձր գլխարկներով: Այն հանգամանքը, որ Հառիճավանքի հետ համարեա միաժամանակ կառուցուած (ընդամէնը տաս տարուայ տարբերութեամբ) Դադիվանքի կաթողիկէում Արցախի իշխանները պատկերուած են նոյն հագուստով, ինչ Հառիճավանքում ողջ Հայաստանի կառավարիչներ՝ Զաքարէն եւ Իվանէն, ցոյց է տալիս Հաթերքի իշխանական տան հզօրութիւնը եւ հեղինակութիւնը:

Եկեղեցու մանրակերտը, որն իր ծաւալի կիսով չափ դուրս է գալիս պատի հարթութիւնից, միանգամայն հարազատօրէն կրկնում է շէնքի ծաւալային լուծումը եւ ճարտարապետական բոլոր ձեւերը՝ կամարաշարերը (պատի եւ թմբուկի), լուսամուտները, գմբէթի վեղարի մշակումը եւ այլն: Դադիվանքում կիրառուած է մի հնարք եւս, որն աննախադէպ է նման պատկերաքանդակներում՝ մանրակերտի գմբէթի ետեւում կլոր լուսամուտ է բացուած, որի շնորհիւ մանրակերտը աւելի ցցուն է երեւում դրսից՝ լուսամուտի մուգ ֆոնի վրայ եւ միաժամանակ երեւում է եկեղեցու ներսից:

Արեւելեան ճակատի պատկերաքանդակը նոյնպէս ընդհանուր յօրինուածք է կազմում լուսամուտի հետ եւ վերջինս, ինչպէս եւ հարաւային ճակատում, քանդակի համաչափութեան առանցքն է: Այստեղ, քանդակուած են վանքի հովանաւոր սուրբ Դադին եւ իշխան Վախտանգը, ընդ որում ոչ թէ ողջ հասակով, այլ միայն մինչեւ կուրծքը: Ի տարբերութիւն հարաւային ճակատի, այստեղ պատկերները աւելի հարթ են քանդակուած, ընդհանրացուած, թէպէտ իշխանի եւ որդիների դիմաքանդակները նման են միմեանց՝ նոյն գլխարկով, թաւ մօրուքով, առանց պեխերի մասնատման, լուսապսակով: Նրանք երկուսն էլ ձեռքները պարզել են դէպի եկեղեցու մանրակերտը, տեղադրուած լուսամուտի առանցքով նրանից վեր: Մանրակերտը չափով եւ մանրամասներով կրկնում է հարաւային ճակատի մանրակերտին, միայն այստեղ նրա գմբէթի ետեւում ոչ թէ լուսամուտ է, այլ կիսաշրջանաձեւ խորշ, որը նոյնպէս դրսից ընդգծում է մանրակերտի գմբէթը: Դադիվանքի կտիտորական քանդակները իրենց մանրակերտերով Հայաստանի այդ տիպի քանդակների շարքում առանձնանում են իրենց ինքնատիպութեամբ եւ նորարարութեամբ:

Դադիվանքի կաթողիկէի յարդարանքում կարեւոր տեղ են գրաւում ներսի որմնանկարները, որոնք կատարուել են 1214–1251 թթ.: Այժմ նրանք, ինչպէս նշուեց, բաւական վնասուած են: Ըստ միջնադարեան արուեստի լաւագոյն գիտակներից մէկի՝ Լ. Դուռնովոյի մեկնաբանութեան՝ հարաւային ճակատում խոշոր որմնանկարը պատ-

կերում է Քրիստոսի կողմից սուրբ Նիկողայոս Հրաշագործին վեղարի եւ Մարիամ Աստուածածնի կողմից թիկնոցի յանձնումը, իսկ հիւսիսային ճակատում պատկերուած է Ստեփանոս վարդապետի քարկոծուելով նահատակութիւնը[31]: Սակայն կասկածելի է Նիկողայոս Հրաշագործի պատկերումը Դադիվանքում, որովհետեւ այդ սրբի պաշտամունքը Հայաստանում ընդունուած չի եղել: Ենթադրւում է, որ Դադիվանքում որմնանկարների հեղինակը հենց ինքը՝ Արզու-Խաթունն է եղել, իր դուստրերի հետ, որովհետեւ յայտնի է Կիրակոս Գանձակեցու վկայութիւնն այն մասին, որ նրանք օժտուած են եղել նկարչական բացառիկ տաղանդով[32]:

Կաթողիկէին նոյն ԺԳ. դարում արեւմուտքից կցել են սինասրահ (3,7×17,8), որն իր լայնական՝ արեւելեան կողմով հպւում է եկեղեցու ճակատին, կիսելով նրա արեւմտեան շքամուտքը: Սրահը ցածրարուեստ մի շինութիւն է, անհամաչափ լայն, կորուածքում ձուաձեւ, զանգուածեղ վեց սիւներով (տրամագիծը մօտ 1,4 մ.), որոնց միջեւ ձգւում են կոպտատաշ քարալից շարուած կամարները: Սրահը թաղածածկ է, թաղի շատ փոքր բարձրութեամբ, որն աւելի հարթ ծածկի տպաւորութիւն է թողնում: Սրահի պատի «ՈՂ ԹՎ» (1241) արձանագրութիւնը, եթէ նոյնիսկ շինարարական էլ չէ, ապա սրահը պէտք է կառուցուած լինի ԺԳ. դ. 20-ական կամ 30-ական թուականներին: Սինասրահի հիւսիսային պատ է ծառայում այս կողմում, սրահի կառուցման ժամանակ արդէն կանգուն միանաւ եկեղեցու եւ նրա գաւթի հարաւային ճակատը, իսկ արեւմուտքից՝ զանգակատան պատը:

Միանաւ եկեղեցին, իր հերթին, արեւելեան ճակատով կից է կաթողիկէի արեւմտեան պատին: Եկեղեցին թաղածածկ, նեղ եւ երկար մի դահլիճ է (2,2×7,6 մ.), որն արեւելքից աւարտւում է բեմի ուղղանկիւն աբսիդով: Բեմի այսպիսի ձեւը ընդունուած է եղել հայկական եկեղեցիներում դեռ վաղ միջնադարից: Օրինակ, Արագիւղի Ս. Աստուածածին եկեղեցին (Զ. դար), որին յատուկ է վաղ միջնադարին բնորոշ աստիճանաձեւ որմնախարիսխն ու Եղուարդի բազիլիկայի (Ե–Զ. դդ.) շքամուտքերը կրկնող հարաւային մուտքի ձեւաւորումը, արեւելքից ունի բեմի ուղղանկիւն աբսիդ: Դեռեւս Դ–Ե. դդ. Հայաստանում ուղղանկիւն բեմի գոյութեան կողմնակի վկայութիւնն է Սահակ Պարթեւ կաթողիկոսի (387–436 թթ.) տեսիլքում

31. Լ. Ա. Դուռնովոյ, *Միջնադարեան Հայաստանի Կերպարուեստի Ակնարկներ*, Մոսկուա, 1979, էջ 154 (ռուսերէն):

32. Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 215:

այդ տիպի բեմի նկարագրութիւնը[33]։ Ուղղանկիւն բեմով եկեղեցու լաւագոյն օրինակներից է Յովհաննէս Դրասխանակերտցու (898–929 թթ.) Բիւրականում կառուցած տաճարը[34]։ Բեմի այդպիսի ձեւ ունեն նաեւ Դանիէլ քահանայի կառուցած Իգատակի եկեղեցին (1225 թ.) Մարցում, Ծաղկոցաձորի եւ Իգաձորի ժայռափոր եկեղեցիները (ԺԳ. դ.) Անիում։ Ուշագրաւ երեւոյթ է ուղղանկիւն բեմի կիրառումը Դադիվանքից բացի Արցախի մի շարք այլ վանքերի եկեղեցիներում՝ Գտիչում (ԺԳ. դ.), Խաթրավանքում (1204 թ.), Հուրեկավանքում (1297 թ.)։ Բացի Հուրեկավանքից, որտեղ բեմը զգալի նեղ է աղօթասրահից, թէ՛ Դադիվանքում, թէ՛ Գտիչում եւ թէ՛ Խաթրավանքում այն հանդիսանում է դահլիճի շարունակութիւնը եւ վերջինիս հետ ծածկւում է ընդհանուր թաղով։ Դադիվանքում ընդերկայնական պատերը երեք զոյգ խոշոր որմնամոյթերով բաժանւում են չորս հատուածի, իսկ բեմը անջատւում է աղօթասրահից որմնամոյթերի արեւելեան զոյգով։ Միանաւ եկեղեցիներում որմնամոյթերի միջեւ ընդերկայնական ուղղութեամբ դրուող կամարներով ստացուող խորշերը զգալի ընդարձակում են ներքին տարածութիւնը, միաժամանակ նուազագոյն միջոցներով ուժեղացնում վերջինիս ճարտարապետական-գեղարուեստական արտայայտչականութիւնը։ Որմնամոյթերով թաղածածկ եկեղեցիները յայտնի են հայ ճարտարապետութեան մէջ դեռ վաղ միջնադարից։ Այս տիպին են պատկանում Վերիշէնի, Վանէվանքի, Փարպիի, Աղարակի, Յովհաննավանքի, Ջարջարիսի, Անիի պալատական եկեղեցիները, ինչպէս նաեւ Վասպուրականում՝ Թուղի, Փաշվանքի, Հոգոցվանքի Ե–Զ. դդ. յուշարձանները[35]։ Սակայն, ի տարբերութիւն նրանցից, Դադիվանքի եկեղեցին բեմի երկու կողմերում աւանդատներ չունի։ Արեւմուտքից եկեղեցուն կից է ուղղանկիւն (3,7×8,25 մ.), թաղածածկ գաւիթը, որը, ունենալով եկեղեցու հետ նոյն լայնութիւնը, նրանից ցածր է, որպէսզի եկեղեցու արեւմտեան ճակատի վերեւի լուսամուտը չծածկուի։ Գաւթում 1293 թուականից արձանագրութիւն

---

33. Ղազարայ Փարպեցւոյ *Պատմութիւն Հայոց եւ Թուղթ Առ Վահան Մամիկոնեան*, Տփղիս, 1904, էջ 29–38։

34. Ա. Լ. Յակոբսոն, *Հայ Միջնադարեան Ճարտարապետութեան Պատմութիւնից* (Ժ. դ. Տաճար Բիւրականում), «Պատմա-Բանասիրական Հանդէս», 1971, թիւ 2 (ռուսերէն)։ J. M. Thierry, **L'Eglise Surb-Yovhannes de Biwrakan, REArm,** t. XIII, Paris, 1978-79.

35. Paolo Cuneo, **Le Basiliche di Tux, Xncorgin, Pasvank, Hogeacvank,** Roma, 1973.

ունեցող տապանաքարի առկայութիւնը պարզ է դարձնում գաւթի կառուցման ժամանակաշրջանը՝ ոչ ուշ ԺԳ. դարից։

Ուղղանկիւն բեմով միանաւ եկեղեցուն եւ նրա գաւթին հիւսիսից կից է վանքի հնագոյն Ս. Դաւլի եկեղեցին (Թ–Ժ. դդ.)՝ խոշոր միանաւ մի դահլիճ, որն իր չափերով եզակի է Հայաստանի նոյնատիպ յուշարձանների շարքում (ներսի չափերն են 9,05×21,4 մ.)։ Եկեղեցու լայնութիւնը բնորոշ է ոչ թէ միանաւ, այլ Հայաստանի եռանաւ բազիլիկաներին. այսպէս, օրինակ, եռանաւ բազիլիկաներում այն տատանւում է 9–ից 10 մ.ի սահմաններում, իսկ միանաւներում չի հասնում 7 մ.ի։ Ճիշդ է, Դադիվանքում դահլիճի Թռիչքը կրճատւում է երկայնական պատերից 0,8 մ. դուրս եկած երեք զոյգ որմնամոյթերով, սակայն նրանք Թաղակիր կամարների համար են նախատեսուած եղել եւ նրանց միջեւ հիւսիսային եւ հարաւային պատերին կից կամարներ չեն դրուել, որ կը փոքրացնէր աղօթարահի լայնութիւնը, եւ ծածկի Թաղը կը յենուէր որմնախորշերի կամարների վրայ։ Այդ երեւում է նրանից, որ եկեղեցու պատերը պահպանուել են ողջ բարձրութեամբ՝ մինչեւ ծածկի Թաղի տակը, առանց որմնակամարների որեւէ հետքի։ Եկեղեցու պատերն ընդհատւում են ողջ պարագծով միեւնոյն բարձրութեան վրայ եւ կարելի է նոյնիսկ ենթադրել, որ այն անաւարտ է մնացել՝ կամ քաղաքական անբարենպաստ պայմանների (սելճուքների արշաւանք), կամ տնտեսական դժուարութիւնների եւ կամ էլ տեխնիկական բարդութեան պատճառով (միաթռիչք Թաղով 9 մ.ից աւելի տարածութեան ծածկելը)։

Ս. Դաւլի եկեղեցին կառուցուած է Թեքադիր վայրում եւ հիւսիսից կիսով չափ հողի մէջ է Թաղուած, որի հետեւանքով հիւսիսային պատը փաստօրէն յենապատ է ծառայում։ Շէնքը կառուցուած է կիսամշակ քարի շարուածքով, միայն հիւսիսային պատի չորս եւ հարաւային երկու ամնախորշերը երիզուած են սրբատաշ քարերի քանդակազարդ շրջանակներով։ Նման յարդարանք ունի նաեւ արեւմտեան դուռը ներսից, որը բացւում է դէպի այս կողմից կից գաւիթը։ Կարելի է ենթադրել, որ այս՝ սպիտակաւուն քարից շրջանակները Գրիգորին է աւելացրել գաւիթը կառուցելու ժամանակ[36]։ Աղօթարահի լայնութիւնն ունեցող բեմի աբսիդի կեդրոնում պահպանուել է սեղանի վէմ քարը, ծածկուած տարբեր չափերի խաչաքանդակներով։ Դադիվանքի միանաւ այս եկեղեցու ճարտարապետութիւնն ունի մի առանձնայատկութիւն, որով այն տարբերւում է նոյնատիպ յուշար–

36. Մեսրոպ Մագիստրոս, նշ. աշխ., էջ 88։

ճաններից՝ դա աւանդատների տեղադրութեան ձեւն է: Ի տարբերութիւն հայկական միանաւ շատ եկեղեցիների, որոնցում բեմը զգալի կերպով նեղ է աղօթասրահի համեմատ, եւ այդ տարբերութեան հաշուին նրա երկու կողմերում աւանդատներ են իրականացւում, Դադիվանքում այդ սենեակները տեղադրուած են բեմի կիսաշրջանաձեւ աբսիդի եւ արտաքին պատերի ուղղանկիւն եզրագծի միջեւ առաջացող շարուածքի անկիւնային հոծ զանգուածի մէջ: Աւանդատները արեւելքից–արեւմուտք ձգուող ուղղանկիւն, թաղածածկ ոչ մեծ (1,8×1,45 մ.) խցեր են, կիսաշրջանաձեւ փոքրիկ աբսիդով եւ եկեղեցու արեւելեան ճակատում բացուած լուսամուտներով: Նրանց մուտքերը դրուած են անմիջապէս եկեղեցու բեմի աբսիդից:

Միանաւ եկեղեցուն արեւմուտքից կից է նրա ժամատունը (1224 թ.), որը պատկանում է միջնադարեան Հայաստանի գաւիթների ու ժամատների ամենատարածուած քառասիւն գմբէթաւոր տիպին (չափերն են 11,6×15,0 մ.): Սակայն ունենալով հիմնականում այս յօրինուածքը, Դադիվանքի ժամատունը խիստ տարբերւում է ԺԲ–ԺԳ. դդ. նոյնատիպ կառուցուածքներից իր ծաւալա–տարածական լուծմամբ: Պէտք է նշել, որ յատակագծային լուծումն էլ սակաւաթիւ նմանակներ ունի Հայաստանում: Այսպէս, եթէ նոյն ժամանակաշրջանի քառասիւն գաւիթներն ու ժամատները կեդրոնաձիգ կառուցուածքներ են եւ նրանց յատակագծերը կամ քառակուսի են, կամ մօտ քառակուսուն (Թեղենեացվանք, Սանահին, Գոշավանք, Կեչառիս, Հաղարծին, Գեղարդ, Հառիճավանք, Մակարավանք եւ այլն), ապա Դադիվանքում ժամատան յատակագիծն ունի բազիլիկայի համաչափութիւններ՝ երկարութիւնը մօտ 1,5 անգամ գերազանցում է լայնութեանը (ներսի չափերն են 9,1×13,8 մ.): Նոյնիսկ Հոռոմոսի գաւիթում (ԺԱ. դ.), որի յատակագիծն արտաքին համաչափութիւններով նման է Դադիվանքի ժամատանը, ներսում այն մօտ է քառակուսուն (սա հետեւանք է արեւելեան եւ արեւմտեան պատերին կից խոշոր որմնամոյթերի): Բայց Դադիվանքի ժամատան ճարտարապետութեան ինքնատիպութիւնն առաւել ցայտուն արտայայտւում է նրա ծաւալային լուծման մէջ: Քառամոյթ կամ քառասիւն գմբէթաւոր գաւիթների ու ժամատների ծաւալի վերին մասը ԺԲ–ԺԳ. դարերում ունի երեք տիպի լուծում. 1) եկեղեցատիպ, երբ խաչաձեւ գմբէթաւոր եկեղեցիների նման ծածկը խաչաձեւ է լուծուած (միջին, բարձր մասը ծածկւում է թաղերով եւ նրանց վրայ՝ երկթեք տանիքով, իսկ անկիւնային ցածր մասերը՝ միաթեք ծածկով), 2) միջանկեալ, երբ չորս ճակատներն էլ աւարտւում են ողջ երկարութեամբ ձգուող ճակատներով, 3) քառալանջ, երբ բացակայում են ճակատները, իսկ ծածկի վերին՝ բրգաձեւ մասը իրականացուած է չորս միաթեք լանջերով,

որոնց մէջտեղից բարձրանում է շէնքի գմբէթը[37]: Ի տարբերութիւն այս երեք ձեւի, Դադիվանքում ժամատան վերին մասը լուծուած է միանգամայն այլ կերպ՝ այն ունի միանաւ կառուցուածքներին բնորոշ երկթեք ծածկ (հարաւից հիւսիս ձգուող), որի կեդրոնում բարձրանում է գմբէթի թմբուկը: Տանիքի այսպիսի լուծմամբ անկիւնային հատուածները ծածկւում են հիւսիսային եւ հարաւային միջին հատուածների հետ քառորդ գլանի ձեւ ունեցող թաղով: Գմբէթը բարձրանում է չորս կեդրոնական, քառակուսի կտրուածքով մոյթերի վրայ: Ի տարբերութիւն նոյնատիպ բոլոր գաւիթներից, որմնամոյթեր այստեղ չկան: Հետաքրքրական է, որ անցումը գմբէթատակ քառակուսուց գմբէթի թմբուկը իրականացուած է տրոմպների միջոցով: Թմբուկն ութանիստ է, սրբատաշ քարից շարուած: Արեւելեան եւ արեւմրտեան՝ երկայնական պատերում ճակատների բացակայութեան պատճառով գմբէթն օրկանապէս չի կապւում շէնքի վերին մասի ծաւալի հետ, այլ ուղղակի դուրս է գալիս երկթեք ծածկի միջից: Ժամատունը կառուցուած է կոպտատաշ բազալտ քարից, եւ միայն սիւները, կամարներն ու թմբուկը շարուած են մաքուր տաշուած քարերից: Շէնքը համարեա զուրկ է յարդարանքից: Արեւելեան դրան շքամուտքից բացի ժամատան գեղարուեստական ձեւաւորման միակ տարրը պատերին ագուցուած նուրբ քանդակներով ծածկուած տարբեր մեծութեան խաչքարերն են: Ժամատունը լուսամուտներ չունի եւ լուսաւորութեան միակ աղբիւրը գմբէթի երդիքն է: Կիսախաւար ներսը (ինթերյեր) համապատասխանում է այս շէնքի հիմնական նշանակութեանը՝ այն եղել է Հաթերքի իշխանական տան տապանատունը:

Դադիվանքի ժամատունն իր ճարտարապետութեամբ ուրոյն տեղ է գրաւում նոյնատիպ յուշարձանների շարքում, առանձնանալով իր ինքնատիպ յօրինուածքով: Սակայն պէտք է նշել, որ կառուցողները չեն կարողացել մինչեւ վերջ յաղթահարել տարածուած ձեւերից հրաժարուելու պատճառով առաջացած ստեղծագործական խնդիրների բարդութիւնները, մի բան, որ բերել է ծաւալի վերին մասի անյաջող լուծման:

Վանքի չորրորդ եկեղեցին (ԺԲ. դ.) գտնւում է յուշարձանախմբի հարաւային կողմում, սիւնասրահի դիմաց: Այն ունի միջնադարեան հայ ճարտարապետութեան մէջ ամենատարածուած եկեղեցական շէնքի՝ գմբէթաւոր դահլիճի յօրինուածք: Եկեղեցին փոքր է (արտաքին չափերն են 6,4×8,0) եւ պատկանում է մէկ զոյգ (արեւ-

37. Ս. Խ. Մնացականեան, Հայկական Գաւիթների Ճարտարապետութիւնը, Երեւան, 1952, էջ 134 (ռուսերէն):

մըտեան) որմնամոյթերով գմբէթաւոր դահլիճի ենթատիպին: Հայաստանում ԺԱ–ԺԳ. դդ. նմանատիպ յուշարձաններից կարելի է նշել Բջնիի Աստուածածին, Անիի Տիգրան Հոնենց, Աշտարակի Մարինէ, Հոռոմոսի Ս. Յովհաննէս, Կեչառիսի Ս. Գրիգոր, Հաղարծինի Ս. Աստուածածին, Գոշավանքի Ս. Աստուածածին եւ Ս. Գրիգոր եկեղեցիները եւ այլն: Այս ենթատիպը միջանկեալ դեր է խաղում Հայաստանի վաղ միջնադարի դասական գմբէթաւոր դահլիճներից (Պտղնի, Արուճ, Դդմաշէն) դէպի ներքուստ խաչաձեւ, չորս անկիւններում աւանդատներով, արտաքուստ ուղղանկիւն եկեղեցիների (աւելի յայտնի խաչաձեւ–գմբէթաւոր անունով) յօրինուածքին անցնելը, որի համար յաջորդ քայլը եղաւ որմնամոյթերի եւ արեւմտեան պատի միջեւ ընկած տարածութիւններում աւանդատներ տեղաւորելը:

Դադիվանքի գմբէթաւոր դահլիճն ունի պարզ, նոյնիսկ պարզունակ ճարտարապետական ձեւեր եւ առանց յարդարանքի է: Հիմնական ծաւալը կառուցուած է կոպտատաշ որձաքարից եւ ճակատների մակերեսը կիսով չափ սուաղուած է թէ՛ դրսից եւ թէ՛ ներսից: Միակ դուռն արեւմուտքից է, իսկ ընդամէնը երկու լուսամուտը դրան վերեւում եւ բեմի աբսիդում են բացւում: Վերջինիս երկու կողմերում ուղղանկիւն աւանդատներ են տեղադրուած՝ արեւելեան ճակատի փոքրիկ պատուհաններով: Ուշագրաւ է գմբէթի կառուցման եղանակը: Կլոր թմբուկի հիմքի առաջին շարքը սրբատաշ քարից է, ողջ թմբուկը՝ աղիւսից, իսկ վերին՝ վերջին շարքը, նորից մաքուր տաշած քարից: Ընդ որում աղիւսի շարուածքի մեծ մասն իրականացուած է սովորական եղանակով՝ աղիւսների հորիզոնական շարքերով, բայց լուսամուտների վերեւից (թմբուկն ունի չորս նեղ եւ բարձր լուսամուտ) եւ գմբէթի քիւից մօտ մէկ մեթր ցած երկու գօտի շինուած է «եղեւնաձեւ» շարուածքով: Եկեղեցու գմբէթի միւս առանձնայատկութիւնն էլ այն է, որ թմբուկը ոչ թէ գլանաձեւ է, այլ դէպի վեր նեղանում է, կայունութիւնն ուժեղացնելու համար:

Աղիւսի օգտագործումը Հայաստանում, ճիշդ է, տարածուած չէր, սակայն սովորական երեւոյթ էր երկրի շինարարական կեանքում դեռ վաղ միջնադարից սկսած: Աղիւսից շինուել են բնակելի շէնքեր, պաշտպանական, նոյնիսկ պաշտամունքային կառուցուածքներ (Դուինի քաղաք, Կիրանց, Մուշի Առաքելոց վանքեր եւ այլն): Ուշ միջնադարում՝ յատկապէս Սիւնիքում եւ Նախիջեւանում լայն տարածում ստացաւ աղիւսի կիրառումը եկեղեցիներ կառուցելիս, ընդորում, միեւնոյն կառուցուածքում քարի հետ նաեւ աղիւսի օգտագործումը հանդիսացաւ հայկական ճարտարապետութեան նախիջեւանեան դպրոցի առանձնայատկութիւնը: Ինչպէս Դադիվանքի գմբէթաւոր դահլիճում, Ագուլիսի Ս. Քրիստափոր եւ Ս. Երրորդութիւն, Շոռոթի Ս. Յակոբ,

Արքակաղնու Ս. Կարապետ եւ ուրիշ շատ եկեղեցիների հիմնական ծաւալը նոյնպէս կառուցուած է քարից, իսկ գմբէթը՝ աղիւսից[38]:

Վանքի համալիրի հիւսիսային յուշարձանախմբի արտայայտիչ ուրուանկարը ստացւում է ուղղաձիգ շեշտերի՝ գմբէթների շնորհիւ: Բացի եկեղեցիների եւ դամբի գմբէթներից, ողջ համալիրի ծաւալատարածական հատուածքի բաղկացուցիչ եւ էական տարրն է զանգակատան շէնքը: Այն կից է սինատրահին արեւմուտքից եւ կառուցուել է Դոփեանց Վահրամ իշխանի որդի Սարգիս եպիսկոպոսի ձեռքով (+ 1333 թ.)[39]: Զանգակատունը երկյարկանի է, որի վերին մասը քառասիւն գմբէթաւոր ռոտոնդան է, բրգաձեւ վեղարով, կառուցուած մաքուր տաշուած քարերից: Իսկ ստորին՝ առաջին յարկը ուղղանկիւն յատակագծով (արտաքին չափերն են 4,1×4,9 մ.), բարձր, երեք կողմից (հիւսիսային, արեւելեան, հարաւային) խուլ պատերով շինութիւն է, որի արեւմտեան ճակատը համարեա ողջ մակերեսով մի խոշոր կամարակապ բացուածք է, եզրերը շարուած մաքուր տաշած քարերով: Պատերը շարուած են կոպտատաշ որձաքարով, քարերի արանքները դրսից սուաղուած՝ նոյն ձեւով, ինչ փոքր գմբէթաւոր եկեղեցու պատերը: Զանգակատան առաջին յարկը փաստօրէն մի փոքրիկ թանգարան է՝ այնտեղ դրուած են վանքի առաջնորդ Տէր Աթանասի 1283 թ. կանգնեցուած խաչքարերը: Սակայն, ինչպէս նշուեց, զանգակատունը սկզբից նախատեսուած չի եղել խաչքարերի համար:

Զանգակատան առանցքով, դէպի արեւմուտք, մօտ 12 մ. նրանից հեռու գտնւում է վանքի գլխաւոր դարպասը: Այն միակամար (2,6 մ. թռիչքով) բացուածք ունի եւ կառուցուած է կոպտատաշ որձաքարից: Կամարը հանգչում է պարզունակ տրամատ ունեցող խոյակի վրայ: Վանքի համալիրի պարսպի պահպանուած հատուածը սկըսւում է դարպասի հիւսիսային կողմից, յուշարձանախումբը շրջանցում հիւսիսից (Ս. Դաւթի միանաւ եկեղեցու 3,5 մ. հեռաւորութեան վրայ) եւ համալիրի արեւելեան կողմում թեքւում հարաւ: Այստեղ պահպանուել է վանքի երկրորդ դարպասը՝ աւելի փոքր եւ համեստ ձեւերով: Այժմ հնարաւոր չէ տեղում պարզել, թէ դէպի հարաւ պարիսպը մինչեւ ուր է շարունակուել:

Պարսպի կաթողիկէից հիւսիս-արեւմուտք ընկած հատուածում, պատի շարուածքի մէջ հագցուած 1200 թ. արձանագրու-

---

38. Արգամ Այվազեան, *Նախիջեւանի Պատմաճարտարապետական Յուշարձանները*, Երեւան, 1978:

39. Ս. Զալալեան, *նշ. աշխ.*, էջ 207:

թիւնը կրող խաչքարը ցոյց է տալիս, որ պարիսպը կառուցուել է ԺԳ. դ. յետոյ:

Վանքի հիւսիսային յուշարձանախմբի հիւսիս-արեւմտեան անկիւնում պահպանուել են երկու թաղակապ շէնքերի աւերակներ, որոնց նշանակութիւնը պարզ չէ: Նրանք կից են Գրիգորիսի կառուցած գաւթի արեւմտեան ճակատին: Սենեակներից հարաւայինը աւելի երկար է եւ ձգւում է մինչեւ պարիսպը, իսկ հիւսիսայինը կիսով չափ փոքր է (կարճ է): Պատերում խորշերի՝ պատուհանների առկայութիւնը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ նրանք բնակելի սենեակներ են եղել:

Դադիվանքի հարաւային յուշարձանախումբը, որի շէնքերը կառուցուած են միմեանց կողքի, արեւելքից արեւմուտք ձգուող առանցքի ուղղութեամբ, կազմուած են միմիայն աշխարհիկ կառուցուածքներից: Նրանց մէջտեղում բարձրանում է դահլիճի խոշոր ծաւալը, որին արեւելքից կից է զրատունը օժանդակ սենեակներով, իսկ արեւմուտքից՝ սեղանատունը՝ խոհանոցով: Որոշ հեռաւորութեան վրայ, դէպի արեւմուտք, գտնւում են բնակելի եւ արտադրական շէնքերը:

Դադիվանքի աշխարհիկ շէնքերի շարքում իր ճարտարապետութեամբ առանձնակի հետաքրքրութիւն է ներկայացնում 1211 թ. պալատական դահլիճը: Նրա հարաւային ճակատի վրայի շինարարական արձանագրութիւնը հետեւեալն է՝ «Թ: ՈԿ ես Գրիգորէս որդի Հասանա շինեցի զտաճարս յիշատակ հոգո իմո: Յաղաւթս յիշեցէք»:

Ինչպէս Յ. Օրբելին է նշել (Աղթամարի Ժ. դ. պալատական դահլիճի վերաբերեալ պատմիչ Թովմա Արծրունու «տաճար» անուանման կապակցութեամբ), «տաճար տերմինի այդպիսի օգտագործումը պալատի բնորոշման հետ միասին դեռ Աքեմենեան Իրանում ընդունուած էր կենտրոնական դահլիճի իմաստով, իսկ գրաբարում «տաճար» բառը նշանակում էր եւ՛ պալատ, եւ՛ տաճար, եւ՛ պալատական դահլիճ եւ մասնաւորապէս գլխաւոր՝ «խրախճանաց դահլիճ»[40]: Դադիվանքի դահլիճն, անկասկած, «խրախճանաց» էր, որովհետեւ նրան արեւմուտքից անմիջականօրէն կից է խոհանոցի շէնքը՝ տեղադրուած դահլիճի եւ սեղանատան արանքում: Դադիվանքի բազալտէ քարերից կառուցուած դահլիճն ունի այդ ժամանակաշրջանի հայկական գաւիթներին ու ժամատներին բնորոշ կենտրոնակազմ յօրինուածք, մօտաւորապէս քառակուսի յատակագծով (ներքին չափերն են 8,4×9

---

40. Յ. Օրբելի, *Ընտիր Երկեր*, Ա. հտր., Ժ–ԺԳ դդ. *Հայաստանի Մշակոյթի եւ Արուեստի Պատմութիւնից*, Մոսկուա, 1968, էջ 38 (ռուսերէն):

մ.), կեդրոնական մասում չորս սիւներով: Բազալտէ միակտոր քարերից այս կլոր սիւների միջեւ ու սիւներից դէպի պատերը գցուած կամարներով առաստաղը բաժանւում է ինն հատուածի՝ ութ ուղղանկիւն եւ միջին՝ քառակուսի հատուածի, որտեղ գտնւում է երդիքով, ութանիստ բրգաձեւ գմբէթը: Սիւներն ունեն բարդ տրամատով խոյակներ ու խարիսխներ: Շէնքը զուրկ է այլ յարդարանքներից: Միակ մուտքը գտնւում է գլխաւոր՝ հարաւային ճակատում: Դահլիճը լուսաւորւում է միայն երդիքից: Նրա հիւսիսային պատի երկարութեամբ կէս մեթր լայնութեամբ եւ նոյնքան էլ բարձրութեամբ սալքարերից նստարան է շինուած:

Իր յօրինուածքով Դադիվանքի դահլիճը տարբերւում է մեզ հասած հայկական միջնադարեան միւս՝ Աղթամարի խաչուող կամարներով միասնական ծածկով (Ժ. դ.), Ամբերդի (ԺԱ. դ.) եւ Անիի (ԺԲ. դ.) պալատներից, ինչպէս նաեւ աւելի վաղ՝ Է. դ. օրինակներից (Դուինի, Արուճի, Զուարթնոցի կաթողիկոսական պալատների դահլիճները)[41]: Դրանով Դադիվանքի պալատական դահլիճն առանձնայատուկ տեղ է գրաւում միջնադարեան Հայաստանի նման կառուցուածքների շարքում՝ ընդլայնելով մեզ յայտնի սակաւաթիւ նոյնատիպ յուշարձանների շրջանակը եւ իր յօրինուածքով սերուելով ոչ միայն ժամանակներից, այլեւ կապուելով աւելի հին ակունքների՝ հայկական ժողովրդական բնակելի տան ճարտարապետութեան հետ:

Ինչպէս նշուեց, Դադիվանքի պալատական դահլիճին արեւմուտքից կցուած է վանքի սեղանատունը՝ խոհանոցով: Սեղանատները, որպէս միջնադարեան պալատական եւ վանքային համալիրների բաղկացուցիչ տարր, երեւան են գալիս դեռ վաղ միջնադարում: Սակայն նրանք լայն տարածում գտան Հայաստանի ԺԲ–ԺԴ. դարերի վանքերում, երբ պաշտամունքային կառուցուածքներից բացի սկսեցին այնտեղ բազմաթիւ աշխարհիկ շինութիւններ կանգնեցնել: Այդ դարերից պահպանուել են Հաղբատի, Կիրանց վանքի, Հաղարծնի, Թեղենեաց վանքի, Քոբայրի սեղանատները, որոնք բաւականին խոշոր շէնքեր են: Այսպիսի մեծ չափերը բացատրւում են նրանով, որ այդ դարերում սեղանատները ոչ միայն յատկացուած էին վանքի միաբանութեանը, այլեւ ծառայում էին բազմաթիւ ուխտաւորներին հիւրասիրելու, մատաղը եփելու եւ բաժանելու համար:

Հայաստանի ԺԲ–ԺԳ. դարերի սեղանատներն իրենց յօրինուածքով բաժանւում են երկու տիպի՝ խաչուող կամարներով ծածկուող

---

41. Մորուս Հասրաթեան, Վարազդատ Յարութիւնեան, *Հայաստանի Յուշարձաններ*, Պէյրութ, 1975:

դահլիճների եւ թաղածածկ միանաւ սրահների[42]: Առաջին տիպին պատկանում են Հաղբատի եւ Հաղարծնի սեղանատները, իսկ երկրորդից մեզ յայտնի են Քոբայր, Կիրանց եւ Թեղենեաց վանքերի սեղանատները, որոնք ձգուած, թաղածածկ դահլիճներ են, որմնամոյթերի վրայ յենուող թաղակիր կամարներով: Ահա այս յօրինուածքին է պատկանում նաեւ Դադիվանքի սեղանատունը: Սակայն այն ունի երկու էական տարբերութիւն նոյն ժամանակաշրջանի նոյնատիպ կառուցուածքներից: Եթէ ԺԳ. դ. միւս բոլոր սեղանատները վանքերի համալիրներում առանձին են կանգնած, մեկուսի, ապա Դադիվանքում այն գտնւում է աշխարհիկ շէնքերի շարքում, դառնալով ընդհանուր կառուցապատման շարքային տարր: Երկրորդ՝ Դադիվանքում սեղանատան դահլիճը միասնական յօրինուածք է կազմում խոհանոցի հետ, այն դէպքում, երբ ոչ միայն ԺԳ. դարում, այլեւ ԺԷ–ԺԸ. դարերում հայկական վանքերի խոհանոցներն առանձնացուած են սեղանատներից: Դադիվանքի սեղանատան դահլիճն ուղղանկիւն է, արեւելքից-արեւմուտք ձգուած (6,0×11,5 մ.) եւ երկու թաղակիր կամարներով եւ նրանց համապատասխան որմնամոյթերով բաժանւում է երեք հատուածի: Կամարները շարուած են մաքուր տաշուած, իսկ պատերը եւ թաղը՝ կոպտատաշ քարերից: Երկու մուտք ունի՝ երկուսն էլ հարաւային պատում, բացուած դահլիճի հարաւ-արեւմտեան եւ հարաւ-արեւելեան անկիւններում: Հիւսիսից սեղանատունը կիսով չափ խրուած է հողի մէջ՝ տեղանքի թեքութեան պատճառով: Քանդուած են դահլիճի ծածկը եւ հարաւային ու արեւմտեան պատերի վերին մասերը: Այժմ կայ միայն մէկ լուսամուտ՝ արեւմտեան պատում, դահլիճի ընդերկայնական առանցքով բացուող: Թէ՛ իր ճարտարապետութեամբ, թէ՛ յատակագծի համաչափութիւններով Դադիվանքի սեղանատան դահլիճը կրկնում է Հայաստանի նոյն՝ ԺԳ. դարի սեղանատների ձեւերը: Սակայն այստեղ սեղանատան դահլիճի հետ օրկանական ամբողջութիւն է կազմում խոհանոցը, որի ծաւալը հանդիսանում է վերջինիս շարունակութիւնը եւ տեղադրուած է նրա ու պալատական դահլիճի արանքում: Խոհանոցը ուղղանկիւն (4,7×5,85 մ.) թաղածածկ կառոյց է, որը երկու լայն կամարակապ բացուածքներով արեւմըտեան կողմից հաղորդակցւում է սեղանատան հետ: Լուսաւորութիւնը վերեւից է՝ ծածկի կեդրոնի երդիկից, իսկ միակ մուտքը հարաւային պատում է: Նոյն պատում, մուտքի մօտ տեղադրուած է խոհանոցի հսկայական օճախը՝ 1,85×2,55 մ. չափերով: Այս պատճա-

---

42. Յ. Խալփախչեան, *Հայաստանի Աշխարհիկ Ճարտարապետութիւնը (բնակելի եւ հասարակական շէնքեր)*, Մոսկուա, 1971, էջ 155–183 (ռուսերէն):

ում հարաւային պատը արտաքուստ հաստ է ստացուել՝ 2,8 մ. եւ պարունակում է ծխնելոյզի խոշոր, ուղղաձիգ անցքը։

Հայկական միւս վանքերում սեղանատների խոհանոցները չեն պահպանուել։ Նրանք, անկասկած, կից են եղել սեղանատներին։ Սակայն, հաւանաբար, կառուցուած չեն եղել մնայուն, ամուր շինուածքով, որի հետեւանքով չեն հասել մինչեւ մեր օրերը։ Խոհանոցները սեղանատան դահլիճների հետ յօրինուածքային կապ չեն ունեցել, որի համար էլ այդ վանքերում խոհանոցների տեղադրութեան հարցը չի պարզուած։ Աւելի ուշ՝ ԺԷ–ԺԸ. դարերից պահպանուել է Տաթեւի վանքի սեղանատան խոհանոցը, որն իր ձեւերով որոշ ընդհանրութիւն ունի Դադիվանքի խոհանոցի հետ, սակայն կառուցուած է սեղանատան դահլիճից առանձին, նրանց բաժանող թաղակապ լայն միջանցքի միւս կողմում։

Իր այս առանձնայատկութիւնների շնորհիւ Դադիվանքի սեղանատունը բաւական արժէքաւոր եւ հետաքրքրական է հայ միջնադարեան աշխարհիկ ճարտարապետութեան ամբողջական պատմութեան համար եւ լրացնում ու հարստացնում է Հայաստանի նոյնատիպ յուշարձանների շարքը։

Աւելի ուշ՝ խոհանոցի առջեւում երկյարկանի շէնք է կառուցուել, որ այժմ չի պահպանուել, սակայն մնացել են խոհանոցի հարաւային ճակատի վերեւում այդ շէնքի երկրորդ յարկի որմնախորշերով պատը եւ պալատական դահլիճի արեւմտեան ճակատի վրայ կամարակապ խորշերի հետքերը։ Այդ շէնքը, հաւանաբար, բնակելի է եղել։

Արեւելքից՝ պալատական դահլիճին կից է Դադիվանքի գրատունը։

Դադիվանքը, միջնադարեան Հայաստանի բազմաթիւ վանքերի նման, ուսումնական ու մշակութային խոշոր կենտրոն է եղել եւ ունեցել է գրչատուն, ուր բազմաթիւ ձեռագրեր են գրուել։ Դրանց մի մասը (ԺԳ–ԺԶ. դդ. պատկանող) արհաւիրքներից փրկուել եւ հասել են մեզ ու այժմ պահպանւում են Մատենադարանում։

Բայց ինչպէս հայկական շատ ձեռագրերի համար ողբերգական եղան թաթար-մոնղոլների, թուրք-սելջուկների արշաւանքները (յայտնի է, որ միայն 1170 թ.ին Բաղաբերդի գրաւման ժամանակ սելջուկներն այրել են 10·000 ձեռագիր մատեան), այնպէս էլ բազմաթիւ պատերազմներից ու անհամար ասպատակութիւններից տուժեցին նաեւ միջնադարեան Հայաստանի գրչական կենտրոնների շէնքերը՝ գրատներն ու մատենադարանները։ Այժմ մեզ են հասել (չհաշուած Դադիվանքը) ընդամէնը հինգ գրատուն, որոնց նշանակութիւնը որոշակիօրէն յայտնի է արձանագրութիւններից կամ պատմիչների տեղե-

կութիւններից: Դրանք են Սանահինի, Հաղբատի, Գոշավանքի, Սաղմոսավանքի եւ Հոռոմոսի վանքի գրատները, որոնք բոլորն էլ ունեն համարեա նոյն յօրինուածքը: Նրանք, որպէս օրէնք, բաղկացած են մէկ շէնքից, մօտաւորապէս քառակուսի յատակագծով, բրգաձեւ ծածկով (սակայն տարբեր ձեւերի), հիմնականում լուսաւորւում են ծածկի կեդրոնի երդիքով, ներսում պատերն ունեն խորշեր՝ ձեռագրերը պահելու համար[43]: Ահա ընդհանուր ձեւով գրատների հենքերի ճարտարապետութեան հիմնական գծերը, որոնք ունի նաեւ Դադիվանքի գրատունը: Այն ուղղանկյուն, քառակուսուն մօտ յատակագիծ ունեցող դահլիճ է (5,15×6,30 մ.), բրգաձեւ ծածկով, որի կեդրոնի երդիքը շէնքի լուսաւորութեան միակ աղբիւրն է: Արեւմտեան կողմից դահլիճի տարածութիւնն ընդարձակւում է մինչեւ յատակն իջնող խոշոր, կամարակապ որմնախորշերի շնորհիւ (0,8 մ. խորութեամբ եւ 2,8 մ. լայնութեամբ), իսկ արեւելքից երկու լայն կամարակապ բացուածքներով միանում է դէպի գրատան հարաւային մուտքը տանող միջանցքին: Այս լրացուցիչ տարածութիւնների շնորհիւ գրատան մակերեսը հասնում է մօտ 50 քառակուսի մ.ի[44], Գոշավանքի նոյնատիպ շէնքի չափ (միւս գրատների մակերեսները աւելի մեծ են՝ 70–80 քառակուսի մ.): Ծածկի լուծման եղանակով Դադիվանքի շէնքն աւելի նման է Սանահինի գրատանը. եթէ միւս վանքերում նրանց ծածկը իրականացւում է խաչուող կամարներով, ապա Սանահնում այն լուծուած է սրամիտ եւ աննախադէպ եղանակով: Մեզ յայտնի ամենահին այս գրատան (1063 թ.) ութանիստ հիմքով բրգաձեւ ծածկը հիմնուած է չորս կամարների վրայ, որոնք յենւում են պատերի մէջտեղում դրուած որմնասիւներին[45]: Դադիվանքում ծածկի լուծումը հիմնականում նոյնն է՝ դահլիճի անկիւններում գցուած են կամարներ, որոնք պատերի միջին հատուածների հետ կազմում են ծածկի ութանիստ հիմքը, որի վրայ բարձրանում է նրա կիսագնդաձեւ; գմբէթանման ծաւալը: Կարելի է ենթադրել, որ Դադիվանքի գրատան կառուցող–ճարտարապետը ծանօթ է եղել Սանահինի վանքի այդ շէնքին: Յատկանշական է, որ Դադիվանքում նոյնպէս, ինչպէս եւ Սանահինում, գրատան մուտքի առջեւ թաղածածկ միջանցք–սրահ է կառուցուած: Սակայն, միեւնոյն ժամանակ, Դադիվանքի գրատունն ընդհանուր յօրինուածքի մի կարեւոր առանձնայատկութեամբ որոշակիօրէն տարբերւում է Հայաստանի նմանատիպ

43. Ց. Խալփախչեան, նշ. աշխ., էջ 110–153:

44. Նոյնը, էջ 139:

45. Նոյնը, էջ 130:

չէնքերից։ Դա օժանդակ սենեակների առկայութիւնն է, որոնք չկան միւս գրատներում։

Դադիվանքի գրատան դահլիճի երկրորդ մուտքը հարաւից բացւում է դէպի կից մի թաղակապ, որմնախորշերով սենեակ, իսկ միջանցքից մի այլ դուռ տանում է արեւելքից նրան կից մի ուրիշ սենեակ եւս։ Այնպէս որ գրատունը ոչ թէ մի շէնքից է կազմուած, ինչպէս միւս բոլոր յայտնի օրինակներում, այլ փաստօրէն համալիր է՝ օժանդակ սենեակներով, որոնցում հաւանաբար պահել են գրքերը, մագաղաթ է պատրաստուել, իսկ խորշերով սենեակը, որը հաղորդակցւում է դահլիճին, գուցէ մատենադարան է ծառայել (դահլիճի պատերը դղադարակներ — խորշեր չունեն)։

Արեւելքից՝ գրատանը կից սենեակները երկյարկանի են, նրանցից հիւսիսայինը բնակելի է, իսկ հարաւայինը բաց սրահ է եղել (այժմ քանդուած է, սակայն դեռ երեւում է դարասկզբին կատարուած լուսանկարներում)։

Վանքի համալիրի հարաւային մասն է կազմում դէպի արեւմուտք գտնուող շէնքերի մի փոքրիկ խումբ եւս, որի չարքում են իշխանական երկյարկանի պալատը (առաջին յարկում մառանով եւ հնձանով) եւ նոյնպէս երկյարկանի, միաբանութեան բնակելի շէնքը[46]։ Պալատական շէնքը խոշոր, հիւսիսից հարաւ ձգուած կառուցուածք է, որի վերին յարկաբաժինը, դժբախտաբար, այժմ քանդուած է եւ դժուար է վերականգնել հայ աշխարհիկ ճարտարապետութեան այս խիստ արժէքաւոր յուշարձանի յօրինուածքը։ Սակայն հին լուսանկարներում երեւում է, որ այն թաղածածկ մեծ դահլիճ է եղել, արեւելեան խուլ պատով եւ հարաւային ճակատում խոշոր, կամարակապ բացուածքներով, որոնք նայում են դէպի Թարթառի գեղատեսիլ ձորը։ Մուտքը եղել է հիւսիսից՝ տեղանքի բարձրադիր մասից։ Շէնքի առաջին յարկը տնտեսական, արտադրական նշանակութիւն է ունեցել, եւ կազմուած է երկու ձգուած, թաղածածկ տարածութիւններից, որոնցից արեւելեանը վանքի հնձանն է եղել։ Այն ուղղանկիւն, մօտաւորապէս քառակուսի յատակագծով (5,8×6,0 մ.) բարձր շէնք է, որի հիւսիսային կողմում պատրաստուած է խաղողը ճզմելու խոշոր աւազանը (3,8×4,5 մ. չափերի)։ Վերջինս յատակից բարձր է շինուած եւ դէպի այն կարելի է բարձրանալ հնձանի արեւելեան եւ արեւմտեան պատերին կից աստիճաններով։ «Ծիրամանը» չի պահպանուել։ Հնձանի մուտքը հարաւից է, այս կողմից է նաեւ միակ լուսամուտը։ Արեւմուտքից հնձանին կից է մառանը՝ խոշոր

46· Ս· Ջալալեանց, նշ· աշխ·, մասն Բ, էջ 224–225։

(6,2×7,0 մ.) թաղածածկ մի շէնք, որի դուռը նոյնպէս հարաւից է, սակայն արեւմտեան պատում ունի մեծ կամարակապ դուռ–բացուածք, որի միջով կարելի է նոյնիսկ մտնել դրատուն: Դեռ ԺԹ. դարի կէսին մառանում դրուած են եղել երեք խոշոր, խըրաքանչիւրը հազար լիթրանոց կաթսաներ[47]: Դադիվանքի պալատական այս շէնքին արեւելքից, մօտաւորապէս ուղիղ անկեան կից կառուցուած է մի այլ, նոյնպէս երկյարկանի շէնք: Ակնյայտ է նրա բնակելի նշանակութիւն ունենալը՝ այդ է վկայում սենեակներում բուխարիների, պատերում խորշերի՝ «պատրհանների» առկայութիւնը. որոնք Հայաստանի վանքերի բնակելի շինութիւնների պարտադիր տարրերն են: Սակայն Դադիվանքի այս կառուցուածքն իր ճարտարապետութեամբ էապէս տարբերւում է մեզ յայտնի միջնադարեան միւս բոլոր վանական բնակութիւններից: Դադիվանքի շէնքի առաջին յարկն ունի երեք բաժանում: Առաջինը՝ արեւելեանը, թաղակապ սրահ է, որը հարաւային պատի համարեա ողջ լայնութեամբ կամարակապ բացուածք ունի: Սրահից մուտք է բացւում դէպի արեւելքից–արեւմուտք ձգուող մի թաղածածկ սենեակ, բուխարիով, պատերին որմնախորշերով: Այն լուսաւորւում է հարաւային ճակատի երեք լուսամուտներով, նրանցից դուռ է բացւում դէպի արեւմտեան՝ երրորդ փոքրիկ սենեակը: Շէնքի երկրորդ յարկը, տեղանքի թեքութեան շնորհիւ, մուտք ունի հիւսիսային կողմից: Այն նոյնպէս երեք բաժանում ունի՝ կողքերին ոչ մեծ թաղածածկ սենեակներ (2,6×3,05 մ. եւ 2,05×3,05 մ.), որոնց միջում սրահ է տեղադրուած (6,7×4,0 մ. չափերի), որը հարաւային ողջ ճակատով բացւում է դէպի Թարթառի ձորը: Հին լուսանկարներից երեւում է, որ այս պատշգամբ–սրահի ծածկը յենուել է հարաւային կողմի երեք փայտէ սիւների վրայ: Երկրորդ յարկը միայն մէկ մուտք ունի, որը բացւում է դէպի արեւելեան սենեակը: Ինչպէս թաղածածկ սենեակները, այնպէս էլ բաց սրահն ունեն բուխարիներ եւ տնտեսական նշանակութեան որմնախորշեր: Սենեակները հարաւից ունեցել են փայտէ պատշգամբներ, որոնք չեն պահպանուել: Կան դէպի այդ պահունակային պատշգամբները տանող դռները՝ փայտէ բարաւորներով:

Հայկական վանքերի բնակելի շինութիւնները երկու տիպի են: Առաջինը՝ ամենատարածուածը, ընդհանուր միջանցքի շուրջը երկուական սենեակներով շէնքերն են (Տաթեւ, Գնդեվանք, Խոր–Վիրապ եւ այլն), երկրորդը՝ միատեսակ փոքր, թաղածածկ խցերն են,

47. Նոյնը, էջ 225:

մէկ չարքով տեղադրուած (Գանձասար, Տաթեւի մեծ անապատ)[48]: Դադիվանքի շէնքը տարբերւում է թէ՛ մէկից եւ թէ՛ միւսից, եւ, լինելով բնակելի, միաժամանակ զուգակցում է իջեւանատան ճարտարապետութեան առանձնայատկութիւնները (վերեւում սրահ-պատշգամբ, ներքեւում թաղակապ բաց սրահ՝ գրաստների պատսպարման համար): Մեր կարծիքով՝ Դադիվանքի այս շինութիւնը ծառայել է որպէս հիւրատուն, որի գոյութեան մասին դեռ ԺԳ. դարից կայ որոշակի յիշատակութիւն. կաթողիկէի արեւմտեան ճակատի արձանագրութիւններից մէկում նշւում է, որ Զարաբերդի Ներսէս եպիսկոպոսը 1253 թ.ին Դադիվանքի հիւրատանը այգի է նուիրում[49]:

Հայաստանի խոշոր վանքերն ունէին հիւրատների առանձին շէնքեր՝ ուխտաւորների համար: Մեծ մասամբ նրանք վանքի պարսպի ներսում էին տեղադրուած (Գեղարդ, Խծկոնք, Բագնայր, Շատիվանք, Հոռոմոս), հազուադէպ՝ պարսպից դուրս (Սանահին, Յովհաննավանք)[50]: Նրանք եղել են ձգուած, ուղղանկիւն շէնքեր, որոնց ոչ մեծ սենեակները դուրս են եկել ընդհանուր փայտի պատշգամբ, ընդորում երկյարկանի հիւրատների ներքեւի յարկը սովորաբար ծառայել է տնտեսական նպատակների[51]: Այժմ այդ վանական հիւրատներից եւ ոչ մէկը կանգուն չէ ու Դադիվանքի այս շէնքը մեծ արժէք է ներկայացնում միջնադարեան Հայաստանի աշխարհիկ ճարտարապետութեան քիչ յայտնի այս տիպի կառուցուածքների յօրինուածքի առանձնայատկութիւններին ծանօթանալու համար:

Պէտք է նշել, որ Դադիվանքի հիւրատունը մեզ է հասել ոչ առանց վերակառուցման[52]: Պարզորոշ երեւում է, որ երկրորդ յարկի պատերի շարուածքի ձեւը տարբերւում է առաջին յարկի կառուցման եղանակից: Սակայն ակնյայտ է, որ վերակառուցման ժամանակ կրկնուել է հիւրատան երկրորդ յարկի նախնական ձեւը. հարաւային ճակատում անկիւնային սենեակների պատերի ստորին մասերում պահպանուել են սկզբնական՝ ԺԳ. դարի շարուածքից 2–3 շարք: Վերակառուցումը տեղի է ունեցել, հաւանաբար, ԺԷ. դարում, որով-

48. Մ. Մ. Հասրաթեան, *Սիւնիքի ԺԷ–ԺԸ Դարերի ճարտարապետական Համալիրները*, Երեւան, 1973, էջ 98–107:

49. Ս. Ջալալեանց, *նշ. աշխ.*, Բ, էջ 226:

50. Յ. Խալփախչեան, *նշ. աշխ.*, էջ 195:

51. Նոյնը, էջ 197:

52. Մեսրոպ Եպս. Տէր Մովսիսեան, *Հայկական Արձանագրութիւններ*, «Ազգագրական Հանդէս», ԻԵ գիրք, 1913, թիւ 2, էջ 84:

հետեւ երկրորդ յարկի կամարակապ մուտքն ունի Հայաստանի ու- միջնադարին բնորոշ ձեւեր եւ մանրամասներ:

Պալատական շէնքի եւ հիւրատան այս համալիրից հիւսիս-արեւմուտք գտնւում է ոչ մեծ (3,8×7,15 ներսի չափերով) ուղղանկիւն, թաղածածկ մի կառուցուածք, բուխարիով եւ բազմաթիւ «պատրհաններով»: Ճարտարապետական ձեւերից ելնելով այն կարելի է թուարկել ԺԳ. դարով: Շէնքի նշանակութեան մասին կարելի է խօսել միայն ենթադրաբար: Աւելի հաւանական է, որ այն վանահօր բնակարանը եղած լինի: Դադիվանքից հիւսիս, լերան լանջին կան երեք փոքրիկ մատուռների աւերակներ: Վանքից հարաւ, մինչեւ Թարթառի գետափը տարածուած է եղել վանքի այգին, որտեղ կան բնակելի խցերի աւերակները[53]:

Դադիվանքի համալիրը, որը պատմական Հայաստանի ամենախոշոր ճարտարապետական համալիրներից մէկն է, աչքի է ընկնում իր շէնքերի տիպարանական բազմազանութեամբ: Այդ վերաբերւում է, առաջին հերթին, վանքի աշխարհիկ շէնքերին, որոնց թւում պալատական՝ «խրախճանաց դահլիճը», եւ հիւրատունը այդ տիպի յուշարձանների կանգուն հազուագիւտ օրինակներն են, իսկ գրատունը եւ սեղանատունը հայկական նման կառուցուածքների շարքում աչքի են ընկնում իրենց ինքնատիպութեամբ: Բարձր գեղարուեստական մակարդակով է կերտուած վանքի կաթողիկէն՝ հարուստ վիմագրութեամբ եւ արժէքաւոր հարթաքանդակներով: Դադիվանքի համալիրը հայկական ճարտարապետութեան Արցախի դպրոցի լաւագոյն գործերից է եւ միջնադարեան հայ շինարարների վարպետութեան բարձր մակարդակի վկայութիւնը:

---

53. Նոյնը:

TATIVANK

MOURAD M· HASRATIAN, PAKRAD OULOUPAPIAN

(Summary)

The monastery of Tati (or Khouta), is a famous religious and cultural center located in the canton of Khatchen, in Arzdakh, one of the provinces of historic Armenia. According to a legend, the monastery was established during the first century. It was built on the grave of Tati, a christian martyr. The monastery was destroyed during the Arab invasion. In the 12th century, however, at the time of the Seljukid invasions it was rebuilt and was used as a fortress. The buildings of the present complex come from the 12th-13th centuries. The monastery has also been used as the princely burial ground of the Aranshahik — Vakhtanguian princely family. The cathedral was built in 1214, by Arzou-Khatoun, the wife of prince Vakhtang. The cathedral is rectangular from outside but from within it is cruciform, with two floor vestries at the four corners. The interior of the cathedral is covered by fresco dating from the 13th century, but unfortunately it is mostly damaged. Near the cathedral are two other buildings, the hall of columns, built in 1241, and another church (13th century). The hall of columns on the west ends with a campanile (13th-14th centuries), and to its north stands the church of Saint Tati (10th-11th centuries) with its exceptional measures. On the south of the column hall stands alone the fourth church of the monastery, built in 1182. Also on the southern part of the coplex are the secular buildings which includes the palacial hall of receptions (1211), the dining room with the kitchen, the library and the living quarters (all built in 13th century). On the south western side of the monastery are the guest house and the palace of the prince (13th century). In the complex there are numerous khatchkars (stone-crosses) and valuable lithographic inscriptions.

The monuments of Tativank, which are metrographed and studied for the first time here are very important for the history of Armenian architecture.

Օտոյ-լը-Մեսէն

Ս. ՃԷՎԱՀԻՐՃԻԵԱՆ

Բարբարոսներու կործանարար արշաւանքներէն ետք, Մերովէնժիէններու շրջանը չէր յաջողած Եւրոպայի վերականգնումը իրագործել: Իրագործութիւնները՝ բնական զարգացումի շաւիղովը ընթանալով, զարմանալի չէ՝ Մերովէնժիէններու շրջանին, ճարտարապետական կառուցումներու տեսակէտէն աղքատ ըլլալը: Անոնց գեղարուեստի հասկացողութիւնը չէր անցներ ոսկերչական զարդերու մարզը, որ արդէն զարգացած էր բարբարոս զանազան ցեղերու մօտ: Թէեւ ոմանք Մերովէնժիէններու կը վերագրեն բազմաթիւ սրբատեղիներ՝ Թուլուզի «Լա Տորատը», որ ոսկեղէն խճանկարներով զարդարուած էր, եւ Ժուարի աբբայարանին (Սէն է Մարն) գետնափոր դամբարանը, որ տակաւին կը մնայ, բարեբախտաբար՝ Նորմաններու կործանարարութենէն վրիպած: Բայց ասոնք շատ հազուադէպ մնացորդներ են նախառոման կառուցումներու՝ կարենալ ըսելու համար թէ Մերովէնժիէններու շրջանը՝ ճարտարապետութեան տեսակէտով, հարուստ շրջան մը եղած ըլլայ:

Մերովէնժիէններու շրջանը այն ժամանակն է, երբ նորահաստատ ժողովուրդներ մասնաւորապէս կը մտահոգուէին կարելի եղածին չափ հող եւ երկիր նուաճել՝ իրենց ազդեցութիւնները եւ իշխանութիւնները ապահովելու համար, եւ չէին մտահոգուեր ճարտարապետական իրաւ արժէք ներկայացնող կառուցումներ ստեղծելու եւ ոճ մը հիմնելու մասին:

Ասոնց յաջորդող Քարոլէնժիէններու շրջանին, Մեծն Կարլոսի գահակալութեամբը, բացուեցաւ նոր դարաշրջան մը, երբ այլ-

նաեւ կարելի էր մտաւորական եւ գեղարուեստական մտահոգութիւն-ներով ալ զբաղիլ։

Մեծն Կարլոսի (742–814 թթ.) յաջող յարաբերութիւնները Արեւելեան կայսրութեան՝ Բիւզանդիոնի հետ, Եկեղեցիին եւ Պապին հետ իր համաձայնութիւնները, արաբներու դէմ իր արշաւները, իր վարկը եւ հեղինակութիւնը շատ բարձրացուցած էին։ Այս պարագան իրեն կարելիութիւն տուաւ զբաղելու նաեւ գեղարուեստի եւ գրականութեան զարգացումով, որոնց հանդէպ մեծ հետաքրքրութիւն ցոյց կու տար։ Արդէն՝ ան կը կարդար յունարէն եւ լատիներէն, բայց գրել չէր գիտեր։ Իր ստորագրութիւնը անգամ հազիւ գծել սորված էր։ Թերեւս՝ ատոր համար էր որ ուսմանց մեծ կարեւորութիւն տուաւ եւ դպրոցներ հիմնեց, որոնց ճակատագրով ինքը անձամբ կը հետաքրքրուէր ու կը զբաղէր։

Այսպիսի մտայնութեամբ կայսր մը, անշուշտ չէր կրնար գոհանալ Մերովէնժիէններէն մնացած խեղճ շինութիւններով։ Եւ որոշեց իր մայրաքաղաքին՝ Էքս–լա–Շափելի մէջ կառուցել պալատական մատուռ մը, իր դիրքին համապատասխան ճոխութեամբ եւ ինքնատիպութեամբ։

Սակայն Ը. դարուն վերջերը եւ Թ. դարու սկիզբին, Արեւմուտքը ի վիճակի չէր իր խակ ծոցէն ելած կարող ճարտարապետներ տալու, որոնց կարելի ըլլար յանձնել կայսերական կառուցումի մը իրագործումը։ Արեւմուտքի մէջ, այդ դարերուն, տակաւին Բենետիքեաններու կիրացուցած պազիլիքայի ոճով կը շինէին միայն։ Եւ յաճախ՝ այդ ոճով շէնքերուն համար ա՛լ պէտք կ'ըլլար օտար մասնաւորաբար Արեւելքէն եկած ճարտարապետներու, երբ շինուելիք շէնքը քիչ թէ շատ նշանակութիւն ունենար։

Կացութիւնը այնպէս էր որ ոչ միայն Գերմանիոյ եւ Ֆրանսայի մէջ, այլեւ Ալպեաններու հարաւը՝ հիւսիսային Իտալիոյ մէջ ալ զարմանքով կը տեսնենք բիւզանդացի եւ հայ ճարտարապետներ, որոնք իրենց բնաշխարհի ոճերով՝ միջավայրին բոլորովին անծանօթ ձեւերով շէնքեր կը կառուցանէին։ Փոյ գետին դաշտագետինն ի վեր՝ նշանահարներու նման կը շարուին Թորչելլոյի Սանթա Ֆոսքան, Ռավեննայի Սան Վիթալէն, Թէոտորիկոսի դամբարանը՝ մին բիւզանդական, միւսը հայկական շինարուեստով, իսկ աւելի անդին՝ Քազալէ Մոնֆերաթոն եւ Միլանոյի Սան Սաթիրոն, եւայլն[1]։

Եւ Մեծն Կարլոս՝ իր պալատին մատուռին շինութիւնը յանձ-

---

1. S. Djevahirdjian, **Les Reminiscences de l'Architecture Arménienne en Occident,** Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1977։

նեց Օտոյ–լը–Մեսէն, այսինքն Մեցի Օտոյ կամ Էօտ անուն ճարտարապետի մը

Ո՞վ էր Մեցէն եկող այս ճարտարապետը, որուն կը վստահուէր կայսերական կառոյցի մը ճարտարապետութիւնը։

Քարոլէնժիէններու շրջանի միակ ծանօթ ճարտարապետն է այս Օտոն, որուն անունը հասած է մինչեւ մեր օրերը։

«Կարլոս մեծ կայսրը հիմնեց այս տաճարը եւ գերազանց վարպետ Էօտ՝ զայն շինեց։ Ան՝ վայելեց Մեց քաղաքին մասնաւոր շնորհները եւ հոն ալ թաղուած է», կը գրէր արձանագրութիւն մը, որ ատենին կարելի էր տեսնել անոր շինած տաճարին ներսը, եւ որ՝ Ժ. դարուն ընդօրինակուած է ձեռագիրի մը մէջ, որ կը գտնուի Աւստրիոյ Վիեննա քաղաքը[2]։

Ըստ վերոյիշեալ արձանագրութեան, Օտոն՝ Մեց քաղաքը ծնած տեղացի մը չէր, քանի որ մասնաւոր շնորհով մը Մեց բնակելու, եւ հոն ալ թաղուելու արտօնուած էր։

Ոմանք՝ պահ մը զինքը լոմպարտացի կարծեցին, բայց Էօտ կամ Օտոյ անունները՝ Ալպեաններու հարաւը՝ Լոմպարտիոյ մէջ գործածական անուն մը չէ։ Լոմպարտացիի մը համար զարմանալի պիտի ըլլար «Էօտ», «Օտոյ» կամ «Օտա» կոչուիլը։

Օտոյ–լը–Մեսէնի մասին եթէ շատ մանրամասնութիւններ չկան, գիտենք սակայն՝ թէ օտարական մըն էր, որ Լորէնի Մեց քաղաքը բնակելու արտօնութիւնը ստացած էր, բայց՝ իր գործերն են որ պիտի վկայեն իր ծագումը, ինչպէս Թէոտորիկոսի դամբարանը՝ Ռավեննայի մէջ, իր շինարուեստովը կը վկայէ զայն կառուցող ճարտարապետին՝ Դանիէլի ինքնութիւնը, որ ուրիշ մէկը չէ, եթէ ոչ Տեկորի տաճարը վերաշինող հայ ճարտարապետը[3]։

Անշուշտ դժուար է հազար տարիներ առաջ ապրողի մը մտածումին թափանցել եւ անոր ինքնութիւնը ճշդել իր գործերը ուսումնասիրելով։

Ուրեմն՝ շատ շրջահայեաց կերպով պէտք է մօտենալ անոր իրագործած կառուցումներուն, զանոնք մանրամասն քննելով եւ բաղդատելով նոյն դարու եւ կամ նախորդ դարերու՝ այլուր իրագործուած կառուցումներու հետ։ Որովհետեւ՝ Միջին Դարուն, եւ զայն նախորդող դարերուն ալ, ճարտարապետական յղացումները գերազան-

---

2. Jean Hubert, dans **Architectes Célèbres,** Vol. 1, Edition d'Art Lucien Mazcnoel, Paris, 1958, p. 142.

3. Ս. Ճէվահիրճեան, *Թէոտորիկոսի Ռավեննայի Դամբարանը եւ Հայկական Շինարուեստը*, հրատարակելի «Բազմավէպ», 198։

ցայտէս սեփականութիւնն էին որոշ քաղաքակրթութիւններու, որոնց ճարտարապետները միայն կը կիրարկէին՝ անփոփոխ կերպով, իրենց տոհմային ոճը եւ շինարուեստը։ Բիւզանդացի ճարտարապետ մը, օրինակի համար, պիտի շինէ բիւզանդական ոճով, ուր որ ալ գտնուի։ Նոյնն է պարագան հայ ճարտարապետին համար ալ։ Ան ամենուրեք պիտի կիրարկէ իր տոհմիկ շինարուեստը եւ ոճը։ Նոյն բանը եղած է Պենետիքեան պազիլիքայի ոճին համար, որ աւելի ուշ՝ ԺԹ. դարուն կոչուեցաւ Ռոման ոճ։

Վերածնունդի՝ ԺԵ–ԺԶ. դդ. ճարտարապետներն են որ որոշ ձգտում մը ցոյց տուին այլ ոճերու — հելլենական եւ հռովմէական — գործածութեան։ Որովհետեւ Վերածնունդի ճարտարապետները կը մերժէին միջնադարեան ճարտարապետական ոճերը, եւ քանի որ անոնց տեղը դնելիք ուրիշ բան չունէին, դասական ոճերուն վերադարձ մը ընել ստիպուեցան, օտար մտածումին վրայ պատուաստելով իրենց հոգեկան ապրումներուն արտայայտութիւնը։

Ճարտարապետական ոճ մը, միայն շինութեան գիտարուեստը (technique) չէ, այլ ան կ՚արտայայտէ շինողին ցեղային հոգեվիճակը, մանաւանդ պատմական այդ դարերուն։

Խօսքս՝ այսօրուան ճարտարապետութեան մասին չէ, որովհետեւ այսօրուան ճարտարապետութիւնը կ՚առաջնորդուի աւելի քան ցեղային հոգեվիճակէ մը՝ տնտեսական մտահոգութիւններէ։ Ասոր համար է որ այժմ ամէն երկրի մէջ կը տեսնենք միեւնոյն կառուցաձեւերը, որոնք տեղւոյն, երկրին եւ ժողովուրդին արտայայտութիւնը չեն ներկայացներ։

Օտոյ–լը–Մեսէնի գործերէն մեզի հասած են երկու յիշատակարաններ, որոնք միակ վկաներն են Քարոլէնժիէն շրջանի կառուցումներուն։

Այս յիշատակարաններէն առաջինն է Էքս–լա–Շափէլի պալատական մատուռը, իսկ երկրորդը՝ Ֆրանսայի մէջ՝ Լուար գետի եզերքին՝ Ժէրմինեի–տէ–Բրէի եկեղեցին, որ շինուեցաւ որպէս աղօթարան (oratoire)՝ Օրլէան քաղաքի եպիսկոպոս Թէօտիւլֆի համար։

Այս երկու կառուցումներուն քննութիւնը մեզ պիտի առաջնորդէ՝ զանոնք շինող ճարտարապետին ինքնութիւնը որոշելու, անոր մտածելակերպը եւ զգայնութիւնը ըմբռնելու, ուրկէ պիտի կարենանք որոշել թէ՝ ո՞ւրկէ կու գար ան, եւ թէ ի՞նչ ազգութեան կը պատկանէր։

Մեծն Կարլոս՝ Արեւմուտքի կայսրը, կը պահանջէր իր դիրքին համապատասխան կառուցում մը, որ պիտի ըլլար թէ՛ պալատին եկեղեցին եւ թէ՛ իր դամբարանը։

Կայսերական կառուցումներ՝ Թ. դարուն կը գտնուէին Բիւզանդիոնի եւ Բիւզանդական կայսրութեան արեւմտեան ստացուածքներուն մէջ, որպիսին է Ռաւեննան: Կայսերական այդ կառուցումները միայն կրնային օրինակ ծառայել այլ կայսրերու շինութիւններուն: Մնաց որ պահ մը՝ քիչ էր մնացած որ Մեծն Կարլոս ամուսնանար Բիւզանդիոնի Իրէնէ կայսրուհիին հետ, ինչ որ՝ բարեբախտաբար Կարլոսի համար, չիրականացաւ: Բայց այս պարագան ցոյց կու տայ Կարլոսի համակրանքը Բիւզանդիոնի եւ անոր քաղաքակրթութեան հանդէպ, ինչ որ, բնականաբար, պիտի ազդէր շինուելիք մատուռին ճարտարապետական ոճին վրայ: Այս պարագային՝ ճարտարապետին անձնական հակումներն ու նախասիրութիւնները՝ գործածուելիք ոճին տեսակէտով, երկրորդական կը մնային:

Եւ գերազանց վարպետ Օտոն ձեռնարկեց շինութեան: Հոն՝ ութը մոյթեր կը ձեւաւորեն ներքին ութանկիւն բազմանկիւն մը, որ շէնքին կու տայ ճառագայթող յատակագիծ մը (plan rayonant): Այս մոյթերը, որոնք զանգուածային են, իրարու կապուած են հաստատուն աղեղներով: Այս ութանկիւն կեդրոնական միջոցը, որ կեդրոնական ատեանը կը ձեւաւորէ, շրջապատուած է արտաքին 16 կողմեան բազմանկիւն որմով մը, որուն իւրաքանչիւր երկու անկիւնները կ՚ուղղուին ներքին ութը մոյթերէն մէկուն: Այս արտաքին շըրջափակը՝ ներքին մոյթերու շարքին հետ կը ձեւաւորէ կամարածածկ երկյարկանի նրբանցք մը (couloir): Վերին նրբանցքը կը բացուի երկու բարձրութիւններու վրայ շինուած սիւներու շարքով մը, կեդրոնական ութանկիւն ատեանին վրայ: Այս սիւները երկու առ երկու զետեղուած են ութը մոյթերուն միջեւ բացուող տարածութիւններուն վրայ, մինչ գետնայարկի նրբանցքը ուղղակի կը յարաբերուի կեդրոնական ատեանին հետ, մոյթերու միջանցքներէն: Կեդրոնական ատեանը՝ վեղարաձեւ տանիքով, կաթողիկաձեւ շինութեամբ մը ծածկուած է: Այս շինութիւնը Օտոնի օրով փայտաշէն էր: Այժմու քարաշէն գմբէթը ԺԷ. դարու գործ է:

Այս շէնքը իր հաստ մոյթերով եւ զօրաւոր աղեղներովը ծանր շինուածքի մը տպաւորութիւնը կու տայ, բայց ան կը ներկայացնէ հաշըւուած կատարելութիւն մը եւ կատարեալ արուեստի մը արտայայտութիւնը: Արուեստի այս կատարելութիւնը անկարելի է մտածել թէ յանկարծ՝ մէկ օրէն միւսը ծնաւ Թ. դարուն, Քարոլէնժիէններու մօտ, առանց որ անոր ծնունդը աւետող նախակառուցումներ գտնուէին այլուր:

Սա ցոյց կու տայ թէ այս շէնքը շինող ճարտարապետը արդէն վարժ մէկն էր, նման կատարելութիւն մը յաջողութեամբ իրագործելու համար: Ամէն պարագայի՝ ան տեղացի մը չէր կրնար ըլլալ:

Եթէ քննենք շէնքին յատակագիծը եւ կառուցումի ձեւը, պիտի տեսնենք թէ ան կը ներշնչուի Ռաւեննայի բիւզանդական ոճով շինուած Սան Վիթալէ եկեղեցիէն։

Զ. դարուն, բիւզանդական ընդհանրացած ոճ մըն է տաճարին կեդրոնական ատեանը շրջապատել ութ կողմանի բազմանկիւն մը կազմող՝ ութը մոյթերով, որոնց միջեւի անջրպետը՝ երկու առ երկու սիւներ կը լեցնեն։ Այս բոլորը արտաքին որմով մը կը շրջապատեն, որ ներքին սիւնաշարքին հետ կը ձեւաւորէ կամարածածկ նրբանցք մը, մէկ կամ երկու յարկի վրայ։ Այս տեսակի շինութիւններէն յիշենք՝ Պոսրայի եկեղեցին (512 թ.) Սուրիոյ մէջ, Ռաւեննայի Սան Վիթալէ եկեղեցին (527 թ.) եւ Բիւզանդիոնի Ս. Սարգիս եւ Պաքոս եկեղեցին (532 թ.)։ Այս վերջինը այժմ մզկիթի է վերածուած եւ կը կոչուի «Քիւչիւք Այասոֆիա»։

Սան Վիթալէ եկեղեցին (527–547 թթ.) Ռաւեննայի մէջ, Էքս-լա-Շապելլի պալատական մատուռին հետ բաղդատած, կազմուած է՝ թէ ներքին եւ թէ արտաքին ութկողմանի նոյնակեդրոն երկու բազմանկիւններէ, որոնք կը ձեւաւորեն կեդրոնական ատեանը եւ զայն շրջապատող կամարակապ նրբանցքը։ Սակայն հոս, մոյթերու միջեւի սիւները շարուած են կիսաշրջանակ ձեւով, եւ կը վերցնեն վերնատունը եւ գմբէթը։ Այս գմբէթը շինուած է իրարու մէջ ագուցուած՝ եփուած հողէ մասնաւոր ամաններէ, որոնք շինութեան կու տան արտակարգ թեթեւութիւն մը։ Մնաց որ արդէն ամբողջ կառոյցը՝ աղիւսաշէն է եւ կու տայ թեթեւութեան զարմանալի տպաւորութիւն մը, ինչ որ Էքս-լա-Շապելլի մատուռը չունի։ Այս պարագան, մասամբ, յայտարար նշան մը կ'ըլլայ ճարտարապետին ինքնութիւնը ճշդելու։

Թէեւ՝ Էքս-լա-Շապելլի մատուռը շինուած է բիւզանդական ոճին համաձայն, բայց հոն ակնյայտ կերպով կը պակսի բիւզանդական ոգիին արտայայտութիւնը։ Ասիկա հաւանաբար անոր համար որ շինողը բիւզանդացի ճարտարապետ մը չէ։ Ան միայն գոհացած է Սան Վիթալէն ընդօրինակելու, իր վեհափառ յաճախորդին գոհացում տալու համար, բայց պահեր է իր տոհմային շինարուեստը՝ սրբատաշ քարէ կառուցուածք, հաստաբեստ մոյթեր, յատկանշական մթնշաղ մը՝ շէնքէն ներս։

Էքս-լա-Շապելլի ճարտարապետը՝ Օտոյ-լը-Մեսէն քարագործ վարպետ մըն է, Magister Lapidum մը՝ ինչպէս կ'ըսէին Միջին դարուն։ «Ճարտարապետ ի քարս», ինչպէս կը կոչէին հայերը, եւ իր շինած շէնքը՝ քարաշէն արտայայտութիւնն է բիւզանդական աղիւսաշէն ոճին։ Գեղեցիկ մտատեսիլ մը՝ կեդրոնական ատեանը շրջապատելու կամարակապ նրբանցքով մը, ըստ բիւզանդացիներու։ Նման

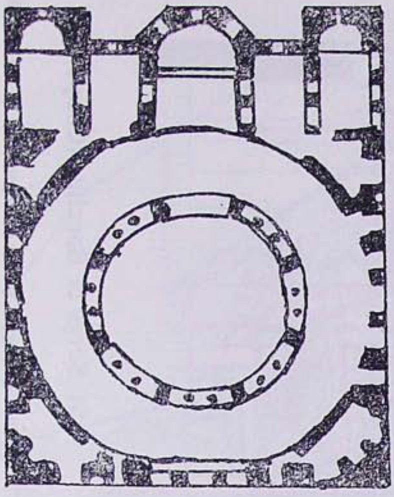

Bosra (512)

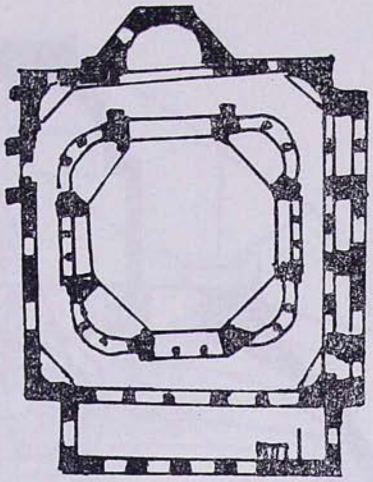

St. Serge et Bacchus (532)

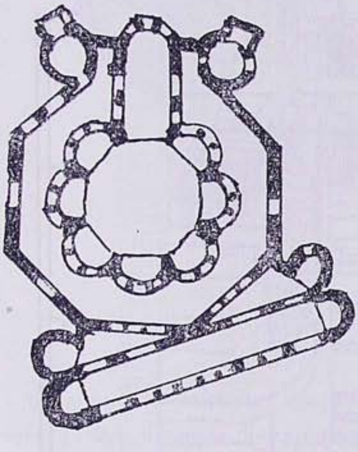

Saint Vital (527)

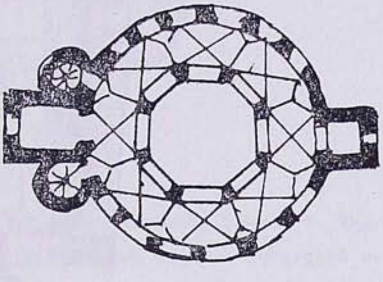

Aix-la-Chapelle (805)

Նկար 1· Բիւզանդական Զ· դարու եկեղեցիներու եւ Թ· դարու Էքս-լա-Շա-պէլի պալատական մատուռին բաղդատական յատակագիծերը:

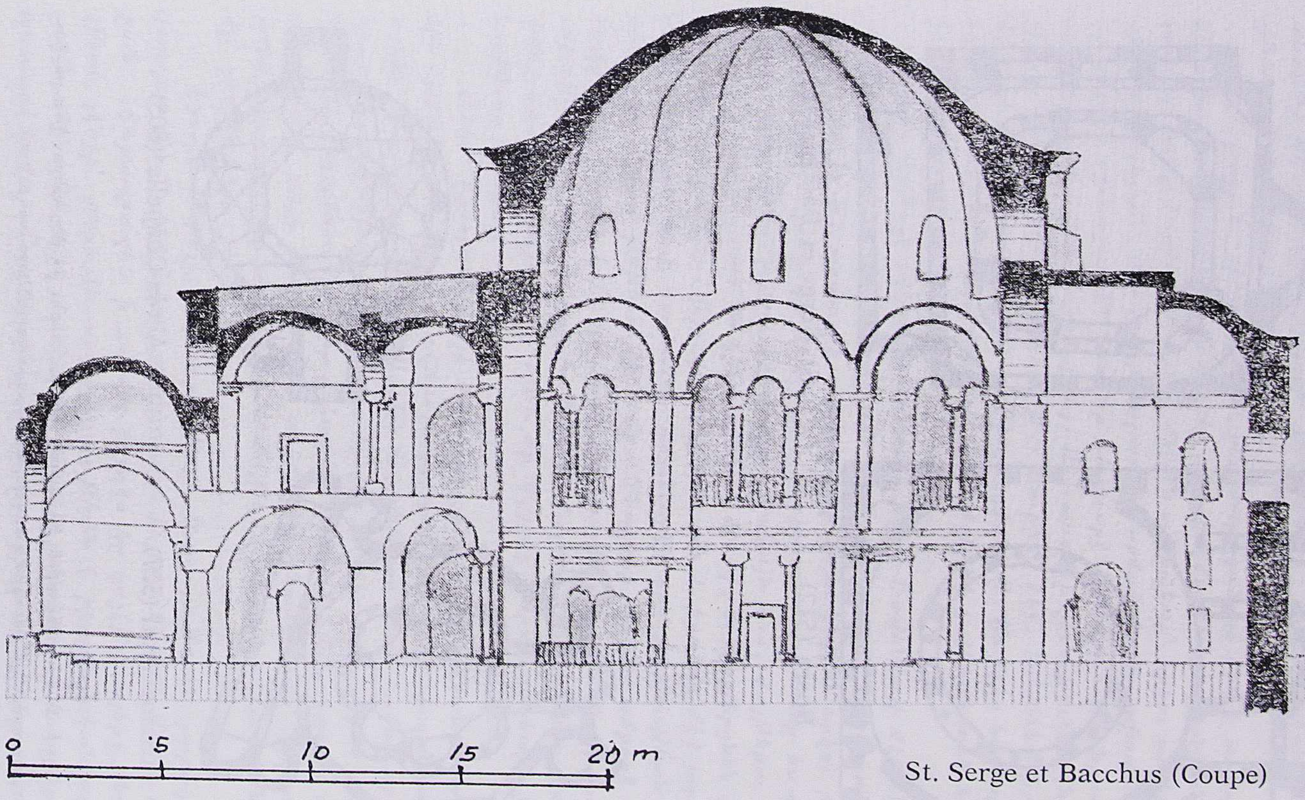

St. Serge et Bacchus (Coupe)

Նկար 2. Բիւզանդիոնի Ս. Սարգիս եւ Պաքքոս եկեղեցիին հատածը երկայնքին: Այս եկեղեցին կառուցուեցաւ 532 թ.ին, Սան Վիթալէէն ետք (527 թ.): Զ. դարու բիւզանդական ոճով է, ութը մոյթերով:

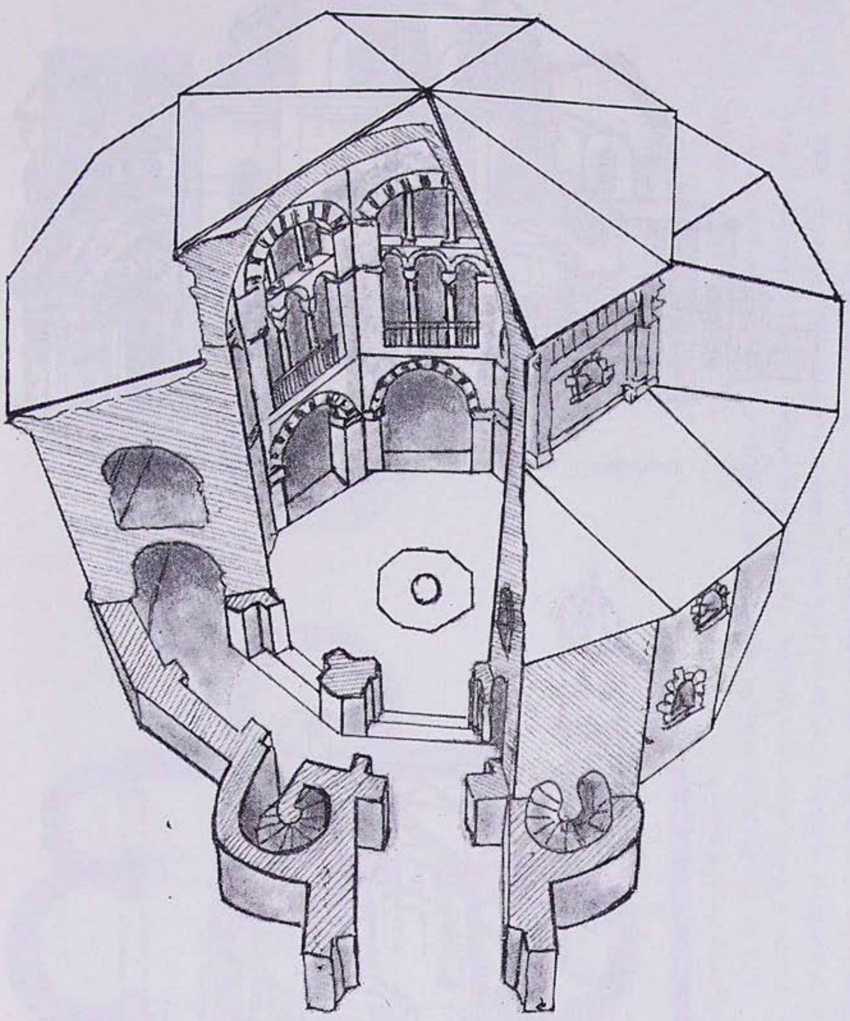

Նկար 3· Էքս–լա–Շաբելի պալատական մատուռը· մասնակի հատած եւ ներքին տեսքը: Այս մատուռը կառուցուեցաւ Ռավեննայի Սան Վիթալէ եկեղեցիին ոճով:

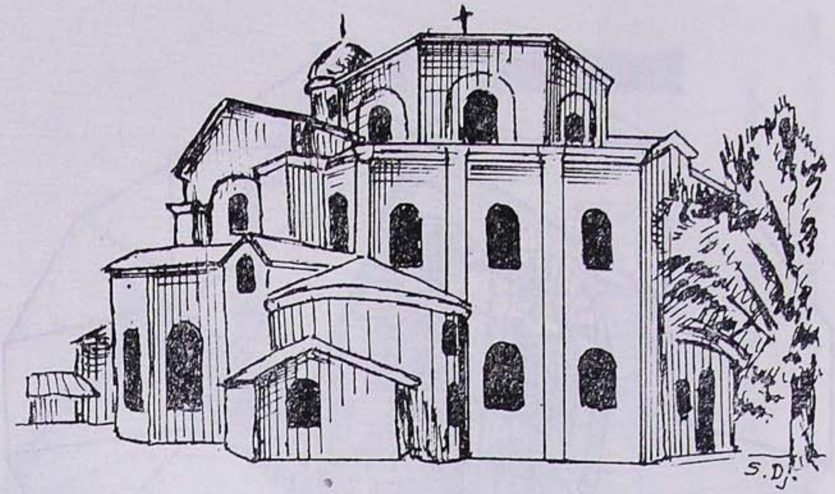

Նկար 4․ Ռավեննայի Սան Վիթալէ եկեղեցիին արտաքին տեսքը։

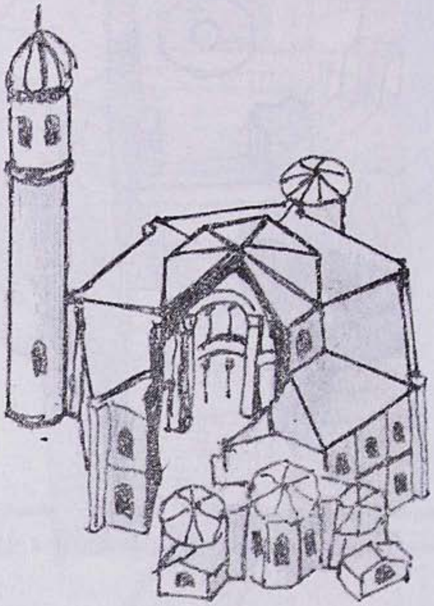

Նկար 5․ Սան Վիթալէի մասնակի
հատածը եւ ներքին տեսքը։

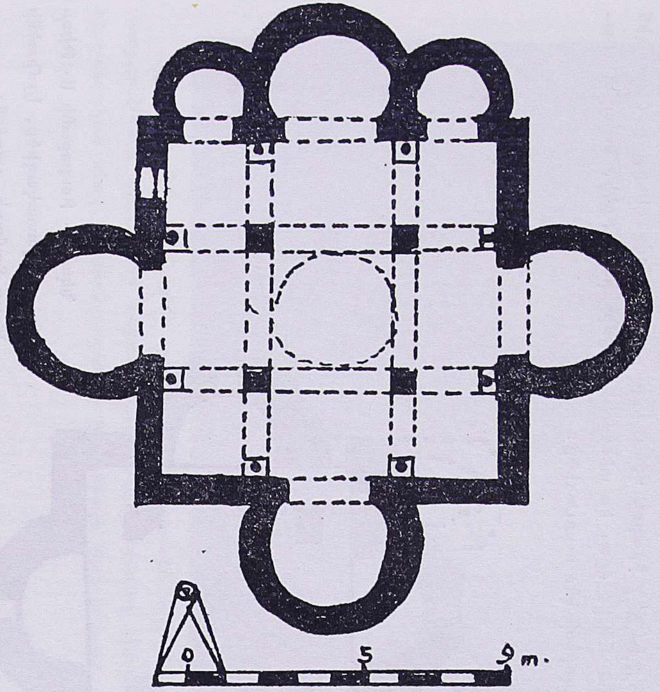

Էջմիածնի Մայր Տաճարը

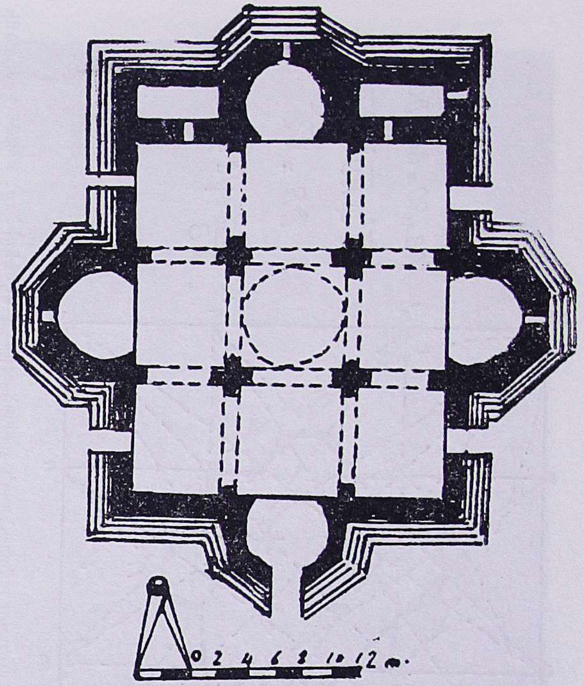

Ժերմինեի–տէ–Բրէի Աղօթարանը

Նկար 6· Ժերմինեի–տէ–Բրէի եւ Էջմիածինի Մայր Տաճարի բաղդատական յատակագիծերը: Միեւնոյն քառակուսի յատակագիծը, միեւնոյն կեդրոնական մոյթերը, միեւնոյն պայտաձեւ խորանները՝ որմերէն դէպի դուրս, միեւնոյն խաչաձեւ տանիքը: Էջմիածինի մէջ՝ մայր խորանին երկու կողմերը երկու փոքր սենեակներ, Ժերմենեիի մէջ՝ երկու փոքր խորանները:

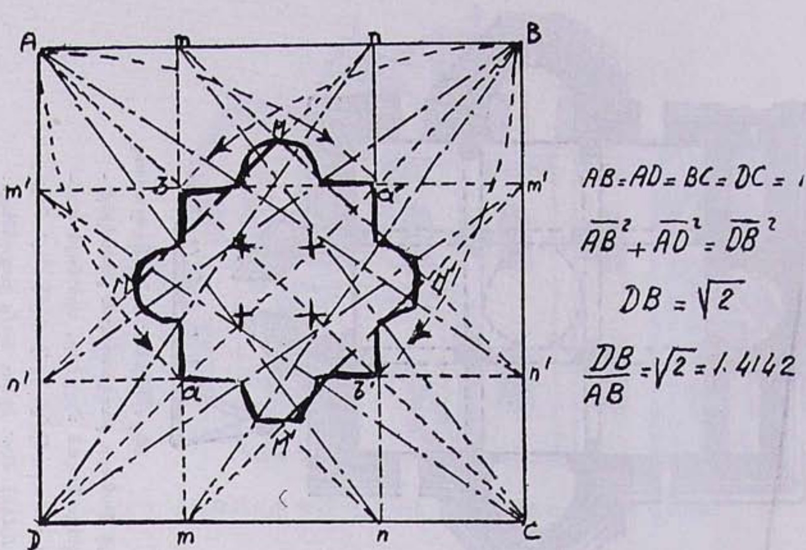

Նկար 7· Հայկական քառակուսի յատակագիծով եկեղեցիներ, որոնք էջմիածնի Մայր Տաճարին շարքին կը մտնեն, յատակագիծերը կը սերին ութը թեւով աստղէն (m,b,n,a,m′,b′,n′,a′,)։ Այս աստղը կը ստացուի երկու քառակուսիներու (m,n, m′, n′,) եւ (b,a,b′,a′,) իրարու վրայ 45°ի թաւալումովը։ Ութը թեւ աստղին ներդաշնակ գիծին ձախին վրայ կը տեսնուի՝ Ժերմինեի–տէ–Բրէի, եւ աջին՝ Բագարանի Ս· Թէոդորոսի կէս ուրուագիծը։

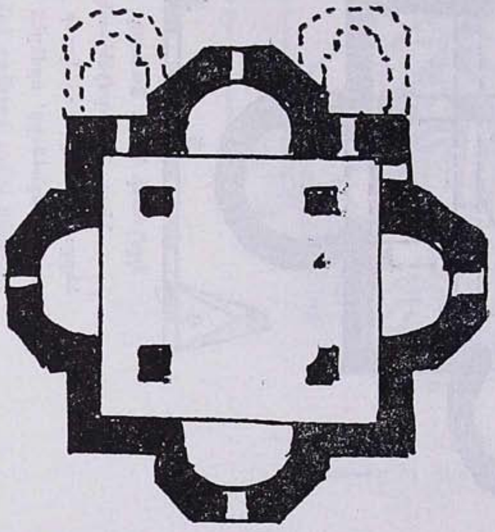

Նկար 8· Բագարանի Ս· Թէո– տորոսի յատակագիծը, էջմիածնի Մայր Տաճարի շարքէն։

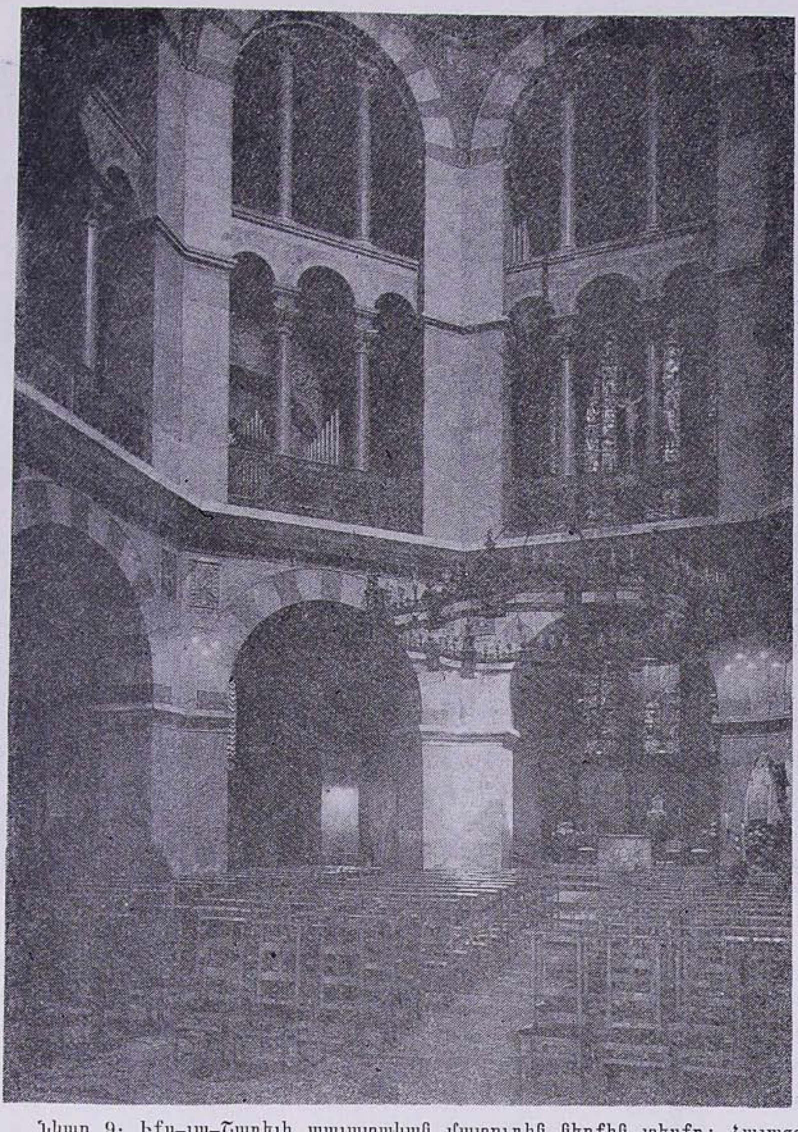

Նկար 9․ Էքս-լա-Շաբէլի պալատական մատուռին ներքին տեսքը։ Հայազգի Օտոյ-լը-Մեսէն եղաւ անոր ճարտարապետը։ Այս մատուռը շինուած է Զ․ դարու բիւզանդական ոճով, հետեւողութեամբ Ռավեննայի Սան Վիթալէ եկեղեցիին կեր-պարին։

Նկար 10· Ժերմինեի–տէ–Բրէի աղօթարանը՝ կառուցուած Թ· դարուն՝ Կարլոս Մեծի հայազգի ճարտարապետ Օտոյ–լը–Մեսէնի կողմէ, Օրլէանի եպիսկոպոս Թէոտիւլֆի համար: Աղօթարանի հիւսիս արեւելքէն տեսքը: Լուսանցոյց աշտարակը կը փոխարինէ հայկական կաթողիկէն, բայց հայկական խաչաձեւ տանիքը կը մնայ: Առաջին անգամն է որ նման ոճով կառուցում մը կ'երեւի Արեւմուտքի մէջ Թ· դարուն:

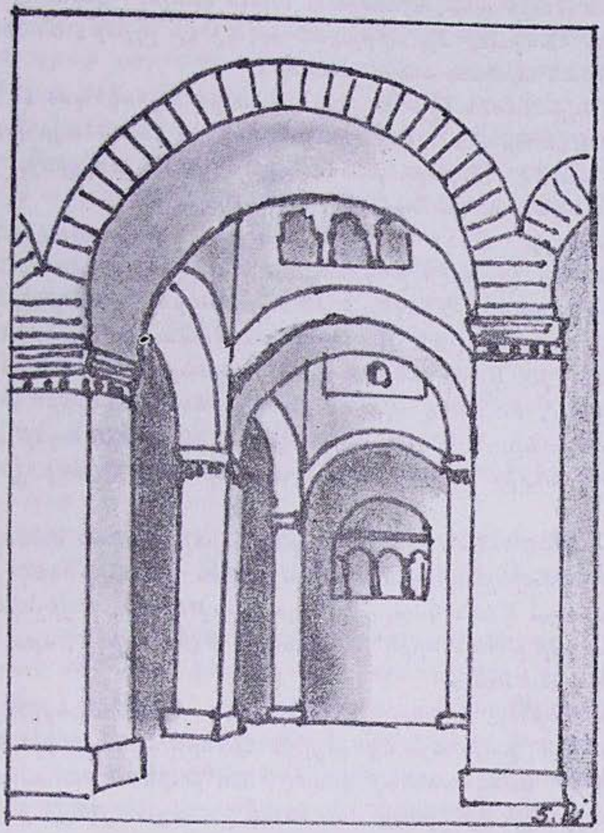

Նկար 11․ Ժերմինեի–տէ–Բրէի աղօթարանի ներքին չորս մոյթերը, ըստ հայ–կական ոճի։

օրինակ մը կը տեսնենք Զուարթնոցի կերպարին մէջ ալ, թէեւ ան տարբեր ճարտարապետական սարքաւորում մը ունենայ:

Օտոյ-լը-Մեսէն լաւ կը ճանչնայ բիւզանդական ճառագայթող յատակագիծներով շէնքերու ձեւաւորումը: Անտարակոյս՝ արեւելքցի մըն է ան, որ եկած է Լորէնի Մեց քաղաքը հաստատուիլ, ինչպէս ուրիշներ եկած էին Արեւմուտք, իրենց ճարտարութիւնը Նորակազմ Արեւմուտքի զարգացումին ի սպաս դնելու: Անշուշտ Օտոյ-լը-Մեսէն որոշ համբաւի մը տիրացած պէտք էր ըլլար, Մեծն Կարլոսի ուշադրութեան արժանանալու համար:

Օտոյ-լը-Մեսէն երբ Օրլէան քաղաքին եպիսկոպոս եւ Ֆլէորիւ-ւի (այժմ՝ Սէն Պընուա սիւր Լուար) վանքին վանահայր Թէոտիւլֆի համար կը գործէ՝ Ժէրմինի-տէ-Բրէի մէջ, ա՛լ ինքզինք ազատ կը զգայ իր նախասիրած յատակագիծը կիրարկելու:

Թէոտիւլֆ՝ Մեծն Կարլոսի մտերիմ խորհրդականն էր, եւ մասնաւորաբար կայսրէն խնդրած էր կայսերական մատուռին ճարտարապետը՝ Օտոյ-լը-Մեսէնը իրեն տրամադրել, Ժերմինի-տէ-Բրէի մէջ իր աղօթարանը (oratoire) շինելու համար: Այս իրողութիւնը ցոյց կու տայ թէ Օտոյ հազուագիւտ ճարտարապետ մըն էր, Մեցէն՝ Էքս-լա-Շաբէլ, եւ անկէ մինչեւ Լուար գետին եզերքը՝ Ժերմինի-տէ-Բրէ կանչուելու համար: Օրլէանի եպիսկոպոսին աղօթարանը շինելու կարող ուրիշ վարպետ մը չկար ուրեմն Օրլէանի շրջապատին մէջ:

Օտոյ-լը-Մեսէն՝ Էքս-լա-Շաբէլի պալատական մատուռին կառուցումին համար ընտրեց Ռաւեննայի Սան Վիթալէ եկեղեցիին կերպարը, անշուշտ Մեծն Կարլոսի թելադրութեամբ, ի յիշատակ առաջին գերմանացի թագաւորին՝ Օսթրոկոթ Թէոտորիկի, որուն հանդէպ ան մեծ հիացում ունէր:

Սան Վիթալէ նշանաւոր եկեղեցին, բիւզանդացիները շինած էին Զ. դարուն, բայց այս եկեղեցիին հիմերը դրուած էին Թէոտորիկոսի աղջկան՝ Ամալասունտի կողմէ, 526 թ.ին: Ամալասունտ բուռն բիւզանդասէր մըն էր, բայց ժամանակ չունեցաւ շէնքը բարձրացնելու: Ան սպաննուեցաւ իր ամուսինին՝ Թէոտատի, Օսթրոկոթերու վերջին թագաւորին կողմէ, 535 թ.ին: Տարի մը ետք, Թէոտատ կը սպաննուէր (536 թ.), իր կարգին, ապստամբ իր մէկ զօրավարէն, եւ բիւզանդացիք Ռաւեննան կը գրաւէին, ու Սան Վիթալէի շինութեան կը ձեռնարկէին:

Օտոյ-լը-Մեսէն՝ Էքս-լա-Շաբէլի պալատական մատուռին կառուցումովը ցոյց կու տայ թէ ծանօթ է բիւզանդական ճարտարապետութեան եւ մանաւանդ անոր Զ. դարու ոճին: Ան մէկն է, որ կու գայ Արեւելքէն, եւ տեսած է՝ թէ՛ Բիւզանդիոնի եւ թէ՛ Ռաւեննայի

մէջ, ութանկիւն բազմանկիւն յատակագիծով եկեղեցիներ, որոնք տակաւին անծանօթ էին Արեւմուտքին։ Ան բիւզանդացի չէ, քանի որ ճարտար կերպով կը գործածէ քարը իբրեւ շինանիւթ։ Բիւզանդացի մը նախապատուութիւն պիտի տար աղիւսին։ Յետոյ՝ իր կառուցումը զանգուածային բնոյթ ունի, ծանր, ճնշող տպաւորութիւն մը կը ձգէ, եւ շէնքէն ներս մթնշաղ մը կը տիրէ, մինչդեռ Սան Վիթալէն եւ կամ Ս. Սարգիս ու Բաքոս՝ Բիւզանդիոնի մէջ, թեթեւ սարքուածք մը կը ներկայացնեն եւ լուսաւոր են։ Բիւզանդացի ճարտարապետ մը առատօրէն պիտի գործածէր խճանկարներու զարդարանքը, ինչպէս Սան Վիթալէի մէջ, մինչդեռ Էքս-լա-Շաբելի մէջ խճանկարներու գործածութիւնը ժուժկալ է։ Այս տարբերութիւններէն կը տեսնուի թէ Էքս-լա-Շաբելի ճարտարապետը՝ թէեւ բիւզանդական ոճով է շինած, բայց այդ կառուցումը իր հոգիէն չի բխիր, որովհետեւ բիւզանդացի մը չէ։

Ժերմինեի-տէ-Բրէի Թէոտիւլֆի աղօթարանին համար պարագան կը փոխուի։ Հոն՝ Մեծն Կարլոսի ուղղակի հսկողութենէն ձերբազատուած է Օտոյ։ Շինելիքը կայսերական կառուցում մը չէ, եւ պէտք չունի արեւելեան կայսրերու եկեղեցիները ընդօրինակելու։ Ան ինքզինքը ազատ կը զգայ, մանաւանդ որ քաթալան եպիսկոպոսը բարեացակամ թոյլտուութիւն մը ցոյց կու տայ, որմէ Օտոյ կ՚օգտուի իր սիրտին ձայնին անսալու եւ իր ցեղին տոհմիկ ոճովը շինելու համար այդ աղօթարանը։

Ճարտարապետ Օտոն՝ Թէոտիւլֆի աղօթարանը կառուցեց Ժերմինի-տը-Բրէի մէջ, Արեւմուտքի մէջ տակաւին չտեսնուած անսովոր ձեւով մը։

Օտոյ, որպէս շէնքին հիմնական յատակագիծ առաւ քառակուսի մը որուն մէջ դրաւ կեդրոնական չորս մոյթեր, եւ շէնքին չորս որմերուն վրայ աւելցուց՝ որմերէն դուրս, պայտաձեւ (outre passé) չորս խորաններ։ Այս ամբողջութեան վրայ դրաւ խաչաձեւ՝ քառաշէն տանիքը, որուն կեդրոնին եւ ներքին չորս մոյթերուն վրայ հաստատեց աշտարակաձեւ լուսանցոյց մը (lenterne): Այս աշտարակաձեւ լուսանցոյցը միակ զիջողութիւնն էր որ Օտոյ կ՚ընէր, քաթալոնեացի Թէոտիւլֆին։

Այս շէնքը եւ անոր կառուցաձեւը իր ժամանակին եւ միջավայրին համար զգայացունց բան մը եղաւ՝ Մերովէնժիէններու աղքատ ու կոպիտ շինութիւններուն վարժուած աչքերուն համար։ Ան Ֆրանսայի մէջ եղաւ առաջին կառուցումը, որ ճարտարապետական նոր լուծում մը կը ներկայացնէր՝ Պէնետիքեան պազիլիքներէն դուրս։ Արեւմուտքի մէջ ան եղաւ առաջին շէնքը, որ քառանկիւն յատակագիծէ մը կը մեկնէր, մանաւանդ հոն կը գործածուէին նորա-

տեսակ ձեւեր՝ պայտաձեւ խորան, պայտաձեւ աղեղներ, խաչաձեւ տանիք՝ զանազան մակարդակներու վրայ, եւ ներքին չորս կեդրոնական մոյթեր՝ տանիքը վեր բռնող։ Ասոնցմէ զատ, շինութեան չափերուն համար գործածուած միաւորը՝ «ոտք»ը, չունէր միեւնոյն երկարութիւնը՝ Հռենոսեան մարզի շինութիւններու երկարութեան միաւորին հետ։

Օտոյ՝ մայր խորանին երկու կողմերուն վրայ աւելցուց՝ անտեննուան համար Արեւմուտքի մէջ անծանօթ, երկու պայտաձեւ փոքր խորաններ եւս։ Այս տեսակի շինութիւններ առհասարակ արեւելեան ծէսերուն մասնայատուկ են։ Անոնք կը կազմեն «սարկաւագարան»ը (diaconicon) եւ «նշխարատուն»ը (prothésis): Եւ որպէսզի զգայացունցը զարմանալի ալ ըլլայ, Օտոյ գեղեցկացուց աղօթարանին ներսը, բիւզանդական արուեստէն առնուած ժուժկալ խճանկարներով, ինչպէս ըրած էր Էքս-լա-Շափէլի մատուռին մէջ։ Այս խճանկարները իրագործող արուեստագէտը, կը կարծեն ուղղակի եկած ըլլայ Ռաւեննայէն, ուր բիւզանդական հրաշալի խճանկարներ շռայլօրէն կը ծածկեն Սան Վիթալէի, Սան Աբոլլինարէ Նուովոյի, Գալա Բլասիթեայի եկեղեցիները եւ դամբարանը։ Նոյնիսկ կը կարծեն թէ այդ արուեստագէտը իր հետ բերած ըլլայ Ռաւեննեան «խիճ»եր։

Այս աղօթարանը՝ Թ. դարուն, Քարոլէնժիէններու կայսրութեան սրտին վրայ կառուցուած, բոլորին արտակարգ եւ օտարոտի շէնք մը եղաւ։

ԺԹ. դարու ճարտարապետական հեղինակութիւններ երբ Էքս-լա-Շափէլի պալատական մատուռը կապեցին Սան Վիթալէի շարքին, Ժերմինեի-տէ-Բրէի աղօթարանին առաջ մնացին զարմացած։ Անոնց համար չտեսնուած բան մըն էր։ Ոմանք զայն նկատեցին «Մոզարապ» շինութիւն մը, անոր պայտաձեւ խորաններէն եւ աշտարակաձեւ լուսանցոյցէն խաբուած։

Բայց Օտոյի կիրարկած քառակուսի յատակագիծը, խաչաձեւ քարաշէն տանիքը, ներքին՝ կեդրոնական չորս մոյթերը, լուսանցոյց աշտարակը այդ մոյթերուն վրայ նստած, պայտաձեւ աղեղներն ու խորանները, նորութիւն մը եւ կամ անսովոր բան մը չէին ընդհանուր ճարտարապետութեան համար, թէեւ այս բաները տակաւին կ'անգիտանային Արեւմուտքի մէջ՝ ԺԹ. դարուն։

Եթէ այս շէնքին խճանկարները կու գային բիւզանդական Ռաւեննայէն, անոր կառուցաձեւը իր իսկութեանը մէջ կու գար Հայաստանէն, ուր այս կերպարով շինութիւններ գոյութիւն ունէին Թ. դարէն շատ առաջ, եւ ուր այս կառուցաձեւը հասած էր իր կատարելութեան, ուրիշներու օրինակ ծառայելու աստիճան։

ԺԹ. դարու գիտնականները, որոնց գիտութիւնը Եւրոպայի

սահմաններէն անդին չէր անցներ, եւ որ բոլորովին կ'անգիտանար Հայկական ճարտարապետութեան գոյութիւնն իսկ, սխալ եւ ծիծաղելի վարկածներ մէջտեղ դնել փորձեցին: Անոնք եթէ ճանչցած ըլլային Հայկական ճարտարապետութիւնը, պիտի իմանային թէ նախքան «Մողարապ»ը, նախքան նոյն իսկ արաբներուն երեւիլը, շատ կանուխէն արդէն Հայերը կը գործածէին պայտաձեւ կամարներ եւ աղեղներ: Էջմիածինի, Երերուքի, Տեկորի շինութիւններուն վրայ այս ձեւի աղեղներ որոշակի կը տեսնուին, եւ անոնց գործածութիւնը պատահական չէ: Իսկ քառակուսի յատակագիծի գործածութիւնը, ներքին կեդրոնական չորս մոյթերը, չէնքին կողերէն դուրս ելած պայտաձեւ խորանները չեն տեսնուիր «Մողարապ» ոճին մէջ: Մինչ այս ձեւի շինութիւններ են Էջմիածինի մայր տաճարը, Բագարանի Ս. Թէոդորոս եկեղեցին եւ ուրիշներ:

Օտոյ-լը-Մեսէնի կառուցած Ժերմինեի-տէ-Բրէի աղօթարանը, իսկական ընդօրինակութիւնն է Հայկական այս ոճի շինութիւններուն, եւ անժխտելիօրէն կը նոյնանայ Էջմիածինի մայր տաճարի յատակագիծին հետ[4]:

Քառակուսի յատակագիծի վրայ կառուցանելու արուեստը, իսկական եւ հիմնական ձեւն է Հայկական ճարտարապետական ոճին:

Լէոնարտոյ տա Վինչիէն եօթը հարիւր տարիներ առաջ, Թ. դարուն՝ ճարտարապետ մը արեւմտեան Եւրոպա կը ներմուծէր Հայկական քառակուսի յատակագիծը, ներքին իր չորս կեդրոնական մոյթերով: Այնպէս որ Լէոնարտոյ տա Վինչի Հայաստան երթալու կարիքը չունէր քառակուսի յատակագիծերով չէնքեր գտնելու համար. իր ճամբուն վրայ՝ Ժերմինեի-տէ-Բրէն իրեն կու տար նշանաւոր օրինակ մը:

Եթէ քննենք Ժերմինեի-տէ-Բրէի աղօթարանին ներդաշնակութեան ցուցիչը՝ $\sqrt{2}$ *ը, եւ գծենք անոր «ներդաշնակութեան գիծ»ը* (tracé harmonique), *պիտի տեսնենք թէ անոնք գիծ առ գիծ կը համապատասխանեն Հայկական ներդաշնակութեան, եւ թէ կարելի է միեւոյն «ներդաշնակ գիծ»էն ստանալ թէ՛ Էջմիածինի Մայր Տաճարի, թէ՛ Բագարանի Ս. Թէոդորոսի եւ թէ՛ Ժերմինեի-տէ-Բրէի յատակագիծերը:*

---

4. Ս. Ճէվահիրճեան, *Ժերմինյի տէ Բրէ*, «Շիրակ» (Պէյրութ), 1973, Փետրուար-Մարտ: S. Djevahirdjian, **Les Reminiscences de l'Architecture Arménienne en Occident.**

Ներդաշնակութեան զգայողութիւնը յատուկ է իւրաքանչիւր ժողովուրդի, եւ կը տարբերի մէկ ժողովուրդէն միւսը։ Ամէն ցեղ իրեն յատուկ ներդաշնակութեան հասկացողութիւն մը ունի, եւ առայդ՝ իրեն յատուկ ներդաշնակութեան ցուցիչ մը, եւ համապատասխան համեմատութիւն մը, որ ոճին հիմքը կու տայ։

Այն փաստը որ Ժերմինեի–տէ–Բրէ աղօթարանը ունի միեւնոյն համեմատութիւնները հայկական եկեղեցիներու հետ, կը վկայէ թէ ան կը պատկանի ճարտարապետութեան հայկական խումբին։ Համեմատութեանց այս նոյնութիւնը պատահական չէ, այլ հայ ճարտարապետի մը կողմէ յղացուած՝ ծրագրուած ծնունդն է հայ հոգիին։

Թ. դարը՝ Արեւմուտքի մէջ ականատես կ՚ըլլայ հայ ճարտարապետներու, որոնք հոն կ՚աշխատին ու կը կառուցանեն հայկական ոճով յիշատակարաններ, որոնք մինչեւ այսօր կանգուն կը մնան։ Այս ճարտարապետներէն մէկն է Օտոն[5]։ Հանրի Ֆոսիյոն իր՝ «Ռոմանական Միջին Դարը» աշխատասիրութեան մէջ կը գրէ. «Թէոտուլֆի Ժերմինեի–տէ–Բրէի աղօթարանը, եւ անոր օրինակով՝ քիչ աւելի ուշ կառուցուած Սան Միկել տը Լինոյի եկեղեցին՝ Սպանիոյ մէջ, կը սերին միեւնոյն նախատիպէն, անտարակոյս, հայկական Էջմիածինի Մայր Տաճարէն՝ վերակառուցուած 618 Թ.ին»[6]։

Արդարեւ՝ մարդոց ձեռակերտներուն մէջ կը գտնուին կէտեր, որոնք անայլայլ կը մատնեն այդ ձեռակերտներուն յղացումին աղբիւրը, եւ զայն յղացողին իսկութիւնը։ Թ. դարուն, Ֆրանսայի սիրտին վրայ, հայէ մը զատ ո՞վ պիտի մշակէր ու շինէր հայկական ոճով յիշատակարան մը, երբ այդ ձեւի շինութիւնները բոլորովին նոր էին Արեւմուտքին համար, եւ նոյնիսկ անծանօթ։ Ալ աւելի նուազ պիտի ըլլար հաւանականութիւնը բիւզանդացի եւ կամ լոմպարտացի ճարտարապետի մը ներկայութեան։ Բիւզանդացի ճարտարապետ մը պիտի չերթար հեռաւոր Հայաստանի Էջմիածինի մայր տաճարը ընդօրինակելու՝ Ժերմինեի–տէ–Բրէի աղօթարանին համար, երբ իր ձեռքին տակ կային բիւզանդական ոճով կառուցումներու օրինակներ։ Մանաւանդ պէտք է ըսել թէ Թ. դարուն՝ դեռ բիւզանդական եկեղեցին չի գործածեր խաչաձեւ տանիք։ Այս ձեւ տանիքի շինութիւնը

---

5. Abbé A. Totti, **Curé de Germigny-des-Près,** dans «Jardin des Arts», Paris, 1957, Septembre.

6. Henri Focillon, **Lc Moyen Age Roman**, Tome 1, Librairie Armand Colin, 1938, p. 36.

բիւզանդական ճարտարապետութեան մէջ մուտք գործեց Ժ. դարուն՝ Վասիլ Ա. կայսեր շինել տուած «Նէա»ով։ Իսկ լոմպարտացի ճարտարապետ մը այդ դարուն տակաւին ի վիճակի չէր նորաձեւ շէնք մը յղանալու եւ կառուցանելու, երբ իր երկրին մէջ առաւելաբար հայերն էին որ կը շինէին՝ Թորչելոյէն մինչեւ Միլանոյ։

Օտոյ-լը-Մեսէն՝ գիտակից արեւու լոյսին վճռական ազդեցութեանը՝ խորհուրդի մը իրագործումի պահուն, Թէոտուլֆի աղօթարանը ձգեց մթնշաղի մէջ՝ հայկական եկեղեցիներին նման, զայն առանց լուսամուտի շինելով։ Հոն՝ լոյսը անուղղակի կը մաղուի լուսանցոյց աշտարակին «ալպաթր»է տախտակներով ծածկուած լուսամուտներէն։

Միեւնոյն Օտոն՝ Էքս-լա-Շաբելի պալատական մատուռն ալ մթնշաղի մէջ ձգեց, հակառակ որ կը շինէր բիւզանդական լուսաւոր ոճով։ Այս ոճին հանդէպ անոր ըրած զարտուղութիւնները քննադատներու ուշադրութենէն վրիպեցան ԺԹ. դարուն։ Բնական է անոնք չէին կրնար հասկնալ Օտոյի հայկական մտածումը։

Թ. դարուն, Լուար գետի եզերքին՝ Ժերմինեի-տէ—Բրէի մէջ, խաչաձեւ տանիքով աղօթարան մը շինելու համար, պէտք էր որ կառուցանողը հայ ըլլար, եւ կամ՝ հայոց ազգային շինարուեստին խորաթափանց մէկը, հայկական տոհմիկ ճարտարապետութիւնը օտարներուն պարտադրելու համար։

Օտոյ-լը-Մեսէն՝ իսկական հայ ճարտարապետ մըն է, որ նոյնիսկ օտար ոճ մը իրագործած ատեն չի մոռնար հայկական ճարտարապետութեան շինարուեստի տուեալները հոն ներմուծելու։

Իր անունը՝ Օտոյ կամ Օտա՝ հայկական ձեւով, արեւմուտքցիք վերածեցին Էօտ (Eude), Eude de Metz կամ Օտոյ-լը-Մեսէնի։

ODO-LE-MESSIN

S. DJEVAHIRDJIAN

(**Summary**)

By the rising to power of Charles the Great (742-814), the Carolingian world witnessed a renaissance in the field of art and architecture. Charles the Great decided to build a chapel in his

capital, Aix-la-Chapelle, and he trusted the work to Odo-le-Messin.

«Charles, the great emperor, founded this temple, and Odo, the excellent master, built it. He enjoyed the special privileges of the city Metz, and is burried there», said an inscription, which in the 10th century was copied in a manuscript, now found in Vienna.

According to this inscription then, Odo was not a native of Metz, but a foreigner, who was privileged to live there.

Two of Odo's architectural works have reached us: the chapel of Aix-la-Chapelle and the chapel of Germigny-des-Près, which was built for Theodulf, the bishop of Orlean, France.

If the chapel of Aix-la-Chapelle bears the influence of Byzantine architecture, it lacks its spirit. However, the chapel of Germigny-des-Près obviously bears the influence of Armenian architecture.

The author by this study proves that Odo came from the East, and was an Armenian, who applied the principles of Armenian architecture.

Les baptistères dans l'Arménie paléochrétienne

ARMEN ZARIAN

L'étude de l'entité d'un bâtiment nous amène à établir des relations entre la forme et la signification de l'objet architectural. La forme définit la structuration objective d'une entité tridimensionnelle, elle apporte dans son ensemble des valeurs historiques transmises à nous par les détails, les symboles et l'image d'ensemble. La fonction du bâtiment est au-delà de la forme, elle peut être contenue en elle, sans devoir la définir. C'est par l'expérience visuelle et par notre activité intellectuelle que nous parvenons à comprendre le sens d'une forme. Dans l'architecture elle tient essentiellement aux figures simples ou combinées de la géométrie, et c'est par la géométrie qu'elle s'identifie avec la pensée et ses principes.

Aujourd'hui, nous nous passionnons pour le Moyen Age, et cette marque particulière se base sur notre acquis de culture et d'hérédité. Le Moyen Age, avec ses idées et ses images, configure une culture dont nous croyons être issus.

Ces quelques remarques marquent bien le stade de nos curiosités, mais en même temps configurent les limites du champ de nos connaissances. Notre culture de l'ère ancienne nous est mal connue, et pourtant, cet art continua à inspirer des idées aux artistes de l'ère paléochrétienne. Ces contacts avec le passé, si complexes qu'ils soient, nous rendent sensibles envers des mani-

festations d'art nécessairement liées entre elles, et même dans la limite de nos connaissances, nous ne pouvons les ignorer. Dans le cas particulier du baptême, par conséquent du baptistère, c'est dans les cérémonies d'initiations, si répandues dans les religions de l'Orient, que nous trouvons très probablement l'origine des rites proches du baptême.

La période de formation de l'art paléochrétien se caractérise par une fidélité aux formes paiennes, non tant par esprit d'imitation du passé que par les habitudes et même les superstitions séculaires qui restent un facteur actif pour la survivance de certaines d'entre elles. Mais c'est surtout le symbolisme des formes qui a eu la prépondérance, c'est cette antique attache avec des valeurs symboliques qui prépara le choix entre elles et exerça une influence décisive pour la formation de l'architecture ecclésiastique. C'est une période où tout effort créatif est consacré à la formation des édifices culturels de la nouvelle Foi.

Nous voulons encore noter que dans un pays doublement apostolique comme l'Arménie, évangélisé par les apôtres Saint Barthélemy et Saint Thaddée, se precisent deux courants: l'un venant de Césarée et représentant l'influence de l'Église grecque, l'autre celle de l'Église syriaque. A ces courants de la pensée religieuse nous ajoutons les contacts très étroits avec la Palestine dès les premiers siècles du christianisme et avec la Syrie, le voisinage avec le triangle formé par Edesse, Antioche et Nisibe; en Asie Mineure avec la Cappadoce, la Lycaonie et la Cilicie, et au Sud-Est avec la Perse. Ce sont ces courants et ces contacts de voisinage qui marquèrent initialement si profondément notre culture ancienne et contribuèrent à la formation de la culture de l'ère paléochrétienne.

Ces quelques considérations nous acheminent vers un éclaircissement des problèmes en ce qui concerne les baptistères paléochrétiens d'Arménie. Dans ce sens, les arguments que nous prendrons en considération sont les suivants: cérémonie paienne d'initiation qui se rapproche le plus du baptême, symbolisme des formes, et Canons de l'Église concernant les baptistères.

Il est dit chez Agathange que Saint Grégoire l'Illuminateur, après sa consecration en tant que Catholicos, retourna de Césarée accompagné par la noblesse, et, portant les reliques des S. S. Jean-Baptiste et Athénogène vers la province d'Airarat, s'ar-

rêta à Bagavan[1]. Là, en grande solennité il conféra dans l'Euphrate (l'Arazani) le baptême au roi Trdat III, à la famille royale, la noblesse, et à un grand nombre de personnes. St. Grégoire, sur le lieu où jadis s'élevait le temple dédié au dieu Vanatour, jeta les fondements d'une église dédiée à Saint Jean-Baptiste et à Saint Athénogène. Dans la nouvelle église, au Nouvel An l'on célébra une commémoration solennelle en l'honeur de ces saints destinée à remplacer la fête du dieu Vanatour[2].

Bagavan (composé des mots Bag dieu et avan village) était avec Aschtischat dans le Taron, et Egheghiatz dans le Haut-Hayk, un des plus importants théopolis ou «bourgs des dieux» de l'Arménie paienne. On remarquera dans la mythologie arménienne, le dieu «hospitalier» (Hospitalis, des latins) Vanatour, dont la fête coïncidait avec celle d'Amanor au Nouvel An, ou, selon le vieux calendrier arménien (selon lequel l'année commençait en Août), avec la fête de Navasarte. Vanatour était aussi le protecteur des jardins et des arbres fruitiers, sa fête s'appelle aussi Vardavar ou fête des roses et de l'eau. Navasarte est l'arménisation de l'iranien Nava-Serhata (Nouvel An) et de l'indien Nava-Sarata, qui signifie eau-nouvelle et pour la chrétienté coïncide aujourd'hui avec la fête de la Transfiguration de Jésus-Christ[3]. L'eau a été, dès le paganisme, le symbole de la purification et la résurrection de l'âme. Sa fête, Vardavar, ou Navasarte coïncidait avec celle de la nature, au printemps, qui avait comme protecteur le dieu Vanatour. C'est vraisemblablement pour cette raison que Saint Grégoire fit détruire le temple de Vanatour et fit construire sur le même lieu l'église dédiée à S. Jean-Baptiste et à S. Athénogène. De même, tous les temples consacrés à la déesse Anahit et démolis pendant les premiers siècles du christianisme furent substitués par des églises dédiées à S. Astvatzatzin c'est-à-dire à la Mère de Dieu[4]. Ce phénomène qui caractérise officiellement l'activité de

1. Ագաթանգեղոս, *Պատմութիւն Հայոց*, Երեւան, 1977, էջ 130 (810)։

2. Նոյնը, էջ 137 (836)։

3. Հ. Ղ. Ալիշան, *Հին Հաւատք կամ Հեթանոսական Կրօնք Հայոց*, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1895, էջ 302–307։

4. Կ. Վ. Մելիք Փաշայեան, *Անահիտ Դիցուհու Պաշտամունքը*, Երեւան, 1963, էջ 143, 151։ Նաեւ տես՝ A. Carriére, **Les Huit Sanctuaires de l'Arménie Païenne**, Paris, 1899.

Saint Grégoire, consistait à substituer des édifices culturels similaires, tandis que le lieu où s'élevait jadis le temple, déjà consacré par le paganisme, restait toujours le même. Ainsi, à la géographie matérielle de l'Arménie, comme le dit R. P. Peeters, «se superpose une topographie sacrée des théophanies»[5].

Il est intéressant de noter, que c'est en 383 que l'empereur d'Occident Gratien (375-383) fit confisquer les trésors des temples et c'est en 391 que Valentinien 1er et Théodose 1er le Grand interdirent les sacrifices privés, tandis que les temples ne furent utiaisés par la nouvelle réligion qu'en l'an 609.

Dans la mythologie irano-indienne, la déesse Sarata ou Serhata, était la protectrice de l'abondance des eaux des fleuves. La même qualification était attribuée aussi à la déesse de la mythologie arménienne Anahit, la Mère d'Or de l'Arménie, assimilée à la grande «Ma», à Cybèle et qui formait avec Ar ou Aramazd et Vahagn la triade du panthéon arménien[6]. Des sources d'eaux, considérées comme sacrées et salutaires,— où, comme pour les Perses, poussait l'arbre de vie,— étaient consacrées à Anahit. Près des sources ou des cours d'eau, s'élevaient de même que les sanctuaires de Mithra, des temples de petite envergure, appelés dès le paganisme Toukh-Manouk, transformés à la période chrétienne en chapelles, comme p. ex. la chapelle Toukh-Manouk dans le village d'Akourk, non loin de Thalin[7].

Dans ces bâtiments et aux alentours avait lieu, entre autre, la cérémonie d'initiation, laquelle, comme nous l'avons dit, se rapproche le plus du baptême. C'est donc la mythologie qui représente une première exploration dans la connaissance des rites du baptême, et nous donne des indications sur la topographie des lieux du culte de l'eau, ainsi que sur l'existence des édifices cul-

---

5. A. Grabar, **Martyrium, Recherches Sur Le Culte des Reliques et l'Art Chrétien Antiques,** Paris, 1946, p. 329.

6. B. Brentjes, **Drei Tausende Armenien,** Leipzig, 1973, s. 63. Մ. Ս. Գավուքչեան, *Արմէն եւ Հայ Անուններու Ծագումը եւ Ուրարտուն*, Պէյրութ, 1973, էջ 196 եւ հտք.:

7. Ա. Տ. Մնացականեան, *Թուխ Մանուկ Յուշարձանների Մասին*, «Պատմա-Բանասիրական Հանդէս», Երեւան, 1967, թիւ 2: Նոյնի յօդուածը՝ «Հայկական Սովետական Հանրագիտարան», Երեւան, 1978, հատոր 4, էջ 231:

turels où avaient lieu des rites de magie symbolique présentant une certaine analogie avec le rite du baptême.

Une autre donnée nous vient des Phrygiens: ces «peuples de la mer» qui s'étaient établis en Haute-Arménie, dans le pays de Hayasa-Azzi, et, comme nous le dit L. Hautecœur, «dans l'initiation phrygienne aux mystères de Cybèle et d'Attis, aux mystères de Sabazios et, en Thrace, de Cottyto, cette sorte de baptême était pratiquée par effusion d'eau, et le fidèle recevait les «sigma» ou symbole du baptême. Parfois on substituait à l'effusion l'immersion complète».[8] On sait aussi que ces cérémonies coïncidaient avec le printemps, avec les jours suivant les fêtes de l'équinoxe, et en Arménie avec les fêtes de Navasarte.

Une autre donnée importante est la suivante: les Phrygiens construisaient les édifices-du-baptême loin des temples, c'est le cas du Phrygianum du Vatican, tandis que le temple de la déesse Cybèle s'élevait sur l'Aventin. A cet égard, et pour définir le lieu et la forme du baptistère en Arménie, la règle concernant la discipline religieuse du catholicos Saint Sahak (397-448), nous paraît particulièrement significative: «et c'est à côté d'elle (de l'église) qu'il faut construire le baptistère (mkrtatoun), comme c'est aussi l'habitude chez les autres, et à l'intrérieur il faut placer la cuve baptismale» (Canon, 17,521,2). Les canons du II-ème (555) et V-ème concile du Dvine (719) confirment la nécessité d'avoir des baptistères «hors des églises», mais reconnaissent aussi que le baptême peut avoir lieu à l'intérieur de l'église. Le même esprit se retrouve dans les Canons du Corpus juris canonici compilés par le catholicos Hovhannes Odznetsi (VIII-e siècle).

La deuxième disposition du canon mentionné, indique que, dès le VIII-e siècle n'existe plus le problème des baptêmes en masse, et on le confère aux seuls nouveaux-nés. Et les baptistères furent de moins en moins construits comme édifices autonomes. Ce phénomène commun à toute la chrétienté trouve sa conclusion en Occident avec la réforme du baptême du Concile de Trente.

Dès le V-e siècle, apparaissent dans la littérature liturgique arménienne les régles de la dicipline réligieuse dont les sources découlent des Constitutions apostoliques, des règlements éclésias-

---

8. L. Hautecœur, **Mystique et Architecture,** Paris, 1954, p. 113.

tiques syriens et grecs, ainsi que des règlements locaux, adaptés et complétés par les Pères de l'Eglise arménienne. Et pourtant, il faut constater que la connaissance insuffisante des données archéologiques a été à l'origine de la prise de position négative de certains spécialistes à l'égard de l'existences ou non des baptistères comme édifices autonomes en Arménie.

Aujourd'hui on connait, sur le seul territoire de l'Arménie Soviétique, une quarantaine de petites chapelles à plan central et à coupole, construites entre le IV-e et le VII-e siècle[9].

Ces édifices étaient en partie des chapelles de village, des chapelles de cimetières, mais aussi, comme le dit Orbeli[10], ils étaient très probablement des baptistères transformés ensuite en églises à cause de l'abolition du baptême par immersion. Une autre confirmation nous vient d'Orbeli lui-même: cette éminente personnalité indique dans son «Guide de la ville d'Ani» un petit bâtiment construit non loin de la Cathédrale d'Ani comme étant le baptistère annexé à l'église principale.

Chaque bâtiment, dans sa définition typologique et fonctionelle, se conforme à une réalité déterminée par des exigences liturgiques bien précises. Dans ce sens, les canons de l'Église sont une première forme de l'histoire de ces bâtiments et même de leur topographie. Ainsi, le baptistère, comme édifice autonome, est indiqué dans les premiers canons de l'Église arménienne: dans ceux du catholicos S. Sahak (V-e siècle)[11], dans la lettre du «Bienheureux de la sainte ville de Jérusalem» adressée à Vrthanes, catholicos des Arméniens, où il est dit: «et si on a l'église, il faut

---

9 V. Grigorian, **Small Centric Monuments In Early Medieval Armenian,** «Relation lue au II-e Symposium International sur l'Art Arménien», Erévan, 1978.

10. J. Orbeli, **Oeuvres Choisies**, Erévan, 1963 (en russe). J. Strzygowski, **Die Baukunst der Armenier und Europa,** Wien, 1919, s. 238-42. A. Zarian, **Mittelalterlishe Armenische Brukunst**, s. 24-29 (in Druck).

11. «...մերձ է նա մկրտատուն շինեսցեն յաւանս, որպէս եւ սովորութիւն իսկ է, եւ յայլսն՝ ի նմին կանգնեսցի աւազան մկրտութեան, որոյ ծննդեամբ հոգին սուրբ վերստին նորոգելով դրոշմէ լինել որդիս լուսոյ...:» *Կանոնք Սրբոյն Սահակայ Հայոց Հայրապետի*, ՇԻԱ (ՃԺԷ) Բ., տես՝ Վազգէն Յակոբեան, *Կանոնագիրք Հայոց*, Ա. հտր., Երեւան, 1964, էջ 368–369:

placer dans le baptistère (mkrtatoun) la cuve pour le baptême»[12]. Et encore: Hovhannes Odznetsi le philosophe précise: «mettre une cuve en pierre dans le baptistère, près de l'église»[13].

Ces données indiquent que l'Église, entre les V-e et VIII-e siècles, insistait sur la nécessité de construire des baptistères «non loin de l'église», mais donnait en même temps la possibilité d'avoir des cuves dans l'église même, où dans un endroit isolé d'elle.

C'est dans cet esprit que nous allons préciser nos argumentations. Mais avant tout, faisons un tour d'horizon des pays de la chrétienté pour relever quelques exemples d'anciens baptistères. Celui de Doura Europos en Mésopotamie, qui date de 232, est une chambre installée dans la maison des Chrétiens, où en 1932 les archéologues ont trouvé une cuve sous ciboire et des fresques herméneutiques. Dâr Kîta (422) et Rbê'ah (VI-e siècle) sont deux exemples de baptistère syriens, tous deux de plan carré avec abside où est placée la cuve[14]. Celui de Sotero à Naples (V-e siècle) est du même plan, avec couverture octogonale. Parmi les baptistères à plan circulaire, notons: Nocera, Coo (VI-e siècle?) et Djemila; à plan hexagonal, Deir-Séta en Asie Mineure, Zara en Dalmatie; et à plan octogonal: rappelons le baptistère de Saint-Jean de Latran (432-440), celui des Orthodoxes de Ravenne et Albenga, tous en Italie (V-e siècle), et enfin celui d'Ephèse[15].

Toutes ces formes de bâtiments centraux trouvent leur confirmation dans les plans des Thermes et les Nymphées ro-

---

12. «...Եւ եթէ եկեղեցիս ունիմք, պարտ է եւ մկրտատունս առնել եւ աւազան, յորում մկրտէ որ գայցեն յուղիղ հաւատս բարեպաշտութեան։» *Երանելւոյն Մակարայ՝ Սրբոյ Քաղաքին Երուսաղէմի Հայրապետի Կանոնական Թուղթ ի Հայս*, ՌՄԽԹ (ՌՄԽԱ) Բ., տես՝ Վազգէն Յակոբեան, *Կանոնագիրք Հայոց*, Բ. հտր., Երեւան, 1971, է 222։

13. «Ոչ է պարտ զաւազանն յայլ իմեքէ նիւթոյ պատրաստել, եւ կամ ուրանաւր եւ կամեսցի, այլ աւազան քարեղէն հաստատել ի նմին իսկ յեկեղեցւոջն, եւ կամ անդէն մերձ յեկեղեցին ի մկրտատունն։» *Կանոնք Տեառն Յովհաննիսի Իմաստասիրի Հայոց Կաթողիկոսի*, ՈՁԷ (ՈՁԱ) ԺԳ., տես՝ Վ. Յակոբեան, *Կանոնագիրք Հայոց*, Ա. հտր., էջ 521։

14. H. C. Butler, **Architecture and Other Arts,** New York, London, 1903, pp. 139, 239.

15. A. Khatchatrian, **Les Baptistères Paléochrétiens,** Paris, 1962.

mains. Les Thermes de Caracalla, la domus Augustea sur le Palatin, la villa Hadriana à Tivoli avec leurs salles, leurs aula, ainsi que certains tombeaux sont, entre autres exemples, les prototypes des baptistères. Le même parallélisme se retrouve dans la terminologie particulière, p. ex. Pline le Jeune appelle «baptisteria» les bains de sa villa[16]. Ainsi en arménien antique mkrtel signifie immerger, d'où le terme mkrtaran, mkrtatoun ou édifice avec bain, c'est-à-dire baptistère[17]. De même en allemand, taufen dérive du mot gothique daupjan, immerger, d'où Taufhaus, maison du baptême.

La tradition architecturale arménienne est mêlée à cette civilisation antique, et en même temps, elle a ses racines dans la culture locale, et trouve dans le cas particulier du baptistère un prototype dans les édifices dits Toukh-Manouk, mais aussi très probablement dans les salles des édifices civils de la période préchrétienne.

L'architecture paléochrétienne s'est préoccupée de fixer par des significations symboliques les formes géométriques simples; par une telle prise de position, elle marque une frontière entre les formes de l'architecture de la fin de la période antique et celle paléochrétienne et donne naissance à une nouvelle iconographie. A ce propos, il est significatif que Saint Ambroise, dans l'inscription du baptistère de Thecla à Milan[18], précise que la forme octogonale est celle qui convient au baptistère. Les Pères de l'Eglise grecque, Saint Basile, Grégoire de Nazianze, Grégoire de Nysse et Origène d'Alexandrie considèrent le nombre huit comme symbole de la Résurrection.

L. Hautecœur précise que le symbolisme de l'octogone est d'origine orientale et fut répandu en Occident par S. Ambroise.

Ces formes simples, comme le cube platonicien, le cercle, l'hexagone, furent les termes d'un langage symbolique nouveau, et l'expression formelle de l'universalité de l'Église. Il est d'ail-

---

16. Plinii Secundi, **Naturalis Historiae,** vol. II, London, 1950–62, p. 17.

17. Հ. Աճառեան, *Հայերէն Արմատական Բառարան*, Գ. հտր., Երեւան, 1977, էջ 331։

18. Dolger, **Antike und Christentum**, IV, s. 153 et suiv., M. Krautheimer, **Journal of the Warburg Institut,** V. 1942, 5.

leurs connu que le symbole agit comme facteur organisateur des formes. L'architecture arménienne, fidèle à cette iconographie, a pu retrouver une vérité plastique nouvelle de la forme architecturale, et la développer dans un sens propre.

Il nous est à présent possible d'envisager quelques types de baptistères d'Arménie, basés sur des données concrètes, de fixer les principes de cette typologie qui est à la base de leur généalogie. Comme exemple nous indiquerons d'abord l'octogone S. Kiraki à Arzni, qui est un baptistère du VI-e siècle. Une telle supposition, déjà avancée par V. Grigorian (op. cit.), se base en premier lieu sur sa forme: le plan est central, le tracé extérieur est octogonal, tandis que l'intérieur nous montre un quatre-feuilles inscrit. Ce petit édifice était couvert d'une coupole avec structure en trompe, reposant sur tambour, et abritée sous un toit arrondi couvert probablement en tuile, similaire au type de Saint-Astvatzatzin, dite Karmravor du VI-e siècle à Aschtarak. Des oculus monolithes servant de percées lumineuses assurent dans l'axe des absides et sur le tambour, l'éclairage naturel de l'intérieur. Le volume octogonal du bâtiment est rehaussé par un soubassement appareillé en pierre, couronné par une corniche composée d'une moulure concave et d'une bande. Le niveau du sol à l'intérieur est plus bas que celui du seuil, de sorte que, en entrant, on doit descendre.

Des baptistères octogonaux avec abside furent réalisés pendant le haut Moyen Age (IV-e-XI-e siècles) en Italie, comme par exemple San Giovanni près de Santa Tecla et Sant'Aquilino de San Lorenzo à Milan. Au V-e, Albenga, celui des Ariens à Ravenne, de Novara, au VI-e à Grado et à Parenzo, au VII-e à Lamello, Chieri, Arcisate, et plus tard Lenno, Oggiorno[19]. Des baptistères en quatre-feuilles détachés existent à Venasque (d'après Gsell), à Tigzirt (Afrique) au V-e siècle. Dans l'architecture mérovingienne, rappelons les baptistères provençaux: Marseille, Fréjus, Aix, Riez, Mélas, Valence, qui appartiennent, du moins pour la partie basse, comme l'affirme P. Lavedan[20] au V-e siècle; ils présentent en gé-

---

19. A. Alpago Novello, **in Note,** pp. 343-45, B. Fletcher, **Storia dell'Architettura Secondo il Metodo Comparativo,** Milano, 1967.

20. P. Lavedan, **Histoire de l'Art,** Vendôme, 1944, t. 2, p. 30.

néral des formes doubles: des octogones inscrits dans un carré. Parmi les exemples que nous venons de noter, le baptistère des Ariens à Ravenne, montre aussi, une double forme: quatre absidioles enfermées dans un octogone. Une composition donc qui à première vue peut être assimilée à celle d'Arzni. Précisons encore que les deux édifices sont à peu près datés de la même période. Il nous faut pourtant relever que dans les cas du baptistère des Ariens, les quatre absidioles sont détachées du mur ambiant octogonal par un étroit déambulatoire, une solution donc qui contient en soit les termes formels de l'architecture grecque. Tandis que, dans le cas d'Arzni, le quatre-feuilles et l'octogone, l'espace intérieur et le volune extérieur sont définis par un mur appareillé dans la même masse. La fusion de formes différentes les unes des autres est l'une des caractéristiques de l'architecture arménienne, et indique que même les formes composées ont leur origine dans la forme pure, donc classique. La valeur plastique de ces édifices est harmonieusement ordonnée par la structure architecturale qui est son caractère fondamental.

Par esprit de cohésion et de symbole, la forme quadrilobée définit en même temps la cuve, sculptée dans la pierre. On la trouve à la période paléochrétienne, placée dans une niche creusée dans le mur Nord et à l'intérieur de l'église. C'est le cas dans la basilique Tziranavor (V-e siècle) à Aschtarak. Ce qui est plus significatif, c'est que la cuve, dans le cas tardif des S. S. Apôtres d'Ani, comme à Timgat (Algérie), à Deir-Sèta (d'après Vogué), Fréjus etc. était creusée (avant 1031) dans le sol et avait une forme quadrilobée, conformément à un témoignage de S. Mubayadjan et de P. Haykazouni, qui avaient observé cette particularité après la démolition de la susdite église[21]. D'après les études faites sur place par T. Toramanian, l'église à cinq coupoles des S. S. Apôtres d'Ani avait été construite sur l'emplacement d'un édifice du VII-e ou VIII-e siècle, auquel appartenait probablement la cuve susmentionnée[22]. Un tel édifice, peut-être un baptistère, était typolo-

21. J. Strzygowski, **Die Baukunst der Armenier und Europa,** Wien, 1918.

22. Թ. Թորամանեան, *Հայկական ճարտարապետութիւն*, Ա. հտր., Երեւան, 1942:

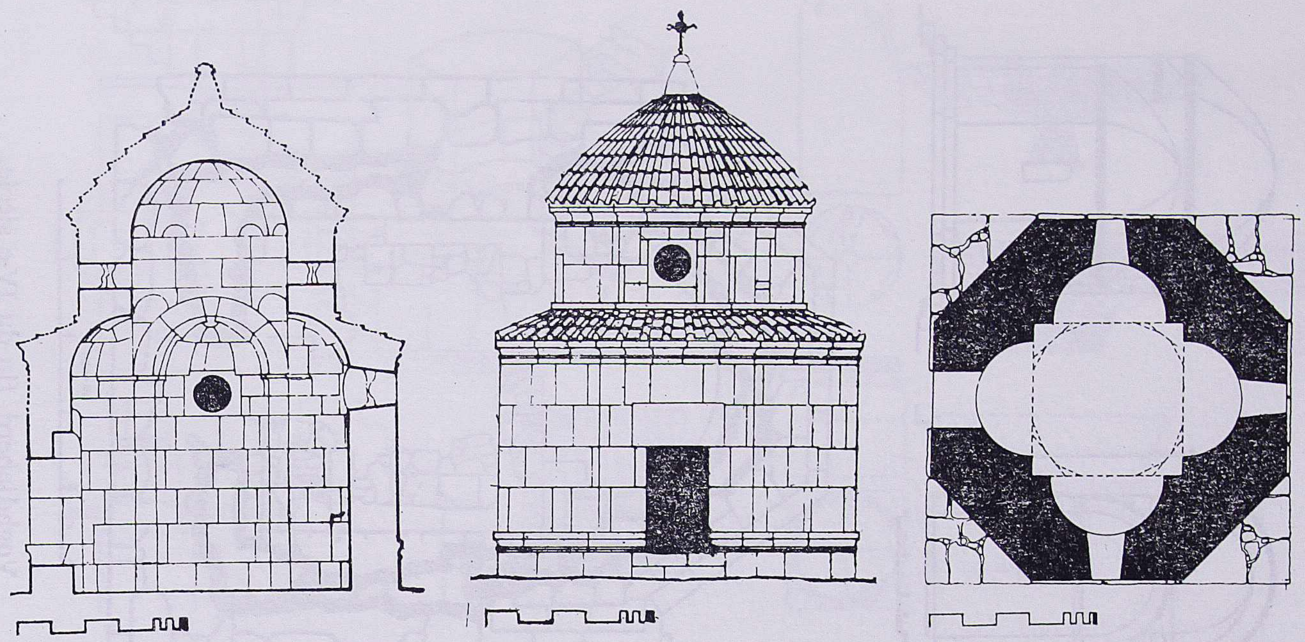

Arzni. L'octogone S. Kiraki - VI siècle.
Projet de reconstruction par Vahagn Grigorian.

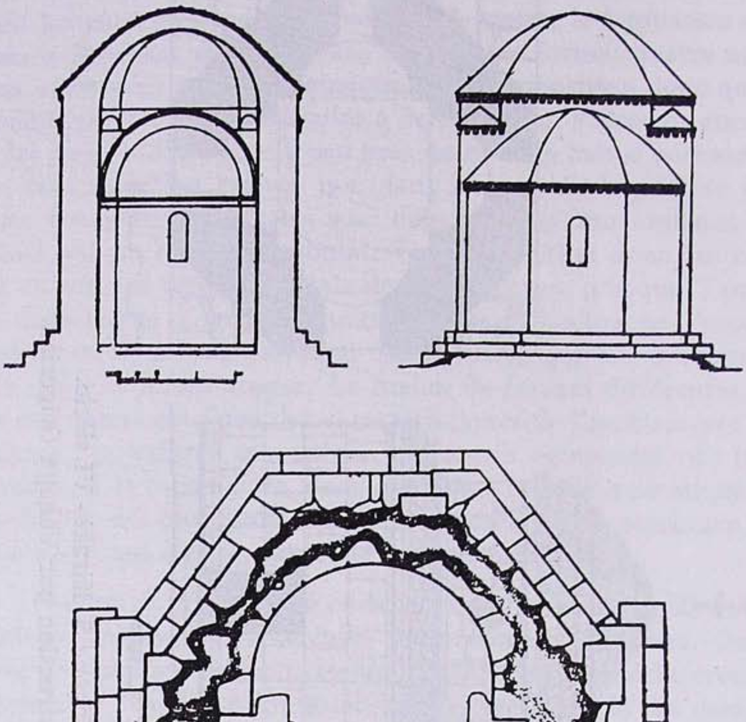

Voghdjaberd, fin du IV-e siècle.
Projet de reconstruction par N. Tokarsky.

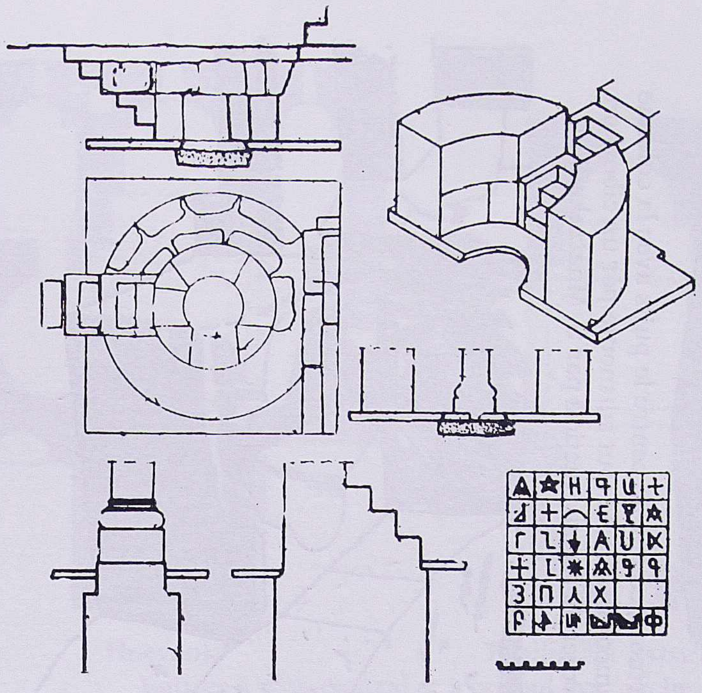

Zvartnotz, memoria

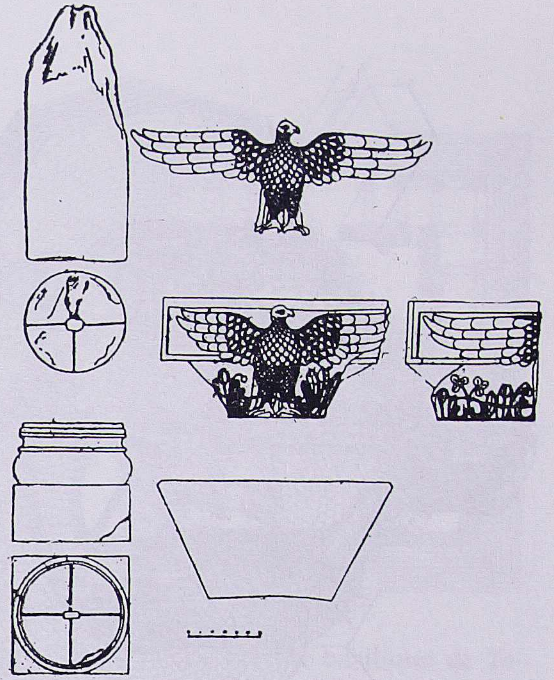

Zvartnotz, colonne commémorative dédiée a St. Gregoire d'Illuminateur.

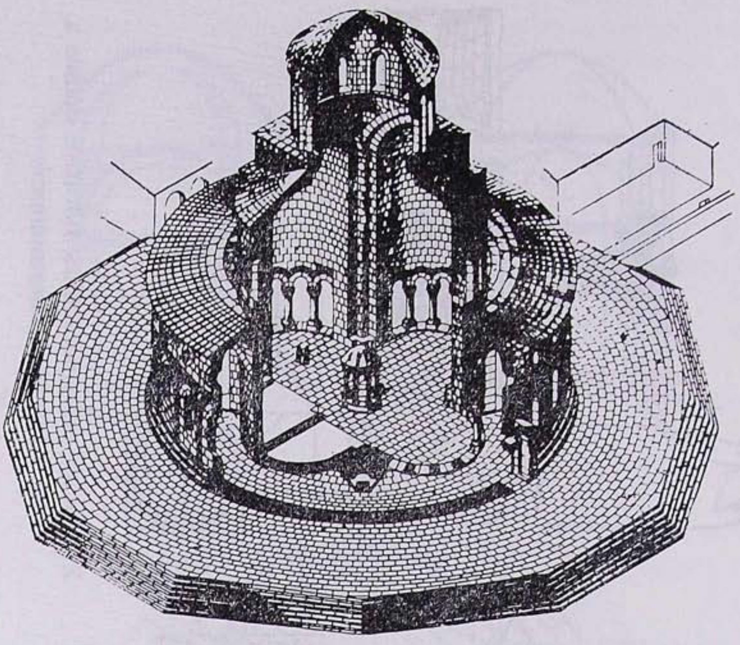

Zvartnotz, coupe, au centre le puits avec la colonne commémorative, le tout surmonté par un ciborium. Projet de reconstruction par S. Mnatzakanian.

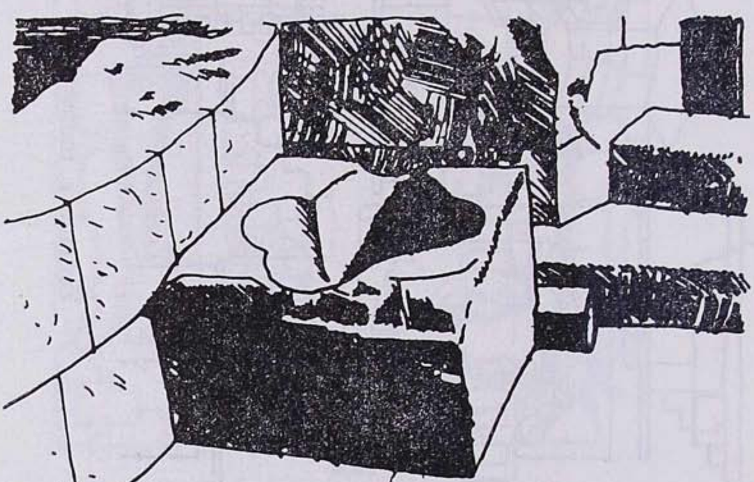

Zvarnotz, la cuve baptismale quadrilatée à bras libres posée dans l'angle SE de l'autel.

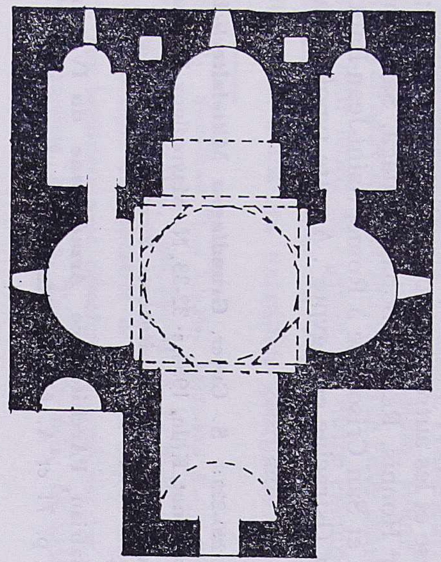

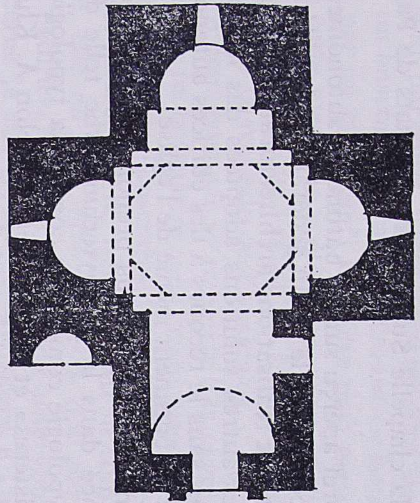

Hnevank

Thalin, St. Astvatzatzin.

Églises à plan central et à coupol avec niche flanquant l'autel d'un seul cote.

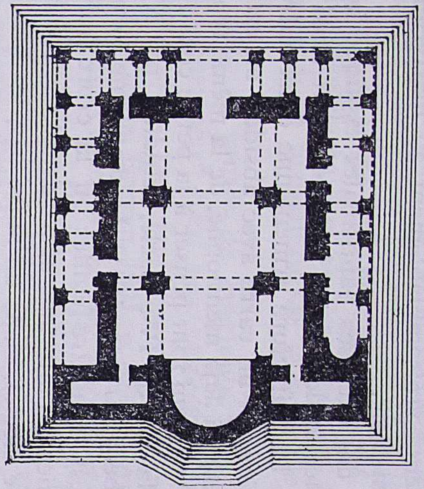

Le grande basilique de Tekor (IV-V-e siècle) avec niche flanquant l'autel a l'extérieur et d'un seul côté.

giquement apparenté vraisemblablement au martyrium de Justina-Prima (VI-e siècle)[23].

La variété des exégèses baptismales explique la diversité des formes architecturales de ces édifices. C'est ainsi que nous rencontrons dans l'architecture arménienne deux autres formes encore. La première est un carré avec abside, où est placée la cuve, suivant l'exemple déjà mentionné, de la même typologie que Dar Kîta et de Rbê'ah qui font penser à la petite construction de Voghdjaberd de la fin du IV-e siècle, étudiée par N. Tokarski (**Djrvej, Voghdjaberd**, Erevan, 1961). La deuxième forme du type à plan ramassé est le quatre-feuilles ou la croix libre avec les absidioles arrondies à l'intérieur et à l'extérieur, comme c'est le cas de Djrvej (V-e siècle). Dans un autre cas, les branches de la croix libre sont prises à l'extérieur dans des murs rectangulaires, comme p. ex. à la chapelle Surb Tarkmantchats de Parpi (VII-e siècle).

Après ce bref aperçu sur les bâtiments autonomes des baptistères et pour compléter le cadre général des fonctions de baptême par rapport aux réalisations architecturales, il nous faut encore envisager les autres solutions adoptées dès le haut Moyen Age. Ces solutions, sans le recours à des édifices autonomes, sont directement liées au bâtiment même de l'église.

— Le premier cas que nous prenons en considération est le baptistère placé dans le presbyterium. Une telle disposition détermine une typologie considérée comme la typologie la «plus précoce de baptistères» et elle est connue selon A. Khatchatrian déjà au IV-e siècle, comme nous le montrent les exemples de Cap Bon, d'Ephèse et les autres exemples des V-VI-e siècles: Tod, Hossn Niha, Dêr Honnis, Resâfa, Sohag, Malaga, San Giovanni sur la via Latina et San Crisogone à Rome, Saint-Jean-Baptiste à Gèrasa, Flousiyet Ostracine en Egypte[24]. A cette typologie appar-

---

23· Նոյնը, էջ 220–229: S. Guyer, **Grundlagen Mittelalterlichen Abendlandischer Baukunst,** Köln, 1950, s· 32-33. N. Mavrodinov, **L'apparition de l'Eglise Cruciforme dans l'Architectute Byzantine,** in «Atti Biz.», Roma, p. 243, 245·

24. A. Khatchatrian, **l'Architecture Arménienne du IV-e au VI-e siècle,** Paris, 1671, p. 71 et A. Grabar, **Martyrium,** I, p. 465.

tient le baptistère à puits de forme rectangulaire d'Etschmiatzin de IV-e siècle, découvert pendant les fouilles entreprises en 1955-56 et 1959, et placé dans la sacristie Nord, sous de dallage[25]. Ce puits baptismal réutilisé au V-e siècle, fut abandonné par la suite à cause de la disparition de la pratique du baptême par immersion.

Le puits au centre de Zvartnots avec un escalier à six «gradus descensionis»[26] n'est pas, comme certains le pensaient, une cuve baptismale, mais était comme le propose S. Mnatsakanian (dans: **Zvartnots**, Erevan, 1971, p. 47) une memoria. Du même avis est M. Falla Castelfranchi (in: Baptistères en liturgie baptismale en Arménie du IV-e au VIII-e siècles). Dans cette memoria on conservait, selon S. Mnatsakanian, les reliques de S. Grégoire, une colonne dont la base, le chapiteau et une partie du fût nous sont parvenus. Cette colonne était posée au milieu du puits, sur un basement en pierre bétonné en dessous. Le tout était surmonté par un ciborium[27]. De notre part nous avançons l'hypothèse que cette memoria a été érigée pour imiter le Saint-Sépulcre de Jérusalem et que l'église de Zvartnots, dans sa forme en plan, configure la rotonde de l'Anastasis.

— Le deuxième cas se rapporte à la cuve baptismale. Cette cuve de forme rectangulaire avec cavité quadrilobée, insérée dans une niche, vue dans l'ensemble présente, du point de vue architectural, un intérêt limité. Insérée dans la composition générale de l'église, elle ne peut être valorisée que par se position par rapport à l'édifice. Dans ce sens, nous observons deux solutions: l'une concerne le cas où la cuve est posée à l'intérieur de l'édifice, l'autre, quand elle se trouve à l'extérieur. Pour le premier cas citons les exemples d'Etschmiatzin, Tekor, les basiliques de Garni et Tziranavor à Aschtarak, où la cuve était placée dans une niche du mur Nord de l'église. Un autre exemple se trouve près de Thalin, c'est Schenik du VII-e siècle avec des fresques herméneutiques. Dans les exemples géorgiens on trouve dans la

---

25. Ալ. Սահինեան, *Նոր նիւթեր Էջմիածնի Մայր Տաճարի կառուցուածքի վերաբերեալ*, «Էջմիածին», 1956, թիւ 11–12, էջ 61–66:

26. L'exemple du baptistère de Sbeitla montre deux escaliers.

27. Des baptistères avec ciborium supporté par des colonnes se trouvent à Cividale, Aquileia, Albenga, Tigzirt, Djemila, les Orthrdoxes a Ravenne.

basilique à triple église de Segami la niche baptismale creusée sur le mur Nord, tandis qu'à Tsromi, elle est placé entre l'entrée de la sacristie et le mur de l'abside de l'autel.

Les similitudes et les différences que nous montrent ces exemples arméniens et géorgiens ne trouvent pas leurs explications dans l'architecture, mais sûrement dans le cérémonial du baptême. Dans l'ensemble ce type de baptistère, dont la simplicité nous semble être le seul caractère, trouve son expression concrète dans l'ensemble architectural du bâtiment. Zvartnots présente un cas particulier, où la cuve quadrilobée à bras libres est posée dans l'angle SE de l'autel, et ce qui est significatif dans la zone du déambulatoire circulaire qui enveloppe la zone centrale à croix libre absidée. Cette cuve, à l'exemple des autres cuves similaires en Palestine, en Afrique du Nord, à Constantinople, en Grèce, en Asie Mineure etc., comme le note M. Falla Castelfranchi, était utilisée pour le baptême par effusion des enfants, une habitude de baptême conservée jusqu'à nos jours.

— Pour le deuxième cas, la cuve est insérée dans une niche à l'extérieur de l'église. Ces absides externes se trouvent placées sur un ou sur les deux côtés de l'autel et en conclusion du pteron, définies par une galerie à arcades. Elles flanquent l'église d'un côté, de deux côtés ou l'enveloppe sur les trois côtés. C'est le cas de Karnout (IV-e V-e siècle), de Tanaat (491), Tormak à Gyulagarak, Djgraschen, Saint-Guévorg à Svertlov[28]. Il faut noter aussi celle de Garni, étudiée récamment par F. Gandolfo[29]. Pour les églises à plan central et à coupole, citons S. Astvatzatzin à Thalin (613-615) et Hnevank (VII-e siècle). Des niches flanquant l'autel à l'extérieur des deux côtés se trouvent dans la grande basilique d'Ererouk (IV-V-e), et d'un seul côté à Tekor (IV-V-e siècle).

Il est raisonnable de penser que ces absides à l'extérieur étaient conçues et mises en forme pour remplir la fonction de baptistères, et elles définissent avec netteté cette fonction. Elles sont aussi une exacte adaptation planimétrique aux exigences

---

28· Մ· Մ· Հասրաթեան, *Տաշիրի Սրահաւոր Միանաւ Ցուշարաձանները*, «Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների», 1974, թիւ 3, էջ 41-56:

29. F. Gandolfo, **Chiese e Cappelle Armene a Navata Semplice dal IV al VII secolo,** Roma, 1973, pp. 59-72.

de la liturgie, parce que c'est après le baptême que l'église s'ouvrait aux néophytes. Selon le canon de Hovhannes Imastasère[30], même dans le cas des baptistères, l'enfant doit tout d'abord être consacré à l'extérieur de l'édifice (ceci indique la fonction de la niche extèrne) et c'est après cette cérémonie préliminaire qu'il est admis à l'intérieur où se trouve la cuve, et qu'il est baptisé.

Après ces quelques considérations qui concernent la typologie du baptistère comme édifice autonome et les différentes solutions où le baptistère est incorporé à l'édifice même de l'église, notons l'action qu'il a eu dans le développement des agglomérations humaines. Il nous reste donc encore une dernière observation: des études récentes mettent en évidence le rôle de la christianisation des campagnes à partir des paroisses définies au Moyen Age comme «baptismales ecclesiae», où il existait un baptistère. La formation des paroisses au IV-e siècle nous donne des renseignements non seulement sur les étapes de l'évangélisation de la campagne, mais également sur l'influence qu'elles ont eue, en tant qu'éléments constitutifs des villages[31]. Dans ce sens, le baptistère inséré à l'ére paléochrétienne dans le centre religieux, eut une importance sociale pour l'urbanisation de la campagne. La dislocation de ces noyaux religieux forme des centres très actifs pour l'organisation administrative, sociale et économique de la campagne. L'étude de ces centres peut nous faire connaître leur dislocation et leur rassemblement en connexion avec des centres plus importants, et nous aider dans la recherche de la structure urbaine du pays, à l'époque paléochrétienne.

30· «Պարտ եւ արժան է զերախայիցն ձեռնադրութիւն եւ զաւծումն եւ զհրաժարելն եւ զխոստովանելն առ դուրս մկրտարանին կատարել, եւ ապա տանել ի ներքս՝ ուր աւազանն է, եւ մկրտել։» *Կանոնք Տեառն Յովհաննիսի Իմաստասիրի Հայոց Կաթողիկոսի*, ՈՁԸ (ՈՁԲ) ԺԴ., տես՝ Վ. Յակոբեան, *Կանոնագիրք Հայոց*, Ա. հատ., էջ 521։

31. R. Fossier, **La Vie du Village Francais au Moyen Age, dans** «Le Village» Université de Toulouse-Le Mirail, 1975, p. 20·

ՎԱՂ ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ (Դ-Է. ԴԴ.) ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԿՐՏԱՏՈՒՆԵՐԸ

ԱՐՄԷՆ ԶԱՐԵԱՆ

(Ամփոփում)

Մկրտատունը առընչուած է հնագոյն հաւատքներէն՝ ջուրի պաշտամունքին, որ արմատաւորուած է Փռիւգա–Թրակիական Գուբիլիսի եւ Կոտտիտոյի խորհուրդներու նուիրագործման՝ ջուրի մէջ մկրտելու խորհուրդի աւանդներուն: Այն վայրերը, ուր նման ծիսակատարութիւններ կը կատարուէին, նուիրագործուած են քրիստոնէութեան վաղ շրջանին մէջ: Այս պարագային՝ յատուկ նշանակութիւն կը ստանան աղբիւրներու կամ գետակներու մօտ կառուցուած մատուռները, ծանօթ՝ Թուխ Մանուկ անունով:

Տիպաբանական առումով քրիստոնէութեան վաղ շրջանի Հայաստանի մկրտատուները կը բաժնուին հետեւեալ խումբերուն·

Ա. Սբ. Էջմիածինի հիւսիս–արեւմտեան աւանդատան յատակին յայտնաբերուած հոր–աւազանը, ուր մկրտութեան արարողութիւնը կը կատարուէր ընկղման եղանակով:

Բ. 1. Քառակուսի յատակագիծով, արեւելեան աբսիդով գըմբէթածածկ կառոյց (Ողջաբերդ Դ. դ.): 2. Արտաքուստ ութանիստ՝ ներքուստ քառախորան կեդրոնագմբէթ (Արգնիի Սբ. Կիրակի, Ե–Զ. դդ.): Վերոյիշեալ երկու պարագաներուն, շէնքի յատակը իջեցուած է եւ ծառայած է որպէս մկրտութեան ջրաւազան: 3. Խաչաձեւ գըմբէթածածկ մատուռներ, որոնց մէկ մասը գերեզմանատուներու մատուռներ են, իսկ մնացեալը՝ մկրտատուներ:

Այլ տիպի մկրտարան–ջրաւազաններ են՝

Ա. Եկեղեցիէն ներս, հիւսիսային պատի մէջ փորուած խորշ–ջրաւազանը,

Բ. Մատուռի արտաքին մասին մէջ՝ դէպի հիւսիս երկարող պատի խորշ–ջրաւազանը (Տեկոր, Ե. դ., Թալինի Սբ. Աստուածածին, Է. դ.):

Ժ–ԺԱ. դարաշրջանէն ետք, զանգուածային մկրտութիւններու պահանջքը աստիճանաբար կը վերանայ: Ժամանակի ընթացքին գոյութիւն ունեցող մկրտատուները կը վերափոխուին եկեղեցիներու, իսկ մկրտութեան արարողութիւնը կը կատարուի եկեղեցիներէ ներս, կամ՝ պաշտամունքային համալիրին մաս կազմող մկրտարանին մէջ:

ԴԱՒԻԹ ԱՆՅԱՂԹ

Մանրանկար «Սահմանք իմաստութեան» ձեռագրի անուանաթերթին· Մատենադարան, Ձեռ· թիւ 1746, էջ 2ա (1280 թ·):

Ե․ դարու հայ մեծանուն փիլիսոփայ Դաւիթ Անյաղթի ծննդեան 1500–ամեակին առիթով, մայր հայրենիքի մէջ թէ այլուր կազմակերպուած գիտական միջազգային նստաշրջանները անգամ մը եւս եկան հաստատելու, թէ հանճարեղ մտածողին իմաստասիրական աւանդը մեր օրերուն համար եւս կը մնայ ուսանելի։

Յաջորդ էջերուն մէջ հրատարակուող գիտական չորս վկայութիւնները՝ նուիրուած Դաւիթ Անյաղթի իմաստասիրական աշխարհին, մեր յատուկ խնդրանքով *Հանդէս*ին տրամադրուած են Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէին կողմէ, որուն կը յայտնենք մեր մասնաւոր շնորհակալութիւնները։

ԽՄԲ․

Դաւիթ Անյաղթի փիլիսոփայութեան սահմանումները եւ դրանց արդիական նշանակութիւնը

ՅՈՒՐԻ ՄԵԼՎԻԼ *

Անցեալի մեծ մտածողի ժառանգութեան կարելի է ունենալ կրկնակի մօտեցում։ Կարելի է հետաքրքրուել, թէ նա ինչ տեղ է զբաղեցնում փիլիսոփայութեան պատմութեան մէջ։ Այդ դէպքում հարկ է բացայայտել նրա կեանքի ընկերա–պատմական իրադրութիւնը, վերլուծել նրա բերած աւանդը փիլիսոփայական մտքի զարգացման գործին, ժամանակակիցների ու հետնորդների վրայ նրա թողած ազդեցութիւնը, նրա գաղափարների ճակատագիրը։ Այդպիսի մօտեցումը ոչ միայն օրինական է, այլեւ անհրաժեշտ՝ փիլիսոփայութեան պատմութիւնն ուսումնասիրելիս եւ դասաւանդելիս, եւ մենք միշտ օգտւում ենք այդ մօտեցումից։ Սակայն հնարաւոր է նաեւ այլ մօտեցում։ Կարելի է առաջ քաշել ոչ թէ այն հարցը, թէ ինչ նշանակութիւն ունեն տուեալ փիլիսոփան եւ իր ուսմունքը տուեալ ժամանակի համար, այլեւ այն՝ թէ դրանք ինչ նշանակութիւն ունեն մեր ժամանակի համար, մեր սեփական տեսական խնդիրները լուծելու համար։ Սակայն տուեալ մօտեցումը արդեօք օրինաչա՞փ է։ Արդեօք արդարացի՞ է դրանում ամփոփուած այն յոյսը, թէ շատ դարեր առաջ արտայայտուած գաղափարները այժմ էլ կարող են ու–

---

* Փրոֆ. Յուրի Մելվիլ վարիչն է Մոսկուայի Համալսարանի Արտասահմանեան Փիլիսոփայութեան Պատմութեան Ամբիոնին։

նենալ ոչ միայն պատմական, այլեւ տեսական եւ գործնական այժմէական հետաքրքրութիւն:

Ի հարկէ, երբ խօսքը բնական գիտութիւնների կամ մաթեմատիկայի մասին է, ապա անցեալ գիտնականների նուաճումներն ու գիւտերը ներհիւսւում են գիտութեան բուն մարմնին՝ ինչպէս Պիւթագորասի վարկածը կամ Արքիմեդի օրէնքը: Սակայն չէ որ դա այն գիտութիւնն է, որ սկզբունքօրէն տալիս է ստուգուած եւ ապացուցուած համընդհանուր ճշմարտութիւններ: Դա փիլիսոփայութիւն չէ, որտեղ իւրաքանչիւր մտածող, իւրաքանչիւր դպրոց ունել է իր սեփական հայեացակէտը, որտեղ այնպէս հազուադէպ է ձեռք բերուել ընդհանուր համաձայնութիւն եւ որտեղ այնքան դժուար է ապացուցել որեւէ դրոյթ: Եթէ մենք հաւատում ենք Պիւթագորաս-մաթեմատիկոսի վարկածի ճշմարտութեանը, արդեօք դա նշանակո՞ւմ է, թէ մենք կարող ենք ընդունել նրա փիլիսոփայական հայեացքները, ասենք, փիլիսոփայութեան նրա սահմանումը, նրա ուսմունքը այն մասին, թէ ամէն ինչ կազմուած է թուերից, նրա միտքը ոլորտների ներդաշնակութեան մասին: Ի հարկէ, ոչ:

Բայց եւ այնպէս, այստեղից չի հետեւում, թէ նրա փիլիսոփայական գաղափարները չեն կարող մեզ համար այնպիսի նշանակութիւն ունենալ, ինչպէս որ ունեն նրա մաթեմատիկական գաղափարները: Հարցն այն է, որ այդ նշանակութիւնները տարբեր են: Նրա մաթեմատիկական վարկածը մենք ընդունում ենք որպէս գիտական առարկայական ճշմարտութիւն, իսկ նրա փիլիսոփայական հայեացքները՝ որպէս խորհրդածութեան նիւթ, որպէս մտքի խթանիչ, որպէս ակնարկ՝ հետազօտութեան հնարաւոր, բայց ոչ պարտադիր ուղիներից մէկի մասին:

Փիլիսոփայական խնդիրները առ հասարակ, այդպէս էլ խընդիրներ են մնում դարեր ու հազարամեակներ շարունակ: Փիլիսոփաները դրանց անդրադառնում են կրկին ու կրկին, ամէն անգամ մի նոր տեսանկիւնից, ամէն անգամ իմաստաւորելով դրանք նորովի, վերանայելով նախկին լուծումները, տալով դրանց նոր տարբերակները: Փիլիսոփայութեան մէջ քիչ կան դրոյթներ, որոնք կարելի է համարել բացարձակ ճշմարտութիւն, որոնք հնարաւոր էր սերտել մէկընդմիշտ: Նիւթը առաջնային է, իսկ գիտակցութիւնը՝ երկրորդական — ահա առաջին անվիճելի ճշմարտութիւնը: Շարժումը նիւթի անկապտելի յատկանիշն է՝ սա երկրորդն է: Սակայն արդէն այստեղ ծագում են հարցեր ու տարաձայնութիւններ· արդեօք կարելի՞ է խօսել շարժման աղբիւրի մասին, որքանով որ այն հանդիսանում է ատրիբուտ, այսինքն՝ նիւթի անքակտելի յատկանիչ...

Սակայն հենց այն պատճառով, որ փիլիսոփայութիւնը ծայրից-ծայր խնդրայարոյց է, որ այն չարունակ վերադառնում է իր «յաւերժական խնդիրներին», անցեալի մեծ ուսմունքները չեն դառնում միայն պատմութեան սեփականութիւն: Հենց այդ պատճառով էլ նաեւ փիլիսոփայութեան պատմութիւնը լոկ պատմութիւն չէ: Ահա թէ ինչու անցեալի մեծ մտածողի ուսմունքը կարող է նաեւ անմիջական նշանակութիւն ունենալ արդիականութեան համար: Մենք կարող ենք նրան վերաբերուել ինչպէս մեր այժմէական բանավէճերի մասնակցի, քանի որ նրա բազմաթիւ խնդիրները նաեւ մեր խնդիրներն են:

Սակայն հարցը միայն ընդհանուր խնդիրների առկայութիւնը չէ: Անցեալի մտածողները, չնայած նրանց պատմական սահմանափակութեանը, ունեն բազմաթիւ իսկական կանխատեսումներ եւ ճշմարիտ յայտնագործութիւններ: Մենք հազուադէպ, չափազանց հազուադէպ ենք յենւում նրանց գաղափարների վրայ, դրանք քիչ ենք օգտագործում՝ ինչպէս մեր տեսական աշխատութիւններում, այնպէս էլ ժամանակակից իտէալիստական ըմբռնումները քննադատելու համար: Մի կողմից՝ մենք բարձր գնահատական ենք տալիս նրանց, հրատարակում ենք նրանց գործերը, համարում փիլիսոփայութեան դասականներ, իսկ միւս կողմից՝ գրեթէ լրիւ անտեսում ենք նրանց ուսմունքի տեսական բովանդակութիւնը եւ նրա նշանակութիւնը արդիականութեան համար: Եւ, ի հարկէ, դրանով մենք շատ բան ենք կորցնում: Ես կ՚ասէի՝ ինքներս կողոպտում ենք մեզ:

Անդրադառնալով հայ մեծ փիլիսոփայ Դաւիթ Անյաղթի ստեղծագործութեանը, մենք կարող ենք այդ անձի մէջ տեսնել ոչ միայն պատմական դէմք, որ նշանակալի դեր է խաղացել իր ժողովրդի հոգեւոր մշակոյթի զարգացման գործում, ոչ միայն մի մարդու՝ ում փիլիսոփայական հզօր տաղանդը թոյլ տուեց ստեղծագործաբար իւրացնել յոյն մտածողների բազմաթիւ լաւագոյն գաղափարները եւ ստեղծել մի ինքնատիպ փիլիսոփայական սինթեզ: Այլեւ նրա անձում մենք կարող ենք տեսնել մի մտածողի, ում գաղափարները արժանի են մեր ամենաուշադիր վերաբերմունքին հենց այն խնդիրների տեսանկիւնից, որոնք ծառացած են մեր դիմաց այսօր: Մի իմաստունի, ում կարծիքի հետ արժէ հաշուի նստել մեր խնդիրները լուծելիս:

Ես կը ցանկանայի անդրադառնալ «Սահմանք Իմաստասիրութեան»ում, Դաւիթ Անյաղթի առաջ քաշած մի քանի հարցերի: Ես չեմ տայ նրա հայեացքների ընդհանուր բնաթագիրը, չեմ խօսի նոր պլատոնականների դպրոցին նրա պատկանելու մասին, քննութեան չեմ առնի նրա վերաբերմունքը դէպի միւս փիլիսոփաները:

Ես նրա հայեացքները կը վերցնեմ այնպէս՝ ինչպէս որ դրանք կան, դրանց այսպէս ասած՝ կանխիկ արժէքով:

Իր երկում Դաւիթ Անյաղթը առաջ է քաշում այն հարցը, թէ ինչ բան է փիլիսոփայութիւնը, ինչով է զբաղւում այն, որն է նրա կոչումը: Բայց չէ՞ որ սա փիլիսոփայութեան յաւերժական հարցն է, որը մեր օրերում էլ նոյնքան արդիական է հնչում, որքան եւ մէկ եւ կէս հազար տարի առաջ: Այդ հարցին պատասխանելը դիւրին չէ: Թէեւ մենք փիլիսոփայական երկը միշտ կարող ենք տարբերել մասնայատուկ գիտական, գրական, հրապարակախօսական եւ այլ երկերից, սակայն մենք լուրջ դժուարութիւնների ենք բախւում՝ երբ հարկ է լինում տալ փիլիսոփայութեան ընդհանուր սահմանումը:

Արեւմտեան արդի փիլիսոփայութիւնում գոյութիւն ունեն փիլիսոփայութեան բազմաթիւ եւ ամենաբազմապիսի սահմանումներ ու հասկացութիւններ: Հիւսերլը փիլիսոփայութիւնը սահմանում է որպէս երեւութաբանութիւն (phenomenology), այսինքն՝ որպէս նկարագրական գիտութիւն գիտակցութեան երեւոյթների մասին: Հայտիկըրը այն սահմանում է որպէս «մտածողութիւն լինելութեան մասին»: Ժասբերզը՝ որպէս «գոյութեան ինքնապայծառացում», նէոպոզիտիվիստները՝ «լեզուի տրամաբանական վերլուծութիւն»ը, եւայլն:

Մարքսիստ-փիլիսոփաների մէջ էլ այս հարցում համերաշխութիւն չկայ: Ոմանք փիլիսոփայութեան առարկան տեսնում են իմացութիւնը ուսումնասիրելը, միւսները՝ նրա գլխաւոր առարկան համարում են մարդուն, երրորդները՝ այդտեղ գտնում են ինչ որ գոյաբանութիւն: Փիլիսոփայութեան դասագրքային սահմանումը՝ «գիտութիւն բնութեան, հասարակութեան եւ մտածողութեան առաւել ընդհանուր օրէնքների մասին», վաղուց արդէն դադարել է բաւարարել մեզ: Վերջերս արուեց, իմ կարծիքով, մի յաջող փորձ՝ տալու փիլիսոփայութեան աւելի լրիւ — սինթետիկ սահմանում՝ «աշխարհի եւ մարդու ընդհանուր տեսութիւն»[1], սակայն այդ սահմանումն էլ համընդհանուր ճանաչում չի գտել:

Իսկ ի՞նչ է ասում Դաւիթ Անյաղթը: Ամենից առաջ նա տալիս է սահմանման իր ըմբռնումը: Դաւիթ Անյաղթի համար սահմանումն է՝ «բան կարճառօտ, յայտնիչ բնութեան ենթակայ իրի»[2]: Դրանից յետոյ նա բերում է փիլիսոփայութեան ոչ թէ մէկ, այլ վեց սահմա-

---

1. Բ. Տ. Գրիգորեան (խմբ.), *Փիլիսոփայութիւնը եւ Գիտութեան Արժէքային Չեւերը*, *Մոսկուա*, 1978, էջ 15 (ռուսերէն):

2. Դաւիթ Անյաղթ, *Երկեր*, Մոսկուա, 1975, էջ 180 (ռուսերէն): Հետագայում սոյն հրատարակութեան էջերը կը նշուեն յօդուածում:

նում, որոնք պատկանում են Պիւթագորասին, Պղատոնին եւ Արիստոտելին: Այլ կերպ ասած, նա հրաժարւում է մէկ-միակ սահմանման փորձից, այսինքն՝ փիլիսոփայութեան էութիւնը մէկ նախադասութեամբ արտայայտելու փորձից: Թէեւ նրա բերած սահմանումները փոխ առնուած են ուրիշ փիլիսոփաներից, բայց Դաւթին են պատկանում այն ծառայութիւնն ու արժանիքը, որ նա ըմբռնեց — փիլիսոփայութեան բովանդակութիւնը այնքան համապարփակ է եւ բազմակողմանի, որ ոչ մի առանձնակի սահմանում այն արտայայտել չի կարող: Միայն մի շարք սահմանումների միջոցով, որոնք ընդգրկում են փիլիսոփայութեան բովանդակութեան տարբեր կողմերը, եւ, այդպիսով, փոխադարձաբար լրացնում միմեանց, հնարաւոր է քիչ թէ շատ ամբողջական եւ լրիւ պատկերացում տալ նրա մասին: Ինձ թւում է, թէ այդ գաղափարը չափազանց հեռանկարային ուղի է բաց անում փիլիսոփայութեան առարկային նուիրուած մեր բանավէճերի համար:

Դաւթի բերած սահմանումները այսպիսիք են. առաջին՝ փիլիսոփայութիւնը գիտութիւն է գոյերի մասին, որպէս այդպիսին: Երկրորդ՝ փիլիսոփայութիւնը գիտութիւն է աստուածային եւ մարդկային իրողութիւնների մասին: Երրորդ՝ փիլիսոփայութիւնը խորհրդածութիւն է մահուան մասին: Չորրորդ՝ փիլիսոփայութիւնը Աստծուն նմանուելն է ըստ մարդկային կարողութեան: Հինգերորդ՝ փիլիսոփայութիւնը արուեստների արուեստն է եւ գիտութիւնների գիտութիւնը: Վեցերորդ՝ փիլիսոփայութիւնը սէր է իմաստասիրութեան նկատմամբ (էջ 52):

Դաւիթը հասկանում է, որ փիլիսոփայութիւնը որպէս մարդկային ձեռնարկում, որպէս նրա կրքի առարկայ (սէր իմաստութեան նկատմամբ) — պահանջում է նաեւ այլ բնութագրութիւն, որը հնարաւոր է ձեւակերպել այլ դատողութիւնների միջոցով, հենց այնպիսի՝ որոնք մենք կոչում ենք արժէքաւորող: Նա ասում է. «Փիլիսոփայութիւնը իմաստութեան, արուեստների եւ ընդհանուր գիտութիւնների մայրն է» (էջ 53): Սա, ի հարկէ, սահմանում չէ, սա արժէքաւորող դատողութիւն է, որքանով որ «իմաստութեան մայր» արտայայտութիւնը փոխաբերութիւն է, որը ծառայում է փիլիսոփայութիւնը փառաբանելուն, հաստատելուն նրա, ինչպէս ինքն է ասում՝ միւս գիտութիւնների նկատմամբ ունեցած փիլիսոփայութեան առաւելութիւնը» (էջ 53)՝ որպէս առաւել բարձրագոյն եւ ազնուագոյն մի գործի, որին ընդունակ է մարդը: Քննութեան առնենք փիլիսոփայութեան սահմանումները:

Փիլիսոփայութիւնը առաջին հերթին բնորոշւում եւ սահմանւում է որպէս գիտութիւն, որպէս հենց գիտութիւն գոյի մասին: Դա

համընդհանուր գիտութիւն է, իսկ համընդհանուր փիլիսոփայութեան կրողը հանդիսանում է բանականութիւնը: Արդեօք այս սահմանումը կարեւո՞ր է հիմա մեզ համար: Այո, կարեւոր է, որովհետեւ այն ուղղուած է մի կողմից փիլիսոփայութեան անբանական մեկնութեան դէմ, որը այն հակադրում է գիտութեանը եւ բանականութեանը, իսկ միւս կողմից՝ նէոպոզիտիվ այն մերժման դէմ, որը հրաժարւում է փիլիսոփայութեան մէջ տեսնել գիտութիւն գոյի մասին: Սակայն, ինչպէս Դաւիթ Անյաղթն է վկայում, եւրոպական փիլիսոփայական աւանդոյթի տակաւին բուն ակունքում փիլիսոփայութիւնը հասկացուել է հենց որպէս գիտութիւն բոլոր գոյերի մասին, որպէս բանականութեանը հասնելու բարձրագոյն գործք: Մենք նոյնպէս փիլիսոփայութիւնը համարում ենք ամենից առաջ գիտութիւն եւ մեր թիկունքում, այդպիսով, ունենք փիլիսոփայութեան ամբողջ երկուս եւ կէս հազարամեայ պատմութիւնը:

Ապա ես քննութեան կ'առնեմ ոչ թէ երկրորդ, այլ հինգերորդ սահմանումը, որը պատկանում է Արիստոտելին եւ յայտարարում է, թէ փիլիսոփայութիւնը արուեստների արուեստն է եւ գիտութիւնների գիտութիւնը: Այս սահմանումը ունի նաեւ արժէքաւորման պահ: Այն ծառայում է փիլիսոփայութիւնը միւս բոլոր արուեստներից եւ գիտութիւններից վեր դասելուն: Ըստ Դաւթի, «երբ մենք ասում ենք արուեստների արուեստ՝ դրանով իսկ փիլիսոփայութիւնը նմանեցնում ենք Թագաւորի», իսկ «գիտութիւնների գիտութիւն ասելով, մենք փիլիսոփայութիւնը նմանեցնում ենք Աստծուն»: Միեւնոյն ժամանակ այս սահմանումը բացայայտում է փիլիսոփայութեան բնոյթն ու կոչումը: Դաւիթ Անյաղթը բացատրում է, որ Արիստոտելը «այն պատճառով սահմանեց փիլիսոփայութիւնը որպէս արուեստների արուեստ եւ գիտութիւնների գիտութիւն, որովհետեւ փիլիսոփայութիւնը ճանաչում է իրերի բնութիւնը, իսկ նրանց արտաքին կողմերն ու դրսեւորումները թողնում է ճանաչել արուեստներին եւ գիտութիւններին» (էջ 71): Փիլիսոփայութիւնը առանձնացնում, զատում է բոլոր իրերի հիմքը, բոլոր արուեստներին եւ գիտութիւններին տալիս է սկզբնաղբիւրներ ու սկզբնապատճառներ, եւ կարող է նոյնիսկ շտկել նրանց սխալները: Վերջին դէպքում Անյաղթը ակնյայտօրէն նկատի ունի տրամաբանական սխալները: Այս սահմանման քննութիւնը նա աւարտում է հետեւեալ բառերով· «Դարձեալ պէտք է գիտենալ, որ Արիստոտելը փիլիսոփայութիւնն անուանում է արուեստների արուեստ եւ գիտութիւնների գիտութիւն այն պատճառով, որ բոլոր բանական արուեստները կարիք ունեն բաժանման, սահմանման եւ ապացուցման, որոնց մայրն է ճանաչուած փիլիսոփայութիւնը (էջ 73):

Արիստոտէլի եւ Դաւիթ Անյաղթի ժամանակներից այդքան անց՝ գիտութիւնը, որ դեռեւս իր օրօրոցում էր, աճել–դարձել է հոգեւոր եւ արտադրական հզօր ուժ: Այն սկսել է յաւակնել մտաւոր լիակատար ինքնավարութեան: Այնինչ՝ փիլիսոփայութիւնը համեստացել է: Այն արդէն չի համարձակւում իրեն անուանել գիտութիւնների գիտութիւն, եւ նրա այդպիսի ըմբռնումը ժխտուած է մարքսիստական գրականութիւնում: Հնարաւոր է, դա արուած է որպէս ինքնաքննադատութիւն... Այնուամենայնիւ, փիլիսոփայութեան եւ գիտութեան յարաբերութեան՝ Դաւիթ Անյաղթի ասածի մասին արժէ խորհրդածել, որովհետեւ տարրական ճշմարտութիւն է՝ որ առանց փիլիսոփայութեան գիտութիւնը չի զարգանայ, որ նրա մեթոդական հիմքերը վերաբերում են փիլիսոփայութեան ոլորտի: Պատահականութիւն չէ, որ գիտութեան եւ փիլիսոփայութեան պատմութեան հենց առաջին օրերին հասկացուել էր դրանց անխզելի կապի անհրաժեշտութիւնը: Ինչպիսիք էլ լինեն փիլիսոփայութեան միւս դերերը, գիտութեան մեթոդական ղեկավարման դերը ամենակարեւորներից մէկն է: Ու թէեւ որոշակի–գիտական հետազօտութիւնները փիլիսոփայական դատողութիւններով փոխարինելը թոյլատրելի չէ, ես վստահ չեմ, թէ արժէ այդպէս վախենալ փիլիսոփայութիւնը որպէս գիտութիւնների գիտութիւն սահմանելուց այն իմաստով, որը նրան հաղորդում է Դաւիթ Անյաղթը:

Անդրադառնանք այժմ փիլիսոփայութեան երկրորդ սահմանմանը: Այն ասում է, որ փիլիսոփայութիւնը գիտութիւն է աստուածային եւ մարդկային իրողութիւնների մասին: Աստուածային գործերի մասին յիշատակելը, ի հարկէ, տուրք է կրօնին, որից խուսափել փիլիսոփայութիւնը այն ժամանակ չէր կարող ոչ մի կերպ: Սակայն սահմանման երկրորդ մասը արդէն խօսում է մարդկային իրողութիւններից՝ ինչպէս որ երրորդ սահմանումը — փիլիսոփայութիւնը խորհրդածութիւն է մահուան մասին, չորրորդը՝ փիլիսոփայութիւնը Աստծուն նմանուելն է ըստ մարդկային կարողութեան, եւ վեցերորդը՝ փիլիսոփայութիւնը սէր է իմաստութեան նկատմամբ: Այսպիսով, այդ բոլոր սահմանումները համակենտրոնանում են մարդու վրայ՝ նրա կեանքի ու մահուան վրայ: Փիլիսոփայութիւնը մարդուն պէտք է օգնի գլուխ հանել իր վախճանաւոր լինելու խնդրից. այս միտքը անցնում է փիլիսոփայութեան ամբողջ պատմութեան միջով՝ սկսած Սոկրատից ու Պղատոնից, ապա Մոնթէյն, Պէյքըն, Սպինոզա, Քանդ՝ ընդհուպ մինչեւ ժամանակակից գոյութենապաշտները, Այնշթայնը եւ Ռասըլը: Ցաւօք, մեծ փիլիսոփաները սովորաբար աշխատում են շրջանցել:

Փիլիսոփայութիւնը որպէս Աստծուն նմանուելու գաղափարը,

մարդու հոգեւոր, այսինքն մտաւոր եւ բարոյական անընդհատ կատարելագործման անհրաժեշտութեան գաղափարն է՝ արտայայտուած աստուածաբանական լեզուով: Դաւիթն ասում է. «Աստծու կերպարին յատուկ են հետեւեալ երեք յատկանիշները՝ բարութիւնը, իմաստութիւնը եւ հզօրութիւնը... Կատարեալ փիլիսոփան նոյնպէս բնութագրւում է այս երեք յատկանիշներով՝ բարութեամբ, իմաստութեամբ եւ ուժով: Բարութեամբ, որովհետեւ ինչպէս Աստուած խնամում է բոլորին, այնպէս էլ կատարեալ փիլիսոփան հոգ է տանում անկատար հոգիների մասին, եւ իմացման միջոցով անկատար եւ անգէտ հոգին հասցնում է կատարեալ գիտութեան, իսկ իմաստութեամբ է բնութագրւում, որովհետեւ ինչպէս Աստուած ամէն ինչ գիտէ, այնպէս եւ կատարեալ փիլիսոփան ձգտում է ամէն ինչ իմանալ, իսկ բնութագրւում է ուժով, որովհետեւ ինչպէս Աստուած կարող է անել այն ամէնը, ինչ որ կամենայ, այնպէս եւ կատարեալ փիլիսոփան կամենում է այնքան, ինչքան կարող է անել» (էջ 66–67):

Այդ դատողութիւնը նա հանրագումարի է բերում փիլիսոփայութեան վեցերորդ սահմանմամբ, հետեւեալ ձեւով. «Նմանուել Աստծուն, նշանակում է խոհեմութեամբ տոգորուած դառնալ բարեպաշտ եւ արդար» (էջ 68): Ահա բուն էութիւնը՝ թէ ի՞նչ բան է փիլիսոփայութիւնը եւ թէ ի՞նչ է ուսուցանում: Փիլիսոփայութիւնը միայն գիտելիքների ձգտում չէ, միայն համընդհանուր գիտութիւն չէ գոյի մասին, ամենից առաջ այն իմաստութեան սէր է, իմաստութիւն, որը գիտելիքի եւ բարոյականութեան միասնականութիւնն է: Փիլիսոփայութեան նշանակութիւնը մարդկային կեանքում հենց այն է, որ նա միացնում է գիտելիքը եւ առաքինութիւնը, կամ գիտութիւնը եւ բարոյականութիւնը: Գիտելիքը հանդիսանում է մարդու կատարելագործման անհրաժեշտ, բայց ոչ բաւարար նախադրեալը: Նուազ կարեւոր չէ նրա առաքինի կամ բարոյական լինելը:

Փիլիսոփայութեան այդ երկակի բովանդակութեան եւ ձըգտման համաձայն էլ Դաւիթ Անյաղթը նրա մէջ տեսնում է երկու մաս. «Փիլիսոփայութիւնը բաժանւում է տեսականի եւ գործնականի, որովհետեւ տեսականի միջոցով մենք ճանաչում ենք բոլոր գոյերը, իսկ գործնականի միջոցով ուղղում ենք մեր բարքերը» (էջ 81): Փիլիսոփայութեան երկու մասերի փոխյարաբերութիւնը նա քննութեան է առնում, ըստ էութեան, դիալեկտիկօրէն: Դաւթի միտքը՝ փոխանցուած աւելի ժամանակակից լեզուի, այն է, որ տեսութիւնը վեր է գործնականից, «որովհետեւ ճանաչման համար տեսութեանն են ենթարկւում բոլոր գոյերը, իսկ գործնականին՝ միայն մարդկային հոգիները»: Սակայն գործնականը վեր է տեսութիւնից ըստ իր նպատակի, «որովհետեւ տեսութեան նպատակը ճշմարտութիւնն է,

մինչդեռ գործնականի նպատակը բարիքն է… իսկ բարիքը աւելի նախընտրելի է, քան ճշմարտութիւնը, որպէս աւելի ընդհանուր եւ համապարփակ մի բան, որովհետեւ այն ամէնը, ինչ ճշմարիտ է՝ բարի է, բայց ամէն մի բարի բան ճշմարիտ չէ…» (էջ 83)։

Միաժամանակ, ըստ Դուըի, տեսութիւնը առաջնային է, քանի որ գործնականը գոյութիւն ունի տեսութեան եւ բանականութեան շնորհիւ, թէեւ դրանով գործնականի նշանակութիւնը չի նսեմանում, որովհետեւ այն «բանականութեան միջոցով զարդարում է բարոյականութիւնը եւ սանձահարում է կրքերը… Ինչպէս ասում է Պղատոնը՝ «Ես փիլիսոփայ եմ անուանում ոչ այն մարդուն, որ շատ բան գիտէ եւ ոչ նրան, ով շատ բաների մասին կարող է խօսել, այլ նրան, ով անբիծ ու անարատ կեանք է վարում»։ Որովհետեւ կատարեալ փիլիսոփան նա չէ, ով մեծ գիտելիքներ ունի, այլ նա՝ ով կարող է հնազանդեցնել կրքերը» (էջ 95–96)։ Այսպիսով, փիլիսոփայութեան երկու մասերը գոյութիւն չունեն մէկը միւսից անկախ, նրանք գտնւում են դիալեկտիկական մշտական փոխներգործութեան մէջ, փոխանցւում են մէկը միւսին՝ լոկ միասին վերցուած կազմելով փիլիսոփայութիւնը։ Այդ պատճառով «կարելի է նաեւ տեսականը անուանել գործնական, եւ գործնականը՝ տեսական։ Եւ տեսականը գործնական են անուանում այն պատճառով, որ տեսութիւնը մտածողութեան գործ է, իսկ գործնականը անուանում են տեսական, որովհետեւ գործնականը տեսականի ծնունդ է, որովհետեւ նա տեսականի միջոցով հասնում է ողջախոհութեան, բարի լինելու գաղափարին, իսկ այնուհետեւ գործելով իրականացնում են նոյնը» (էջ 93)։

Դուըի լեզուն, ի հարկէ, հնամենի է։ Մեր ժամանակներում հազիւ թէ ոեւէ մէկի մտքով անցնի խօսել բարեպաշտութեան կամ առաքինութեան մասին։ Միամիտ է հնչում նաեւ «կրքերի սանձահարում» արտայայտութիւնը։ Մեր բարոյագիտութիւնը գերադասում է չխօսել կրքերի մասին, եւ դրանց հասկացութիւնը անցել է հոգեբանական գիտութեան ոլորտը։ Բայց բարոյական բովանդակութեան մասին առաջ քաշուած գաղափարը, բարոյական բովանդակութիւն, որ հենց ներքնապէս յատուկ է փիլիսոփայութեան հասկացութեանը,— արժանի է ուշադրութեան եւ պահպանում է իր արդիականութիւնը նաեւ մեր օրերում։ Դուըի համար փիլիսոփայութեամբ զբաղուելը պէտք է օժանդակի մարդու բարոյական, եւ ո՛չ միայն մտաւոր կատարելագործմանը։ Այդ պատճառով էլ փիլիսոփայութիւնը դիմում է իւրաքանչիւր առանձին մարդու եւ նրան ներկայացնում բարոյական պահանջներ։

Դուըի այդ գաղափարները արդեօք որեւէ նշանակութիւն ու-

նե՞ն մեզ համար: Անտարակոյս՝ այո: Ես կարծում եմ, որ մեր օրերում մարդու բարոյական դաստիարակութիւնը, գիտութեան մեթոդական ղեկավարման հետ մէկտեղ, պէտք է լինի փիլիսոփայութեան գլխաւոր պաշտօններից մէկը:

Ինձ թւում է, որ փիլիսոփայութիւնը պէտք է աւելի շատ դիմի մարդուն, տուեալ որոշակի անհատին, պէտք է ձգտի նրան հասցնել իր բարոյական բովանդակութիւնը, անմիջական արձագանգ ծնի նրա մտքում եւ սրտում: Այդ ժամանակ նա կը կարողանայ անհամեմատ աւելի մեծ դեր խաղալ նրա աշխարհայեացքը ձեւաւորելու գործում: Այս տեսանկիւնից Դաւիթ Անյաղթի «Սահմանք Իմաստասիրութեան»ում շարադրուած հայեացքները մեզ համար եւս ունեն անանց արժէք:

Եզրափակելով, կը ցանկանայի ասել. անցեալի մեծ մտածողների փիլիսոփայական ժառանգութիւնը իմաստութեան եւ բարոյական ուժի յաւիտենական, անհատնում աղբիւր է: Կարելի է միայն ցանկանալ փիլիսոփաներին, որ աւելի յաճախ ու աւելի շատ վերցընեն այնտեղից:

DAVIT ANHAGHT: THE DEFINITIONS OF PHILOSOFY

YURI MELVIL

(**Summary**)

Davit Anhaght (V-VI centuries A. D.) is not only a synthesizer and creative assimilator of the classical Greek tradition into Armenian philosophy, but also a man who has played a decisive role in the development of Armenian intellectual heritage.

In his «Definitions of Philosophy» Davit finds the nature and the role of philosophy best explained through the sum of six definitions, which are as follows: philosophy is the science of being; it is the science of human and divine things; it is the contemplation of death; it is the imitation of God; it is the science of sciences and art of arts, and finally it is the love of wisdom.

In conclusion, we find that since the primary aim of philosophy should be the formation of the individual's personality and his worldview, Davit's specific conception of philosophy has permanent value both for his and our time.

Դաւիթ Անյաղթի փիլիսոփայական սխրանքը

ԱԼԵՔՍԷՅ ԼՈՍԵՒ *

Մտածողի պատմա–փիլիսոփայական նշանակութիւնը չի հանգում–ւարուում ինչ որ նոր մտքեր առաջ քաշելով, կամ էլ՝ ինչ–ինչ մտքեր կամ գաղափարներ համակարգելով: Մտածողի պատմափիլիսոփայական նշանակելիութիւնը նաեւ չի ամփոփւում ինչ–որ նախկին գաղափարների՝ նրա կողմից կատարուած նոր լուսաբանութեամբ, կամ էլ՝ դրանց նոր մեկնաբանութեամբ: Մտածողի պատմա–փիլիսոփայական նշանակութիւնը, վերջապէս, չի կարելի տեսնել լոկ նրա դատողութիւնների արտաքին ոճում, միայն փիլիսոփայական այս կամ այն կառուցուածքը մատուցելու ձեւում կամ եղանակում:

Փիլիսոփայութեան պատմութեան համար շատ յաճախ նշանակութիւն ունի այս կամ այն մտածողի կողմից ճշմարտութիւնը որոնել–գտնելու ուղեգիծը, նրա մշտական ձգտումը՝ ընդգրկել իսկութեան տարբեր կողմերը եւ արտայայտել հենց ճշմարտութեան որոնումը, յաճախ նոյնիսկ նաեւ անկախ նրանից, թէ նկատի են առնուած հի՞ն ճշմարտութիւններ, թէ՝ ինչ–ինչ նոր յայտնագործութիւններ: Փիլիսոփայութեան պատմութեան համար շատ յաճախ առաջին դերն է խաղում այդ մշտական խորասուզուածութիւնը փիլիսոփայական որոնումների խորքերը, այդ մշտական անցումները փիլիսոփայական մի կառուցուածքից միւսին, այդ մշտապէս հետամուտ լինելը՝ առաւելագոյնս մանրամասնել ճշմարտութիւնը, այդ

---

* Փրոֆ. Ալեքսէյ Լոսեւ դասախօս է Մոսկուայի Համալսարանի Դասական Բանասիրութեան Ամբիոնին:

մշտական թափանցումը մասնատումների եւ միացումների տարբեր-
քի մէջ, պարզ ու յստակ բանաձեւերից ունեցած այդ անբաւականու-
թիւնը եւ ձգտումը՝ դրանց մէջ գտնել անհամեմատ աւելի շատ մաս-
նատուածը, աւելի շատ մանրամասնածը՝ ընդհուպ մինչեւ ծայրա-
գոյնս եւ առաւելագոյնս փոքր մեծութիւնների մանրադիտակային
զննութիւնը:

Փիլիսոփայելու նմանօրինակ ոճը մենք կ'անուանենք մի իւ-
րօրինակ վիրտուոզութիւն, որը հենց միշտ ձգտում է մի կողմից՝
մանրագոյն մասնատումների, իսկ միւս կողմից՝ մի նոր համապար-
փակ համակարգի հասցնելու այդ առաւելագոյն մանր մասնատումնե-
րը, համակարգ, որը ծանօթ չէր մտածողին՝ քանի դեռ նա սահմանա-
փակւում էր ընդհանուր եւ ամբողջական՝ թէկուզ եւ ճշմարիտ, սա-
կայն այս սխեմատիկ ու մշտական մասնատումից զուրկ ընդհանուր
եւ ամբողջական դատողութիւններով:

Վիրտուոզ ջութակահարը կամ դաշնակահարը մեզ ապշեցնում
է իր կատարած երաժշտութեան մանրամասնուած ու մանրագոյն
բազմաթիւ երանգներով, իսկ միւս կողմից՝ նաեւ երաժշտական
մանրագոյն երանգների այդ անսահման բազմազանութիւնից ծնուող
տպաւորութիւնների նորութեամբ եւ նոյնիսկ ընդհանրացումների
անսպասելիութեամբ: Ըստ որում, լաւ վիրտուոզ համարւում է հենց
այն կատարողը, ով՝ այդ արտակարգ նրբին մանրամասների մէջ
ամբողջովին խորասուզուելով հանդերձ միաժամանակ հենց ստեղ-
ծում է ինչ-որ նոր բան, ամբողջական բան, այն՝ ինչ չի ստացւում
պարզ եւ չտարբերակուած մեղեդիներ կատարելիս: Լինում են սնա-
մէջ վիրտուոզներ, որ զարմացնում են սոսկ իրենց վարպետութեամբ
զուրկ որեւէ միասնականութիւնից եւ մի նոր ամբողջականութիւնից:
Սակայն լինում են նաեւ ճշմարիտ վիրտուոզներ, ովքեր մանրագոյն
մանրամասների մէջ խորամուխ լինելով հանդերձ՝ որպէս արդիւնք
ստեղծում են անսպասելիօրէն նոր եւ արդէն ո'չ սոսկական հմտական
համակարգ:

Մեզ թւում է, թէ Դաւիթ Անյաղթը հենց փիլիսոփայական
մտքի այդպիսի ճշմարիտ վիրտուոզ է՝ շարունակ խորասուզուած
տարբեր-տարբեր մանրամասների մէջ, որոնք փիլիսոփայական քաղ-
քենուն յաճախ թւում են աւելորդ, բայց որոնք պատմա-փիլիսոփա-
յական նուաճումները աւելի նրբին ամէն մի գնահատող հասկանում է
որպէս ինչ որ գեղեցիկ բան՝ խորին, եւ փիլիսոփայական համակարգի
համար յո'յժ կարեւոր: Դաւիթ Անյաղթը հետամուտ չէ իր գաղա-
փարների անպայմանօրէն նորութեամբ, այնպէս որ նրա համար Պղա-
տոնի կամ Արիստոտելի, ստոյիկների, Պղոտինի կամ Պորփիւրի դա-
տողութիւններից օգտուելը մի դժուար բան չէ: Սակայն նա բնաւ

երբեք չի հանդիսանում նաեւ այս կամ այն դասական, կամ կամ այն փիլիսոփայական կշռադատութիւնների սոսկ վերարտադրողը: Դաւիթ Անյաղթին համարում են նոր պղատոնական, եւ շատ բանով դա ճիշդ է: Սակայն մտածողութեան այն վիրտուալ նորութիւնը, որ իւրայատուկ է Դաւթին, դասական նոր պղատոնականների մօտ մենք չենք կարող գտնել, կամ էլ կարող ենք գտնել միայն սաղմնային վիճակում: Դաւիթ Անյաղթին համարում են նաեւ դասական նոր պղատոնիզմի ալեքսանդրեան ուղղութեան ներկայացուցիչ, եւ այստեղ նոյնպէս շատ բան ճիշդ է: Սակայն ոչ մի դէպքում չի կարելի Դաւիթ Անյաղթին յանգեցնել միայն Պղատոնի եւ Արիստոտելի մեկնութիւններին, ինչպէս մենք գտնում ենք ալեքսանդրիականների մօտ: Եւ առհասարակ, փիլիսոփայական վիրտուալութեան տարրեր, ի հարկէ, կան սփռուած ամբողջ դասական շրջանում՝ սկսած Սոկրատից: Սակայն դասական փիլիսոփայութեան մէջ գտնել մի այնպիսի մտածող՝ ում համար փիլիսոփայական վիրտուալութիւնը իւրայատուկ առանձնայատկութիւն է, չափազանց դժուար է, եթէ ընդհանրապէս անհնար չէ:

20-րդ դարի տեսանկիւնից Դաւիթ Անյաղթի շատ պնդումներ եւ մեթոդներ կարող են թուալ, ինչ խօսք, մի ինչ-որ չափազանց հեռաւոր հնութիւն եւ պատմութեան արդէն վաղուց ի վեր յաղթահարուած ինչ-որ ժամանակաշրջան: Սակայն, նախ՝ դա այդպէս չէ հենց ըստ էութեան: Ըստ էութեան, տակաւին հենց այժմ հարկ է լինում նրանից շատ բան սովորել եւ շատ բան փոխ առնել նաեւ մեր ժամանակակից փիլիսոփայական կառուցուածքների համար: Երկրորդ՝ եթէ Դաւիթ Անյաղթին նոյնիսկ համարենք միայն հեռաւոր պատմութիւն, ապա դեռեւս պէտք է կարողանալ ձեւակերպել այդ հեռաւոր պատմութեան իւրայատկութիւնը:

Եւ ահա, օրինակ, Դաւիթ Անյաղթի մտքի այնպիսի առանձնայատկութիւնը, ինչպիսին է մտքի վիրտուալութիւնը, դեռեւս չափազանց քիչ է լուսաբանուած մեր գրականութիւնում եւ պահանջում է ամենամանրազնին ու ստոյգ ձեւակերպում: Մինչդեռ, ինչպէս մեզ թւում է, Դաւիթ Անյաղթի փիլիսոփայական մտքի ճկունութիւնը եւ շարժունութիւնը հանդիսանում են այդ փիլիսոփայի ողջ պատմա-փիլիսոփայական իւրայատկութեան հենց ամենակարեւոր կողմերից մէկը, եւ կարելի է ասել՝ նրա պատմա-փիլիսոփայական սխրագործութեան ամենակարեւոր երեւոյթներից մէկը: Դաւիթ Անյաղթի մտածողութեան մասնատուածութիւնը ոչ մի կերպ չի կարելի յանգեցնել շարադրման վերացական-դրական մեթոդին: Անիրազեկ մէկի համար չափազանց հեշտ է Դաւիթ Անյաղթի՝ նրբին տարբերակումների որոնումները մեկնաբանել որպէս չափազանց

դպրոցական մի բան, ինչ-որ չափազանց իմացական եւ ինչ-որ չափազանց դպրական մի բան: Այդպէս հասկանալ Դաւիթ Անյաղթին, նշանակում է նրան ամենեւին ո՛չ մի կերպ չհասկանալ, եւ ոչ մի կենդանի դրոյթ չգտնել փիլիսոփայի այդ մշտական տարբերակումների մէջ: Այսինքն՝ նրա մօտ չգտնել համապարփակութեան մշտական պաթոսը, դա նոյնպէս նշանակում է վատ գլուխ հանել 6-րդ դարի հայ խոշորագոյն փիլիսոփայից: Պէտք է կարողանալ, Դաւիթ Անյաղթի հետքերով, մանրագնին ու խնամքով ձեւակերպել նրա մօտ սահմանուող բոլոր տարբերակումները, պէտք է կարողանալ պարզ ու յստակ ձեւով հասկանալ ու նկարագրել իւրաքանչիւր այդպիսի մանրագոյն տարբերակում, եւ պէտք է կարողանալ, Դաւիթ Անյաղթի հետքերով, այդ տարբերակումների նկարագրութիւններից անցնել նրանց համապարփակ կարեւորմանն ու իմաստաւորմանը: Միայն այդ ժամանակ մենք կարող ենք յոյս ունենալ, թէ կը մերձենանք ուսումնասիրուող փիլիսոփայի ճշմարիտ առանձնայատկութեանը: Մտքի վիրտուոզութիւն՝ որպէս նկարագրա-տարբերակային համապարփակութիւն հասկացուած մտքի վիրտուոզութիւն — ահա թէ ինչ ուղիներով միայն կարելի կը լինի մօտենալ Դաւիթ Անյաղթի առանձնայատկութիւնը հասկանալուն, բայց այն էլ, թերեւս, այդ առանձնայատկութեան միայն գլխաւորագոյն կողմերից մէկին:

Սակայն մտածողութեան ճշմարիտ վիրտուոզութիւնը ոչ միայն համապարփակութիւն է՝ ոչ միայն նկարագրա-տարբերակային համապարփակութիւն է, այլ նաեւ այնպիսի ունիվերսալութիւն, որը միաժամանակ նպատակ ու խնդիր է՝ կատարելու համար նկարագրա-տարբերակային աստիճանական, հետեւողական ու սիստեմատիկ անցումներ: Այլապէս համապարփակութիւնը կը ցնորուի վերացականօրէն հակադրուած տրոհուած տարրերի տարանջատ բազմութեան:

Դաւիթ Անյաղթը ընդհանրապէս դէմ է ամէն մի ձեւա-տրամաբանական բաժանման: Տեսութիւնը եւ գործնականը, որոնց տրոհւում է փիլիսոփայութիւնը, միաւորւում են մի ամբողջութեան մէջ՝ որ է՝ մարդկային հոգու ձգտման մէջ՝ հասնել առաւելագոյն ճըշմարտութեան: Այս առումով՝ փիլիսոփայութիւնը հոգու զարդն է: «Եւ անհրաժեշտ է գիտենալ,— եզրայանգում է Դաւիթը,— որ փիլիսոփայութիւնը գոյութիւն ունի այն բանի համար, որպէսզի ազնուացնի ու գեղեցկացնի մարդկային հոգին»[1]: Մտքի նկարագրա-տարբերակային վիրտուոզութիւնը ընդունում է անսահմանօրէն տարբեր ձեւեր, սակայն մարդկային ձգտման այդ անսահմանութիւ-

1. Դաւիթ Անյաղթ, *Երկեր*, Մոսկուա, էջ 99 (ռուսերէն):

նը հնարաւոր է միայն այն պատճառով, որ նրա համար գոյութիւն ունի սահման՝ նոյնպէս անսահման, որը նաեւ առկայ է մարդկային բանականութեան իւրաքանչիւր մանրալոյն շարժման մէջ: Դաւթի մօտ կարդում ենք. «Բնութիւնն ամենուրեք ունի բոլոր իրերի իր վերջին սահմանները, որովհետեւ ունի իր չափը Ե՛ւ սակաւութեան, Ե՛ւ շատութեան Ե՛ւ փոքրութեան, Ե՛ւ մեծութեան մէջ»[2]: Սակայն՝ «ինչ սահմանափակ է ըստ բնութեան... անսահման է ըստ գիտութեան»: Անհատ իրերը՝ «ըստ մեր գիտութեան... անսահման են, բայց ըստ բնութեան անսահման չեն»[3], թէեւ դրանց քանակը անվերջ է:

Դաւիթ Անյաղթի պատմա–փիլիսոփայական սխրանքը նրա տեսութիւնը եւ մեթոդն են՝ բացարձակ, այսինքն՝ անսահման, առաւելագոյնս ընդհանրացուած ճշմարտութեան եւ մարդկային առանձին որոնումների՝ իրենց բնոյթով վերջաւոր պահերի վիրտուոզ միահիւսման տեսութիւնն ու մեթոդն են: Մենք կ'ասէինք, Դաւիթ Անյաղթի այդ փիլիսոփայութիւնը՝ թող որ հեռաւոր, թէկուզ եւ մօտաւոր ու մասնակի, բայց եւ այնպէս՝ այն բանի կանխատեսումն է ինչ ասել է Վ. Ի. Լենինը. «Մարդկային մտածողութիւնն իր բնոյթով ընդունակ է տալու եւ տալիս է մեզ բացարձակ ճշմարտութիւն, որը կազմուած է յարաբերական ճշմարտութիւնների գումարից: Գիտութեան զարգացման իւրաքանչիւր աստիճան նոր հատիկներ է աւելացնում բացարձակ ճշմարտութեան այդ գումարին, բայց իւրաքանչիւր գիտական դրոյթի ճշմարտութեան սահմանները յարաբերական են, քանի որ մերթ ընդարձակւում, մերթ նեղանում են գիտելիքների հետագայ աճի հետեւանքով»[4]:

---

2. Նոյնը, էջ 149:

3. Նոյնը, էջ 148:

4. Վ. Ի. Լենին, *Երկերի Լիակատար Ժողովածու*, ԺԸ. հտր., էջ 137 (ռուսերէն):

THE HISTORICO-PHILOSOPHICAL VENTURE OF DAVIT ANHAGHT

ALEXEI LOSSEV

(Summary)

Davit Anhaght is often and justly called an Alexendrian neoplatonist, but in our opinion he cannot be considered one of the classical figures of the school. Because his style of harmonizing and assimilating the Platonic and Aristotelian philosophies into an intricate and coherent system, shows great philosophical virtuosity. His conception of philosophy as man's noble aspiration for universal knowledge preserves much of its freshness and anticipates modern progressive ideas.

Ուշ հելլենիզմի դարաշրջանում դիալեկտիկական տրամաբանութեան գաղափարների զարգացման հարցում Դաւիթ Անյաղթի նշանակութեան մասին

ՆԻԿՈԼԱՅ ՍՏԵԱԺԿԻՆ

Ե–Զ. դարերի տրամաբանական ուսմունքների առանձին տարրերի նկատմամբ «դիալեկտիկական տրամաբանութիւն» եզրը օգտագործելը արդեօք օրինաչափակա՞ն է: Չէ՞ որ անտարակուսելիօրէն պարզ է, թէ նշուած եզրը այդ ժամանակներում ընդհանրապէս չէր կարող ծնունդ առնել: Դեռեւս Զենոն Էլեացին դիալեկտիկան համարում էր որպէս երկխօսութեան ընթացքում ճշմարտութիւնը գտնելու արուեստ եւ, ըստ էութեան, այն նոյնացնում էր տրամաբանութեանը: Այդ պատճառով «դիալեկտիկական տրամաբանութիւն» բառահիւսութիւնը այդ դարաշրջանում կը հնչէր նոյնքան անյաջող, որքան, ասենք, «տրամաբանական տրամաբանութիւն» աւելորդաբանական կառուցուածքը: Սակայն մեզ ժամանակակից դարում «դիալեկտիկական տրամաբանութիւն» եզրը կարողացել է քաղաքացիական իրաւունք նուաճել (Ֆ. Էնգելս, 1882 թ.) եւ սկսել է կիրառուել՝ նշելու համար մտածողութեան ձեւերի եւ ճանաչման եղանակների դիալեկտիկան ուսումնասիրող գիտութիւնը: Եւ յօդուածի սկզբում տրուած հարցին լիովին կարելի է տալ դրական պատասխան: Ե–Զ. դարերում դիալեկտիկական տրամաբանութեան գաղափարների ձեւաւորումը ուսումնասիրելը նուազ օրինական չէ, որքան որ, ասենք, նոյն ժամանակաշրջանում կիբեռնետիկական պատկերացումների սկզբնաւորութեան որոնումները, որի մասին, ինչ

խօսք, նոյնպէս չի կարելի խօսել որպէս արդէն կազմաւորուած գիտական առարկայի մասին:

Դիալեկտիկական տրամաբանութեան աւանդոյթների հետ մինչեւ Դաւիթ Անյաղթը կապուած են Արիստոտելի, Պղատոնի, Պղոտինի, Պրոկլի եւ Պորփիւրի անունները:

Արիստոտելը խոստանից tertuim non datur — *«երրորդը չի տրուած» սկզբունքը ապագայի նկատմամբ:*

Պղատոնը դիալեկտիկան մեկնաբանեց որպէս խօսակցի գոյութիւն ունեցողի ճանաչման գիտութիւն եւ այն ստուգաբանօրէն հայըրեց διαλέγεόθαι *եզրին, որ նշանակում էր առարկաների ամբողջականութիւնների տեսակաւորում ենթախմբերի՝ ըստ դրանց հակադիր յատկանիշների:*

Այդ նոյն բնագրում պէտք է յիշատակել նաեւ եռեակ կառուցուածքները Պղոտինի «էննեադներ»ում եւ նրա ստորոգութիւնների «բրգային» համակարգը՝ «միակ»ով որպէս գագաթ, «Պարմենիդ» երկխօսութեան՝ Պրոկլի վիթխարի մեկնութիւնը, որտեղ մասնաւորապէս, կիրառւում են հակադրութիւնների նոյնականութեան դրոյթը եւ բացասման բացասման օրէնքը (negatie negationis):

Պորփիւրը մշակեց դիխոտոմային (բաժանական) դասակարգման համակարգը:

Այսպիսին էր, համառօտակի, այն հիմքը, որի վրայ կարող էր յենուել Դաւիթ Անյաղթը դիալեկտիկական տրամաբանութեան ոլորտում հետազօտութիւններ կատարելիս, ***որոնց առաւել կարեւոր*** *արդիւնքները կեդրոնացուած են նրա «Վերլուծութիւն» «Ներածութեանն» Պորփիւրի» աշխատութիւնում*[1]*: Ըստ որում դիալեկտիկական տրամաբանութեան արիստոտելեան–Պղոտինեան «բնօրինակ»ը Անյաղթի մօտ որոշ վերադասութեան է արժանացել պղատոնական «բնօրինակ»ի նկատմամբ:*

Դաւիթ Անյաղթի տրամաբանադիալեկտիկական որոնումների կիզակէտում գտնւում է ընդհանուր հասկացութիւնների գոյաբանական եւ իմացաբանական հիմնական օրէնքների խնդիրը, հարց՝ որի պատկանելիութիւնը դիալեկտիկական տրամաբանութեան իրաւասութեանը հազիւ թէ հնարաւոր է վիճարկել:

Առաջ քաշուած լինելով Պորփիւրի կողմից, այդ խնդիրը աւելի ուշ օրգանապէս ներհիւսուեց միջնադարեան տրամաբանութեան

1· Դաւիթ Անյաղթ, *Վերլուծութիւն «Ներածութեանն» Պորփիւրի*, Համահաւաք քննական բնագիր, թարգմանութիւն գրաբարից, նախաբանը եւ ծանօթագրութիւնները Ս· Արեւշատեանի, Երեւան, 1976 (ռուսերէն):

գոյաբանական հարցերի համալիրին։ Իր՝ Դաւիթ Անյաղթի հակումը՝ գոյաբանականացնել տրամաբանական դասակարգերը, լաւ յայտնի է։ Մասնաւորապէս, յայտնի է նրա կարծիքը, օրինակ, այն մասին, որ տրամաբանական ստոյգ սահմանումների մտայղացման գոյաբանական հիմքը եղել է հողային սահմանները ճիշդ որոշելու անհրաժեշտութիւնը[2]։ Դաւիթը պնդում է՝ քանի որ «մի բան ենթարկւում է բաժանման, մի այլ բան ենթարկւում է սահմանման, մի այլ բան էլ կարիք է զգում ապացուցման եւ վերլուծութեան», ապա դրան համապատասխան ձեւաւորւում են դիալեկտիկայի չորս եղանակները՝ բաժանող, սահմանող, ապացուցանող եւ վերլուծող։

Դիալեկտիկական տրամաբանութեան զարգացման համար բացառիկ կարեւոր նշանակութիւն է ունեցել Դաւթի այն հետազօտութիւնը, որը նուիրուած է ունիվերսալիաների (ընդհանրականք) խնդրին՝ նրա «Վերլուծութեան» յունարէն խմբագրութիւնում։ Իր զննութիւնը նա սկսում է ընդհանուրի բնոյթի մասին καθόλου գոյութիւն ունեցած հիմնական տեսակէտների դասակարգումից։ Աւելի ուշ միջնադարեան տրամաբանութիւնում յունական καθόλου եզրին համապատասխանուեց լատինական «universale»[3] բառը։ Դաւիթը գրում է. «...ընդհանուրը սոսկ մտածողութեան մէջ չէ, այլ կայ իրականութեան մէջ, այն մարմնաւոր չէ, այլ անմարմին է եւ գոյութիւն ունի բազմութիւնից առաջ, բազմութեան մէջ եւ բազմութիւնից յետոյ...»[4]։

---

2. Ն. Ստեաժկին, *Մաթեմատիկական Տրամաբանութեան Ձեւաւորումը*, Մոսկուա, 1967, էջ 75 (ռուսերէն)։

3. Այս եզրաբանական զուգահեռականութեան բնագրաբանական ապացոյցը ներկայացրել է Մարտին Գրաբմանը, 1909 թ.ին (տես՝ M. Grabmann, **Geschichte der Scholastischen Methode**, v. I, Berlin, 1909, s. 296.

4. Դաւթի յունարէն բնագրում ասուած է.

"... ότι ούκ èν Φιλαῖς έπινοίαις έστιν άλλ' ύφέότηκε, και ὅτι οὐ διύματα άλλ' άόώματα, καί ὅτι πρό τῶν πολλῶν ειόι καί έν τοῖς πολλοῖς καί έπί τοῖς πολλοῖς ...,,

Davidis Prolegomena et in Porphyril Isagogen Commentarium, Commentaria in Aristotelem graeca, edita consilio et autoritate Academiae litterarum regiae Borussicae, vol. 18, pars 2. Berolini, 1904, p. 116.

Համեմատիր՝ Դաւիթ Անյաղթ *Վերլուծութիւն «Ներածութեանն» Պորփիւրի*, էջ 48–51 (ռուսերէն)։

Դաւթի՝ մէջբերուած այս խատորոշ ու չէշտակի «բանաձեւը» թոյլ է տալիս առանց որեւէ բանադրօսիկ ճիգերի եզրակացնել, որ նրա հեղինակը ոչ միայն էապէս ճշդել է ունիվերսալիաների խնդրի պորփիւրեան հարցադրումը, այլեւ առաջին անգամ, փաստօրէն, տուել է խնդրի լուծման այսպէս ասած փոխզիջումային տարբերակը չափաւոր (արիստոտելեան) իրապաշտութեան ոգով, տարբերակ, որը յաճախ վերագրում, տանում հասցնում են Ալբերտ ֆոն Բոլշտեդտին եւ Թովմա Աքուինացուն եւ, որի կանխագուշակումը երբեմն աշխատում են տեսնել Իբն Սինայի կամ էլ Պրոկլի մօտ:

Այսպէս, փիլիսոփայութեան արեւմտագերմանացի պատմաբան Ռուպերտ Լայը[5] ենթադրում է, թէ Թովմա Աքուինացին «բանաձեւը» փոխ է առել Պրոկլից, բայց ցոյց չի տալիս, թէ Պրոկլի յատկապէս ո՞ր բնագիրը նկատի ունի: Մեզ թւում է, որ այդ «բանաձեւը» Թովմա Աքուինացին կարող էր փոխ առնել ոչ թէ Պրոկլից (ում մօտ այն արտայայտուած է տակաւին միստիկական ձեւով), այլ, աւելի շուտ՝ Դաւիթ Անյաղթի «Վերլուծականի» ծանօթագրութիւնում բերուած բնագրից: Ի հարկէ, այս վարկածը կարիք ունի լրացուցիչ բնագրաբանական ստուգման:

Այլ կերպ՝ ոչ թէ Պրոկլը, այլ հենց Անյաղթն է ազդել դէպի ունիվերսալիաների խնդրի լուծմանը ցոյց տրուած միջնադարեան մօտեցումների բնոյթի վրայ եւ շատ բանով կանխորոշել այդ մօտեցումները: Անյաղթի πρό τῶν πολλῶν արտայայտութեանը համապատասխանեցուել է լատինական «ante rem»-ը /1/: Անյաղթի έν τοῖς πολλοῖς դարձուածքը հաղորդուել է լատինական «ni re»-ով /2/: Անյաղթի έπί τοῖς πολλοῖς արտայայտութիւնը ամրացել է լատինական «post rem» /3/ բառակապակցութիւնում: Ունիվերսալիաների գոյութիւն ունենալը միայն /1/ դրոյթի իմաստով ընդունելը նշանակում է պլատոնիզմ՝ որպէս մի իւրօրինակ գերիրապաշտութիւն: Ունիվերսալիաների գոյութիւնը միաժամանակ /1/, /2/ եւ /3/ դրոյթների լուսաբանմամբ ընդունելը արիստոտելեան բնոյթի իրապաշտութիւն է (այս լուծմանն էր ամբողջութեամբ յարում Անյաղթը): Միայն /1/ եւ /3/ դրոյթներ պահելը նշանակում է կոնցեպտուալիզմ.... միաժամանակ /1/, /2/ եւ /3/ դրոյթները մի կողմ դնելը նոմինալիզմ է (անուանապաշտութիւն)... Եւ այսպէս,

---

5. Rubery Lay, **Zur Lehre von den Transzendentalien bei Petrus Aureoli,** Bonn, 1964.

մենք տեսնում ենք, թէ որքա՛ն մեծ է Անյաղթի «բանաձեւ»ի դասակարգող ուժը:

Անյաղթի իմացաբանութիւնում եւ տրամաբանութիւնում ընդհանուրի ստորոգութիւնը կատարում է Պրոկլի միակի ստորոգութեանը պաշտօնին համեմատելի դերը: Օրինակ, կիրառելով եզակիի եւ ընդհանուրի ստորոգութիւնները, Անյաղթը դասակարգում է հետեւութիւնների տեսակները:

Ըստ Անյաղթի, դեդուկցիան՝ արտածումը, ընդհանուրի մէջ երեւան է հանում եզակին, իսկ ինդուկցիան՝ մակածութիւնը, խիստ անյուսալի մի գործողութիւն, ընդհակառակը՝ ջանում է ընդհանուրը գտնել եզակիի մէջ: Դաւթի նշանաւոր օրինակը (աւելի ուշ այն հանդէս է գալիս նաեւ Ստեփանոս Աղեքսանդրացու մօտ) այսպիսին է: Նկատուած է, որ ուտելիս շարժւում է մարդու ներքին ծնօտը (մինչդեռ վերինը անշարժ է). ձիու նոյնպէս ներքին ծնօտն է շարժւում. կապիկի, գայլի եւ ուրիշ կենդանիների մօտ դիտւում է **նոյն բանը**, կարծես թէ ինքնին ընդհանուր եզրայանգում է պահանջւում՝ **ուտելիս** շարժւում է կենդանիների ներքին ծնօտը: **Բայց ահա լոյս է** ընկնում վերին ծնօտով ծամող կոկորդիլոսը, եւ նախորդ ընդհանրացումը հերքւում է, եւ, դրանով իսկ՝ արժէքազրկւում: **Սակայն** արտածման եւ մակածութեան միասնութեան գաղափարը առաջ տանելու դիալեկտիկական դժուարութիւնը Դաւիթ Անյաղթին ոչ մի կերպ չի մղում դէպի կասկածամտականութիւն, եւ իր «Սահմանք Իմաստասիրութեան»ում նա մեթոդոլոգիական համոզիչ հակահարուած է հասցնում կասկածամտականներին:

«Պատահական յատկանիշը» վերլուծելու կապակցութեամբ Անյաղթը մօտենում է պատահականութեան եւ անհրաժեշտութեան յարաբերակցութեան դիալեկտիկական ըմբռնելուն: Դրա մասին վկայում է, մասնաւորապէս, նրա հետեւեալ բնագիրը.— «...ոչ մի տարօրինակ բան չկայ, որ գոյացութիւնը կազմւում է պատահական յատկանիշներից, որոնք մի բանի համար էութիւն են, իսկ միւս բանի համար՝ պատահական յատկանիշ, ինչպէս, օրինակ, ջերմութիւնը կրակի համար ե՛ւ էութիւն է, ե՛ւ պատահական յատկանիշ, որովհետեւ կրակի՝ որպէս անորոշ մարմնի համար նա պատահական յատկանիշ է, իսկ բուն կրակի համար՝ էութիւն, որովհետեւ կրակի գոյացութիւնը ջերմութիւն է: Նոյնպէս եւ ճաղատութիւնը մարդու համար պատահական յատկանիշ է, բայց Սոկրատի համար նա հանդէս է գալիս որպէս գոյացութիւն»:

Եզրակացնելով, ասենք, որ դիալեկտիկական տրամաբանութեան առանձին տարրեր Անյաղթի մօտ կարելի է գտնել ոչ միայն «Վերլուծութիւն «Ներածութեանն» Պորփիւրի» աշխատութիւնում,

այլեւ նրա «Սահմանք Իմաստասիրութեան» եւ միայն հին հայերէն բնագրով պահպանուած «Մեկնութիւն ի «Վերլուծականն» Արիստոտելի» աշխատութիւններում ։

Մենք պէտք է բարձր գնահատենք Դաւիթ Անյաղթի աւանդը ուշ հելլենիզմի դիալեկտիկական տրամաբանութեան գաղափարների զարգացման գործում ։ Այդ ներդրումը միացնող կարեւոր օղակ ծառայեց դասական տրամաբանութեան եւ նրա արեւմտա-եւրոպական միջնադարեան ժառանգորդի միջեւ ։ Մերձաւոր Արեւելքում եւ Հիւսիսային Աֆրիկայում Դաւիթ Անյաղթի ազդեցութիւնը խիստ օժանդակեց միջնադարեան արաբալեզու, հայկական, վրացական, եւ հրէական տրամաբանական ուսմունքների զարգացման մէջ դիալեկտիկական առանձին եղանակների մշակելուն ։ Դաւիթ Անյաղթի տրամաբանական եւ իմացաբանական բնագրերը այսօր էլ նախկինի նման արդիական են դիալեկտիկական տրամաբանութեան պատմաբանների համար ։

THE IMPORTANCE OF DAVIT ANHAGHT IN THE DEVELOPMENT OF DIALECTICAL LOGIC DURING THE LATE HELLENISTIC PERIOD

NICOLAI STYAJKIN

(Summary)

By the term «dialectical logic» today we understand the study of the dialectical development of the modes of thought and means of knowledge.

The problem of the ontological and epistemological significance of the universals lies at the center of Davit's philosophical venture. He follows the Aristotelian-Plutonian model partially discarding the Platonic tradition. Davit analyses at great lenght the dialectical relationship between the universals and the particulars, the accidental and essential qualities. In other words he tries to explain the role of the categories in acquiring universal and certain knowledge. Many of his conclusions remain valid even for present day advanced logic.

Դաւիթ Անյաղթի ուսմունքի մասին՝ յատկանիշների եւ յատկութիւնների առընչութեամբ

Ի. ՆԱՐՍԿԻ

Դաւիթ Անյաղթի չորս ստեղծագործութիւններից մէկը՝ «Վերլուծութիւն «Ներածութեանն» Պորփիւրի» աշխատութիւնը, մեծ չափով նուիրուած է իրերի յատկանիշների եւ յատկութիւնների հարցին՝ որպէս փիլիսոփայական խնդիր: Եւ կարդալով այդ «Վերլուծութիւնը...» մենք ակամայ հիանում ենք նրա տեսութեան փիլիսոփայական մեծ կուլտուրայով, խնդրի մէջ ա՛յդ աստիճան թափանցելու խորութեամբ:

Փիլիսոփայելու բարձր կուլտուրայի դրոշմն է կրում արդէն Դաւիթ Անյաղթի գրաւած դիրքորոշումը, այստեղ անխուսափելիօրէն կրկին առաջ եկող հարցը լուծելիս՝ ի՞նչ առընչութեան մէջ են Պղատոնի եւ Արիստոտելի փիլիսոփայական հայեացքները: Եւ հենց «Վերլուծութիւն «Ներածութեանն» Պորփիւրի» աշխատութեան մէջ Դաւթի նոր պղատոնական վարդապետականութիւնը ամենքից քիչ է արտայայտւում, իսկ առաջին գիծ է ելնում անհամեմատ շատ աւելի բարձր եւ ծաւալուն մի հայեացակէտ, որի մասին իսկապէս կարելի է ասել, թէ՝ «իր ուսմունքի չտարբերակուած բնոյթի շնորհիւ Դաւիթը հայ փիլիսոփայութիւն ներմուծեց համապարփակ գիտութիւն, ամէն ինչ ընդգրկող համակարգ...»[1]: Տուեալ չտարբերակուա-

1. Ս. Ս. Արեւշատեան, *Դաւիթ Անյաղթը եւ Նրա Դերը Հին Հայկական Փիլիսոփայութեան Զարգացման Գործում* (տես՝ Դաւիթ Անյաղթ, Երկեր, Մոսկուա, 1975, էջ 27) (ռուսերէն):

ծութիւնը ամենեւին էլ հաւաքարանութիւն չէ, եւ այդ հանգամանքը պարզորոշ դրսեւորւում է այն լուծումը բնութագրելիս, որը Դաւիթը տալիս է ունիվերսալիաների (ընդհանրականք) խնդրին: Քննութեան առնենք այդ լուծումը:

«Վերլուծութիւն «Ներածութեանն» Պորփիւրի» ութերորդ գլխում Դաւիթը սկզբում ելնում է պղատոնական հայեցքից այն մասին, որ որպէս ընդհանուր՝ սեռերը եւ տեսակները անմարմին են, այդ հայեցքը արտայայտելով այսպէս. «...նրանք գոյութիւն ունեն (իրերի) բազմութիւնից առաջ, բազմութեան մէջ եւ բազմութիւնից յետոյ»[2]: Այսպիսով ընդհանուրի գոյութիւնը ցոյց է տրւում ամենից առաջ սեռերի գաղափարներում, ապա ապագայ universalia directa-ի իմաստով, այսինքն՝ այդ գաղափարներին համամասնակից իրերի դասերում եւ, վերջապէս, իրերի մասին գոյութիւն ունեցող այն հասկացութիւններում, որ կազմաւորւում են մարդկային մտքերում: Սա պղատոնական հայեցակէտ է, բայց Դաւիթը դա այնպէս է ներկայացնում, որ ա՛յն ձեւով համընկնում է չափաւոր իրապաշտութեան ըմբռնման հետ, որը տակաւին մի քանի դար անց կ՚արտայայտեն Իբն Սինան, ապա եւ՝ Թովմա Աքուինացին: Վերջին հանգամանքը եւս մի փաստարկ է այն բանի օգտին, որ տուեալ հայեցակէտը հակացուցուած չէ արիստոտելիզմին՝ պատմականօրէն ծնուած լինելով վերջինիս ձեւափոխութիւններից: Սակայն այդ բոլոր ձեւափոխութիւններից դեռեւս շատ առաջ հէ՛նց Դաւիթ Անյաղթը Արիստոտելի գոյաբանութիւնում ամենայն ճշգրտութեամբ ցոյց տուեց այն կէտը, որը մի հաստատուն «կամուրջ» է ունիվերսալիաների պղատոնական մեկնաբանութիւնից դէպի պերիպաթետիկական (ճեմական) մեկնութիւնը անցում կատարելու համար:

Դաւիթը Արիստոտելի բոլոր ձեւերի ձեւը մերձեցնում է եւ Պղատոնի դեմիուրգին (ստեղծագործող ոյժ հանդիսացող բարձրագոյն բանականութեան), եւ Օգոստինի ստեղծիչին: Այս առումով կարելի է համաձայնել այն թեզին, թէ «Դաւիթը ձգտում է բթացնել այդ տարբերութեան (այսինքն արիստոտելիզմի եւ պղատոնիզմի տարբերութեան, Ի. Ն.) նշանակութիւնը»:

Գոյաբանական տուեալ շրջանակներում ջնջւում է նաեւ ընդհանուրի մեկնաբանութեան՝ Պորփիւրի եւ Արիստոտելի գրքերի տարբերութիւնը: Սա չի նշանակում, թէ Դաւիթը արհամարհում է այդպիսի տարբերութիւնը ...Դաւիթ Անյաղթի համար, սակայն, գոյաբանական հայեցակէտը շատ աւելի էական է, քան Պորփիւրի

---

2. Դաւիթ Անյաղթ, Երկեր, էջ 123 (ռուսերէն):

համար, իսկ նիւթի եւ ձեւի նշուած յարաբերակցութիւնը Դաւիթը յատկապէս ընդգծում է: Ընդհանրապէս, ինչպէս երեւում է, Դաւիթը լիովին իրաւացի եւ ստոյգ է վարուել, սկզբունքայնօրէն եւ իրաւասու է վարուել, երբ Պորփիւրի դրոյթները դիտել է որպէս ունիվերսալիաների խնդրի երկու լուծումների մի իւրօրինակ օրգանական համակարգ, այսինքն՝ որպէս ունիվերսալիաների Պղատոնի իրապաշտութեան եւ Արիստոտելի առանձնայատկօրէն սահմանափակուած իրապաշտութեան համակարգ: Իսկ իր՝ Դաւիթ Անյաղթի համար, երբ նա հարց է տալիս, թէ արդեօք ընդհանուրը հանդիսանո՞ւմ է բնութեան ստեղծագործութիւն, թէ՝ մտքի ծնունդ է, ունիվերսալիաների խնդիրը կարեւոր է թէ՛ իմացաբանական, թէ՛ գոյաբանական առումով, եւ դրա գոյաբանական տեսակէտին նա անդրադառնում է չափազանց նրբին ու մանրազնին: Դա երեւում է նաեւ Արիստոփանի եւ ստոյիկների քննադատութիւնում:

Դաւիթը ուշադրութիւն է դարձնում, որ որոշ դէպքերում տրամաբանական վերլուծութիւնում Պորփիւրը հետեւում է Արիստոտելին, իսկ այդ նոյն վերլուծութեան գոյաբանական մեկնաբանութիւնում՝ Պղատոնին: Սակայն դա չի յուզում նրան, քանի որ գըտնում է, թէ դա թոյլատրելի է՝ որովհետեւ տրամաբանական (մտային) եւ գոյաբանական (իրական) կապերի միջեւ լիակատար նոյնութիւն չի կարող գոյութիւն ունենալ: Դաւիթ Անյաղթի գոյաբանական իրապաշտական մօտեցումը յատկանիշների եւ յատկութիւնների խնդրայարոյցին՝ նրան օգնեց բեղմնաւոր դիրք գրաւել սեռերի եւ տեսակների ծաւալի եւ բովանդակութեան յարաբերակցութեան հարցում (համապատասխանաբար՝ սեռի եւ տեսակի հասկացութիւնում): Այդ դիրքորոշումը նրա մօտ արտայայտուած է աւելի կտրուկ, քան Պորփիւրի եւ պերեպաթետիկների (ճեմականների) մօտ: Դաւիթը շեշտում է այն գաղափարը, որ տեսակը «աւելի հարուստ» է բովանդակութեամբ, քան սեռը, քանի որ «տեսակի մէջ առատօրէն հանդէս են գալիս տարբերիչ յատկանիշները, իսկ սեռի մէջ՝ երբեք, որովհետեւ սեռը, որպէս սեռ՝ լինելով անբաժանելի, չունի տարբերութիւններ»[3]: Սակայն հնարաւորութեան մէջ, կարողական կերպով, բայց միայն կարողական կերպով, սեռը ունի բոլոր ստորադաս տարբերիչ յատկանիշները, իսկ երբ դրանք դրսեւորւում են, ո՛չ միայն իրականօրէն ծագում են տեսակներ, այլեւ ինքը սեռը վերածւում է ինչ որ այլ բանի, քան ինչ որ էր նախքան այդ դրսեւորումը[4]:

---

3. Նոյնը, էջ 164, 168:

4. Նոյնը, էջ 172:

Սեռի այդ զարգացումը տեղի է ունենում իրական տեսակներ յայտնելու շնորհիւ, իսկ դա նշանակում է, որ իրականում «տեսակները գերադասելի են սեռերից»[5] :

Դաւիթ Անյաղթի այդ դատողութիւնների փոնի վրայ... ուրուապատկերւում է ընդհանուրի եւ նուազ ընդհանուրի բովանդակալիութեան հարցում Լոքի եւ Հեգելի ապագայ ընդհարումը, մի բախում, որը, ի վերջոյ, որպէս խնդիր՝ հասաւ մարքսիստական ճանաչողատեսական մտքին, լուծում ստանալով, վերջապէս, Մարքսի «Կապիտալում» :

Դաւիթ Անյաղթի նշուած, ինչպէս նաեւ բազմաթիւ այլ դատողութիւններ՝ ունեն ստեղծագործական մեկնութեան բնոյթ: Դրանց թիկունքում զգացւում են հեղինակի ամբողջական անձնաւորութիւնն ու անհատականութիւնը, եւ Լ. Վաստերինկը ի զուր է ջանում դրանք տարալուծել Աղեքսանդրեան դպրոցի նորպղատոնիկների բազմադէմ եւ ոչ անհատականացուած ընդհանուր հունի մէջ[6]: Այս կապակցութեամբ իմ պարտքն եմ համարում նշել Արիստոտելի ստեղծագործութիւնների երկրորդ հատորում (Մոսկուա, 1978) նրա «Օրգանոնի»՝ իմ եւ Պրոֆ. Ն. Ստեաժկինի կազմած համատեղ մեկնաբանութիւններում սպրդած (էջ 599) ձեւակերպման անորոշութիւնը: Դաւիթ Անյաղթ փիլիսոփայի արտասովոր անձն ու անհատականութիւնը, իրենց դրսեւորում են նրա բազմաթիւ դատողութիւնների ինքնուրոյնութիւնում, նոյնիսկ այնտեղ, որտեղ դրանց խնդիրն է, ըստ հեղինակի մտայղացման, ընդամէնը միայն ու միայն բացատրել ուրիշի բնագիրը: Ինքնատիպ են, օրինակ, Դաւիթ Անյաղթի դատողութիւնները տարբերիչ յատկանիշի եւ այն մասին, որ այն օժտուած է ըստ քանակի եւ տարողութեան փոխուելու ընդունակութեամբ: Կամ պատահական յատկանիշների մասին, որոնց թւում Դաւիթ Անյաղթը առանձնացնում է իրականօրէն դիպուածականը[7] :

Կարելի է համաձայնել այն մտքին, որ տարբեր՝ ընդհանուր, յատուկ եւ առաւել յատուկ յատկանիշների միջեւ գոյութիւն ունեցող յարաբերակցութիւնները մեկնաբանելիս մեզ համար այժմ առաւել արժէքաւոր է այն, որ Դաւիթը նշել է դրանց փոփոխութիւնները, «որոնք կախուած են իրերի միջեւ իրականում գոյութիւն ունեցող յարաբերակցութիւններից, կախուած են իրի եւ նրա որակական

---

5. Նոյնը, էջ 169:

6. **Pseudo-Elias (Pseudo-David), Lecturcs on Porphyry's Isagoge,** Introduction, text and indices by L. G. Westerink. Amsterdam, 1967, p. XV.

7. Տես՝ Դաւիթ Անյաղթ, Երկեր, էջ 158-160, 183-186 (ռուսերէն) :

դրսեւորման կապից, հասկացութիւններում դրսեւորուող կապերի եւ յարաբերութիւնների համակարգից...»: Հարցի հենց այդպիսի տեսական–ճանաչողական լուծումը Դաւթին թելադրեց տարբերիչ յատկանիշի ուժեղացումը եւ թուլացումը դրանց բոլոր ձեւերում կախման մէջ դնել իրաւ իրերից՝ դրանց որակական յարաբերակցութիւններով հանդերձ...»: Դա իրերի իրական դիալեկտիկային աւելի մօտ դիրքորոշում է, քան Պորփիւրի բնազանցական հայեացակէտը, որը ընդունում էր, թէ որոշ տարբերիչ յատկանիշներ ընդունակ են փոխելու իրենց քանակա–որակական տարողութիւնը, միաժամանակ համակարգօրէն, առանց որեւէ վերապահութեան մերժելով մի ամբողջական խումբ տարբերիչ յատկանիշների նմանօրինակ ընդունակութիւնը:

Դաւիթ Անյաղթի տրամաբանական մանրակրկիտ մտածողութիւնը արգասաւոր դեր է խաղացել հայկական հին աշխարհիկ փիլիսոփայութեան զարգացման գործում: Ունիվերսալիաների խնդիրը՝ նրա չափաւոր իրապաշտական լուծումը հնարաւորութիւն էր ստեղծում նոմինալիստական–մտայղացական մեկնաբանութիւնների համար... Սակայն Դաւիթ Անյաղթի նշանակութիւնը շատ աւելի ծաւալուն է, եւ մենք հիմք ունենք խօսելու համաշխարհային փիլիսոփայութեանը բերած նրա աւանդի մասին, որը, թերեւս առաւել ակնյայտ է ունիվերսալիաների հարցի ընդդաւատում:

COMMENTS ON THE NATURE AND CERTAIN PECULIARITIES OF THE PHILOSOPHY OF DAVIT ANHAGHT

I. NARSGY

(Summary)

One of the four treatises of Davit, the «Commentary on the Isagoge of Porphyry» is devoted to the complex problem of the universals. Through his non-eclectic and original approach to the issue, Davit has in fact worked to bridge the gap between extreme Platonic idealism and moderate Aristotelian realism (and the Peripatetic schools). His views on the genus and the differentia, also the relationship between the categories and the actual world, have directly contributed to the development of Nominalism in Armenia.

Սփիւռքահայ դիրքորոշումներ՝ Համաշխարհային Բ. Պատերազմի սկզբնաւորութեան (1939-1940 թթ.)

ԶԱՒԷՆ ՄՍՐԼԵԱՆ

Համաշխարհային Բ. Պատերազմի պայթումէն ետք, ինչպէս եւ այդ թուականէն առաջ, Հայկական Հարցին վրայ ուղղակի ազդեցութիւն ունեցող երկիրներու՝ Թուրքիոյ, Սովետ. Միութեան եւ միջազգային քաղաքական այլ գործօն երկիրներու դիւանագիտական կամ պատերազմական քայլերը, իրենց ազդեցութիւնը կ՚ունենային սփիւռքահայ քաղաքական կազմակերպութեանց վրայ։

Պատերազմի սկզբնաւորութենէն (1 *Սեպտեմբերի*, 1939 *թ.*) *մինչեւ Նացի Գերմանիոյ՝ Սովետ. Միութեան վրայ նախայարձակումը* (21 *Յունիսի*, 1941 *թ.*), *եւ ուրեմն Հայկական Ս. Ս. Հանրապետութեան ալ Համաշխարհային Բ. Պատերազմին մտնելը, Թուրքիոյ, Սովետ. Միութեան, Նացի Գերմանիոյ, Մեծն Բրիտանիոյ եւ Ֆրանսայի դիրքորոշումներէն կ՚ազդուէին սփիւռքահայ քաղաքական կազմակերպութիւնները։ Այդ ժամանակաշրջանին եւրոպական մեծ պետութիւններու դիւանագիտական կեանքի քուլիսներու ետին Կարս եւ Արտահանի հարցը արժէքականութիւն կը ստանար։*

Համաշխարհային Բ. Պատերազմի պայթումէն քիչ ետք, Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարար Սարաճօղլու Մոսկուա կը փութար, ուղեւ ղեկավարներուն մօտ Թուրքիոյ՝ պատերազմի նախօրեակին ձեռք բերած անգլօ-թուրք եւ ֆրանքօ-թուրք յարաբերութիւնները հաշտեցնելու Թուրքիոյ՝ Սովետ. Միութեան հետ ունեցած բարեկա-

մական քաղաքականութեան[1]: Գերմանիոյ արտաքին գործոց նախարարը՝ Ֆոն Ռիպընթրոփ անմիջապէս Մոսկուա կը ժամանէր, իսկ Թուրք արտաքին նախարարը ձեռնունայն կը վերադառնար Անգարա: Քանի մը ժամ ետք՝ 19 Հոկտ.ի, 1939 թ.ին, Թուրքիա զինակցութիւն մը կը կնքէր Մեծ Բրիտանիոյ եւ Ֆրանսայի հետ: Դաշնագիր կողմերը կը խոստանային գործնականօրէն օգնել իրարու, եթէ պատերազմի մասնակից դառնային Միջերկրականի շրջանին մէջ, իսկ Թուրքիա կը պարտաւորուէր խորհրդակցելու եւ դրական չէզոքութիւն ցուցաբերելու եւրոպական պատերազմին պատճառով:

Սոյն դաշնագրին ստորագրութեան ճիշդ նախօրեակին, Տոքթ. Փավլիրնիք, Բրիտանիոյ արտաքին նախարարութեան կը տեղեկացնէ թէ ըստ Անգլիա գտնուող ռուս լրագրողներուն, ռուսերը մասնաւոր առանձնաշնորհումներ կու տային հայերու: Արտաքին նախարարութեան ատենագրութեանց մէջ, որոնք Տոքթ. Փավլիրնիքի կարծիքներուն կցուած են, կը գտնուի հետեւեալ հետաքրքրական ակնարկը. «Որոշ ցուցմունքներ կան թէ ռուսական կառավարութիւնը կ՚աշխատի ուղղակի, կամ Սովետական Հայկական Հանրապետութեան միջոցով Կարսի եւ Արտահանի վերադարձի պահանջք մը դնել»[2]:

Յետ պատերազմեան շրջանին (1947 թ.ի Հոկտեմբերին) Թըրքական «Միլլիէթ» թերթը հրատարակեց ռուսերէն քարտէս մը, որ իբրեւ թէ 1939 թ.ի վերջերը պատրաստուած էր, որ ցոյց կու տար Թուրքիոյ բաժանումը հինգ խորհրդային հանրապետութիւններու: Անոնցմէ երկրորդը՝ արեւելեան նահանգները կը պարփակէր, եւ կը կոչուէր «Հայկական Խորհրդային Հանրապետութիւն»: «Միլլիէթ» կը

---

1. Թուրքիա՝ Փարիզի մէջ Սովետ. Միութեան հետ 1925 թ.ի Դեկտեմբերի 17-ին կնքած էր Սովետա-Թրքական ոչ-յարձակման եւ չէզոքութեան դաշնագիրը, եւ հակառակ ատոր մտած էր ՍՍՀՄ-ի դէմ ուղղուած խմբաւորումներու մէջ, ինչպէս՝ Պալքանեան Անդանդը (1934 թ.) եւ Սաադապատի Ուխտը (1937 թ.): Թուրքիա միշտ փնտռած էր Արեւմտեան մեծ տէրութիւններու բարեկամութիւնը: 1939 թ.ի Մայիսի 22-ին՝ Անգլօ-Թուրք, եւ 1939 թ.ի Յունիսի 23-ին՝ Ֆրանքօ-Թուրք փոխադարձ օգնութեան համաձայնութիւնները յայտարարուած էին: Այս համաձայնութիւններէն ետք է որ Թուրքիա իր սահմաններուն կցեց Աղեքսանտրեթի Սանճաքը, տեղւոյն հայերուն արտագաղթին պատճառ հանդիսանալով:

2. Translation of crown-copyrigh Records in the Public Record Office, London, appear by permission of the controller of H· M. Stationery Office F. O. 371/23755/8998.

պնդէր թէ սոյն ծրագիրը պատրաստուած էր ռուս եւ գերման գործակցութեան շրջանին[3]:

Արդարեւ՝ 1939 թ.ի Սեպտ.ի 28–ին, Գերմանիա եւ ՍՍՀՄ կը համաձայնէին Լեհաստանի բաժանման շուրջ: ՍՍՀՄ կ'ուզէր 1914 թ.ի իր սահմաններուն վերադառնալ, վերստանալով ուքրան եւ պելոռուս բնակչութեամբ հողերը: Միւս կողմէ՝ ՍՍՀՄ կը ցանկար 1919 թ.ին Ռումանիոյ կցուած Պեսարապիոյ նախապէս իրեն պատկան հողամասին վերատիրութիւնը: 1940 թ.ի Յունիսի 27–ին ՍՍՀՄ վերատիրացաւ Պեսարապիոյ: 1945 թ.ի Սեպտեմբերին Թրքական Գ. բանակի հրամանատար Զօր. Օրպէյ Անգարայի բրիտանական զինուորական կցորդին կը յայտնէր թէ ըստ Թրքական աղբիւրներու՝ Պեսարապիոյ կցումէն ետք Սովետ. Միութիւնը պիտի գրաւէր Թուրքիոյ արեւելեան նահանգները, եւ թէ ՍՍՀՄ–ի Կովկասի շրջանի սովետ. զօրքերու հրամանատար, մարաջախտ Պուտիէննինի վստահած էր դէպի Արեւելեան Նահանգները արշաւելու առաքելութիւնը, պայմանով որ առանց արիւնահեղութեան կատարուէր այդ գործը[4]:

Իրաւամբ, Կարս եւ Արտահանի հարցը անաղմուկ հրապարակ բերուեցաւ 1940 թ.ին[5]: Նոյն տարուան Նոյեմբեր ամսուն Մոլոթով Պերլին այցելեց, փոխադարձելով Գերմանիոյ արտաքին գործոց նախարար Ֆոն Ռիպպընթրոփի Մոսկուա կատարած կրկնակ այցելութեան: Նոյեմբերի 16–ին, Հիթլեր գաղտնի խօսակցութիւններ ունեցաւ Մոլոթովի հետ: Կողմերը երկուստեք կարծիք կը շօշափէին: Ըստ այդ օրերուն գրի առնուած ատենագրութեանց, որոնց ճշգրտութեան կ'առարկէ ՍՍՀՄ–ն, Գերմանիա իր անտարբերութիւնը կը յայտնէր Տարտանէլի մէջ ռազմախարիսխներ ունենալու ռուսական ցանկութեան, ինչպէս նաեւ Կարսի եւ Արտահանի նահանգներուն վերատիրանալու տրամադրութեան: Մոլոթով խոստացած էր Թուրքիոյ վրայ միացեալ ճնշում բանեցնելու թելադրութիւնը սերտել[6]:

Մինչ այս բանակցութիւնները տեղի կ'ունենային, ֆելտ Մարշալ Եոտըլ՝ Ռուսիոյ վրայ նացի արշաւանքի «Օսթֆոլ» ծրագիրը կը

---

3. Գաբրիէլ Լազեան, *Հայաստան եւ Հայ Դատը, Հայ եւ Ռուս Յարաբերութիւններու Լոյսին Տակ*, Գահիրէ, 1957, էջ 357:

4. F. O. 371/48751.

5. Բ. Աշխարհամարտի օրերուն իսկ թերթեր կը գրէին թէ սովետական ծրագիրները կը դառնային Պեսարապիոյ եւ Կարս–Արտահանի շուրջ: «Զարթօնք» (օրաթերթ), Պէյրութ, Գ. Տարի, 17 Ապրիլի, 1940, թիւ 785:

6. Peter de Mendelssohn, **The Nuremberg Documents,** London 1946, pp. 258-259.

մշակէր, որ հետագային կոչուեցաւ «Պարպարոսա գործողութիւն»: Սովետական Տեղեկատուութեան գրասենեակին կողմէ յետ պատերազմեան շրջանին լոյս տեսած հրատարակութեան մը մէջ պարզուած են սոյն բանակցութիւններու ընթացքին Հիթլերի միտքերը: Նացի բանապետը կը նկատէր թէ ՍՍՀՄ-ը «պէտք է սեփականացնէ ելք մը Պարսից ծոցին մէջ, գրաւելով արեւմտեան Պարսկաստանը, եւ այս երկրին մէջ անգլիացիներու քարիւղի շահարկումները: Յետոյ՝ ան կ՚ըսէր թէ Գերմանիան կրնար օգնել ՍՍՀՄ-ին, կարգադրելու համար Թուրքիոյ հանդէպ սովետական յաւակնութիւններու հարցը, ի միջի այլոց նաեւ Նեղուցներու շուրջ Մոնրոյի համաձայնագրին սըրբագրումը: Առանց երբեք նկատի ունենալու Պարսկաստանի շահերը, [Հիթլեր] խնամքով կը պաշտպանէր Թուրքիոյ շահերը, Թուրքիան բացայայտօրէն նկատելով իր ներկայ դաշնակիցը, կամ՝ ամէն պարագայի, ապագայ դաշնակիցը»: Հուսկ՝ Սովետական Կառավարութիւնը կ՚եզրակացնէ թէ Թուրքիա «սերտօրէն կապուած է Հիթլերական Գերմանիոյ, կամ մտադրութիւն ունի անոր կապուելու»[7]:

Սովետական այս պաշտօնական տեսակէտին դիմաց կարգ մը արեւմտեան պատմագիրներ կը պնդեն թէ Հիթլեր Մոլոթովի ազատ ձեռք տուաւ Թուրքիոյ մէջ, եւ նոյնիսկ թելադրեց օգնել անոր՝ Թուրքերը միատեղ ճնշումի ենթարկելու գործին մէջ, որմէ Մոլոթով խուսափեցաւ[8]:

Սովետ-գերմանական փոխյարաբերութեանց վերոյիշեալ շըրջանի օրերուն էր երբ հայկական գետնի վրայ Հ. Յ. Դաշնակցութեան եւ Ռ. Ա. Կուսակցութեան Բարիզի շրջանակի ղեկավարները միատեղ նիստեր կը գումարէին, երբ Ֆրանսան արդէն գրեթէ պարտուած էր՝ 29 Փետրուարի, 1940 թուակիր հետեւեալ պաշտօնագրով, որուն տակ անհատական հանգամանքներով եւ ոչ ի դիմաց իրենց պատկան կուսակցութիւններուն, կը ստորագրէին Արշակ Ջամալեան, Ալեքսանդր Խատիսեան, Արշակ Չօպանեան, Վահան Մալեզեան, Լեւոն Բաշալեան, Լեւոն Կերտան, Պօղոս Եմերեան եւ ուրիշներ, կը դիմէին Գահիրէ գտնուող Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կեդրոնական Վարչութիւններուն[9]:

«Ներկայ պատերազմի ընթացքին ու մանաւանդ Խաղաղութեան Խորհրդաժողովին ատեն որ պիտի կայանայ պատերազմի աւարտին,

---

7. Սովետական Տեղեկատուութեան Գրասենեակ, *Պատմութեան Զեղծարարները*, հրատարակութիւն «Թրուտ» թերթի, Պէյրութ, 1948, էջ 69:

8. Peter de Mendelssohn, **op. cit.,** p. 259.

9. Է. Բաքազեան, *Ինքնակենսագրութիւն եւ Յուշեր*, Գահիրէ, 1960, էջ 61:

անհրաժեշտ է որ արտասահմանի Հայութիւնը ունենայ մարմին մը որ հայ ժողովուրդին գերագոյն շահերը պաշտպանելու եւ անոր բաղձանքները ներկայացնելու եւ անոնց իրագործումը հետապնդելու համար հարկ եղած դիմումները ընէ:

«Այսպիսի մարմին մը — Ազգային Պատուիրակութիւն — կազմուեցաւ ատենով (1878) Կ. Պոլսոյ Հայոց պատրիարքարանին նախաձեռնութեամբ, յետոյ (1912-ին եւ 1915-ին) Ամենայն Հայոց Հայրապետին նախաձեռնութեամբ: Այսօր հանգամանքներն այնպէս են որ այդպիսի մարմին մը նոյն ձեւով հնարաւոր չէ կազմել: Եթէ արտասահմանի հայ գաղութներուն մէջ հաւաքոյթներ սարքելով եւ ընտրութիւններ կատարելով փորձենք կազմել այդ մարմինը, կրնայ ըլլալ որ վէճեր յառաջ գան եւ կացութիւնը, մանաւանդ պատերազմական վիճակի ենթարկուած այն երկիրներուն մէջ ուր կ'ապրին հայ գաղութները, մեզի համար, բոլորովին աննպաստ հանգամանք մը առնայ, փոխանակ ցանկացուած արդիւնքին հասնելու:

«Ստորագրեալներս, անհատական հանգամանքով քանի մը հաւաքումներու մէջ այս հարցին վրայ խորհրդակցելէ յետոյ, որոշեցինք դիմել Ռամկավար-Ազատական եւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան կուսակցութեանց կեդրոնական վարչութիւններուն եւ հետեւեալ ուղեգիծը թելադրել իրենց:

«1.— Երկու վարչութիւնները, իրարու հետ խորհրդակցելով, նոր կազմուելիք Ազգային պատուիրակութեան անդամակցելու յարմարագոյն անձերու ցուցակ մը պատրաստեն ու նաեւ այդ Պատուիրակութեան կատարելիք դերին հիմնական տարրերուն ծրագրին ուրուագիծ մը շարադրեն:

«2.— Ցանկալի է որ, այդ բոլորին վրայ համաձայնելէ յետոյ, երկու վարչութիւնները դիմեն Հնչակեան կուսակցութեան կեդրոնական վարչութեան, անոր համամտութիւնն ալ առնան եւ Հնչակեաններու կողմէ ալ ներկայացուած մէկ կամ երկու անձ կարենան աւելցնել կազմուելիք Պատուիրակութեան մէջ:

«3.— Յետոյ, այդ առաջադրուած մարմինը եւ ուրուագծուած ծրագիրը ենթարկեն հաւանութեանը Կիլիկիոյ Հայոց Կաթողիկոսին, կաթոլիկ Հայոց Կաթողիկոս-Պատրիարքին եւ Բողոքական Հայոց Ազգապետին, եւ, անոնց ալ համամտութիւնը առնալէ յետոյ խնդրեն այդ երեք կրօնապետներէն որ, Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքարանէն եւ կարեւորագոյն գաղութներու ազգային առաջնորդարաններէն մէկ մէկ ներկայացուցիչ ուզեն կազմուելիք Պատուիրակութեան համար, եւ այդ Պատուիրակութիւնը պաշտօնապէս անուանեն, անոր կատարելիք գործը ընդհանուր գիծերուն մէջ որոշեն ու նշանակեն

նաեւ այն քաղաքը որ անոր պաշտօնատեղին պիտի ըլլայ, մինչեւ Խորհրդաժողովին գումարումը»[10]:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան բարիզարնակ ղեկավարներուն մօտեցումը՝ գաղափարաբանութեամբ եւ ազգային կեանքի մէջ իրենց հակադրուած շրջանակներու ղեկավարներուն, հաւանաբար բացատրուի Համաշխարհային Բ. Պատերազմի ընկումէն ետք Ռուբէն Դարբինեանի գրած հետեւեալ տողերով. «Բացառիկ պատեհութիւններու հորիզոններ պիտի բացուին հայ ժողովուրդին առջեւ: Հայ ժողովուրդը պէտք է համախմբուի Հ. Յ. Դաշնակցութեան շուրջ, որուն առաջնորդութեամբ ազատատենչ հայութիւնը պիտի ապահովէ իր ազգային գոյութիւնը եւ լաւագոյն կերպով օգտագործէ ներկայացուած քաղաքական պատեհութիւնները»[11]:

Էօժէն Բաբազեան իր ինքնակենսագրական յուշերուն մէջ Բարիզէն եկած դիմումին մասին կը գրէ. «Գործը, արտաքնապէս, «անհատական» հանգամանք ունի, բայց կը դիմուի [սփիւռքահայ] երեք յարանուանութեանց եւ երեք կուսակցութեանց գլուխներուն, ստեղծելու համար «Ազգային Պատուիրակութիւն» մը, որ հայ ժողովուրդին գերագոյն շահերը պաշտպանէ, ներկայ պատերազմի ընթացքին ու խաղաղութեան խորհրդաժողովի առեն՝ պատերազմի աւարտին»[12]:

Հակառակ Բարիզի մէջ համահայկական մարմին մը ստեղծելու փորձերուն, անջատ ու հակասական գործունէութիւններ տեղի կ'ունենային հայկական կազմակերպութիւններու եւ անհատներու կողմէ: Սփիւռքահայ մամուլին մէջ կը հրատարակուէին երբեմն իրաւ, երբեմն մասնակիօրէն ճիշդ, երբեմն չափազանցուած եւ վաւերականութիւնը չճշդուած լուրեր:

Նման լուր մըն էր «Էսոշիէյթըտ Փրես»ի Ժընեւի թղթակիցին 11 *Մարտի*, 1940 *թուակիր հեռագրալուրը, ըստ որուն, Վրաստանի, Ազրպէյճանի եւ Հայաստանի տարագիր հակա-սովետ «կառավարութիւնները» օր ըստ օրէ վստահ կը դառնային թէ «Մեծն Բրիտանիա եւ Ֆրանսա հարուածելով Անդրկովկասի քարիւղի եւ մանկանեզի հարուստ աղբիւրները, պիտի «ազատեն» իրենց հայրենիքները»: Հեռագիրը կը նշէր թէ անոնք կը հաւատային թէ պատերազմը պիտի պարտադրէ որ Արեւմտեան դաշնակիցները «քայլ առնեն Ռուսիոյ*

---

10. Նոյնը, էջ 56:

11. Մէջբերում «Պայքար» օրաթերթի, Պոսթըն, 13 Յուլիսի, 1948 թ·ի թիւէն (տես՝ Հ. Սիմոնեան, *Սփիւռքահայութիւնը Սոցիալ-Քաղաքական Պայքարի Ուղիներում*, Երեւան, 1968, էջ 419):

12. Է. Բաբազեան, *նշ. աշխ.*, էջ 61:

«դէմ» Մերձաւոր Արեւելք գտնուող իրենց 600.000 զինուորներով, գրաւելով «Վրաստանի մանկանեզի հանքերը, Հայաստանի ճարտարարուեստական հարուստ շրջանները եւ Ազրպէյճանի քարիւղի հորերը»: Այս հեռանկարով գաղտնի ժողով ունեցած են Վրաստանի եւ Ազրպէյճանի վտարանդիներու ներկայացուցիչները: Հեռագրալուրը կ'աւելցնէր թէ «Զօր. Արշակ Թորգոմ Ժընեւէն կը բացակայի «առաքելութեամբ» մը Իտալիա գացած ըլլալով[13]:

Հայ մամուլին մէջ լուրը վերապահութեամբ հրատարակուեցաւ՝ գոնէ այն ինչ կը վերաբերի հայոց, քանի որ արտասահմանի մէջ տարագիր հայկական կառավարութիւն չկար: Բարիզի մէջ կը գործէր «Հայկական Պատուիրակութիւնը», գլխաւորութեամբ Ալեքսանդր Խատիսեանի, իսկ Թորգոմ՝ Ցունաստանէն Իտալիա մեկնած էր հեռագրալուրէն «մօտ երեք տարի առաջ»[14]:

Լուրէն աւելի սակայն, յատկանշական էին հեռագրալուրին՝ հայ մամուլին մէջ տուն տուած խորհրդածութիւնները:

Պոսթընի «Հայրենիք» օրաթերթը ի միջի այլոց կը գրէր «...թէ այս տեղեկութիւնները որքան համապատասխան են իրականութեան, մենք չենք գիտեր :Սակայն, չենք կրնար զօրաւոր կասկածներ չունենալ այդ տեղեկութեանց ճշդութեան մասին գէթ այն չափով՝ որ կը վերաբերին Հայաստանի եւ Վրաստանի «փախստական կառավարութեանց»: Չենք խորհիր թէ հայ եւ մասամբ նաեւ վրացի «փախստական կառավարութիւնները» այնքան միամիտ ըլլան, որ իրապէս հաւատան թէ Անգլիա եւ Ֆրանսա Թուրքիոյ հետ միասին եթէ յաջողին խսկ գրաւել Կովկասը, որեւէ քայլ ընեն հակառակ Թուրքիոյ կամքին եւ ազատութիւն պիտի տան հայերուն կամ նոյնիսկ վրացիներուն»: Թերթը ապա կ'աւելցնէր. «Սակայն, այդ չէ կարեւորը վերի տեղեկութեանց մէջ, այլ այն որ, երբ չունինք համազգային կամ համագաղութային պատասխանատու քաղաքական մարմին մը, ոչ միայն «փախստական կառավարութիւնները», այլեւ զօր. Թորգոմի նման անհատներ կրնան չափազանց ծանրակշիռ ու վտանգաւոր քայլեր առնել՝ առանց որեւէ արգելքի հանդիպելու:

«Այսօր այդ տեղեկութիւնները կրնան բնաւ ճիշդ չըլլալ: Բայց ի՞նչ երաշխիք կայ, որ վաղը եւս պիտի չըլլան: Ո՞վ է, որ պիտի կապէ «փախստական կառավարութիւններու» եւ նոյնիսկ զօր. Թորգոմներու ձեռքերը:

---

13. «Զարթօնք» (օրաթերթ), Պէյրութ, Գ. Տարի, 5 Ապրիլի, 1940, թիւ 774, էջ 1:

14. Նոյնը:

«Երբ հայութիւնը այնքան քաղաքական խմաստութիւն չունի որ միջազգային այսքան փոթորկալի շրջանի մը մէջ անգամ ընդունակ չէ համերաշխ ըլլալու գէթ ինքն իր մէջ, ընդունակ չէ համազգային ճակատով գործելու, միթէ՞ կարելի է դատապարտել որեւէ հայ կուսակցութիւն, խմբակցութիւն կամ նոյնիսկ անհատ, որ իր հասկցած ձեւով պինդ աշխատի իր լաւագոյնն ընել, որպէսզի ներկայ ժամանակաշրջանի ահարկու փոթորիկներէն հայ ժողովուրդը դուրս գայ ոչ միայն ֆիզիքական նուազագոյն կորուստներով, այլեւ քաղաքական առաւելագոյն նուաճումներով:

«... Այդպիսի անջատ քայլեր երբեք թոյլատրելի եւ հնարաւոր պիտի չըլլային հարկաւ, եթէ ունենայինք համաղաղութային կամ համազգային հեղինակաւոր մարմին մը, որ բովանդակ հայութեան խորհուրդն ու կամքը ներկայացնէր:

«Ներկայ պառակտեալ ու ազգային տեսակէտով անիշխանական վիճակի մէջ ամէն խմբակցութիւն կամ անհատ նոյնքան իրաւունք ունի որքան միւսը, եւ չկայ ոյժ մը, որ կաշկանդէ ոեւէ մէկը, որ ազգին շահերուն դէմ կրնայ գործել»[15]:

Պէյրութի «Զարթօնք» օրաթերթը «Հայրենիք»էն մէջբերումներ ընելէ ետք, կը գրէր. ««Հայրենիք» վրդովում յայտնելով հանդերձ Կովկասի «փախստական կառավարութեանց» եւ հայ անհատի մը վերագրուած գործունէութեան մասին, կրկին կը շեշտէ համաղաղութային մարմնի մը գոյառման անհրաժեշտութիւնը»: Ապա իր կողմէն կ՚աւելցնէր. «Ալ. Խատիսեան յօդուածներ կը գրէ «Հայրենիք»ի մէջ «պատրաստ» գտնուելու, «կովկասեան հարեւաններու հետ լեզու գտնելու» հին նիւթերուն շուրջ, իսկ վերջերս Բարիզի մէջ «կեդրոնական մարմին» մը կամ «Ազգ. Պատուիրակութեան» նման բան մը կազմելու ճիգերն ալ, որոնց մասին կը լսենք, դատապարտուած են ձախողանքի, տրուած ըլլալով որ այժմ «Հայ Դատ»ին պայմանները չեն այն, ինչ որ էին քառորդ դար առաջ: Մեր Դատը վրացիներու եւ ազրպէյճանցիներու դատին ալ չի նմանիր, յորմեհետէ մեր ժողովուրդին մնացորդները հեռու կ՚ապրին հայ դատին կռուանէն եւ իւրաքանչիւր հայ գաղութ, ուր որ կը գտնուի, այժմ ունի պարտաւորութիւններ հանդէպ այն երկրին եւ կառավարութեանց, որոնց հովանիին տակ կ՚ապրի: Եւ տրուած ըլլալով տարբեր երկիրներու տարբեր քաղաքականութիւնները, կարելի չէ այս բոլոր երկիրներու հայութեան անունով խօսելու իրաւունք տալ ո՛եւէ անհատի, մարմնի կամ կազմակերպութեան»: Թերթը կ՚աւելցնէր. ««Հայրենիք» մեզի համամիտ պի–

15. «Հայրենիք» (օրաթերթ), Պոսթըն, 16 Մարտ, 1940 թ.ի խմբագրական:

տի ըլլար, կը կարծենք, եթէ ըսենք թէ նոյնիսկ «համագաղութային» մարմին մը ստեղծելու պարագային, այդպիսի մարմին մը ոչ մէկ հընարաւորութիւն պիտի ունենար արգիլելու որ դարձեալ «հայ քաղաքական կուսակցութիւն մը», կամ խմբակցութիւն մը եւ կամ նոյնիսկ անհատ մը արկածախնդրութեան ետեւէն վազէ, ինքնագլուխ գործելով»։ Ու ապա կ'աւելցնէ. եթէ «համազգային ճակատ» մը կազմելու պատրուակին տակ ոմանք կ'ուզեն առաջնորդել հայ ժողովուրդը «համազգային արկածախնդրութեան», այդ պարագային... այդպիսի արկածախնդրութեան մը պատասխանատուութիւնը կը մնայ նման քայլ մը առնող կազմակերպութեան կամ անհատներուն»։ Թերթը կ'եզրակացնէ թէ հայ գաղութներու անդամները իրենց քաղաքացի եղած բանակներուն պարտաւոր էին ծառայել, երբ ատոր կանչուէին, եւ թէ՝ «մեր շատ բնական եւ պարտաւորիչ մասնակցութիւնը բերելու համար ոչ Բարիզի մէջ, ոչ ալ այլուր առանձին մարմին կամ պատուիրակութիւն կազմելու պէտք չկայ»[16]։

Բարիզի մէջ խմբագրուած վերոյիշեալ նամակի ստորագիրներէն, Հ. Յ. Դաշնակցութեան ղեկավար անդամ եւ Հայաստանի Հանրապետութեան նախկին վարչապետ՝ Ալեքսանդր Խատիսեան, նամակին Գահիրէ ղրկուելէն երկու շաբաթ ետք նոր նախաձեռնութիւն մը կ'առնէր, առանց սպասելու միասնական դիմումի արդիւնքին; 1940 թ.ի Մարտի 14-ին, Ալ. Խատիսեան՝ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու նախագահ Ռուզվելթի արտակարգ ներկայացուցիչ՝ Սրթըր Ուելսի յուշագիր մը կը ներկայացնէր, որ հայ դատին պատմականը ընելէն ետք կը պահանջէր.

«ա. Պատերազմէն ետք, Հայաստան դարձեալ ճանչցուի Ազատ ու Անկախ պետութիւն մը։

«բ. Ջնջուի խորհրդային իրաւակարգը, որ բացարձակապէս անհաշտ է հայ ժողովուրդի տոհմային բարքերուն։

«գ. Հայաստանի սահմանները ընդարձակուին դէպի Թուրքիոյ հայկական նահանգները, այնպէս մը որ պարունակէ Նախագահ Ուիլսընի կողմէ Հայաստանին տրուած հողերը, ստեղծելու համար ապրելու կարողութիւն ունեցող պետութիւն մը եւ արտասահմանի 800,000 հայերը կարելիութիւն ունենան վերադառնալու իրենց երկիրը եւ հոն հաստատուելու։

«դ. Այժմէն միջոցներ ձեռք առնուին, որպէսզի Հայաստանի քաղաքային բնակչութեան կեանքը եւ ինչքերը պաշտպանուին, երբ

16. «Զարթօնք» (օրաթերթ), Պէյրութ, 6 Ապրիլի, 1940 թ.ի խմբագրական։

պատերազմը կը հասնի Կովկասի սահմանները եւ Թրքական զօրամասեր կ'արշաւեն Հայաստանի վրայ»[17]:

Ազգային պատուիրակութիւն մը կազմելու Բարլիզէն եկած առաջարկը գործնական փուլի մը չմտաւ եւ ընթացք չգտաւ: Բարլիզի նամակը կը քննուի ՌԱԿ-ի Կեդրոնական Վարչութեան 27 Ապրիլ, 1940 թ.ի նիստին[18]: Մեզի ծանօթ չէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմէ նամակին քննարկման պարագան: Քաղաքական դէպքերը զահավէժ կ'ընթանային: Անգլեւֆրանսական Պատերազմական Գերագոյն Խորհուրդը, գաղտնաբար՝ 1940 թ.ի Ապրիլի 23-ին, Կովկաս արշաւելու ծրագիրներ կը մշակէր՝ Պաքուի նաւթահորերուն տիրանալու մտադրութեամբ, պատրուակելով Գերմանօ-Սովետ դաշինքը[19]: Սակայն նոյն տարուան Յունիսի 20-ին՝ Նացի Գերմանիոյ ներխուժումին իբր հետեւանք Ֆրանսայի անձնատուութենէն ետք՝ Մարաջախտ Փեթենի գլխաւորած Վիշիի ֆրանսական իշխանութիւնները տակաւ Գերմանիոյ ի նպաստ դիրքորոշուելով, վերի ծրագիրը վերջնականօրէն կը ձախողէր:

Գալով Կովկաս արշաւելու անգլօ-ֆրանսական ծրագիրներուն, այդ մասին՝ Պատերազմական Գերագոյն Խորհուրդի նիստէն առաջ, Շուէտի արտաքին գործոց նախարարութեան կողմէ հրապարակուած «Ճերմակ Գիրք»ին մէջ՝ Շուէտի արտաքին գործոց նախարար Կիւթերի մէկ վաւերաթուղթը կ'ըսէ թէ արեւմտեան դաշնակիցներուն կողմէ Սովետ. Միութեան դէմ զինուորական գործողութիւն մը «պիտի [գործադրութեան] դրուի Պաքուի դէմ 15 Մարտէն [1940 թ.] սկըսեալ, եւ անկէ աւելի առաջ Ֆինլանտայի կողմէն»[20]: Ըստ սովետական աղբիւրներու, Սուրիոյ Ֆրանսական բանակի հրամանատար Վէյկան կը ծրագրէր օդնական զօրքերով եւ երկու հարիւր սաւառնակով ձեռք ձգել Կովկասը, եւ անկէ Ռուսիա մտնել[21]: 1939 թ.ի Սեպտեմբերի 2-ին, Սուրիա զինուորական շրջան յայտարարուած էր հոգատար պետութեան կողմէ:

---

17. Գաբրիէլ Լազեան, *Դէմքեր Հայ Ազատագրական Շարժումէն*, Գահիրէ, 1949, էջ 313-314:

18. Է. Բաբազեան, *նշ. աշխ.*, էջ 56: Ըստ Է. Բաբազեանի (նշ. աշխ., էջ 61-62) «Ազգային պատուիրակութեան» խնդիրը մէկ կողմ կը դրուի Սովետ. Միութեան՝ Արեւմտեան Դաշնակիցներուն կողքին պատերազմի մտնելով, ու Դրոյի՝ նացիներու հետ գործակցութեան հետեւանքով:

19. **«The Daily Star»**, Beirut, 10 January, 1971.

20. *Պատմութեան Կեղծարարները*, էջ զլ:

21. Նոյնը:

Պատերազմէն ետք, պետական արխիւները կը յայտնաբերէին թէ անգլօ–ֆրանսական դաշնակիցներուն կողմէ Սովետ․ Միութեան դէմ զինուորական գործողութիւններու ծրագիր մը պատրաստուած էր 1940 թ․ին, Զօր․ Կամըլէնի կողմէ, «ուր մասնաւոր նկատառումի առարկայ դարձած էր Պաքուի եւ Պաթումի ռմբակոծումը»[22]:

1940 թ․ի Մարտի 12–ին, Ֆինլանտա խաղաղութեան դաշինք մը կը ստորագրէր Սովետ․ Միութեան հետ, անկէ կրած իր պարտութենէն ետք: Մոլտավիա եւ Պուքովինա կը մտնեն սովետական գերիշխանութեան տակ, եւ այս վերջինին բանակները յիշեալ երկիրներէն ներս կը մտնեն 1940 թ․ի Յունիսի 27–ին: Գրեթէ նոյն ժամանակամիջոցին, սովետական զօրքեր կը հասնին Էսթոնիա, Լաթվիա եւ Լիթուանիա: Սովետ․ պատմագրութիւնը կը շեշտէ թէ «այսպէս է որ աւարտեցաւ Հիթլերական նախայարձակման դէմ «Արեւելեան» ճակատին կազմութիւնը Պալթիկ ծովէն մինչեւ Սեւ Ծով»[23]: 1940 թ․ի Ապրիլին գերմանացիները գրաւելէ ետք Տանիմարքան ու Նորվեկիան, Մայիսի կէսին կը ներխուժեն Հոլանտա, Պելճիքա եւ Լիւքսենպուրկ: 1940 թ․ի Մայիսի 21–ին կը հասնին Մանշ, ու դաշնակիցները կը մեկուսացնեն Ֆլանտրի մէջ: Նոյն ամսուան վերջերուն անգլիական զօրքերը յաջողած էին պարպել Տիւնքերքը, եւ Ֆրանսան ձգած առանձին: Յունիսին՝ Բարիզի անկումէն ետք, երբ Ֆրանսա անձնատուր կ'ըլլար Գերմանիոյ, անգլեւֆրանսական Կովկաս արշաւանքի ծրագիրը վերջնականապէս կը թաղուէր:

Բնական է որ Անգլիա եւ Ֆրանսա՝ Կովկասը գրաւելու իրենց ծրագրին մէջ տեղ մըն ալ վերապահած էին իրենց հետ գործակցելու տրամադիր՝ արտերկրի հակասովետ վրացի, հայ եւ այլ քաղաքական գործիչներուն:

Ռուբէն Դարբինեան՝ իր «Փշրանքներ Յուշերէս» յուշագրութեան մէջ վերոյիշեալ պարագան կը հաստատէ, երբ կը գրէ թէ 1939 թ․ին Նիւ Եորքէն՝ Ռուսիոյ նախկին վարչապետ Ա․ Քերենսքին զինք հեռախօսով իր մօտը կը հրաւիրէ: Դարբինեան կը մեկնի Քերենսքիի մօտ, ուր իրեն կը ներկայացուի մենշեւիկեան Վրաստանի պետական գործիչներէն Դումբաձէն: Քերենսքի կը յայտնէ իրենց, թէ «ֆրանսական կառավարութիւնը պաշտօնապէս հրաւիրած էր զինք՝ խորհրդակցելու համար իրեն հետ ֆրանսական եւ անգլիական զօրքերու Ռուսաստան արշաւելու, սովետական բռնապետական ռեժիմը խորտակելու, եւ անոր փոխարէն՝ ազատ ժողովրդավարական իշխանու-

22․ Նոյնը:

23․ Նոյնը, էջ 62․

թիւն մը հաստատելու համար: Նոր կառավարութիւնը Քերենսքիի գլխաւորութեամբ, պիտի հաստատուէր Պետրոգրատի մէջ, երբ անգլօ-ֆրանսական բանակը գրաւէր նախկին այդ մայրաքաղաքը, իսկ ֆրանսական հինգ հարիւր հազարնոց բանակը, որ կեդրոնացած էր Սուրիոյ մէջ նշանաւոր զօրավար Վէյկանի հրամանատարութեան տակ, պիտի մտնէր Կովկաս եւ, այնտեղէն խորտակելով ամէն դիմադրութիւն Կարմիր բանակի կողմէ, պիտի առաջանար դէպի հիւսիս՝ դիւրացնելով Քերենսքիի կառավարութեան գործը»[24]*: Ապա՝ ոգեւորուած, երեքով միասին կ'որոշեն որ երբ անգլօ-ֆրանսական բանակի հետ Քերենսքի Լենինկրատ մտնէ, իրենց հեռագրէ որպէս «Վրաստանի ու Հայաստանի, ինչպէս եւ իրեն գաղափարակից կուսակցութեանց ներկայացուցիչներ», որպէսզի անմիջապէս հոն փութան Դարբինեանն ու Դումբաձէն, օգնելու համար Ռուսաստանի նոր կառավարութիւն կազմելու գործին*[25]*:*

Դարբինեան կը յայտնէ թէ այդ ծրագիրը ձախողեցաւ, աւելցնելով. «Անգլիացիները, որոնք տրամադիր էին եղեր ֆրանսացիներու հետ միասին զօրք ղրկել դէպի հիւսիս՝ գրաւելու համար Պետրոգրատը, հրաժարեր էին իրենց այդ սկզբնական մտադրութենէն եւ, վերջապէս, Սուրիոյ մէջ հաւաքուած զօրավար Վէյկանի հինգ հարիւր հազարնոց բանակը սկսեր էր քայքայուիլ, բոլշեւիկեան ներքին պրոպագանդայի հետեւանքով: Եւ այսպէս մեր յոյսերը ջուրն ինկան»[26]*:*

Ռուբէն Դարբինեան կ'աւելցնէ նոյն յուշերուն մէջ. «Այնուհետեւ ընդհանուր *պատերազմը հետզհետէ գրաւեց մեր ամբողջ ուշադրութիւնը եւ անոր ընթացքը նոր յոյսեր առաջ բերաւ մեր մէջ այն իմաստով, որ պատերազմը պիտի վերջանար սովետական բռնապետութեան տապալումով եւ Ռուսաստանի ազգերու ազատագրութեամբ: Սակայն, այդ յոյսերն ալ ջուրն ինկան, դժբախտաբար»*[27]*:*

---

24. Ռուբէն Դարբինեան, *Փշրանքներ Յուշերէս*, «Հայրենիք» (օրաթերթ), Պոսթըն, 68-րդ տարի, 22 Նոյեմբերի, 1966, թիւ 16569, ա. էջ:

25. Նոյնը:

26. Նոյնը:

27. Քերենսքիի վերոյիշեալ առաջարկին հետ հետեւողական է սուտանահայ հասարակական գործիչ եւ Բ. Աշխարհամարտի ժամանակաշրջանին սուտանահայ գաղութին վերին Մարմնի ատենապետ՝ Սարգիս Իզմիրլեանի գրածը, թէ՝ երբ 1940 թ-ին ռուս-ֆինլանդական պատերազմի օրերուն ինք Գահիրէ կը գտնուէր, դաշնակցական իր բարեկամներէն մին իրեն յայտնած է թէ «դաշնակիցները ուզած են գիտնալ իրենց տրամադրութիւնները, թէ Ռուսիոյ հետ պատերազմի պարագային, պիտի ընծայե՞ն օգտակարութիւն, Կովկասի մէջ խռովութիւններ-եւ խափա-

Կովկասը գրաւելու անգլօ–ֆրանսական ծրագրով խանդավառ սփիւռքահայ ճակատին կը հակադրուէր Առանցքի հետապնդած ռազմավարութեամբ յուսադրուած ճակատ մը: Արդարեւ, Համաշխարհային Բ. Պատերազմի նախօրեակին՝ Միւնիխի համաձայնութեան (Սեպտեմբեր, 1938 թ.) տպաւորութեան տակ, Վահան Նաւասարդեան 1939 թ.-ին Գահիրէի մէջ կը հրատարակէր «Աշխարհի Նոր Բաժանումը» գիրքը, ուր Միւնիխի համաձայնագիրին մէջ կը տեսնէր Ռուսիոյ մեկուսացումը, եւ թէ՝ Եւրոպայի պատմութեան մէջ նոր գլուխ մը պիտի գրուէր «ոչ միայն առանց Ռուսաստանի, այլեւ Ռուսաստանի՛ դէմ»[28]: Ան կը շեշտէր այն կարծիքը թէ «Միւնիխի հետեւանքով՝ խաղաղութիւն պիտի հաստատուի բուն Եւրոպայի մէջ, եւ աշխարհի վերաբաժանում տեղի պիտի ունենայ նրա սահմաններից դուրս»[29]: Ուստի՝ մեկնելով իր հասած եզրակացութենէն կը գրէր. «Ստեղծենք Հայաստանը, թո՛ղ թէ բարեկամութեամբ սատանայի հետ ու քնարեր առասպելներ Ռուսիոյ հզօրանքի մասին. թող յանցաւոր խաղաղութիւն չբերեն մեր հողին: Դարեր առաջ ռուսական ամբոխը, հիւանդութիւնները եւ ցեխը անպարտելի ամրոցներ էին թշնամու համար, մեր դարում այս կարգի զէնքերով այլեւս կարելի չէ ճշմարիտ հսկաների հետ չափուել»[30]: Ու կ'աւելցնէր. «Ի՞նչու չէ,

---

նարարութիւններ ի գործ դնելու: Անշուշտ նոյն առաջարկը եղած է վրացիներուն եւ ազրպէյճանցիներուն: Եւ բարեկամս աւելցուց թէ իրենք ընդունած են առաջարկը՝ գրկաբաց (տես՝ Սարգիս Իգմիրլեան, *Դասումներ Մեր Հարիւրամեայ Ցեղասպանութեան Մասին (Անձնական Ցուշերուս Ընդմէջէն)*, Պէյրութ, 1962, էջ 58):

Ի. Բաբազեան եւս իր ինքնակենսագրական յուշերուն մէջ (*նշ. աշխ.*, էջ 69–70) նման հարցի մը մասին կ'արտայայտուի յայտնելով թէ Հ.Յ.Դ. — Ռ.Ա.Կ. սկզբունքային համաձայնութեան սկիզբներուն, երբ պատերազմը նոր սկսած էր եւ Գերմանօ–Սովետ դաշնագիրը տակաւին ի զօրու էր, «օտար տէրութեան պատկանող սպայ մը, որ Կեդրոնական Ասիայէն կու գար», տեսակցած է զոյգ կուսակցութեանց երկերկու ներկայացուցիչներուն հետ եւ տեղեակ պահած է թէ «կամաւորներու պէտք ունին Ռուսիոյ դէմ վնասարարական գործի համար»: Չորսը մէկ մերժած են Հայկական Հանրապետութեան «պաշտպան տէրութեան» եւ հուսկ՝ Մայր Հայրենիքին վնաս հասցնել: Սակայն Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատկան ներկայացուցիչներէն մին՝ «կապը չպէտք է խզել» ըսելով սպային ընկերակցած է:

28. Վահան Նաւասարդեան, *Աշխարհի Նոր Բաժանումը (Միւնիխի Առիթով)*, Գաhիրէ, 1939, էջ 137:

29. Նոյնը, էջ 183:

30. Նոյնը, էջ 319:

կարող է կործանուիլ նաեւ Ռուսաստանը, մանաւա՛նդ այսօրուանը···»[31]։

Գերմանօ-սովետ ոչ յարձակման դաշինքը (23 Օգոստոսի, 1939 թ·) անակնկալի կը բերէր ու պահ մը կը շշմեցնէր Մինիխի վրայ յոյս դնողները։ Սակայն Եւրոպայի կարգ մը հայ գաղութներէն ներս՝ Բ· Աշխարհամարտի սկզբնական շրջանին, եւ մանաւանդ Ֆրանսայի անկումէն ետք, երբ տակաւին ի զօրու էր գերմանօ-սովետ պայմանագիրը, եւ երբ նացիները Սովետ· Միութիւն դեռ չէին ներխուժած, Վահան Նաւասարդեանի գաղափարակից ղեկավար ընկերներէն ոմանց մօտ համակրանքի ալիք մը կար Առանցքի պետութեանց նկատմամբ։ Յունահայ ղեկավար Սարորդի այսպէս կը բացատրէր պարագան, ակնարկելով Յունաստանի հայ գաղութին· «Յունաստանի բնակչութեան մեծամասնութեան համակրանքը Առանցքի պետութեանց հետ էր։ Յոյն ժողովուրդը հիասթափուած էր իր մեծ բարեկամներու անցեալի արինոտ խաղերէն։··· Յունահայերը եւս մեծամասնաբար նոյն մտայնութիւնը ունէին։ Հայ ժողովուրդը ծով արիւն թափած էր դաշնակիցներուն հաշւոյն, եւ միշտ խաբուած էր չարաչար։ Հայրենիքին մէջ գերի եւ հայրենիքէն դուրս հայրենազուրկ եղած էր։ Այս չէ՞ր արդիւնքը։ Մինչդեռ Առանցքը հեռանկարներ կը բանար փոքր ու գերի ժողովուրդներու յոյսերուն։ Գոնէ այդպէս հասկնալու տրամադրութիւն կար»[32]։ Կը տիրապետէր՝ «անգամ մըն ալ դաշնակիցներու հակառակորդ զինակիցները փորձենք»ի գաղափարը[33]։

Ֆրանսայի անկումէն ետք՝ Վիշիի իշխանութեանց գիտակցութեամբ եւ արտօնութեամբ, Ալեքսանդր Խատիսեան[34] եւ Արշակ Ջամալեան, գուցէ եւ ուրիշներ, 1940 թ·ի ամրան Պերլին մեկնեցան,

---

31· Նոյնը, էջ 320։

32· Ըստ Սարորդիի՝ Առանցքի նկատմամբ Յունաստանի պետութեան եւ ժողովուրդին, ինչպէս նաեւ յունահայոց մեծամասնութեան դրական դիրքը յեղաշրջուեցաւ 1940 թ·ի Հոկտեմբերին, Մուսոլինիի՝ Յունաստանի դէմ առած թշնամական քայլերուն հետեւանքով (տես՝ «Հայրենիք» (ամսագիր), 1958, թիւ 1, էջ 84)։ Անկէ ետք Հ· Յ· Դաշնակցութիւնը գործակցեցաւ Յունական ԷՏԱՄ շարժումին հետ, «առեւտրական կապ» պահելով հանդերձ գերմաններուն հետ, անոնց՝ Ապրիլ, 1941 թ·ին Յունաստանը գրաւելէն ետք (նոյնը, թիւ 2, էջ 71)։

33· Սարորդի, *Յունաստանը Մեծ Պատերազմի Շրջանին*, «Հայրենիք» (ամսագիր), 1958, թիւ 1, էջ 83։

34· Աշոտ Տօնեան, *Ռուսական Բանակի Հայ Սպայի մը Յուշերը*, «Հայրենիք» (ամսագիր), 1964, թիւ 7, էջ 40։

«Հայ ռազմագերիներու հարցով» զբաղելու[35]*:*

Այսուհանդերձ, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իբր կուսակցութիւն մաս չէր կազմեր կովկասեան հակա-սովետական տարրերու խմբակցութեան[36]*, որուն սակայն կը յարէր Բարիզի Հայ Ազգայնական Միութիւնը: Այս կազմակերպութիւնը կը հրատարակէր «Ազգ» պարբերաթերթը, որուն խմբագրութիւնը վստահուած էր Վիգէն Լ. Շանթի:*

1940 *թ.ին՝ Բարիզէն Պերլին կը փոխադրուէր «Կովկասեան Նամակայ»ն, եւ հոն լոյս կը տեսնէր: Այդ շրջանին Հայտար Պամմաթ կը գրէր «Թէ ոչ մէկ կովկասեան պետութիւն առանց Հայաստանի չէր ամբողջանար եւ թէ իրենք շատ աշխատած էին հայկական հատուածներու լրիւ գործակցութիւնը ապահովելու: Դժբախտաբար [Հ. Յ.] Դաշնակցութիւնը այդ քաղաքականութեան ընկերակցիլ չէր ուզած: Բացի Արծրունիի ժամանակաւոր կապէն Բավfազի հետ, իրենց (Հ.*

---

35. Թիֆլիսի երկարամեայ նախկին քաղաքապետ եւ Հայաստանի Հանրապետութեան նախկին վարչապետներէն Ալ. Խատիսեան ծանօթ էր նացի ցեղային հարցերու մասնագէտ եւ հետագային՝ Արեւելեան Գրաւեալ Շրջաններու նախարար Ալֆրետ Ռոզենպերկի, որ Ռուսիա ծնած գերմանացի մըն էր (տես՝ Հ. Սիմոնեան, *Ափիւռքահայութիւնը Սոցիալ-Քաղաքական Պայքարի Ուղիներում*, Երեւան, 1968, էջ 419–420): Ռոզենպերկ բարեկամն էր նաեւ գերմանահպատակ դարձած վրացի գիտնական Ալեքսանդր Նիքուրածէի (David M. Lang, **A Modern History of Georgia,** London, 1962, p. 259), Այդ շրջանին արդէն սկսած էր պատրաստութիւնը Սովետ. Միութեան դէմ նացի ներխուժումին եւ Ռոզենպերկ 1941 թ.ի Մայիսի սկիզբներուն պատրաստած էր Նացի Գերմանիոյ կողմէ Սովետ. Միութենէն գրաւուելիք հողամասերու՝ ներառեալ Կովկասի նկատմամբ իր վարչական ծրագիրը (William L. Shirer, **The Rise and Fall of the Third Reich,** New York, 1960, p. 832).

36. Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու մէջ եւս ճիգ կ'ըլլար մաս չկազմելու որեւէ խմբակցութեան, որ կասկած կրնար հրաւիրել իր վրայ: Գ. Նժդեհի Հ. Յ. Դ. կուսակցութենէն վտարումէն, ու Ֆրանսայի անկումէն ետք՝ աւելի զգուշաւոր քաղաքականութիւն մը վարելով Ամերիկայի մէջ, հայ ցեղակրօն ուխտերը իրենց Ը. Պատգամաւորական ժողովին, որ կայացած էր 1940 թ.ի Յունիսի 30–Յուլիսի 3–ը, իրենց կազմակերպութիւնը կը կոչէին Հայ Երիտասարդաց Դաշնակցութիւն (տես՝ Աւօ, *Նժդեհ (Կեանքն ու Գործունէութիւնը, Նշխարհներ Վկայութիւններ)*, Պէյրութ, 1968, էջ 252), ապահովաբար Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու մէջ տակաւ զօրացող հակա-նացի հանրային կարծիքին առջեւ իրենց ցեղապաշտական նմանութիւն կրող անունը թօթափելու համար: Ս. Աղամեան կը գրէ թէ ցեղակրօն-

Յ. Դաշնակցութեան, Զ. Մ.) եւ այդ թերթին կապերը միշտ անբարեկամական եղած են... բայց դեռ կ՚ապրին Հայաստանի նեղ սահմաններուն, հակառակ որ իրենք Ալեքսանդրապոլի խաղաղութեան դաշնագիրը ստորագրողներն են։ Իրենց վերատեսչական գաղափարները կարելի չէ հաշտեցնել Արաքսու Քուռ–ին հետ, որ Կաւկազի կողմէ ընդունուած է իբր վերջնական»[37] :

«Մինչեւ հիմա [Հ. Յ] Դաշնակցութիւնը մերժած է մասնակցիլ գոյութիւն ունեցող կովկասեան կազմակերպութիւններուն։ Ժամանակները, որուն մէջ կ՚ապրինք, շատ տարբեր են անցեալէն։ Ղեկավարները պէտք է քաջութեան եւ հաստատակամութեան մարդիկ ըլլան։ Անոնք պէտք է բացէն ըսեն թէ ի՛նչ բանի համար կը կռուին, պէտք է կողմ ըլլան անոնց, որոնց հետ իրենց տեսակէտները նոյնն են, եւ որոնք կրնան իրենց օգտակար ըլլալ։ Անոնք պէտք է իրենց երազները եւ տեսիլքները լքեն եւ տեսնեն իրերը ինչպէս որ են։ Ձեռնպահ պէտք է մնան աւելորդ պահանջքներէ, բայց պէտք է հաւասարապէս հաստատ մնան գիջում մերժելու իրենց դատին անհրաժեշտ հարցերէն», կը շարունակէր Պ. Պամմաթ, ու կ՚եզրափակէր. «Ահագին գործ կայ ըլլալիք։ Ոչ մէկ հասկացողութիւն պոլշեւիկներուն հետ։ Խաղաղութիւն Թուրքիոյ եւ՛ բոլոր այլ ժողովուրդներուն հետ, որոնք Կովկասի խնդիրները կը հասկնան եւ պիտի օգնեն անոր ազգային անկախութեան պայքարին»[38] :

Ըստ եռամսեայի՝ Հայ Ազգայնականներու օրկան «Ազգ» իր անունը «Կովկաս»ի կը փոխէր, քանի շարժումը կը յարէր իրենց[39]։ «Ազգ» իրենց կը գրէր. «Մենք, օրկանը Հայ Ազգայնականներուն, ձեր

ները այս քայլը առին քանի որ իրենց հակառակորդները ամերիկեան շրջանակներու մէջ կը տարածէին թէ «նացիական ցեղապաշտութեան դաւանակից կամ գործակից» էին ամերիկահայ ցեղակրօնները եւ՝ «դժուար էր օտարներուն բացատրել եւ դիւրութեամբ ըմբռնել տալ ցեղակրօն բառին նշանակութիւնը» (տես՝ Sarkis Atamian, **The Armenian Community,** New York 1955, p. 391-392). Ցեղակրօն ուխտերը 1933–1944 թթ. ոչ միայն մասնաճիւղեր հիմնած էին ԱՄՆ–ի եւ Գանատայի մէջ, այլ եւ Պուլկարիոյ մէջ, ուր Գ. Նժդեհ գացած էր հաստատուելու 1934 թ.ին։ Պուլկարիոյ մասնաճիւղերը Սոֆիայի, Փլովտիվի, Վառնայի եւ Ռուսճուքի մէջ էին։ Մասնաճիւղեր կային նաեւ Պերլին, Երուսաղէմ եւ Կալկաթա։ Ամերիկահայ ուխտերը այդ մասնաճիւղերուն հետ կապ կը պահէին (տես՝ Աւօ, *նշ. աշխ.*, էջ 255)։

37. «The Caucasian Quarterly», Berlin, 1940, p. 85.

38. Նոյնը.

39. Նոյնը, էջ 84:

քաղաքական նպատակներուն հետ ամբողջական համաձայնութեան մէջ ենք։ Թէեւ թուական ուժով մեր կազմակերպութիւնը փոքր է, բայց կը ներկայացնէ իսկական հայը։ Մենք մեր բոլոր ուժերը եւ կարողութիւնները կը դնենք հասարակաց իտէալի՝ Կովկասի ազատագրութեան»[40]։

Այսպէս ծայրայեղ աջակողմեան հայ տարրեր կը միանային «Բավքազ»ի խմբակին, որ հետամուտ էր կովկասեան հակա–սովետ ուժերու համախմբումին ու «Կովկասի ազատագրութեան»։

1940 թ․ի Մայիսի 28–ին, Կովկասեան Համադաշնակցութեան Ուխտը կ'որդեգրուէր Բերլինի մէջ, Ֆրանսայի անձնատուութենէն հազիւ ամիս մը առաջ։ Այս ուխտը հիմնուած էր 4 Յուլիսի, 1934 թ․ին, Պրիւքսէլի մէջ ազրպէյճանցի, վրացի եւ հիւսիսային կովկասեան հակա–սովետ տարրերու կողմէ, որուն հայերը չէին մասնակցած։ Պրիւքսէլի ուխտին Զ․ յօդուածը հայերուն տեղ մը կը վերապահէր։ Այս անգամ Բերլինի ուխտին մէջ հայերը կը յիշատակուէին։

Այս ուխտին գլխաւոր տրամադրութիւնները հետեւեալներն էին․ «Հայաստանի, Ազրպէյճանի, Հիւս․ Կովկասի եւ Վրաստանի ազգային կեդրոններու ներկայացուցիչները… որոշած են որդեգրել եւ ստորագրել Կովկասեան համադաշնակցութեան ուխտը հետեւեալ սկզբունքներու համաձայն․

«1․ Կովկասեան Համադաշնակցութիւնը, երաշխաւորելով հանդերձ ազգային նկարագիրն ու ներքին գերիշխանութիւնը իւրաքանչիւր կովկասեան հանրապետութեան, պիտի վարէ արտաքին յարաբերութիւնները այս հանրապետութիւններուն անունով, որպէս բարձրագոյն հեղինակութեան միջազգային մէկ միաւորի։

«2․ Համադաշնակցութիւնը պիտի ունենայ միակ հասարակաց քաղաքական սահման մը։ Սահմանային արգելքներ, ինչպէս նաեւ այլ արգելքներ ազատ հաղորդակցութեան… պիտի ջնջուին եւ յիշեալ հանրապետութիւնները պիտի կազմեն սահմանային մէկ միութիւն եւ մէկ հողային միաւոր միջազգային տարանցիկ առեւտուրի համար։

«3․ Համադաշնակցած հանրապետութիւններու արտաքին քաղաքականութիւնը պիտի ղեկավարուի Համադաշնակցութեան համապատասխան իշխանութեան կողմէ։

«4․ Համադաշնակցութեան սահմաններու պաշտպանութիւնը պիտի վստահուի Համադաշնակցութեան բանակին, որ պիտի պարփակէ Համադաշնակցած հանրապետութիւններու բանակները միակ

40․ Նոյնը, էջ 86։

հրամանատարութեան տակ, ենթակայ Համադաշնակցութեան ուղղութիւններուն եւ հեղինակութեան։

«5. Համադաշնակցութիւնը պիտի երաշխաւորէ ազգային փոքրամասնութեանց իրաւունքները համադաշնակցած հանրապետութեան մէջ։

«6. Որեւէ վէճ... որ ուղղակի բանակցութիւններով չկարգադրուի, պէտք է պարտադիր իրաւարարութեան ենթարկուի...։

«7. Մասնագէտներու յանձնախումբ մը անմիջապէս պիտի ձեռնարկէ մշակելու նախագիծ սահմանադրութիւն մը Կովկասեան Համադաշնակցութեան համար, ի մտի պահելով վերոյիշեալ սկզբունքները։ Այս նախագիծը պիտի ծառայէ իբր աշխատանքի հիմը իւրաքանչիւր հանրապետութեան առաջին սահմանադիր ժողովին»[41]։

Այս ուխտի որդեգրման օրն իսկ Համադաշնակցութեան խորհուրդը յայտարարութիւն մը կը հրատարակէր, որուն մէջ կը պարզէր թէ իր նպատակը «Կովկասի ազատագրութիւնն էր Սովետ. Ռուսիայէն»։ Գալով Թուրքիոյ եւ Պարսկաստանի, Համադաշնակցութեան քաղաքականութիւնը պիտի հիմնուէր «անկեղծ բարեկամութեան եւ դրացիական յարաբերութիւններու» վրայ[42]։

Հակառակ «Հայ Ազգայնականներու Միութեան» մասնակցութեան Կովկասեան Համադաշնակցութեան, գերմանները միշտ կասկածով կը մօտենային հայերուն, քանի որ դէպի իրենց չէին կրցած ներգրաւել սփիւռքահայութեան մեծամասնութիւնը։ Գերմանական «Ալկեմայնէ Ցայթունկ» թերթը իր 16 Յունուարի, 1941 թ.ին մէջ կը գրէր. «Հայերը երբեք բարեկամական յարաբերութիւններ չեն ունեցած Գերմանիոյ հետ»։

Արդարեւ, սփիւռքահայ գաղութները՝ Բ. Աշխարհամարտի սկիզբին իսկ ընդհանրապէս դաշնակիցներու կողքին էին։ Փոքրաթիւ բացառութիւններ կը կազմէին անոնք, որոնք հպատակութեան (Իտալիա, Գերմանիա, Ռումանիա, եւայլն) բերումով, կամ գաղափարապէս համամիտ ըլլալով կը ծառայէին Առանցքի պետութեանց։ 1939 թ.ի Սեպտեմբերի 2-ին, Համաշխարհային Բ. Պատերազմի առաջին օրն իսկ, երբ Եւրոպայի ստուարագոյն հայ գաղութը ունեցող Ֆրանսան պատերազմի մտաւ, ֆրանսահպատակ հայ երիտասարդներ, շուրջ 15,000 հոգի, կանչուեցան ֆրանսական բանակի պարտադիր ծառա-

---

41. Charles Warren Hostler, **Turkism and the Soviets,** London, 1957, pp. 220-221.

42. Նոյնը, էջ 221։

յութեան: Ոչ ֆրանսահպատակ, բայց ֆրանսաբնակ հայերէն շատեր ալ զինուորագրուեցան կամաւորական խումբերուն:

Մարաջախտ Փեթենի ձեռքով Գերմանիոյ հետ Ֆրանսայի կնքած զինադադարէն (22 *Յունիսի*, 1940 *թ.*) *ետք, ֆրանսահայ կեանքը որոշ կաշկանդումներու կ՚ենթարկուէր:*

Այդ կաշկանդումներու շրջանին՝ 1941 *թ.ի Յունուարի* 31*-ին, Պերլինէն Բարիզ եկած հայ երիտասարդներ, որոնցմէ մէկ քանին հայերէնի բոլորովին անտեղեակ կը թուէին, այցելեցին Հ. Բ. Ը. Միութեան Նուպարեան Մատենադարանը, հետաքրքրուելով մատենադարանի՝ Հայաստանի պատմութեան եւ աշխարհագրութեան յատուկ գիրքերով: Գերմանները՝* 1941 *թ.ի Փետրուարի* 10*-ին, Պերլինի Կեսթափոյէն եկած հրահանգի մը վրայ, Մատենադարանի գիրքերը Բարիզէն փոխադրելու որոշումը հաղորդեցին Հ.Բ.Ը.Մ.ի Կեդր. Վարչութեան Ատենապետ Տոքթ. Պօղոս Քոլոլեանին: Գիրքերը Պերլին տարուեցան, թէեւ մատենադարանապետ Արամ Անտոնեան պահած էր շատ մը արժէքաւոր գիրքեր*[43]*: Կը տարուինք մտածելու թէ այդ գիրքերը պիտի ծառայէին դէպի Կովկաս եւ Հայաստան հիթլերեան արշաւին նախապատրաստական կարգ մը աշխատանքներուն*[44]*:*

---

43. Տես՝ Գրադարանապետ Արամ Անտոնեանի տեղեկագիրը՝ *Բարիզի Նուպարեան Մատենադարանի Գերման Թալանը*, «Եփրատ» (օրաթերթ), Հալէպ, 19 Յուլիսի, 1947, թիւ 2993, էջ 1:

44. Նացի Գերմանիա Սովետ. Միութիւն ներխուժեց 1941 թ.ի Յունիսի 22-ին: Կովկասը գրաւելու Գերմանիոյ փորձը չյաջողեցաւ: Վտանգը առժամաբար հեռացած էր Կովկասէն: Կովկասի համար բուն մարտերը սկսան 1942 թ.ի Յուլիսի 25-ին, եւ տեւեցին մինչեւ 1943 թ.ի Հոկտեմբերը (տես՝ Քնարիկ Գրիգորեան, *Հայ ժողովրդի Մասնակցութիւնը Կովկասի Պաշտպանութեանը* (1942 *թ. Յուլիս* — 1943 *թ. Հոկտեմբեր*), Երեւան 1971): Գերմանիոյ Արեւելեան Գրաւեալ Շրջաններու նախարար Ռոզենպերկ՝ նոյնիսկ պատրաստած էր Կովկասի համար իր ծրագիրը: Կովկաս պիտի դառնար *ռայխ քոմիսարիաթ* մը, իսկ Հայաստան՝ գլխաւոր քոմիսարիաթ (Hauptbezirke), Վրաստանէն ու Ազրպէյճանէն աւելի ցած մակարդակի վրայ (տես՝ Dallin, **German Rule in Russia,** London, 1957, p, 231) Գերմանները նոյնիսկ նշանակած էին Կովկասի գերման կառավարիչը (Առնոյ Շեկեդանցի), որ Թիֆլիս պիտի նստէր: Ան այդ հանգամանքով նոյնիսկ Թուրքիա այցելած էր (Hostler, **op. cit.**): Կովկասի ռայխսկոմիսարը մինչեւ իսկ կազմած էր իր պաշտօնատարական կազմը՝ բաղկացած 1200 միաւորէ: Նշանակուեցան նաեւ ոստիկանապետն ու զինուորական գործերու պետը: Պիտի փոխուէին քաղաքներու անունները, Երեւանի անունը (տես՝ Ա. Մնացականեան, *Միասնական Շարքերում*. Երեւան, 1975, էջ 16):

1941 Թ.ին Փրանսահայութիւնը ստեղծած էր հայ ազգային խորհուրդներ, որոնք անվերապահօրէն Թիկունք կը կանգնէին Փրանսայի ժողովուրդին: Հայեր մաս կը կազմէին Փրանսական ընդյատակեայ դիմադրական կազմակերպութիւններուն, եւ անոնց մարտական ջոկատներուն: 1941 Թ.ի գարնան ստեղծուած Հարաւային Փրանսայի պարտիզանական երեք ջոկատներու մէջ բազմաթիւ այլազգի մարտիկներու կողքին նաեւ կային հայեր[45]: Յունաստանի մէջ եւս հայեր միացան դիմադրական շարժումներուն[46]: Առանցքի ենթակայ կամ համակիր երկիրներէն ներս, յատկապէս Ռումանիոյ մէջ հակահայ գործունէութիւններ ծաւալած էին[47]: «Ալկեմայնէ Ցայթունկ» սխալած չէր, հայեր իրենց ճնշիչ մեծամասնութեամբ դէմ էին Նացի բռնատիրութեան եւ ցեղապաշտութեան:

45. Փրոֆ. Աշոտ Աբրահամեան, *Համառօտ Ուրուագիծ Հայ Գաղթավայրերի Պատմութեան*, Բ. հատ., Երեւան, 1967, էջ 408:

46. Նոյնը, էջ 110:

47. Raul Hilberg, **The Destruction of the European Jews,** Chicago, 1961, p. 489.

POLITICAL POSTURES OF THE ARMENIANS IN DIASPORA AT THE BEGINNING OF WORLD WAR II

ZAVEN MESSERLIAN

(Summary)

The German-Soviet pact of non-aggression, on the eve of World War II, caused a shock to some Armenian political parties in the Diaspora and their leaders, especially to those who had placed high hopes on the Munich Agreement of 1938. Some of them had placed hopes on Nazi Germany to attack the U.S.S.R. In such a case they eventually hoped the U.S.S.R. would be dismembered and Armenia «liberated». But after the non-aggression pact, and before the collapse of France, they shifted their hopes on an Anglo-French expedition in the Caucasus region. This did not materialize as France surrendered to Germany. In the German-occupied countries of Europe, such as France and Greece, some nationalist Armenians favoured cooperation with the occupants, hoping to reach the Caucasus and realizing their political aims with the help of the Germans. To this end The Caucasus Confederation Pact was signed in Paris on May 28, 1940. A right-wing Armenian organization joined it, while the majority of the Armenians remained faithful to the Allied cause.

Մուսա Լերան երկրորդ արտագաղթը

(ՆՈՐ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹԵՐՈՒ ԼՈՅՍԻՆ ՏԱԿ)

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ

Ա.

Պարագայական վերնագիրի մը ներքեւ զետեղուած հետագայ հատուածները կը վերցուին հայ պատմագրութեան մէջ չօգտագործուած բոլորովին նոր աղբիւրներէ։ Անոնք կու գան առաւելաբար Մուսա Լերան երկրորդ արտագաղթը կարելի դարձնող եւ անոր հետ առընչուող մարդերու գրիչէն, եւ ընդհանրապէս կը խօսին նաեւ զայն յառաջացնող, եւ ապա՝ անոր յաջորդող ժամանակաշրջաններուն մասին։

Շատ բան գրուեցաւ այս արտագաղթի մասին, բայց գրողներէն ոչ մէկը փորձեց մատչիլ առկայ պաշտօնական փաստաթուղթերուն, եւ դէպքերուն ժամանակակից եւ անոնց մէջ բաժին վերցուցած անձերու յուշագրութիւններուն եւ գործերուն՝ տալու համար նաեւ պատմութեան այն մասը, որուն վրայ կ՚արմատաւորուի այս արտագաղթը եւ ապա՝ այն միւսը, որ իր աւարտին կը հասցնէ շրջանի մը պատմութիւնը։ Արդարեւ, փաստաթուղթերով կը վխտան արխիւները Ֆրանսական, անգլիական, գերմանական, իտալական, ամերիկեան, Թրքական եւ սուրիական դիւանատուներուն, որոնցմէ բազմաթիւներ հրատարակուած են եւ կը մնան մատչելի պատմութեան ուսանողին համար, մինչդեռ, որքան որ գիտենք, տակաւին անծանօթ կը մնան Թրքականներն ու սուրիականները։

Պետական եւ պաշտօնական արխիւային նիւթերուն առընթեր եւ անոնց չափ կարեւոր են Թուղթերը Անթիլիասի կաթողիկոսութեան

ենթակայ Նպաստից Կեդրոնական Յանձնաժողովին, որոնցմէ հայ մամուլին մէջ հրատարակուած կը գտնենք լոկ քանի մը տեղեկագիր, մինչ մնացեալները ամփոփուած կը մնան Անթիլիասի Կաթողիկոսարանի պատկան թղթածրարներուն, Հ.Բ.Ը. Միութեան Կեդրոնական դրասենեակներուն եւ Լիբանանի Շրջանակային Յանձնաժողովի արխիւներուն մէջ: Նոյնքան կարեւոր են նաեւ Թուղթերը Անթիլիասի Թիւ 34/1, 34/3, եւ 106/1 Թղթածրարներուն: Սկզբնաղբիւրներու այս գրեթէ մոռցուած եւ չօգտագործուած դէզերուն մէջ իրենց արժանի տեղն ունին Թուղթերը Հ.Բ.Ը. Միութեան Լիբանանի գործիչ եւ կրթական քննիչ Միքայէլ Նաթանեանի, զորոնք անիկա կանոնաւոր կերպով եւ ի պաշտօնէ յղեց Գահիրէի Շրջանակային Պատկ. Յանձնաժողովին, Հ.Բ.Ը. Միութեան Կեդրոնական Վարչութեան փոխպատուիրակ Վահան Մալեզեանին եւ Միութեան Նիւ Եորքի Կեդրոնական Վարչութեան:

Այս բոլորէն անկախ՝ նոյնքան կարեւոր են հրատարակուած գործերն այն մարդերուն, որոնք դեր վերցուցին Ալեքսանտրէթի հարցին մէջ, եւ որուն անուրանալի մէկ մասն է եւ արդիւնքը Մուսա Տաղի հայութեան երկրորդ արտագաղթը: Այսօր երբ աւարտած է քառասնամեակը երկրորդ այս գաղթին՝ առաջին շարքի վրայ կը կենան Տոքթ. Աբտիւրրահման Մելեքը, որ նախ եղաւ վարչապետը Հաթայի Հանրապետութեան եւ ապա՝ 1938 թ.ի Յունիսի 6-էն ետքն ալ՝ կուսակալը Հաթայի Թրքական գաւառակին, եւ Րընէ Մասսիլեին, որ նախ՝ 1939 թ.ին, մասնաւոր առաքելութեամբ ղրկուեցաւ Անգարա, եւ ապա՝ Թրքական հանրապետութեան մօտ նշանակուեցաւ Ֆրանսայի դեսպան: Այս երկու մասնակիցներուն վկայութիւնները կու գան ամբողջացնելու զիրար: Տոքթ. Մելեքն իր յուշերը հրատարակեց Անգարայի մէջ 1966 թ.ին, յուշեր, որոնք կը յենուն ոչ միայն անձնական ապրումներու՝ այլ նաեւ փաստաթուղթերու վրայ, թէպէտեւ հեղինակը չ'ըսեր թէ ուրկէ՞ կը քաղէ օգտագործած իր վաւերագիրները: Ի՞նչ խօսք որ Մելեքի գործը կը ներկայացնէ հաւաքածոյ մը աղաւաղուած ճշմարտութիւններու եւ կը գծէ պատկեր մը, որ շատ է գունազարդուած Թրքական երանգներով:

Թուրք-Ֆրանսական մերձեցումի առաքելութեամբ մըն էր որ Րընէ Մասսիլեին ուղեւորուեցաւ Թուրքիա 1939 թ.ի Յունուարի 6-ին: Այդ առաքելութիւնը տեւեց մինչեւ 1940 թ.ի սկիզբները, որմէ ետք զինք տակաւին կը գտնենք դեսպանի իր պաշտօնին վրայ: Դեսպանական իր պաշտօնակալութեան շրջանին բազմաթիւ անգամներ գրեց Բարիզի Քէ Տորսէի իր մեծաւորներուն՝ ոչ միայն Թուրք-Ֆրանսական մերձեցումի փորձերուն, այլ մանաւանդ Ալեքսանտրէթի հարցին շուրջ: Դեսպանական այդ Թուղթերէն մաս մը, ընտրովի, հրատա-

բակուեցաւ Documents Diplomatique Français-ի 1938–1940 թթ. ժամանակաշրջանն ընդգրկող հատորներուն մէջ: Այս վաւերագիրները տակաւին չեն օգտագործուած հայ պատմագրութեան կողմէ: Սակայն ֆրանսացի դեսպանը պիտի սպասէր ճիշդ քառորդ դար մը՝ 1964 թ.ին լոյսին տալու համար պատմութիւնն իր դեսպանական առաքելութեան, որուն անտարակոյս անբաժան մէկ մասը պիտի ըլլար Ալեքսանտրէթի հարցին հետ հայութեան ալ իրավիճակը Հաթայ կոչուած Կիլիկիոյ այս շրջանին մէջ: Իր իսկ յայտարարութեամբ՝ գրելու համար իր յուշերը՝ ինք օգտագործած է ոչ միայն անձնական իր արխիւը, այլ նաեւ այն նիւթերը եւ սկզբնաղբիւրները, զորոնք հրատարակուած կը գտնենք անգլիական Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, գերմանական Documents on German Foreign Policy, 1918-1945, եւ իտալական I Documenti Diplomatici Italiani, 1935-1943 գործերուն համապատասխան հատորներուն մէջ, եւ առ այդ՝ ֆրանսական այս դեսպանին գործը կը վերածուի առաջին կարգի սկզբնաղբիւրի:

Մուսա Լերան հայութեան երկրորդ գաղթը եղաւ արդիւնքը մանաւանդ Թուրք–Ֆրանսական յարաբերութիւններուն, որոնք, ի՞նչ խօսք, առաջին իսկ վայրկեանէն անյարիր էին հայկական շահերուն: Դեսպան մը քիչ անգամ կարող է իրեն համար գծուած ուղիէն դուրս գալ եւ տալ այն՝ ինչ որ ինք անձնապէս կը մտածէ ու կը կարծէ թէ ճիշդ է: Մասսիլեի այդ մէկը կը կատարէ մերթ իր գիրքին մէջ, մինչ պաշտօնակալութեան շրջանին անիկա եղաւ պարտաճանաչ մարդ մը, որ լաւապէս ծառայեց Քէ Տորսէի իր տէրերուն: Այդ ծառայութիւնն էր որ, սակայն, հայն ու դարաւոր իր հայրենիքը պիտի մատնէր անասելի կացութեան մը, եւ զանոնք յանձնէր Թուրքի քմայքին՝ Թուրք–Ֆրանսական դաշնագիրով մը: Քաղաքական պաստառի վրայ դրած՝ դատապարտելի էր այդ դաշնագիրը, որ արեւմտեան պատմագրութեան մէջ կը գտնենք մանրամասնօրէն վերլուծուած, մինչ հայ պատմագրութիւնը հազիւ թէ կը յիշէ զայն:

Արեւմտեան պատմագրութեան նորագոյն արտայայտութիւններն իսկ այժմ կը դատապարտեն կատարուածը: Անոնցմէ Ճոֆրի Լըուիս կը հաստատէ թէ «Թուրքիոյ սահմաններն իրենց ներկայ ձեւը չստացան մինչեւ 23 Յուլիսի, 1939 թ., երբ թրքական բանակներն ստանձնեցին Հաթայը՝ նախին սանճագը (գաւառակը) Ալեքսանտրէթի: Օսմանեան Կայսրութեան անկումէն ետք անիկա կցուեցաւ Սուրիոյ, եւ 1921 թ.ին Թուրքերն ընդունեցան այս կացութիւնը Ֆրանսայի հետ կնքուած Անգարայի համաձայնագիրով[1*]: 1937 թ.ին Թուր-

* Ծանօթագրութիւններուն համար տես յօդուածի վերջաւորութեան (խմբ.):

քիա օգտագործեց առիթը՝ երբ Ֆրանսան փափաք յայտնեց բարեկամութիւն հաստատելու իրեն հետ[2] եւ պնդեց կցումին վրայ այս շրջանին՝ անոր բնակչութեան 40 տոկոսին Թուրք ըլլալը պատճառաբանելով[3]։ Ֆրանսան յայտարարեց թէ կ'ուզէր ինքնանկախութիւն շնորհել Ալեքսանտրէթին, սակայն Թուրքիան մնաց դժգոհ եւ կռիւն սկսաւ 1938 Թ.ի ամրան։ Յուլիսի 3-ին գոյացաւ Թուրք-Ֆրանսական համաձայնութիւն մը։ Օգոստոսին կայացան ընտրութիւնները տեղական երեսփոխանական ժողովին համար, եւ Թուրքերն ապահովեցին 40 աթոռէն՝ 22-ը։ Կռթնած այս մեծամասնութեան՝ անոնք յայտարարեցին Հաթայի Անկախ Հանրապետութիւն մը։ Գալիք պայքարի մը մէջ ուզելով ապահովել Թրքական օժանդակութիւնը՝ Ֆրանսան չհակառակեցաւ երբ առնուեցաւ անխուսափելի յաջորդ քայլը։ 1939 Թ.ի Յունիսի 29-ին՝ Հաթայի խորհրդարանը քուէարկեց Թուրքիոյ հետ միացում։

«Ֆրանսան քաղեց համբերատարութեան իր արգասիքը 1939 Թ.ի Հոկտեմբերի 19-ին, երբ Անգարայի մէջ ստորագրուեցաւ Անգլօ-Ֆրանսա-Թրքական դաշնագիրը[4]։ Անով Թուրքիա խոստացաւ Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի տալ այն բոլոր օժանդակութիւնն ու նպաստը, զորոնք ունէր իր տրամադրութեան ներքեւ՝ եւրոպական պետութեան մը յարձակումին պարագային՝ որ Միջերկրականի շրջանին մէջ կ'առաջնորդէր պատերազմի մը, եւ որուն կրնային ընդխառնուիլ Անգլիան եւ Ֆրանսան, կամ երբ անոնք ստիպուած ըլլային պատերազմի ձեռնարկելու 1939 Թ.ի Ապրիլին՝ Յունաստանի եւ Ռումանիոյ տուած ապահովութեան իրենց երաշխիքին կատարման պարագային։ Իրենց կարգին՝ Անգլիա եւ Ֆրանսա պիտի օգնէին Թուրքիոյ, իրենց կարելիութեան սահմաններուն մէջ, երբ անիկա դառնար զոհը որեւէ եւրոպական պետութեան յարձակումին, կամ ալ՝ երբ այսպիսի պատերազմի մը պարագային պատերազմի մասնակցէր Միջերկրականի շրջանին մէջ»[5]։

Րիչըրտ Ռապինսըն այս բոլորին մասին խօսելէ ետք՝ կ'եզրակացնէ. «Քեմալի հակակայսերապաշտական քաղաքականութիւնն արգելք չեղաւ որ Թուրքեր դաւադրեն Ֆրանսացիներուն հետ 1939 Թ.ին Սուրիայէն խլելու համար Հաթայը՝ Ալեքսանտրէթի գաւառակը։ Այնուամենայնիւ՝ կան փաստեր, որոնք ցոյց կու տան թէ Թուրքեր բնաւ նկատի չունէին որպէս վերջնական եւ ընդունելի Հաթայի զիջումը Սուրիոյ եւ հոգատար իշխանութեանը Ֆրանսայի[6]։ Այսուհանդերձ՝ [Հաթայի] ստանձնումը [Թուրքիոյ կողմէ] յստակօրէն հակառակ էր Լոզանի դաշնագիրին տրամադրութիւններուն։ ...Ծատ բնական է որ սուրիացիներ չարունակէին դատապարտել Ֆրանսական պարպումը սուրիական այս հողամասին, զոր որպէս հոգատար իշ-

խանութիւն՝ Ֆրանսան իրաւական իրաւունք չունէր փոխանցելու [ուրիշին]»[7]:

Անըմբռնելի մնաց արտօրանքը Ֆրանսայի՝ Ալեքսանտրէթի Սանճաքը ձեռքէ հանելու մէջ: Դէպքերու պարզ քննարկում մը ցոյց պիտի տայ որ ֆրանսական յայտարարութիւններէն անդին կային դիւանագիտական ծածուկ համաձայնութիւններ, որոնք դարբնուեցան տեղ մը՝ Անգարայի եւ Բարիզի մէջ: Բայց յստակացնելու համար այս բոլորը՝ ի չարս այլ գործերու, որոնք կը քօղազերծեն դէպքերը, անհրաժեշտ է դիմել Անգարայի մօտ Ֆրանսայի դեսպան Րընէ Մասսելիի յուշերուն, որոնց մէջ հեղինակը բազմաթիւ անգամներ կը խօսի այս բոլորին մասին: Պաշտօնական մարդու մը պաշտօնական խօսքն է որ կու գայ լոյս սփռելու Թուրք-Ֆրանսական այն յարաբերութիւններուն վրայ, որոնք տուն տուին Մուսա Լերան հայութեան երկրորդ գաղթին:

Ըստ դեսպանին՝ «այն ատեն ոչ մէկը — այս մէկն առնուազն բացարձակ կերպով հաստատուեցաւ ինծի համար — մտածեց յայտարարել թէ պէտք էր դժուարութիւններ նախատեսել՝ եթէ բանակցութիւնները հաստատէին Սանճաքի պատկանելիութիւնը անկախ Սուրիոյ մը: Ամէն պարագայի՝ մեր մասնագէտներն եղան առաջին զարմացողները երբ Ֆրանս-սուրիական դաշնագիրը խմբագրուած ըլլալով տարիէ մը ի վեր՝ 9 Հոկտեմբերին Անգարան պահանջեց ֆրանսական կառավարութենէն եզրակացութեան մը հասցնել մասնաւոր այն դրութիւնը, որ 1921 թ.ին ճանչցուեցաւ Սանճաքի մէջ, եւ զայն վերածել անկախ հողամասի, որ կապուած ըլլար Ֆրանսայի՝ Ֆրանս-Սուրիական Դաշնագիրի նմանող դաշնագիրով մը: Լէոն Պլում[8] անմիջապէս պատասխանեց Թրքական պահանջին թէ եթէ [Թուրքերը] կ՚ուզէին դնել քաղաքական հաւատարմութեան հարց մը՝ պէտք էր զայն ուղղել Ազգերու Համադաշնակցութեան եւ ոչ թէ Ֆրանսայի: Թուրքերը չուշացան հետեւելու այս յայտարարութեան: Զանազան վերիվայրումներէ ետք՝ գոյացաւ համաձայնութիւն մը 1937 թ.ի Մայիսի 4-ին, զոր Ազգերու Համադաշնակցութեան Խորհուրդը վաւերացուց երեք ամիս ետք: Ապազինուած՝ Սանճաքը օժտուեցաւ ներքին անկախութեամբ, [եւ] Ֆրանսան ու Թուրքիան երաշխաւորեցին անոր հողային ամբողջականութիւնը, եւ անոր հետ՝ Թուրք-սուրիական սահմանները: Ակամայ կերպով ինկեր էինք ծուղակին մէջ:

«Ճարպիկ կերպով օգտագործելով վատթարացումը միջազգային կացութեան՝ Թրքական դիւանագիտութիւնը յաջողեցաւ Ժընեւի մէջ մէկը միւսին ետեւէն հետզհետէ հեռացնել եզրակացութիւնները միջազգային մասնագէտներուն՝ ամէն անգամ երբ անոնք արգելք հանդիսացան Անգարայի ոտնձգութիւններուն: Պատերազմէն գըր-

գրուած եւ անշլուսի[9] *նախօրեակին՝* 1938 *Թ.ի Մարտին, արտաքին գործերու նախարարութեան դէտ՝ դիւանագէտ Ֆրանսուա տը Թեսսանը հասաւ համաձայնութեան մը Տօքթ. Րիւշտիւ Արասին*[10] *հետ «ազնիւ մարդու համաձայնութեան» սկզբունքներուն վրայ, [համաձայնութիւն մը], որ տարի մը առաջ որդեգրուած յօդուածներուն գործնականօրէն կու տար Թուրքիոյ փափաքած տարածումները: Իրականութեան մէջ՝ ընդունուեցաւ որ զանազան համայնքներու մարդահամարէն*[11] *եւ անոնց կամքին «ազատ արտայայտութենէն» պիտի յառաջանար ժողով մը, որուն կազմութիւնը պիտի տար Թուրք տարրին «յարմար» մեծամասնութիւն մը, այսինքն՝* 22 *աթոռ* 40*-ի վրայ*[12]*: Դժբախտաբար նկատի չառնուեցաւ որ* 1914 *Թ.էն առաջ սուլթաններու բիրտ իշխանութենէն փախուստ տուող հայ ժողովուրդն ընդունող Սանճագը՝ եղած էր նոյնը* 1920 *Թ.էն ի վեր քեմալական յեղափոխութեան հակադրուող Թուրքերուն համար: Իրենց ուզած համայնքին մէջ արձանագրուելու թոյլատրուած՝ հին-Թուրք տարրերն եկան ուռճացնելու շարքերը յոյն եւ հայ համայնքներուն*[13] *— այս վրէժն էր [Թուրք] գաղթականներուն...: Հակառակ Ֆրանսայի ներկայացուցիչներուն «բարեկամեցողութեան», շուտով յայտնի դարձաւ որ Թուրք ներկայացուցիչներու մեծամասնութիւն մը կազմելու համար անհրաժեշտ տոկոսը կարելի պիտի չըլլար ունենալ: Մարդիկ կը գրգռուէին. իւրաքանչիւր օր կը պատահէին նոր դէպքեր. երկուստեք կը դատապարտէին զիրար՝ իրենց յանձն առած պարտաւորութիւններուն մէջ իրենց ունեցած թերացումներուն համար. Անգարայի մէջ կը խօսէին զինուորական միջամտութեան մը մասին...: Ոչ մէկը գանգատ պիտի բանար Ժորժ Պոնէին*[14]*, որ մինչ այդ յաջորդեր էր Իվոն Տելպոյին*[15]*, որ կը փորձէր բարդութիւններէ խուսափիլ Արեւելքի մէջ*[16]*, երբ ամպերը կը կուտակուէին կեդրոնական Եւրոպայի վրայ: Հանրի Բոնսոյի*[17] *կարծիքը շատ յստակ էր — Պատուոյ խօսք էինք տուեր Մարտ ամսուան մէջ Սանճագի մէջ ստեղծելու համար Թուրք մեծամասնութիւն մը: Այս մէկը նուազագոյն չարիքն էր տեղւոյն վրայ, եւ իր ընդհանրութեան մէջ կրնար բարիք մը ծնիլ այս չարիքէն»*[18]*:*

Թէ որքա՞ն ակնկալելի էր այս բարիքը, կամ՝ թէ որքա՞ն կարելի էր բարիք մը ծնիլ իրաւականօրէն կատարուած դաւաճանութենէ մը՝ չմտահոգուեցան իշխանաւորները Քէ Տորսէի. սակայն ուրիշներ, որոնք տակաւին կը թուի թէ մնացեր էին իրենց նախկին մաքրութեան վրայ եւ կը շարունակէին հաւատալ թէ սխալ էր քաղաքականութիւնը, որուն կը հետեւէր Ֆրանսական իշխանավարութիւնը՝ չպահեցին իրենց դժգոհութիւնը կատարուածին եւ կատարուելիքին հանդէպ: Բազմաթիւ են այս ուղղութեամբ կատարուած երեսփոխա-

նական հարցաքննումները, ծերակուտական վիճաբանութիւնները, մամուլի արտայայտութիւնները եւ հրատարակութեան տրուած հատորները: Նոյնիսկ կան բարձրաձայն եւ հրապարակով արտասանուած քննադատութիւններ, ո՛չ միայն Ֆրանսացիներուն ըսուած՝ այլ նաեւ Հայերուն: Այս իրականութեան մէկ արձագանգն է որ կը գտնենք 20 Յուլիսի, 1939 Թուակիր եւ խորհրդապահական այն նամակին մէջ, զոր Հ.Բ.Ը. Միութեան Կեդրոնական Վարչութիւնը յղեց Կաթողիկոսական Ընդհանուր Փոխանորդ Պետրոս Արք. Սարաճեանին, ուր կ՚ըսուէր. «Ֆրանսացիները կը խոստովանին թէ մեծ դժբախտութիւն մըն է սխալ եւ իսկական նուաստացում մը եւ վարկաբեկում մը իրենց երկրին համար, բայց հարկադրուած են համակերպիլ: Եւ աւելի եւս զիջողութիւններ կ՚ընէին, եթէ հարկը պահանջէր...: Երեւակայեցէք որ ստորագրուած համաձայնագրին մէջ Ֆրանսացիք չեն յաջողած երկրորդական կէտերու մասին իսկ գոհացում ստանալու, ինչպէս փոքրամասնութեան երաշխաւորութիւն, եւայլն, գիտնալով հանդերձ որ Թրքական հաւաստիքները ոչ մէկ արժէք ունին...»[19]:

Դեսպանին տուած ընդհանրութիւններուն մանրամասնութիւնները հետաքրքրական են մէկէ աւելի պատճառներով: Նախ՝ անոնք կը գծեն ընթացքը դէպքերուն, յետոյ՝ կու տան դրսեւորումն ու յստակացումը անոնց, եւ հուսկ ուրեմն՝ կը գծեն մէկ պատկերը քաղաքականութեան մը, որուն զոհերը դարձան Հայերը Մուսա Լերան եւ շրջակայքին: Արդարեւ, 1921 թ.ի Հոկտեմբերի Թուրք–Ֆրանսական դաշնագիրին տուած պաշտօնական երաշխիքին հակառակ՝ յաճախակի դարձած անկարգութիւններուն մէջ, Ֆրանսական հոգատար իշխանութիւնները չկարողացան ստեղծել անհրաժեշտ խաղաղութիւնը Ալեքսանտրէթի գաւառակէն ներս, եւ առ այդ՝ ստիպուած եղան տեղի տալու Անգարայի իշխանութիւններուն պահանջներուն: 1937 թ.ի Մայիսի 29–ին վերջապէս կայացաւ համաձայնութիւն մը Ֆրանսայի եւ Թուրքիոյ միջեւ, որ ծնունդ տուաւ Ազգային Խորհուրդի մը կազմակերպումին: Այդ վերջինը որդեգրեց սահմանադրութիւն մը Ալեքսանտրէթի գաւառակին համար: Տասնըհինգ օր ետք Թրքական Խորհրդարանը ճանչցաւ ներքին անկախութիւնը Ալեքսանտրէթի գաւառակին, որ հիմա կը կոչուէր Հաթայ:

Անկախութեան կոչուած նոր երկիրը, սակայն, ունէր անուանական անկախութիւն մը միայն: Օրերու թաւալքը շուտով ի յայտ բերաւ, որ Թրքական իշխանութիւնները Հաթայի համար կը պահանջէին աւելի բան մը, քան ինչ որ ունէր անիկա: Իր կամքը կարենալ պարտադրելու համար, 1937 թ.ի Դեկտեմբեր 7–ին Թրքական կառավարութիւնը չեղեալ հռչակեց Սուրիոյ հետ ստորագրուած 30

Մայիսի, 1926 թուականի բարեկամութեան դաշնագիրը եւ սպառնաց ոյժ գործածել Հաթայի մէջ։ Ի պատասխան այս բոլորին՝ Քէ Տորսէն դիւանագիտական առաքելութիւն մը ուղարկեց Անգարա՝ Րընէ Մասսիլլիի գլխաւորութեամբ։

Յաջորդ հինգ ամիսները եղան անհասկացողութիւններու, սպառնալիքի եւ տեղատուութեան ամիսներ, մինչեւ որ Ֆրանսական իշխանութիւնները զիջեցան ամէն ինչի մէջ, եւ որոշեցին Հաթայի Հանրապետութեան Երեսփոխանական Ժողովին համար ընտրութիւններ կատարել։ Առ այդ՝ 1938 թ.ի Մայիսի 15-ին, կատարուեցաւ մարդահամար մը Ազգերու Համադաշնակցութեան ղրկած մասնաւոր պատուիրակութեան մը կողմէ, ու երբ այդ մէկը Անգարայի պահանջներուն գոհացում չտուաւ՝ պատուիրակութիւնը մեկնեցաւ Հաթայէն[20]։ Անոր յաջորդող եօթ չաբաթները նուիրուեցան սակարկութիւններու, եւ վերջապէս Ֆրանսացիներն ու Թուրքերը գոյացուցին համաձայնութիւն մը Ալեքսանտրէթի գաւառակին շուրջ, որուն համաձայն՝ անոնցմէ իւրաքանչիւրը հոն պիտի ղրկէր 2500 զինուոր՝ հսկելու համար ընտրութիւններուն, որոնք իրաւական կերպով պիտի ըլլային երկրորդը՝ առաջինին ձախողութենէն ետք[21]։ Թուրք-Ֆրանսական այս համաձայնութենէն երկու օր ետք Թուրք զինուորները մտան Ալեքսանտրէթի գաւառակը[22], իսկ այդ մէկը կը նշանակէր թէ «Ալեքսանտրէթի սանճաքին Թուրքիոյ կցումը արդէն տէ-ֆաքթօ կատարուած էր, երբ 1938 Յուլիս 5-ին Թուրք բանակը մտաւ հոն... խաղաղ յաղթանակով մը...»[23]։

Երբ Թրքական ուժերը գրաւեցին անհրաժեշտ կէտերը գաւառակէն ներս՝ Ֆրանսական իշխանութիւնները տեղի տուին։ Տասը օր ետք՝ 15 Յուլիսին[24], սկսան երկրորդ ընտրութիւնները շրջանին մէջ[25], որոնց արդիւնքը յայտնի դարձաւ միայն 1938 թ.ի Օգոստոսի 1-ին[26]։

Յաջողած էր Թրքական խաղը, եւ Անգարան անգամ մը եւս պարտադրեր էր ինքզինք Ֆրանսայի իշխանաւորներուն, որոնք զոհեցին ամէն ինչ։

Նորընտիր խորհրդարանին առաջին գործն եղաւ Ալեքսանտրէթի գաւառակը հռչակել Հաթայի Հանրապետութիւն՝ 2 Սեպտեմբերի իր նիստին ընթացքին[27], եւ այդ ձեւով Թրքական իշխանութիւնը հաստատել ուժով եւ օրինականութեամբ՝ այնքան որ, ինչպէս կը հաստատէ Ռապլինսըն՝ «հանրապետութիւնը գոյութիւն ունի լոկ ըստ ձեւի»[28]։

1938 թ.ի Սեպտեմբերի 2-էն մինչեւ 1939 թ. ինկող ժամանակահատուածը նուիրուեցաւ Հաթայի Հանրապետութեան օրինական եւ տնտեսական Թրքացումին։ Օրինագիծները յաջորդեցին իրարու եւ

պահ մը առաջ Ֆրանսական հողատարութեան ներքեւ եւ այլ ձեւի իշխանաւորութեան ենթակայ ամբողջ շրջան մը վերածուեցաւ Թրքական Հանրապետութեան մէկ գաւառակին միայն[29]։ Այս շրջափոխութեան, դիմագիծի փոփոխութեան, վարչական յեղափոխութեան մէջ ոչինչ կար անօրինական, ոչինչ կար օրէնքի դէմ. ընդհակառակը՝ ինչ որ կատարուեցաւ Հաթայի Հանրապետութեան սահմաններէն ներս՝ կատարուած եղաւ կամօքն Երեսփոխանական Ժողովին եւ «մեծամասնութեան ուժովը» անոր։ Իրականութեան մէջ՝ կարճ, իսկապէս շատ կարճ տեւեց ամբողջական Թրքացումը Երեսփոխանական Ժողովին ալ, ուր հիմա լռութեան էին դատապարտուած ոչ-Թուրք ներկայացուցիչները, իսկ մաս մըն ալ անոնցմէ՝ պարզօրէն հեռացեր էր իր գրաւած աթոռներէն[30]։

Հաթայի Հանրապետութեան Թրքացման աշխատանքներուն ետին կը կենար նախկին Թուրանական երիտասարդ-Թուրք մը՝ Տոքթ. Ապտուրրահման Մելեքը, որ անմիջական աջակցութեամբն ու օրհնութեամբը Անգարայի իշխանաւորներուն՝ կարողացաւ յառաջ տանիլ դիմափոխութիւնը Հաթային՝ այդքան որ, ալ ամբողջութեամբ Թըրքացած երեսփոխանական ժողովը պաշտօնական գիրով մը խնդրեց Անգարայի կառավարութենէն պաշտօնապէս ծանուցանել Հաթայի կցումը Թուրքիոյ Հանրապետութեան[31]։ Խնդրանքէն օր մը ետք՝ 1939 Թ.ի Ապրիլի 5-ին, Թրքական բանակը մտաւ Հաթայ[32]։

Յաջորդող եօթը շաբաթները եղան Թուրք-Ֆրանսական դիւանագիտական թղթակցութիւններու շրջան մը, որ կը բացայայտէ մէկ ճշմարտութիւն — Ֆրանսա կը շարունակէր դիւանագիտական այն ուղին, զոր ընտրեր էր 1921 Թ.էն սկսեալ, առանց իսկ յիշել ուզելու որ հանուր աշխարհի եւ մարդկութեան յայտարարուած ունէր պարտաւորութիւններ, որոնց դրժումը քաղաքական դաւաճանութենէ աւելի բան մըն էր անտարակոյս։ Ինչ որ ալ ըլլան այդ բոլորը՝ 1939 Թ.ի Յունիսի 23-ին ստորագրուեցաւ Թուրք-Ֆրանսական ոչ-յարձակողական պայմանագիրը, որով Ֆրանսա միանգամընդմիշտ կը համաձայնէր Թուրքիոյ կողմէ Հաթայի կցումին[33], սակայն խաղն իսկապէս աւարտած նկատուեցաւ միայն այն ատեն երբ շաբաթ մը ետք՝ 29 Յունիսին՝ Հաթայի Երեսփոխանական Ժողովը քուէարկեց Հաթայի Հանրապետութեան միացումը Թուրքիոյ[34]։ Միջազգային հրապարակի վրայ Ալեքսանտրէթի հարցն իր աւարտին հասաւ լոկ ստորագրութեամբ Անգլօ-Ֆրանսա-Թրքական Իրարօգնութեան Դաշնագիրին՝ Անգարայի մէջ, 19 Հոկտեմբերի, 1939 Թուականին[35]։

Միջազգային վաւերագիրներուն գծած այս պատկերին վրայ, պէտք է զետեղել Մուսա Լերան հայութեան երկրորդ գաղթին պատմութիւնը։ Շրջանի հայութեան յաջորդող դրութիւնը մեծապէս կա-

խում պիտի ունենար Համաձայնագիրներուն կեանքի կոչուելէն ետք անոնց յօդուածներուն կիրարկումէն, իսկ այդ մէկն արդէն դուռ պիտի բանար բազմաթիւ դժուարութիւններու: Երկուստեք՝ Թուրքիայէն եւ Սուրիայէն հրապարակ դրուեցան զիրար չէզոքացնող, իրարու դէմ առնող բազում պահանջներ, քաղաքական, պատմական, ցեղագրական եւ իրաւական անհամատեղելի պատճառաբանութիւններ. այդ բոլորին մէջ՝ հիմնական մնաց որոշումը հայութեան, որ Մասսիլեիի իսկ վկայութեամբ՝ «չէր ծածկեր իր որոշումը Ֆրանսայի զինուորներուն հեռանալու՝ անոնց մեկնումին առեն»[36]*: Իսկ «սահմանագծումն եղաւ աղբիւրը շատ զօրաւոր վիճաբանութիւններու՝ այն պատճառով որ Որոնդէսի հիւսիսը գտնուող Մուսա Տաղը սուրիական սահմաններէն ներս պահելու անկարելիութեան պարագային՝ առնուազն հետաքրքրուած էինք պահելու Ճեպել Աքրայի (Կասիոս լեռ) զանգուածը: Այս լեռներու լանջերուն հաստատուած էին հայ գաղութներ, որոնք Մեծ Պատերազմի ընթացքին բարձրացնելով եռագոյնը*[37]*՝ օգնութեան էին կանչեր ծովակալ Տարթիժ տիւ Ֆուրնիէն: Մեր նաւազներուն կողմէ փրկուած եւ անոնց խնամքով հեռացուած [հայերը] զինադադարին վերադրուեցին իրենց գիւղերը: Մենք իրաւունք չունէինք լքելու մեր այս հաւատարիմ բարեկամները: Այսպէս՝ Կասիոս լերան վրայ մօտաւորապէս* 8000 *էին անոնք [եւ] խմբուած՝ Քեսապ փոքր աւանին շուրջ: Սակայն նոյն զանգուածի լանջերուն վրայ կը գտնուէր Թրքական խմբաւորում մըն ալ...»*[38]*:*

Ֆրանսական դեսպանին համակարծիք կրնային ըլլալ բազմաթիւ մարդեր՝ պաշտօնական եւ ոչ պաշտօնական ճակատներէ: Առաջին հերթին ձայն բարձրացուց Միջերկրականեան Յանձնախումբը, եւ անոր հետ ծերակուտականներ՝ Կիւսթաւ Կոթըրոն, Հանրի Հէյը, Լուի Րոլենը, ազնուականներ՝ Լուի Մարենը, Հանրի Պերանժէն, զինուորականներ՝ Զօր. Պրեմոնը, Տիւֆիւէօն, եւ հրապարակագիր-պատմագիր Փոլ տիւ Վէօն, որոնց ջանքերով ստեղծուեցաւ Ֆրանսայի մէջ հանրային կարծիք մը ի նպաստ Սանճաքի պահպանումին: Անթիլիասի Կաթողիկոսարանն իր կարգին 1938 *Թ.ի Յուլիսի* 3*-ի Թուրք–Ֆրանսական համաձայնութենէն անմիջապէս ետք արդէն իսկ տարեր էր իր խնդրանքները պատկան մարմիններուն: Ըստ «Հասկ»ի տուեալներուն՝ Կաթողիկոսարանը կը խնդրէր որ «ա. Եթէ անհրաժեշտ էր Սանճաքը զոհել, գոնէ ան բաժնուէր երկու մասերու, Թուրք մեծամասնութեան շրջան եւ հայ մեծամասնութեան շրջան, կամ նուազագոյն[ը]՝ վերապահուէին Մուսա Լերան, Սուէտիոյ եւ Քեսապի զուտ հայկական շրջանները: բ. Հակառակ պարագային ապահովել Սանճաքէն գաղթել փափաքողներուն փոխադրութիւնը օրինական եւ նիւթական պայմաններով: գ. Արտօնութիւն տալ շարժուն կալուած-*

ներու փոխադրութեան եւ անշարժ կալուածներու փոխարէն վնասուց հատուցում կատարել: դ. Կարգադրել փոխադրուողներու Սուրիա եւ Լիբանան յարմար վայրեր տեղաւորման գործը: ե. Տեղաւորման այդ գործին մէջ հայեր ուրախութեամբ պիտի վերցնէին իրենց բաժինը, միշտ երախտապարտ Ֆրանսական իշխանութեանց բարձր հովանաւորութեան համար»[39]:

Թէ Ֆրանսական իշխանութիւնները ո՞ր չափով նկատի առին հայկական պահանջները՝ դրսեւորուեցան շուտով, երբ հրապարակ դրուեցաւ սահմանագծումի խնդիրը Սուրիոյ եւ Թուրքիոյ միջեւ: «Գնդապետ Գոլէն եւ Ճհատ Աշըգալընը», կը գրէ Մասիլեին իր յուշերուն մէջ՝ «որոշուած էին հսկելու համաձայնութեան գործադրութեան վրայ, որ անմիջապէս պիտի յաջորդէր փոխանակութեանը դաշնագիրին վաւերացուած օրինակներուն: Այս պաշտօնականութիւնն աւարտեցաւ 13 Յուլիսին: Սահմանին երկու կողմերէն գրգռութիւններն այնքան էին բարձրացեր որ չէին կրնար տեղի չտալ կարգ մը տեղական դէպքերու: Կարեւորն այն էր որ անոնք չխանգարէին ձեռք ձգուած քաղաքական արդիւնքը: Այն պայմանները, որոնց մէջ Մուսա Տաղի հայերը կազմակերպուեցան գաղթելու համար [Ֆրանսական] հողատարութեան ներքեւ գտնուող հողամասը՝ առանց սպասելու Ֆրանսական ուժերու պարպումին, որ որոշուած էր 23 Յուլիսին համար՝ ստեղծեցին, որքան Անտիոքի՝ նոյնքան նաեւ Անդարայի մէջ, կարգ մը գրգռութիւններ՝ չըսելու համար դառնութիւն[40]: Բայց ի վերջոյ՝ ամէն ինչ ընթացաւ առանց լուրջ պատահարի: Այս 14,000 հայերուն[41] զանգուածային գաղթը եւ վերաբնակեցումը ստեղծեցին լուրջ խնդիրներ Բարձր Կոմիսերութեան համար: Բարեբախտաբար անոնք լուծուեցան ի մեծ յուսախաբութիւն իտալական գործակալներուն»[42]:

Ֆրանսական դեսպանը կը հաւաստէ թէ պատահեցան գրգռութիւններ, որոնք հասան մինչեւ դառնութիւն: Կը խօսի տակաւին այն դժուարութիւններուն մասին, որոնք ծագեցան եւ որոնց ընդմէջէն յառաջացան Թուրք-Ֆրանսական բանակցութիւնները: Հաթայի Հանրապետութեան վարչապետ եւ ապա Հաթայի գաւառակին կուսակալ Տոքթ. Ապտուլրրահման Մելեքն իր կարգին մէկէ աւելի անգամներ կ'անդրադառնայ արինալի դէպքերու եւ պատահարներու[43], եւ, սակայն, կը փութայ փոքրացնել եւ նուազեցնել տարողութիւնը պատահարներուն, եւ այդ ձեւով դատապարտել հայերուն՝ Հաթայէն մեկնելու որոշումը, առանց ալ յիշել ուզելու որ հետագային, հայերուն հետ մեկնեցան արաբներ, յոյներ եւ ասորիներ նաեւ: Ըստ իրեն՝ շատ աշխատեցաւ որ կարենար համոզել հայերը որ հրաժարէին մեկնելու գաղափարէն եւ մնային իրենց տուն ու կայքին մէջ[44], ապ-

բելու Թուրքերուն դրացնութեամբ, առանց ըսելու, սակայն, թէ ո՞վ պիտի զսպէր Թուրքը, որ մէկէ աւելի անգամներ տուեր էր փաստը իր ընելիքներուն, եւ զորոնք հիմա կը փորձէր կրկին, թող որ նոյնքան դատապարտելի արարքներու եւս կը կենար Անգարան, եւ այդ մէկը՝ շատ երկար ատենէ ի վեր: Ապտուրրահման Մելէքն ինքն իսկ երկարօրէն կը խօսի իր յուշերուն մէջ այն աշխատանքներուն մասին, զորոնք կատարեց եւ յառաջ տարաւ մէկ կողմէ Հաթայի Թըրքութեան մէջ եւ միւս կողմէ՝ Թրքական Հանրապետութեան կեդրոնական կառավարութեան մօտ, առանց մոռացութեան տալու թէ Անգարան, Մուսթաֆա Քեմալն ու անոր շրջապատն ամբողջ եւ քեմալին յաջորդները կը խոստանային «փրկել» Սանճագը «թշնամի»ներէն, եւ նոյնիսկ ձեռնամուխ ըլլալ զինուորական գործողութիւններու[45]: Ամէն ինչ յիշող այս մարդը, սակայն, կամաւոր կերպով կը մոռնայ որ Աթաթիւրք նոյնիսկ սպառնաց սկսիլ զինուորական գործողութիւններու՝ ի խնդիր Ալեքսանտրէթի գաւառակին ամբողջական թրքացումին: Արդարեւ՝ հայ մը չէ, եւ ոչ սուրիացի արաբ մը ան որ կը գրէ թէ 1937 թ.ի Յունուար 7-ին «Աթաթիւրք կը ձգէ Անգարան՝ ստանձնելու համար հրամանատարութիւնն այն զօրքերուն, որոնք կը կուտակուէին սուրիական սահմանին վրայ եւ կը սպառնան Ալեքսանտրէթին»[46]:

Հայերը որոշեցին լքել ամէն ինչ ու մեկնիլ Ալեքսանտրէթէն, քան թէ կրկին ապրիլ Թուրք իշխանաւորութեան մը ներքեւ: Փորձառութիւնը շատ բան սորվեցուցեր էր հայոց, մինչ առկայ բոլոր փաստերը կեղծելով Մելէք կը գրէ պարզօրէն թէ «Գըրըգխանի եւ Պելենի մէջ քանի մը գինովի կատարած անկարգութիւնը մեծցնելով՝ հայերը յայտնեցին թէ կ՚ուզէին մեկնիլ Հաթայէն: Կիպրոս մեկնելու համար անցագիր ստացած հայ երեսփոխան մը՝ [մեկնելէն ետք] անկէ զրկած իր մէկ նամակով յայտնեց թէ կը հրաժարէր Հաթայի երեսփոխանութենէն եւ որոշեր էր հաստատուիլ Կիպրոս: Քեսապի աւանին մէջ քանի մը հայերու ոստիկան-զինուորներու կողմէ ծեծուելուն, պետական խորհրդականի մը կողմէ Պանդուկ Թուրիզմի մէջ քրիստոնեայ (ըսէ՝ հայ — Լ. Վ.) սպասեակի մը գանակոծուելուն պարագաները եւ նոյնանման կարգ մը այլ դէպքեր մեծցուելով՝ անոնց տրուեցաւ քաղաքական բնոյթ:

«Զինուորականներու կատարած բրտութիւններուն հանդէպ ոչ-Թուրք ժողովուրդին մօտ կը շարունակուէր անվստահութիւնը: Հայ երեսփոխան մը գաղտնօրէն յայտնեց ինծի թէ այս կացութիւնն ստեղծուած էր օտարներուն կողմէ: Այդ օրերուն՝ ալճերիացի զինուորներ ապաստանած էին Թրքական գունդին մօտ: Երբ ապաստանեալներու վերադարձին համար իմ միջնորդութեանս դիմած Գո-

լէին հետ կը խօսէինք բարեկամներու միջեւ անվայել արարքներ չպատահելու անհրաժեշտութեանը մասին, իր ուշադրութիւնը հրաւիրեցի վերջին օրերուն հայերու մօտ [յառաջացած] մտավախութեան վատ քարոզչութենէ մը ծնունդ առած ըլլալուն վրայ՝ անիկա ըսաւ.

«— Այո, ինծի ալ եկան եւ յայտնեցին թէ կ'ուզէին մեկնիլ, որովհետեւ ենթարկուեր էին կարգ մը նեղութիւններու եւ ճնշումներու, ես ալ վստահեցուցի զիրենք, թէ՝ մի աճապարէք, երբ որ մենք մեկնինք ասկէ՝ ձեզ ալ կը տանինք միասին»[47]:

Խեղճ յուշագրող մըն է Մելեք: Հետաքրքրական է որ հայ երեսփոխանները իրեն հետ կը խօսին կամ նամակով եւ կամ գաղտնօրէն, եւ ինք՝ խնայելով անոնց՝ կու տայ ոչ անունն անոնց եւ ոչ ալ բովանդակութիւնը Կիպրոսէն ստացուած նամակին: Միւս կողմէն՝ չ'ուզեր իսկ գիտնալ թէ ոչ մէկ ատեն եւ ոչ մէկ ժողովուրդ, կամովին պիտի հեռանար հայրենի իր հողէն քանի մը հոգիի խոշտանգումին կամ նոյնիսկ սպանութեան պատճառով:

Բայց Ալեքսանտրէթի հայութիւնը, մօտիկ անցեալին մէջ իր տեսածներուն կրկնութենէն սարսափած, նախընտրեց անցնիլ սահմանէն անդին, հասնելու համար ապնջականութեանը օտար ափերուն: Լքեց ու հեռացաւ ամէն ինչէ, եւ աճապարեց դուրս գալու իր տունէն՝ ֆրանսական զօրքին ելքի օր որոշուած Յուլիսի 23-էն առաջ եւ ոչ թէ ետքը՝ ինչպէս կը տրամադրէր Թուրք-Ֆրանսական համաձայնութիւնը: Այս առիթով՝ 1939 թ.ի Յուլիսի 20-ին Բարիզի մէջ Օգնութեան Կեդրոնական Արտակարգ Յանձնաժողովը իր առաջին յայտարարութեամբ եւ Հ.Բ.Ը. Միութեան Պատուոյ նախագահ Աւաքել Փաշա Նուպարի ստորագրութեամբ յայտարարեց թէ «Ալեքսանտրէթի Սանճագէն հազարաւոր հայեր խուճապահար կը պատրաստուին մեկնիլ դէպի Սուրիա եւ Լիբանան, երթալ միանալու համար օրեր առաջ զիրենք կանխող գաղթականներուն...: Դժբախտաբար ոչ ոք պիտի կրնայ այլեւս արգիլել այդ արտագաղթը, որ հոգեխռով տագնապի մը տխուր հետեւանքն է. որովհետեւ ոչ ոք պիտի համարձակէր երաշխաւորել տրուած հաւաստիքներուն իրականացումը, ներկայ աննպաստ պայմաններու մէջ...[48]: Եւ սակայն... աղիտահար այդ բազմահազար ժողովուրդին անդիմադրելի գաղթը մտալլկիչ հարցեր կը դնէ արտասահմանի հայութեան առջեւ»[49]:

Բ.

Տակաւին չգրուեցաւ պատմութիւնը այս երկրորդ գաղթին, իսկ արխիւային նիւթերը, փաստաթուղթերը եւ այլ սկզբնաղբիւրներ կը մնան անշարժ դարակներէն ներս եւ պահարաններուն մէջ մեծ ու

փոքր զանազան հաստատութիւններու։ Այդ բոլորին մէջ ինքնուրոյն տեղ եւ արժէք ունին թուղթերը Միքայէլ Նաթանեանին, զորոնք հոս կը հրատարակենք բարեհաճ արտօնութեամբը Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան Լիբանանի Շրջանակային Յանձնաժողովին, որուն արխիւներէն է որ կը վերցնենք զանոնք։

Նաթանեանի նամակներէն վերցուած այս հատուածները կը տրուին ժամանակագրական կարգով՝ ինչպէս որ անոնք տրուած են անոր թուղթերէն կազմուած ձեռագիր մատեաններուն մէջ։ Իւրաքանչիւր հատուածի սկիզբը կը տրուին անհրաժեշտ ծանօթութիւնները, եւ աւարտին՝ Ձեռագիր Մատեանի (Ձեռ. Մատ.) թիւն ու էջը՝ քառակուսի փակագիծերու մէջ. քառակուսի փակագիծերու մէջ կը տրուին նաեւ մեր կողմէ կատարուած յաւելումներն ու ամբողջացումները։ Հատուածներուն սկիզբը տրուած թիւերը կը պատկանին Նաթանեանի նամակներուն բաղկացուցիչ պարբերութիւններուն, ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս որ անոր կը պատկանին անոնց մէջ գտնուող ընդգծումները։ Նամակները գրուած են Պէյրութէն։

Հոս տալով այս նամակները՝ կը կարծենք օգնած ըլլալ յստակացումին եւ ամբողջացումին Մուսա Լերան ժողովուրդի երկրորդ գաղթին։

Ստորեւ՝ Նաթանեանի թուղթերը.

1.

[19 Յուլիսի, 1939 թ. նամակ՝ թիւ 5645–957. յղուած Գահիրէ՝ Եգիպտոսի Շրջանային Պատկ. Յանձնաժողովի ատենապետին]

1. Սանճաքի հայոց պարպումը կը յառաջանայ։ Թերթերէն կը տեղեկանաք։ Հարցը անոնց տեղափոխութենէն ետք տեղաւորումն է։ Այս պարագային՝ Ֆրանսական իշխանութիւնները ո՞րքան առաջ պիտի երթան։ Չենք գիտեր։ Հոս Ազգ[ային] Միութիւն կոչուած մարմինը ոչ մէկ ձեռնարկ ըրած է դրամ ձեռք բերելու, բաւականանալով դիմումներ ընել Ֆր[անսական] Իշխանութեանց եւ հեռագիր տալու Բարեգործականին, մինչ շատ դիւրին էր դէթ ներքին, այս երկրին մէջ, հանգանակութիւն մը ձեռնարկել օգտուելով ժողովուրդին հոգեբանական տրամադրութենէն, դէթ 10–20,000 սուր[իական ոսկի] մը հաւաքելու համար։ Անդին կաթոլիկները գործի վրայ են առիթը օգտագործելու։

... Ըստ իս՝ Միութեան տրամադրելի դրամը միմիայն տեղաւորումի — տուն եւ հող — յատկացուելու է, երբ այլեւս գաղթը վերջանայ եւ ճշդուի իշխանութեանց դիրքը տեղաւորումի հարցին մէջ։

[Ձեռ. Մատ., հտ. 13, էջ 301]

2.

[22 Յուլիսի, 1939 թ. նամակ՝ թիւ 5649, յղուած Փարիզ՝ Վահան Մալեզեանին, Վարիչ-Պատուիրակ Հ.Բ.Ը. Միութեան Կեդրոնական Պատկ. Վարչութեան]

1. ... *Սանճագի տեղափոխութիւնը կրնայ վերջացած նկատուիլ, բայց եղածը չի դադրիր ըլլալէ կատարեալ աղէտ մը, իրեն յարակից եւ հետեւանք ամէն դժուարութիւններով, թշուառութիւններով, հիւանդութիւններով, եւն. եւն.: Ֆրանս[ական] Իշխանութիւնները եկողներէն չափահաս անձ գլուխ քսանհինգ սուր. [ոսկի] եւ փոքրերէն անձ գլուխ տասը սուր. [ոսկի] տալ որոշած է: Այս գումարը ուզած տեղերնին երթալու եւ քանի մը օրերու ծախք կրնայ ըլլալ: Միւս կողմէ, կ'ըսուի թէ կառ[ավարութիւնը] 10,000 տէօնիւմ*[50] *հող պիտի տրամադրէ երկրագործական կեանքին կապուիլ ուզողներուն: Ճի՞շդ է եւ ո՞ւր, չեմ գիտեր. մինչ այն՝ եկողներուն անկարները պիտի ունենան օգնութիւն ապրելու համար: Մեր Մասնաժողովն*[51] *ալ իր շրջանակին մէջ հանգանակութիւն մը պիտի ընէ եւ արդիւնքը անմիջական օգնութեան համար պիտի տրամադրէ Ազգ[ային] Միութիւն կոչուած մարմնին: Սակայն Ձեր տեղաւորումի ֆօնտերը, ըստ իս, առօրեայ օգնութեան այդ գումարներէն աւելի պէտք է [որ] գործածուին հողի եւ բնակարանի, առաւելապէս երկրագործական շրջաններու մէջ, լռիկ մնջիկ. առանց, առ այժմ, մեծ աղմուկի ատոր հետեւելու է եւ հողը գնուելու է, մինչեւ որ կացութիւնը ճշդուի:*

[Ձեռ. Մատ., հտ.13, էջ 305]

3.

[22 Յուլիսի, 1939 թ. նամակ՝ թիւ 5651–959. յղուած Գահիրէ՝ Հ.Բ.Ը. Միութեան Կեդրոնական Պատկ. Յանձնաժողովի ատենապետին]

Սանճագի հայոց տեղափոխութիւնը դէպ Քեսապ, Լաթաքիա եւ Հալէպ ծովով եւ ցամաքէն գրեթէ աւարտած է՝ *ձեռամբ Ֆրանսական Իշխանութեանց: Ֆր[անսական] Իշխանութիւնք մեծերուն 25 եւ փոքրերուն 10 սուր. [ոսկի] կու տան եւ պիտի տան իրենց ուզած կամ [իրենց համար] սահմանուած վայրերը երթալու համար: Ըսուեցաւ թէ Կառ[ավարութիւն]ը Լիբանանի կամ Լաթաքիոյ շրջաններուն մէջ մօտ 10,000 (?) տէօնիւմ հող պիտի տրամադրէ երկրագործական ձեռնարկին կապուիլ ուզողներուն: Իրողութիւնը կ'անգիտանամ: Նման աղէտ մը բնական է թէ իրեն հետ բերէ թշուառութիւն, հիւանդութիւն եւ ուրիշ դժուարութիւններ: Սուրիոյ դէպքերը հոգալու*

հարցը ստիպողական կ'ըլլայ։ Ազգ[ային] Միութիւն կոչուած մարմինը այժմ միայն խելքի եկաւ հանգանակութիւն... սկսելու, մինչ, ցարդ բաւականացած էր «սրտայոյզ» կոչեր միայն ուղղելով։ Կրնար քանի մը հազար սուր. [ոսկի] հաւաքել օրուան կարիքներուն յատկացնելու։ Բայց ամենաստուար մեծամասնութեամբ տարբեր հոսանքէն եղող այդ մարմինը գործը ուրիշներէ կ'սպասէ, հռչակը եւ անունը իրեն պահելու համար։ Իմացածովս՝ տեղւոյն Մասնաժողովն եւս իր շրջանակին մէջ հանգանակութիւն պիտի ընէ, արդիւնքը օրուան կարիքներուն յատկացնելու համար՝ Ազգ[ային] Միութեան յանձնելու։ Փարիզի Կեդրոնը[52] 500 ստ[երլին] ղրկեց, նոյն նպատակով, Սարաճեան Ա[րքազան]ին[53]. իսկ Ամերիկայի «Ցորենի Յանձն[ախումբին]» եւս[54] նոր չորս հազար տոլար։ Տեղդ ալ կը թուի թէ՝ այս մտքով բաներ մը պիտի ըլլան ըստ «Արեւ»ի։

Ասոնք ամէնք[ը] լաւ են օրուան կարօտութիւնները մեղմելու համար. կը մնայ էականը — տեղաւորումը։ Անգամ [մը] որ կառ[ավարութեան] դիրքը այդ մասին ճշդուի, ըստ իս, յամենալու չէ Ձեր վերապահած տեղաւորումի ֆոնտը մէջտեղ հանել[ով] հող գնելու եւ տուն շինելու[55]։ Արդէն շահագէտներ գործի վրայ են, աժան հող գնելով սուղ ծախելու համար. նոյնիսկ մարդորսներ...[56]։ Բարեգործ[ական]ը եւս լռիկ մնջիկ յարմար վայրերը Պեքաա (Զահլէ–Շթորա–Րայաք) եւ Տրիպոլիս–Հոմս ճամբուն երկայնքը (Հար[աւային Լի-բ[անան]) հողեր գնելու պէտք չէ [որ] յամենայ։ Գաղթը լմնցաւ. կը մնայ եկողները երեսի վրայ չթողուլ։

[Ձեռ. Մատ., հտ. 13, էջ 309]

4.

[27 Յուլիսի, 1939 թ., նամակ՝ թիւ 5666–963. յղուած Գահիրէ՝ Հ.Բ.Ը. Միութեան Կեդրոնական Պատկ. Յանձնաժողովի ատենապետին]

3. Այժմ որ Սանճագի պարպումը լրացած է առանց խուճապի[57] եւ նիւթական ու բարոյական աջակցութեամբը Ֆրանս[ական] իշխանութեանց, որոնք իւրաքանչիւր չափահաս անձ գլուխ քսանհինգ, եւ փոքրերուն տասը սուր. ոսկի տուին եւ կու տան[58], եւ, երբ զանազան մարմիններ լծուած են օգնութեան եւ հանգանակութեան գործին, ժամանակ է որ Միութիւնը այլեւս խորհի իր ընելիքը տեղաւորումի հարցին մէջ. փնտռելով եւ անշշուկ գտնելով հողեր երկրագործին եւ տունի, զոր առած գինովը (երբ շահախնդիրներ սկսած են քանի մը պատիկ անգամովը ծախել) տրամադրէ պէտք ունեցողներուն (գինը հետզհետէ եւ որոշ պայմանաժամի մը մէջ վճարելով սեփականատէր ըլլալու համար)։ Րայաք–Շթորա շրջանը շահագէտներու պատճառաւ

հողերը սուղ պիտի ըլլան։ Յարմարը Տրիպոլիս–Հոմս երկաթուղաց մէջտեղերն են։

[Ձեռ. Մատ., հտ. 13, էջ 325]

5.

[28 Յուլիսի, 1939 թ., նամակ՝ թիւ 5669. յղուած Փարիզ՝ Վահան Մալեզեանին, վարիչ պատուիրակ Հ.Բ.Ը. Միութեան Կեդրոնական Պատկ. Վարչութեան]

1. *Սանճաքի գաղթը վերջացաւ։ Ինչ [որ] ալ ըլլան պայմանները, բնականաբար, եղածը չ[ի] դադրիր ըլլալէ ազգային աղէտ մը՝ աղէտի մը յարակից ամէն դժուարութիւններով եւ դժբախտութիւններով։ Մինչ երկրորդական է միայն հաստատել թէ՝ գաղթը կատարուեցաւ առանց խուճապի, շնորհիւ Ֆրանս[ական] Իշխանութեանց ձեռք առած բարոյական եւ նիւթական բարեացակամ աջակցութիւններուն։ Սանճաքէն դէպի Սուրիա ելքը, ծովու թէ ցամաքի ճամբով, կատարուեցաւ Ֆրանս[ական] կառավարութեան միջոցաւ։ Փոխադրութենէն զատ Ֆրանսացիները իւրաքանչիւր չափահաս գաղթականի քանհինգ եւ անչափահասին՝ տասը սուր. ոսկի վճարեց[ին] եւ կը վճարե[ն]։ Ինչ որ զգալի աջակցութիւն մըն է։ Լաթաքիա, այլազան տեղերու եւ Հալէպի գաղթականներէն եկողները ազատ են [իրենց ուզած] տեղը երթալու եւ արդէն բաւական մըն ալ, Լաթաքիոյ շրջանը հասածները, Պէյրութ եկած են։*

Ազգ[ային] Միութիւնը հանգանակութեան ձեռնարկած է։ Գլխ[աւոր] անպատեհութիւնը այդ մարմնոյն մեծամասնութեան չեշտուած հատուածականութիւնն է։ Մեծ դժգոհութիւններ կան Սարաճեան Ս[րբազան]ի դէմ, որ «Ցորենի Հան[գանակութիւն]ը եւ Բարեգ[ործական]ի դրամը այդ մարմնոյն չի տրամադրեր. ուրիշներու դրամովը իրենց փառք եւ գործունէութիւն հիւսելու համար։ Ատոր համար էր որ գրեցի Ձեզի՝ խնդրելով որ, նոյնիսկ Սարաճեան Ս[րբազան]ի հովանաւորութեամբ գործածուելի գումարները տրամադրուին Մասնաժողովին խողովակովը *եւ պահպանուի[ն] Միութեան անունը եւ ազատութիւնը։ Խնդիրը կը մնայ եկողներէն անոնք որոնք սեփական միջոցներով անկարող են տեղաւորուիլ, տեղաւորել հողով եւ տունով։ Չեմ գիտեր եւ չեմ ալ յուսար որ իշխանութիւնները*[59] *այդ մտքով շատ բան ընեն՝ թէեւ անիկա պատճառ մը չէ որ այդ մտքով մենք եւս ստիպողական դիմումներ չըլլան*[60]*։ Հետեւաբար ժամանակը հասած է որ Միութիւնը տեղաւորումի իր պահեստի գումարներով զբաղի հողեր ձեռք ձգելու։ Գաղթականները դէշ աղէկ կ'ապրին, չի կրցան խնայողութիւննին, ինչքերնին եւ անասուննին միասին բե–*

րել[61]: Ատոր համար, առ այժմ, մտահոգուելու չէ: Խորհելու է վաղը: Արդէն յարմար վայրերու հողերը — Ճթորա–Բայադ — շահադէտութեանց պարապայ են, աժան գնելով քանի մը պատիկ աւել ծախելու համար: Աւելի [328/329] նպաստաւոր վայրեր առնուելու է: Օր[ինակ]՝ Տրիպոլիս–Հոմսի ճամբուն վրայ, առանց աղմուկի, Միութիւնն ալ ձրի տալու չէ· բայց տալու է առանց շահի, որպէսզի որոշ պայմանաժամէն ետք պարտքերնին տալով ստացածնուն տէր ըլլան:

[Ձեռ· Մատ·, հտ· 13, էջ 328–329]

6·

[30 Յուլիսի, 1939 թ·, նամակ՝ թիւ 5676–966· յղուած Գահիրէ՝ Հ·Բ·Ը· Միութեան Կեդրոնական Պատկ· Յանձնաժողովի ատենապետին]

Սանճագի գաղթը աւարտած է: Եկողները հետզհետէ կը ցրուին եւ կամ կը խմբուին Պէյրութ եւ Լիբանան: Գաղթը կատարուեցաւ Ֆր[անսական] իշխանութեանց ձեռքով՝ բաղդատաբար հանգիստ: Գաղթողները կրցան հետերնին բերել գոյքերնին, դրամնին եւ [իրենց] կենդանիները: Անոնք որոնք տեսած [չ]են Մեծ–Պատերազմի բռնագաղթը՝ կողոպուտ[ով] եւ ջարդով, անոնք որոնք մոռցած են Կիլիկիոյ գաղթին խուճապը՝ չեն կրնար որոշ գաղափար մը ունենալ այժմ եղածին վրայ:

Ֆրանս[ական] Իշխանութիւնները անձ գլուխ՝ չափահասներուն 25 եւ փոքրերուն 10–ական սուր· [ոսկի] տալով ազատ կը թողուն որ ուզած տեղերնին երթան եւ [իրենց] ուզած գործը եւ արհեստը ի գործ դնեն· իսկ Ճեպել–Մուսացիներուն համար, որոնք սեփական տուն եւ հողերը լքեցին (սխալ էր տուները եւն· այրած ըլլալու լուրը) կը հաստատեն թէ Ֆրանսացիները անոնց պիտի ճարեն նաեւ հող (հաւանօրէն տուածնին հաշուարկելով Թուրքերուն հետ անոնց, այսինքն Ճեպել–Մուսացիներուն ձգած հող, տուն եւ պարտէզներուն արժէքին դէմ): Փարիզէն հաղորդուեցաւ թէ Ֆր[անսական] Իշխանութիւնները գաղթողներուն օգնութեան եւ տեղաւորումին համար որոշած են տալ տասը միլիոն Ֆրանք, ինչ որ, եթէ հաստատուի եւ արդարօրէն գործադրուի, կարեւոր աջակցութիւն մըն է:

Ազգ[ային] Միութիւնը, առաւելապէս, եթէ ոչ ամբողջութեամբ, կազմուած է ծանօթ հոսանքէն եւ Օգն[ութեան] Խաչի ղեկավարութեամբ եւ իրենց անունով կ'ընեն բաշխումը: Սարաճեան Ս[րբազան]ը շատ կը խծբծուի Ազգ[ային] Միութեան այդ մասին որ Բարեգ[ործական]ի եւ «Ցորեն»ի Հան[գանակութեան] գումարները չի տրամադրեր իրեն, իր ձեռքով գործադրուելու համար: Լաւագոյն է որ Միութեան դրամները, եթէ նոյնիսկ անոնք պիտի գործածուին

Անթիլիասի կամ յարանուան[ութիւններու] պետերու մասնակցութեամբ, դրկուին Միութեան մասնաժողովին խողովակովը, պահելու համար գործին անկախութիւնը եւ Միութեան վարկը, զոր կը ճգնին անգիտանալ: Այդ նպատակով շատ ճիշդ է Փարիզի մօտ Ձեր միջամտութիւնը: Անօթի չկայ առ այժմ եւ ոչ ալ այդքան խեղճութիւն: Ատոնք կրնան ըլլալ յառաջիկային, երբ դրամը հատնի եւ ձմեռը մօտենայ: Խորհուելու է, լռիկ մնջիկ, տեղաւորումի հարցին՝ գնելով հող, որ շահադէտներու նիւթ դարձած է, մանաւանդ Բայադ-Ծծորա շրջանը:

... Ազգ[ային] Միութիւնը սխալած է Սարաճեան Ա[րբազան]ը ղրկել Փարիզ որ Միութեան ֆոնտերը այդ մարմնոյն յանձնուին: Մեր նախազգուշացումը տեղին է: Ուզեցին նպատակնուն հասնիլ Ազգ[ային] Միութեան մէջ շահելով նաեւ Մասնաժողովէն մէկը, սակայն մերժուեցան եւ խնդիրը Ձեր նկատառումին ներկայացուեցաւ:

[Ձեռ. Մատ., հտ. 13, էջ 336]

7.

[1 Օգոստոսի, 1939 թ., նամակ՝ 5687–971. յղուած Գահիրէ՝ Հ.Բ.Ը. Միութեան Կեդրոնական Պատկ. Յանձնաժողովի ատենապետին]

2. Կարելի է իմացած էք [որ] Տ[էր] Մալեզեան Սարաճեան Ա[րբազան]ին հեռագրեց թէ Ֆր[անսական] Կառավարութիւնը Սանճաքի Հայոց Օգն[ութեան] եւ տեղաւորումի համար տրամադրած է տասը միլիոն ֆրանք: Հոս կ'ըսուի արդէն թէ Ֆր[անսական] Իշխանութիւնները հետամուտ են յարմար հողեր ձեռք բերելու, գաղթականները Լիբանան տեղաւորելու համար: Հետզհետէ այս կողմերը կը լեցուին եւ տեղաւորումը Լիբանանի մէջ պիտի ըլլայ:

Ֆրանսական Իշխանութիւնները իրենց կարելի աջակցութիւնը կու տան: Այժմ տագնապ չկայ շատ, կրնայ սակայն ծագիլ երբ օրերը պաղին եւ անձրեւային շրջանը սկսի:

Վաղը «Յորենի Յանձն[ախումբ]»ը մեր գրասենեակին մէջ Սարաճեան Ա[րբազան]ի նախագահութեան տակ ժողով ունի: Կ'իմանամ թէ հրահանգ ստացուած է այդ Յանձնախումբը միացած տեսնել Բարեգ[ործական]ին հետ եւ միասին կատարել տեղաւորումին գործը: Իր Փարիզ ղրկած տեղեկագիրին մէկ օրինակը կը կարդանք «Զարթօնք»ի 1 Օգ[ոստոս] թիւին մէջ:

[Ձեռ. Մատ., հտ. 13, էջ 349]

8.

[3 Օգոստոսի, 1939 թ., նամակ՝ թիւ 5695. յղուած Փարիզ՝ Վահան

Մալեզեանին, վարիչ–պատուիրակ Հ․Բ․Ը․ Միութեան Կեդրոնական Պատկ․ Վարչութեան]

1․ *…Ներկայիս Սանճաքէն եկողները Լիբանան հաստատելու ջանք կ՚ընեն։ Եթէ Ֆր[անսական] Իշխանութիւնները իրենց տրամադրելի 10 միլիոն ֆրանքին կարեւոր մէկ մասը տեղաւորումին գործածեն, գործին ծանրութիւնը մեծապէս թեթեւցած կ՚ըլլայ։ Ձեր ալ աջակցութիւնները լաւ է որ այս նպատակին գործածուին եւ ժամանակ չանցնի, զի ամառէն ետք ձմեռը ունինք առջեւնիս։ Հոս Գնդ․ Գոլէն[62] ստացած [ստանձնա՞ծ] է հողեր գնելու եւ բաշխելու գործը։ Իրեն կը տրամադրուին յարմար վայրերու եւ հողերու համար նախապէս պատրաստուած տեղեկագիրը, անոնցմէ օգտուելու մտօք։*

[Ձեռ․ Մատ․, հտ․ 13, էջ 356]

9․

[6 Օգոստոսի, 1939 թ․, նամակ՝ թիւ 5709–976․ յղուած Գահիրէ՝ Հ․Բ․Ը․ Միութեան Կեդրոնական Պատկ․ Յանձնաժողովի ատենապետին]

1․ *Սանճաքի գաղթականաց մասին նորութիւն մը չունիմ աւելցնելիք։ Հալէպ գտնուողներն ալ հետզհետէ այս կողմերը կու գան։ Ֆրանս[ական] Իշխանութեանց կողմէ Գնդ․ Գոլէն է որ աւարտած [ստանձնա՞ծ] է Սանճաքի առաքելութիւնը․ կը զբաղի տեղաւորումի գործով։*

Առ այդ խորհրդակցութիւններ կատարելէ ետք պիտի ձեռնարկէ հողի գնումին, գլխաւորապէս Ճեպել–Մուսացիները տեղաւորելու համար մէկ տեղի մէջ կամ անջատ խմբակցութիւններով։

Անոր տեղաւորումէն դուրս պիտի մնան ուրիշ շատեր, զի տրամադրուած վարկը, որքանով գործադրելի, բաւարար չէ։ Պ․ Վ[աղարշ] Օֆլազեանը, որուն Ձեզ[ի] ղրկած գիրը տեսած եմ, կը փափաքի որ ամէն[քը] ծովեզերեայ… Տրիպոլիսի շրջանները տեղաւորուին, պարտէզի դիւրութեանց համար։

Տեղաւորումի տեսակէտով, կարեւորը Ֆրանսականէն ետք Միութեան ընելիքն է։ «Ազգ[ային] Միութիւնները» չե[ն] որ առով պիտի զբաղին եւ անոնցը աւելի աղմուկ է՝ ուրիշներու փետուրներովը զարդարուն։

[Ձեռ․ Մատ․, հտ․ 13, էջ 371]

10․

[13 Օգոստոսի, 1939 թ․, նամակ՝ թիւ 5738․ յղուած Փարիզ՝ Վահան Մալեզեանին, վարիչ–պատուիրակ Հ․Բ․Ը․ Միութեան Կեդրոնական Պատկ․ Վարչութեան]

1· *Ստացանք Ձեր 1 Օգ[ոստոս] թուակիրը* Ste. Meximէն[63]: *Պ.Պ. Գոթըրօ*[64] *եւ տիւ Վէու*[65] *եկան եւ Քեսապի շրջանը այցելելէն ետք Հալէպ–Ճեզիրէ պիտի երթային*[66]: *Տասը միլիոնը ըսուեցաւ թէ* 13 *միլիոնի բարձրացուած է: Իսկ եկողները կը խոստանան այդ գումարը կրկնել տալ, որով տեղաւորումը կը դիւրանայ: Երանի թէ…*

Ձեր հեռագիրը ստացած է Սարաճեան Ս[րբազան]ը եւ Միութեան ֆոնտերը կը մնան: Ներկայիս իրապէս օգնող մարմինն է Ֆր[անսական] Իշխանութիւնը: Ազգ[ային] Միութիւնը աւելի անուն մըն է՝ ծանօթներէ կազմուած:

[Ձեռ. Մատ., հտ. 13, էջ 400]

11·

[15 Օգոստոսի, 1939 թ., նամակ՝ թիւ 5747–982, յղուած Գահիրէ՝ Հ.Բ.Ը. Միութեան Կեդրոնական Պատկ. Յանձնաժողովի ատենապետին]

3· *Վերջերս հաստատուեցաւ թէ տասի տեղ տասներեք միլիոն փր[անք] տրամադրուած է Ֆրանսայէն տեղաւորումի համար: Մ. Մ. Գոթըրոն եւ Բոլ տիւ Վէուն կը խոստանան աւելի շատցնել տալ: Գնդապետ Գոլէն կը զբաղի այդ խնդրով: Պասիթի*[67] *մէջ խմբուած Ճեպել–Մուսացիներուն մէջ, դժբախտաբար, նորէն երկպառակութիւնները ծայր տուած են: Կը վախցուի ծայրայեղութիւններէ: Ոմանք ատեն գտած են եռագոյն խաղալու…: Ո՞ւր էր՝ թող [գայն] պահէին [իր] բուն տեղին մէջ:*

[Ձեռ. Մատ., հտ. 13, էջ 409]

12·

[22 Օգոստոսի, 1939 թ., նամակ՝ թիւ 5776, յղուած Փարիզ՝ Վահան Մալեզեանին, վարիչ–պատուիրակ Հ.Բ.Ը. Միութեան Կեդրոնական Պատկ. Վարչութեան]

1· *…Մ. Մ. Գոթըրոն եւ Բոլ տիւ Վէուն, որոնք կը թուի թէ աւարտած են շրջաննին, հաւանօրէն շաբթու վերջերը Ֆրանսա վերադառնան: Գլխաւոր խնդիրներն են Քեսապի սահմանագծումը եւ հողերու գնումով գաղթականաց տեղաւորումը: Քեսապի Սուրիոյ ձըգուիլը [իր] ներկայ հեղձուցիչ սահմաններովը՝ անիմաստ է: Քեսապցիներուն բոլոր հողերը եւ կալուածները կը մնան Թուրքիոյ: Լծուորն անգամ անոնց ձեռքն է եւ հայ գիւղերը անպաշտպան կը մնան, բոլոր էական բարձունքները միւսներուն ձեռքը ըլլալուն [համար]: Եթէ սահմանները գոնէ մասամբ մը ընդարձակուելու համար*

կատարուող բանակցութիւնները չյաջողին՝ Քեսապ դատապարտուած կ՚ըլլայ մեկնողներու բախտին: Մ. Գոլէն կը զբաղի հողերու գնումովը եւ ըստ իր յայտարարութեանց՝ այդ գործողութիւնքը օրերս կ՚աւարտին եւ պիտի ձեռնարկուի տեղաւորումին: Ազգ[ային] Միութեան Հանգ[անակութիւն]ը մեռեալ վիճակի մէջ [է]: Մարմնոյն հաստատական հանգամանքը կը հեռացնէ իրմէն համակիրները:

[Ձեռ. Մատ., հտ. 13, էջ 418]

13.

[23 Օգոստոսի, 1939 թ., նամակ՝ թիւ 3783–987. յղուած Գահիրէ՝ Հ. Բ.Ը. Միութեան Կեդրոնական Պատկ. Յանձնաժողովի ատենապետին]

4. Գաղթականաց կացութեան մասին նորութիւն չկայ: Գնդ. Գոլէն գնած է Թուրքի մը 13,000 տէօնիւմ հողը: Բայց կը վախնամ թէ տեղաւորումը պիտի ուշանայ: Պահանջած է որ հայկական նպաստներն ալ իրեն յանձնուին: Պիտի պահանջուի (Ձեր կարծիքն ալ առնելէ ետք) որ [Հ.Բ.Ը.] Միութիւնն ալ այդ պարագային ունենայ իր ներկայացուցիչը...:

[Ձեռ. Մատ., հտ. 13, էջ 425]

14.

[29 Օգոստոսի, 1939 թ., նամակ՝ թիւ 5808–989. յղուած Գահիրէ՝ Հ. Բ. Ը. Միութեան Կեդրոնական Պատկ. Յանձնաժողովի ատենապետին]

...Պասիթի մէջ, մանաւանդ վերջին անձրեւներէն ետք, հիւանդութեանց դէպքերը շատցան: Բայց եթէ անակնկալ արգելք մը չըլլայ — քանի մը օրէն անոնց տեղափոխութիւնը պիտի սկսի: Ֆրանս[ական] Կառ[ավարութիւն]ը Շթորայի (Պեքաա) եւ ուրիշ տեղեր հողեր գնած է եւ մտադիր [է] Ճեպել-Մուսայի բնակիչները միասին խմբաւորել մէկ կեդրոնի մէջ: Հաշիւ եղած է որ իւրաքանչիւր տուն քանի մը բաժանումներով պիտի արժէ մօտ 400 սուր. [ոսկի], որուն մէկ չորրորդը Ֆր[անսական] Իշխանութիւնքը կը պահանջեն որ հայերը հոգան: Այս բաժինը մօտ 200,000 ս[ուր]. ոսկիի կը հասնի: Ազգին ո՞ր ուժն ու մարմինն է որ առիկա պիտի կրնայ հայթայթել: Ամէն պարագայի, որոշում մը կայ. այս պահանջը Ձեզի ներկայացնելով հանդերձ՝ [անհրաժեշտ է] պահանջել Մ. Գոլէէն, որ դրական պատասխանի առեն Կաթողիկոսարանը եւ Հ.Բ.Ը. Միութիւնը եւս իր մօտ ունենային ներկայացուցիչներ:

Իրաւունք ունիք, տեղաւորումի գործը միայն պետութիւնը կրնայ գլուխ հանել...: Բնական է թէ նման տեղահանութիւններ

իրենց հետ բերեն նեղութիւններ։ Ուրիշ կերպ կրնա՞յ ըլլալ։

Հիւանդութեանց համար, կը խորհիմ թէ Միութիւնը Կաթողիկոսարանին հետ համաձայն պիտի կրնայ միջոցներ ձեռք առնել։ 50 *կամ* 100 *սթ[երլին] մը լիուլի պիտի բաւէր առ այժմ։*

Տեղաւորումի գործը քաղաքական պայմաններու հետ ալ կապ ունի։ Մաղթենք որ խաղաղութեան վերահաստատումը աշխարհը, անոր հետ մերոնք, ազատէ անոր անէացումէն յառաջ գալիք դժբախտ հետեւանքներէ։

[Ձեռ. Մատ., հտ. 13, էջ 452]

15.

[13 Սեպտեմբերի, 1939 թ., նամակ՝ թիւ 5850–996. յղուած Գահիրէ՝ Հ.Բ.Ը. Միութեան Կեդրոնական Պատկ. Յանձնաժողովի ատենապետին]

Հ.Բ.Ը. Միութեան կողմէ Սանճաքի գաղթականաց համար բժշկական կանոնաւոր սպասարկութիւն մը շատ լաւ պիտի ըլլայ. Պասիթի գաղթականները գրեթէ ամէնքն ալ տեղափոխուած են Պեքաա–Շթորա շրջանը։

[Ձեռ. Մատ., հտ. 13, էջ 485]

16.

[23 Սեպտեմբերի, 1939 թ., նամակ՝ թիւ 5875, յղուած Փարիզ՝ Վահան Մալեզեանին, վարիչ–պատուիրակ Հ.Բ.Ը. Միութեան Կեդրոնական Վարիչ Ժողովի]

2. *Գաղթականաց տեղաւորման գործին զարկ տալու համար գործիչի մը անհրաժեշտութիւնը կ'երեւի [թէ] Կեդր[ոնական] Յանձնաժողովին ալ զգացած է։ Տ[իար] Գրանեան եւս յանձնարարեց Տ[իար] Սեքսեննեանը։*

5. *Գաղթականաց տեղաւորումը կը կատարուի եւ յառաջ կ'երթայ Ֆրանսական Իշխանութեանց բարեհաճ հովանաւորութեան տակ։ Ճեպել–Մուսացիները զետեղուեցան Պեքաայի շուրջը (Զահլէի մօտերը) Այն–Ճարի ընտիր հողերուն վրայ, իրենց գիւղական ուրոյն խմբաւորումներով։ Տուներէ զատ պիտի կառուցուին դպրոց, եկեղեցի եւն.։ Ըստ իս, լաւագոյն է որ Բարե[գործական]ը ստանձնէ հանրային շինութիւններուն գործը։ Ատով անոր գործը որոշ եւ աչքառու կ'ըլլայ։*

Հաւանօրէն գաղթականաց տեղաւորումէն ետք՝ անոնց դպրոցի հարցն ալ ծագի եւ Միութիւնը պարտաւորուի ստանձնել անոնց հոգը։ Բայց ներկայ անորոշութեան մէջ ի՞նչ կարելի է գիտնալ եւ ճշդել։

Ձեր նամակին վրայ՝ երկու օրէն խորհրդակցութիւն պիտի ըլլայ ճշդելու համար Նպաստից [Կեդրոնական Յանձնախումբի] գործը։

[Ձեռ· Մատ·, հտ· 14, էջ 11]

17·

[27 Սեպտեմբերի, 1939 թ·, նամակ՝ թիւ 5880–998, յղուած՝ Հ·Բ·Ը· Միութեան Կեդրոնական Պատկ· Յանձնաժողովի ատենապետին]

3· *Սանճաքի գաղթականաց տեղաւորման համար՝ Ն· Վ· Բարձր Գոմիսէրը՝ Կաթողիկոսական Ընդհ[անուր] Փոխանորդ Սարաճեանի ուղղեալ գրութեան մը մէջ փափաք յայտնած է որ Հ·Բ·Ը· Միութիւնն եւս մասնակցի շինութեանց՝ իր վրայ առնելով դպրոց–եկեղեցիներու կառուցումը Այն–Ճարի մէջ եւ մաս մը գաղթականներու տեղաւորումը եւ անոնց անհրաժեշտ բնակարաններու շինութիւնը Րաս ըլ–Այնի հողերուն վրայ (Սայտա–Սուրի շրջանը)։ Սարաճեան Ս[րբազան]ը յետխորհրդակցութեան Բարեգործականի Մասնաժողովին հետ, եղած առաջարկը նպատակայարմար գտնելով գրեց Միութեան Փարիզի Կեդրոնին, որպէսզի, եթէ նիւթական հնարաւորութիւն կայ, գործադրութեան դրուի։ Գաղթականաց դպրոց–եկեղեցի շէնքերու շինութեան համար ես ալ Ձեզ[ի] գրած եմ, եւ կ՚արժէ լրջօրէն նկատողութեան առնել այդ խնդիրը*[68]։

[Ձեռ· Մատ·, հտ· 14, էջ 14]

18·

[29 Սեպտեմբերի, 1939 թ·, նամակ՝ թիւ 5892, յղուած Փարիզ՝ Վահան Մալեզեանին, վարիչ–պատուիրակ Հ·Բ·Ը· Միութեան Կեդրոնական Պատկ· Վարչութեան]

... Սանճաքի գաղթականաց տեղաւորումի գործին մէջ [Հայկական] Բարեգործական Ընդհ[անուր] Միութեան բերելիք մասնակցութեան շուրջ Բարձր Գոմիսէրին՝ Գեր· Սարաճեանին ուղղած նամակին մասին Ձեզի գրած է Սարաճեան Սրբազանը։ Բարձր Գոմիսէրը կը փափաքի որ Բարեգործականը ստանձնէ երկու գործ· նախ՝ իր վրայ առնէ գաղթականաց նոր վայրերու դպրոց–եկեղեցիներու շինութիւնը եւ ապա՝ Րաս ըլ–Այնի հողերէն (Սայտա–Սուրի շրջանակը) կառավարութենէն տրամադրուածին վրայ Բարեգործականը ստանձնէ մօտ 200 տնակներու շինութիւնը։ Մասնաժողովը եւ Օգն[ութեան] Կեդրոնական Յանձնախումբը[69] *Սարաճեան Ս[րբազան]ի նախագահութեան տակ ժողով մը գումարելով՝ նպատակայարմար գտան առաջարկը եւ Ձեզի պիտի գրուի իմանալու համար թէ՝ նիւ–*

թականի հնարաւորութիւն ունի՞ք։ Ամէն մէկ տնակը, կը կարծուի, թէ պիտի արժէ մօտ 2500 ֆրանք։

[Ձեռ. Մատ., հտ. 14, էջ 28]

19.

[13 Հոկտեմբերի, 1939 թ., նամակ՝ 5933–1010. յղուած Գահիրէ՝ Հ. Բ. Ը. Միութեան Կեդրոնական Պատկ. Յանձնաժողովի ատենապետին]

2. *Գաղթականաց տեղաւորման շուրջ Ձեզ[ի] արդէն գրուած ըլլալով, նոր բան մը չկայ աւելցնելիք։ Կը մնայ գիտնալ թէ Միութիւնը պիտի կրնա՞յ սատանձնել Այն–Ճարի եւ Րաս Իւլ–Այնի նոր գաղութներուն դպրոցներու եւ այլն շինութիւնը։ Առողջապահական սպասարկութեան խնդիրը խորհրդակցութեան առարկայ է։*

[Ձեռ. Մատ., հտ. 14, էջ 73]

20.

[20 Հոկտեմբերի, 1939 թ., նամակ՝ 5947–1012. յղուած Գահիրէ՝ Հ. Բ. Ը. Միութեան Կեդրոնական Պատկ. Յանձնաժողովի ատենապետին]

3. *Սանճաքէն եկած աշակերտներուն խնդրովը չպատասխանեցիք։ Համաձա՞յն էք որ գայնս տեղաւորող Նպաստընկալ վարժարանաց սովորական նպաստին վրայ համեմատական յաւելումներ ըլլան։ Կարելի՞ է (անիկա լոկ տեսակէտ մըն է, առանց որոշ պէտքի մը կամ հիմքի մը) ի հարկին անոնցմէ դպրոցներ չընդունուածներուն համար Պէյրութ կամ Հալէպ գաւ դպրոց մը բանալ։ Տիար Ա[րմէն] Մազլումեան*[70] *Հալէպէն ի միջի այլոց կը գրէ. «Անհրաժեշտ է որ այս տարի Սանճաքի շրջանին դպրոց[ական] վարկին կարեւոր մէկ մասը Հալէպի յատկացուի, քանի որ 1939–ի Յուլիսէն առաջ 3000 գաղթականներ եկան, մեծ մասն չքաւոր, եւ որպէսզի պատճառ չըլլանք անոնցմէ շատերուն մարդորսներուն յանձնուելուն»*[71]*։ Արդարեւ եթէ 3000–ը հոն կան, որոնց զաւակաց կրթութեան համար այս դիմումը կ՚ըլլայ, անոր քանի մը պատիկը Սուրիոյ այլ տեղեր[ը] եւ մանաւանդ Լիբանան կը գտնուին՝ նոյնքան արժանի կարեկցութեան։ Բայց ինչպէս միշտ՝ ամէն մէկ Մասնաժողով՝ կարեւոր եւ օգնութեան արժանի վայրը իր տեղը կը գտնէ։*

[Ձեռ. Մատ. հտ. 14, էջ 89]

21.

[24 Հոկտեմբերի, 1939 թ., նամակ՝ թիւ 5956–1016. յղուած Գահիրէ՝

Հ.Բ.Ը. Միութեան Կեդրոնական Պատկ. Յանձնաժողովի ատենապետին]

1. Գաղթականաց առողջապահական սպասարկութեան առաջարկներուն անդրադառնալով, կը զարմանանք որ այդ մասին Ձեր գրածներուն պատասխանը չէք առեր՝ թէ ինչո՞ւ Անթիլիասի Նպաստից [Կեդրոնական] Յանձնախումբը տեղ չը գրաւեր: Արդարեւ այդ պարագան յանձնուած է անոր ուշադրութեան եւ Ֆրանսական Իշխանութիւններն ալ այնուօրէն կը գրաւին տեղ:

Անթիլիասի այդ Յանձնախումբին գործերուն ազդուութեան մասին շատ բան կայ գրուելիք: Բաւականանք ըսելով թէ սխալ էր անոր հիմը եւ սխալ արդիւնքի մը — անգործութեան — յանգեցաւ: Ամերիկայի «Յորենի Հանգանակութիւնը» որ ներկայիս իր ընելիքը փոխանցած է Հ.Բ.Ը. Միութեան, եթէ իր սկիզբէն իսկ, սխալ դատումով մը, տարբեր չըլլար եւ Բարեգործականը Անթիլիասի հովանաւորութեան տակ օգնութեան գործը ձեռք առնէր տեղույս յարաբերութեանց պետերուն *հետ (եւ ոչ թէ յարանուանութիւններէ քմայքով եւ ոչ թէ ընտրուած անձերու, ինչ որ նոյնը չէր՝) կը կարծեմ թէ գաղթականներու գործը արդի բաժանումները չէր ունենար եւ պատճառ ալ չէր տուեր կողմնակի եւ հատուածական անճոռնի միջամտութեանց: Ու նման համազգային մարմին մը իր ձեռքը կեդրոնացնելով ազգին բոլոր նիւթական միջոցները եւ վայելելով Հոգատար Իշխանութեանց վստահութիւնը եւ աջակցութիւնը՝ շատ բան կրնար ընել՝ փոխանակ զիրար ջլատելու: Ազգային Միութիւնը ամէն ինչ է... անունով միայն, առանց շատ նիւթականի, եւ միւսը որ աւելի դրամ կը տրամադրէ՝ զուրկ է միասին գործելու միջոցներէն եւ դիւրութիւններէն, իսկ կրնանք երեւակայել անոնց երկուքին ալ նախագահ Սարաճեան Սրբազանի փափուկ կացութիւնը:*

Գոնէ այժմ — ասիկա անձնական տեսակէտս եղած է — փորձ մը ըլլայ: «Յորենի Հան[գանակութիւնը]» դադրելուն հետեւանքով վերակազմել Օգն[ութեան] Մարմինը՝ փորձելով դարմանել եղած սխալը, դնել զայն Անթիլիասի հովանաւորութեան եւ Բարեգոր[ծականի] նախաձեռնութեամբ՝ յարանուանական պետերու գործակցութեան տակ, պայմանաւ որ ան ճանչցուի Բարձր Գոմիսէրութեան կողմէ որպէս ազգին միակ Օգնութեան իրաւասու Մարմինը: Այն ատեն է որ Օգն[ութեան] գործը կանոնաւոր հիման մը վրայ դրուած կ՚ըլլայ:

[Ձեռ. Մատ., հտ. 14, էջ 99]

22.

[29 Հոկտեմբերի, 1939 թ., նամակ՝ թիւ 5968–1018. յղուած Գահիրէ՝

Հ.Բ.Ը. Միութեան Կեդրոնական Պատկ. Յանձնաժողովի ատենապետին]

Սանճագի գաղթականաց դպրոցական զաւակներուն պարագան Ձեզ[ի] գրեցի նախորդիւ: Մինչեւ որ գաղթավայրերը չշինուին, դպրոց[ական] շէնքեր, կարելի չէ անոնց վարժարաններու մասին խորհիլ. հետեւաբար լաւագոյն ձեւը զայնս իրենց բնակած կամ մօտ տեղերու վարժարանաց մէջ տեղաւորելն է՝ այդ վարժարանաց յատկացնելով յաւելուածական նպաստները, հինգ աշակերտի համար տալով մէկ սթերլինի աջակցութիւն մը: Միայն որ անոնք վերջապէս կատարուին եւ իրենց յատուկ վարժարաններ[ը] ունենան:

[Ձեռ. Մատ., հտ. 14, էջ 113]

23.

[7 Նոյեմբերի, 1939 թ., նամակ՝ թիւ 5986–1023. յղուած Գահիրէ՝ Հ.Բ.Ը. Միութեան Կեդրոնական Պատկ. Յանձնաժողովի ատենապետին]

Գաղթականաց տեղաւորումին համար Ազգ[ային] Իշխանութեանց կողմէ պէտք եղած աշխատութիւնները կը թափուին Ֆրանսական Կառավարութեան քով: Որոշուած է ձմեռ եղանակին եւ մինչեւ տուներուն շինուիլը ընտանիքները (Այնճարի) տեղաւորել շրջակայ գիւղերու տուներուն մէջ: Տոքթորներ [Յովսէփ] Ենիգոմշեան, [Տիգրան] Պէրպէրեան եւ օգնականները[72] թիֆոյի դէմ պատուաստեցին այդ գաղթականները:

Ժամանակաւոր հիւանդանոց մը եւս հաստատելու համար խորհրդակցութիւններ կը կատարուին: Այս երեկոյ մեր մօտ գումարում մը պիտի ունենայ Անթիլիասի Կեդր[ոնական] Յանձնախումբը:

Յուրտերը սկսած ըլլալով՝ բնական է թէ հիւանդութիւնները շատնան: Ատոր համար ալ կը խորհուի Պէյրութի մէջ եւս դարմանատուն մը հիմնել: Տ[իար] Արմէն Մաղլումեան, որ Այն–Ճար այցելելու համար այս կողմերը եկած էր, Պէյրութ ալ այցելեց եւ խորհրդակցութիւն մը ունեցաւ Սարաճեան Սրբազանին եւ Տ[իար Հմայեակ] Գրանեանին[73] հետ: Ան եւս առաջարկ բերաւ որ Հալէպ գտնուող քանի մը հազար գաղթականաց հիւանդները դարմանելու համար Անթիլիասի Կեդր[ոնական] Յանձնախումբը[74] քանի մը հարիւր սուրիական [ոսկի] տրամադրէ, որովհետեւ թէ՛ պէտք մը գոհացնելու եւ թէ վերջապէս՝ Բարեգործականին եւս շահագրգռուիլը ծանօթացնէ: Հաւանօրէն այս խնդրոյ շուրջ այս երեկոյ որոշումներ տրուին:

...Քանի որ սկզբունքով ընդունած էք նոր գաղթավայրերու — Այն–Ճար եւ Րաս ըլ–Այն — հանրային շինութեանց կառուցումը՝

հարկ կ՚ըլլայ արագ որոշում մը առնենք գլուխ հանելու համար։ Ըսուեցաւ որ «Յառաջ»ի[75] հանգանակած գումարը Այն-Ճարի մէջ վարժարանի մը շինութեան պիտի յատկացուի, բնականաբար պէտք չէ որ խաչաձեւումներ ըլլան։ Բարեբախտաբար այդ գումարն ալ Սարաճեան Սրբ[ազան]ի[ն] դրկուած է եւ ան փափաքող չէ հատուածական բնոյթ մը տալ։

Բնականաբար մինչեւ որ շէնքերը շինուին՝ դպրոցի, փոյգ տեղերու մէջ[76] դպրոց բանալը հարց չի կրնար ըլլալ։

[Ձեռ. Մատ., հտ. 14, էջ 131]

24.

[7 Նոյեմբերի, 1939 թ., նամակ՝ թիւ 5987–1023. յղուած Գահիրէ՝ Հ.Բ.Ը. Միութեան Կեդրոնական Պատկ. Յանձնաժողովի ատենապետին]

3. Սանճագցի աշակերտաց զանազան դպրոցներու մէջ տեղաւորելու խնդիրը շատ կարեւոր է։ Ամէն կողմէ դիմումներ կը ստանանք այդպիսեաց ծնողներէ[ն]։ Ձեր վերջնական հաւանութիւնը չառած շատ չենք համարձակիր յանձնառութիւններ ընել։

Հոմս կամ Հալէպ անոնց համար զատ դպրոց բանալը երկար գործ է, եւ ներկայ պայմաններու մէջ անիրականալի։ Լաւագոյն[ը] եւ գործնականը, առ այժմ, այդ աշակերտները գոյութիւն ունեցող վարժարանաց մէջ տեղաւորելն է։ Եւ արդէն Պէյրութի եւ Հալէպի մէջ հարիւրաւորներու կը հասնի անոնց թիւը։ Եթէ հաճութիւն պիտի տաք՝ սովորական նպաստէն [թող] տրուին այս յաւելուածական յատկացումին, պէտք չէ մոռնալ շեշտել որ՝ այդպէս կ՚ըլլայ՝ բացառապէս, այս շրջանին համար միայն, մինչեւ որ եկուոր ծնողները մինչեւ տարի մը ի վիճակի ըլլան վերջապէս տեղաւորուելու, հոս թէ հոն, եւ օգնեն իրենց զաւակաց կրթութեան։ Թո՛ղ չի կարծուի թէ յաւելումները պիտի յաւերժանան։

[Ձեռ. Մատ., հտ. 14, էջ 132]

25.

[14 Նոյեմբերի, 1939 թ., նամակ՝ թիւ 6008–1026. յղուած Գահիրէ՝ Հ.Բ.Ը. Միութեան Կեդրոնական Պատկ. Յանձնաժողովի ատենապետին]

1. Սանճագցի աշակերտաց դպրոցներու մէջ տեղաւորումի հարցին մասին գրելով կ՚ըսէք թէ կը նախընտրէք սպասելու անոնց վիճակացոյցին։ Հալէպի կամ Պէյրութի մէջ անոնց համար մասնաւոր վարժարաններ բանալու ծրագիրը անգործնական ըլլալով՝ այդ ծրա-

ղրին լքուիլը գրած եմ Ձեզ[ի]։ Սպասելով որ անոնց համար Այնճարի եւ Ռաս ուլ–Այնի մէջ դպրոցական շէնքեր կառուցուին,— բան մը որ ամիսներու կարօտ է—, հարկ ըլլայ ատոնց դպրոց[ական] մատակարարութիւնն ալ ստանձնել, միակ գործնական ձեւը առաջարկած էի։ Այն է զանազան նպաստընկալ վարժարանները յաճախող սանճաքցի աղքատ աշակերտաց հաշուին, եւ միայն այս տարուան համար բացառութիւն ըլլալով, հինգ աշակերտ գլուխ մէկ ոթերլինի յաւելուածական հատուցում մը ընել. մօտաւորապէս 5–600 աշակերտի համար խնդրելով 100–125 ոթ[երլին]ի վարկ մը, զոր պիտի օգտագործենք ըստ պէտքին։ Հետեւաբար, երբ Թղթակցութիւնները եւս յապաղումի կ՚ենթարկուին՝ լաւ կ՚ըլլայ որ չուշացուի, վստահ թէ մենք կարելին պիտի ընենք մսխում չըլլալու համար։

Արդարեւ կարգ մը վարժարաններ — երբ նոյնիսկ մեր վերոյիշեալ առարկան սկզբունքով Ձեր կողմէն ընդունուիլն իսկ չէ հաղորդուած մեզ[ի] — հաղորդած են իրենց յաւելեալ աշակերտաց բանակը, բայց կը զգուշանանք մասնաւոր պահանջ դնելու, զի անիկա յանձնառութեան մը պէս մեր երեսին պիտի նետեն։ Հետեւաբար Սանճաքի վ[ար]ժ[արա]ն[աց] անցեալ տարուան վարկը լման գործածելու հարկ չկայ եւ ոչ ալ մտադրութիւն։

Մեզ[ի] հաղորդուած են հետեւեալ դպրոցներէն՝ Պէյրութ՝ Մեսրոպեան՝ 60, Մեզրէ՝ 40 եւ Արդարեան՝ 75 աշակ[երտ]. Հալէպ՝ Ռուսումնասիրաց՝ 133, Այնթապի [Կրթասիրաց]՝ 68, Կիլիկիան՝ 49, Կիլիկիան Մէյտանի՝ 23, Արմէնեան Մէյտանի՝ 49 եւ Խմմանուէլ՝ 37։ Ըստ սմի՝ 535 սանճաքցի, որ հարկ կ՚ըլլայ զտել։ Դեռ կան հոս ուրիշ դպրոցներ ալ. նաեւ Զահլէ, Բայադ, Պաալպէք եւն., որոնց ճիշդ թիւը կը վախնամ ուզելէ, զի չեմ ուզեր յոյս ներշնչել։

Ամէն պարագայի մէջ հաճեցէք արտօնել մինչեւ 600 աշակերտի համար 125 ոթ[երլին] առատուելն։ Մենք կարելի զտումը պիտի ընենք։

[Ձեռ. Մատ., հտ. 14, էջ 157]

26.

[16 Նոյեմբերի, 1939 թ., նամակ՝ թիւ 6017–1030. յղուած Գահիրէ՝ Հ.Բ.Ը. Միութեան Կեդրոնական Պատկ. Յանձնաժողովի ատենապետին]

2. Սանճաքի գաղթականաց առողջապահական սպասարկութեան եւ տեղաւորումի շուրջ Ձեր Մասնաժողովին գրած 5 Նոյ[եմբեր] եւ կից Կեդրոնի նամակը տեսանք։ Առողջապահական սպասարկութեանց մասին Անթիլիասի Ցանձնախումբն[77] որոշումներ տուած

էր, բայց Կաթողիկոսին[78] *մահը յետաձգեց խորհրդակցութիւնները եւ գործադրութիւնը: Յարանուանութեանց մասնակցութեան մասին գրածներուդ ճիշդ ըլլալը լսած էի Սարաճեան Սրբազանէն:*

4· *Սանճագցի աշակերտաց մասին եւ քանակութիւններն Ձեզ[ի] դրեցի: Կը սպասեմ Ձեր դրական պատասխանին: Թիւերնին բաւական շատ է· պիտի ջանանք որ միայն չքաւորները օգտուին Ձեր աջակցութենէն: Գլխաւորաբար անոնք տեղաւորուած են Հալէպի, Պէյրութի եւ Զահլէի շրջանի վարժարանաց մէջ:*

[Ձեռ· Մատ·, հտ· 14, էջ 168]

27·

[26 Նոյեմբերի, 1939 թ·, նամակ՝ թիւ 6048–1037· յղուած Գահիրէ՝ Հ·Բ·Ը· Միութեան Կեդրոնական Պատկ· Յանձնաժողովի ատենապետին]

Անթիլիասի Նպաստից Կեդր[ոնական] Յանձնախումբին գործունէութիւնը, վերջապէս, նոր փուլի մը մէջ կը մտնէ, համագործակցաբար Բարձր Գոմիսէրութեան՝ նպաստելու համար Այն-Ճարի եւ Ռաս իւլ-Այնի գաղթականներուն առողջապահական, շրջաբաշխական [ջրաբաշխակա՞ն] ձեռնարկներուն, մաս մը տուներու շինութեան, անոքներու օգնութեան եւ վարժարանին շէնքերուն կառուցման համար: Միւս մարմինը[79] *իր նիւթական միջոցներուն սպառումին հետեւանքով, ստիպուած պիտի ըլլայ իր տեղը թողուլ Անթիլիասի Յանձնախումբին, որ՝ ինչպէս լսի՝ իր ընելիքները պիտի ընէ Բարձր Գոմիսէրութեան հետ եւ միջոցաւ:*

Հետեւաբար կը յուսամ թէ կարելի պիտի ըլլայ այլեւս, ծրագիրներէն դուրս ելլելով, գործի սկսիլ: Բնականաբար հոս պատրաստ գումարը ըլլալիքներուն անբաւական ըլլալով, կարեւոր գումարներ պիտի խնդրուի[ն] Կեդրոնէն:

[Ձեռ· Մատ·, հտ· 14, էջ 200]

28·

[30 Նոյեմբերի, 1939 թ·, նամակ՝ թիւ 6059–1038· յղուած Գահիրէ՝ Հ·Բ·Ը· Միութեան Կեդրոնական Պատկ· Յանձնաժողովի ատենապետին]

1· *Գաղթականաց օգնութեան եւ պատսպարումի խնդիրներուն մասին անցեալ թղթատարով Ձեզ[ի] գրած ըլլալով՝ կը զգուշանամ նոր կրկնութիւններէ՝ ատոնց շուրջ Անթիլիասի Օգն[ութեան] Կեդր[ոնական] Յանձնախումբին*[80] *կողմէ Կեդրոնը*[81]*՝ Ձեզի գրելիքներուն առթիւ հակասութիւններու եւ շփոթութեանց տեղի չտալու կանխա-*

հոգութեամբ, ինչպէս գիտել տուաւ Սարաճեան Սրբազան եւս, երբ Փարիզէն գրուածին վրայ ստիպեց որ ի պաշտօնէ մասնակցիմ այդ Ցանձնաժողովի խորհրդակցութեանց. ինչպէս գրեցի, վերջին որոշումները — որոնց մասին Տ[իար] Ճ[անիկ] Զագըրն եւս Ձեզ[ի] պիտի խօսի — գործնական հողի մը վրայ դրուած ըլլալով, այն է Ցանձնաժողովին ընելիքը միացնել Բարձր Գոմխէրութեան այդ տեսակէտով ընելիքներուն. կը սպասուի որ նպաստից հարցն ալ խօսքի եւ խորհրդակցութեան շրջանէն ելլելով գործնականին մէջ մտնէ։

[Ձեռ. Մատ., հտ. 14, էջ 212]

29.

[30 Նոյեմբերի, 1939 թ., նամակ՝ թիւ 6060–1139. յղուած Գահիրէ՝ Հ.Բ.Ը. Միութեան Կեդրոնական Պատկ. Ցանձնաժողովի ատենապետին]

3. *Ինչ որ տեղեր կը սպասեն եւ Ձեր նամակը բան մը չէր ըսած. Սանճագի գաղթական աշակերտաց հաշուին ըլլալիք յաւելուածական եւ բացարձակ նպաստի համար էր։ Հալէպի շրջանը մեկնելէս առաջ կ՚ուզէի գիտնալ ընելիքս, որուն մասին ամենուրեք ստիպողական դիմումներ կը ստանամ։ Ձենէ խնդրած էի հինգ աշակերտ գլուխ մէկ ոսկերլինի հաշուցումի հաշուով, 500–600 աշակերտի համար 100–125 ոթ[երլին] վարկ մը, զոր պիտի օգտագործէինք կարելի եղած մաղումներով։ Հոս կ՚իմանամ թէ Ազգ[ային] Միութիւնն եւս իր հաշուին նման յանձնառութիւններ ըրած է, թէեւ թէական է գործադրութիւնը։ Այդ պարագան նկատի պիտի առնենք՝ այստեղի խնդրարկուներուն գոհացում տալու ատեն։ Բայց կը մնան դեռ Հալէպի վարժարանները եւ Պեքասյի (Զահլէի շրջակայքը) վարժարանները, ուր խճողումները խիստ շատ են եւ անհրաժեշտ է օգնութիւնը։*

Կը խնդրեմ փութացնել Ձեր յատուկ հրահանգը։

[Ձեռ. Մատ., հտ. 14, էջ 213]

30.

[1 Դեկտեմբերի, 1939 թ., նամակ՝ թիւ 6066. յղուած Պրէթէօյլ՝ Վահան Մալեզեանին, վարիչ–պատուիրակ Հ.Բ.Ը. Միութեան Կեդրոնական Պատկ. Վարչութեան]

...Սարաճեան Սրբազանը Ձեզ[ի] գրած է եւ կը գրէ Անթիլիասի Օգն[ութեան[Կեդրոնական Ցանձնաժողովին՝ Բարձր Գոմխէրութեան միջոցաւ ընծայելիք աջակցութեան եւ մասնակցութեան շուրջ՝ Սանճագի գաղթականներու առողջապահական, ջուրի, սնունդի եւ բնակարանի չինութեան համար։ Գործը խօսքի եւ խորհրդակ–

ցութեան եւ սպասումի շրջանէն ելլելով գործնական ընթացքի մէջ մտնելու վրայ է խորհրդակցաբար Բարձր Գոմիսէրութեան, որուն հետ հաղորդակցութեան մէջ է Յանձնաժողովը իր Գեր. Նախագահին միջոցաւ:

Սրբազանը [Հ.Բ.Ը.] Միութեան եւ Կեդր[ոնական] Օգն[ութեան] Յանձնաժողովին արդիւնաւոր մասնակցութեան համար, ինչպէս Ձեզ[ի] գրած ըլլալու է, ցոյց կու տայ 16-17,000 սթերլինի գումար մը, որուն 3000-ը միայն ունին: Խնդիրը այս գումարը հայթայթելու վրայ է, որպէսզի կարելի ըլլայ՝ գաղթականներու տեղաւորման գործին մէջ Բարձր Գոմիսէրին առջեւ ճերմակ երես դուրս գալ[82]:

Սարաճեան Ս[րբազան]ը Ձեր թելադրութեան վրայ, կրկին հրաւիրեց մեզ մասնակցիլ Անթիլիասի Օգն[ութեան] Յանձնաժողովին: Շնորհակալ եմ: Աւելորդ է: Առանց այն ալ իրենց հետ էի: Սրբազանը կը գանգատի որ իրմէն տարբեր տեղեկութիւններ կը հաղորդեմ տեղդ եւ Գահիրէ: Փափաքող չեմ այդպէս նկատուելու: Եթէ քանի մը տեսակէտներ յայտնեցի Գահիրէ՝ պատասխանելով անոնց հարցումին՝ անոնք իմ անձնական տեսակէտներս էին, որոնց անսխալականութեանը յաւակնութիւնը չունիմ: Սխալներ գործուեցան «Յորենի Հանդ[անակութիւնը]» կազմողներու[ն] կողմէ, բայց այլեւս — երբ գործի շրջանը կը սկսի — աւելորդ է անոնց անդրադառնալ: Գործը կրնար աւելի լաւ եւ աւելի շուտ սկսիլ:

[Ձեռ. Մատ., հտ. 14, էջ 219]

31.

[18 Դեկտեմբերի, 1939 թ., նամակ՝ թիւ 6085-1045, յղուած Գահիրէ՝ Հ.Բ.Ը. Միութեան Կեդրոնական Պատկ. Յանձնաժողովի ատենապետին]

2. Սանճաքցի կարօտ աշակերտներուն համար կարգ մը վարժարանաց ըլլալիք բացառիկ նպաստին մէկ ցուցակը շատէն պիտի հաղորդեմ Ձեզ[ի]: Ըլլալիք աջակցութիւնը 100-125 սթ[երլին]ը պիտի չանցնի:

[Ձեռ. Մատ., հտ. 14, էջ 238]

32.

[22 Դեկտեմբերի, 1939 թ., նամակ՝ թիւ 6098-1049. յղուած Գահիրէ՝ Հ.Բ.Ը. Միութեան Կեդրոնական Պատկ. Յանձնաժողովի ատենապետին]

Սանճաքէն գաղթող չքաւոր ծնողներու զաւակները ընտրուած զանազան վարժարաններու տրուելիք բացառիկ նպաստը պիտի կրնայ,

ի հարկին փոքր փոփոխութիւններով, բաշխուիլ հետեւեալ եղանակաւ. ինչպէս գրած էինք՝ Հալէպի եւ Պէյրութի Ազգ[ային] Միութիւնն ալ, տնօրէններուն ուղեալ պաշտօնական զեկոյցներով խոստացած են օգնել այդպիսիներուն. սակայն ցարդ գործնական բան մը եղած չէ: Սակայն բաժանումը կատարած ատեն այդ պարագան եւս նկատի առած ենք: Առ այժմ 900 աշակերտի հաշուով տրուելիք (25 սթ[երլին]ի պահեստի գումարը դատ թողլով) հարիւր սթերլինը պէտի չացնի: Եթէ, ուրեմն, Պատկ. Վարչութիւնն իր հաւանութիւնը յայտնէ՝ պիտի խնդրենք որ հաճի այդ գումարը ղրկել բաժնուելու համար: Այսպէս.

				Սթերլին
1. Բայազի Ազգ[ային] Վարժարանի մօտ	70 ճորեկ	աշակերտաց	հաշուին	10
2. Պաալպէքի Ազգային վարժարանի մօտ	30 »	»	»	5
3. Զահլէի Ազգային Վարժարանի մօտ	70 »	»	»	10
4. Զահլէի Հայ Աւետարանական Վարժարանի մօտ	50 »	»	»	5
5. Զահլէի Հայ Կաթոլիկ Վարժարանի մօտ	40 »	»	»	5
6. Պէյրութի Մեսրոպեան Ազգային Վարժարանի մօտ	60 »	»	»	10
7. Պէյրութի Աբգարեան Ազգային Վարժարանի մօտ	60 »	»	»	7
8. Պէյրութի Մեզրէի Հայկազեան Ազգային Վարժարանի մօտ	40 »	»	»	3
9. Հոմսի Սահակեան Ազգային Վարժարանի մօտ	30 »	»	»	2
10. Հալէպի Ուսումնասիրաց Վարժարանաց մօտ	130 »	»	»	10
11. Հալէպի Արմէնեան Քաղաքի Ազգային Վարժարանի մօտ	60 »	»	»	5
12. Հալէպի Այնթապի Կրթասիրաց Ազգային Վարժարանի մօտ	70 »	»	»	5
13. Հալէպի Կիլիկիան Հարթ Սիսի Ազգային Վարժարանի մօտ	50 »	»	»	5

14․ Հալէպի Կիլիկիան Մէյտանի Ազգային Վարժարանի մօտ	20 նորեկ աշակերտաց հաշուին	Սթերլին 3
15․ Հալէպի Հայ Աւետարանական Էմմանուէլ Վարժարանի մօտ	40 » »	» 5
16․ Հալէպի Հայ Աւետարանական Բեթէլ Վարժարանի մօտ	30 » »	» 5
17․ Հալէպի Արմէնեան Մէյտանի Ազգային վարժարանի մօտ	50 » »	» 5
Թիւ աշակերտաց	900 » »	» £ 100

Հալէպի քաղաքամէջի Արմէնեան Վարժարանը, թէեւ նպաստընկալ մը չէ, սակայն հոն յաճախող սանճաղցիներուն մեծ մասը յանձնարարուած են Բարեգործականի դիւանատունէն: Մաս մը վարժարանաց ելս գրասեղաններու եւ աղքատ աշակերտաց գրենականներու համար նպաստ տրուած ըլլալով՝ դպրոցական կարեւոր պահանջ մը գոհացուած կ'ըլլայ անոնցմով:

[Ձեռ. Մատ., հ․ 14, էջ 251]

33․

[20 Յունուարի, 1940 թ․, նամակ՝ թիւ 6139–1061․ յղուած Գահիրէ՝ Հ․Բ․Ը․ Միութեան Կեդրոնական Պատկ․ Յանձնաժողովի ատենապետին]

Հ․Բ․Ը․ Միութեան Գաղթ[ականաց] Օգ[նութեան] Կեդրոնական Յանձնախումբը, որ վերջերս այցելած էր Րաս Իւլ–Այնի եւ Այնճարի գաղթակայանները, ի մէջ այլոց զբաղած է նաեւ այդ տեղերուն մէջ բացուելիք առժամեայ վարժարանաց հարցովը[83]*: Մինչեւ Ձեր հաճութիւնն ստանալս, Օգն[ութեան] Յանձնախումբը իր պատասխանատուութեան տակ, բայց մեր գիտակցութեամբը գործին նախաձեռնող պիտի ըլլայ: Արդէն գրած եմ թէ Անգ[լիական] Միսիոնէն*[84] *տրամադրուած երկու սենեակներուն մէջ Պատ[ուելի Յակոբ] Կիւր[լ]եքեանի միջոցաւ, աւելի քան հարիւր աշակերտի համար դպրոց մը բացուած է Սուրի մէջ, ուր կը բնակին այժմ Րաս Իւլ–Այնի գաղթականները՝ մինչեւ տուներնին շինուիլը: Այնպէս ալ Սուրի Յոյն Օրթոտոքս Եպիսկոպոսը*[85] *վարժարանի համար (ազգային վարժ[արան]) տրամադրած է եկեղեցի մը եւ պիտի տայ նաեւ երկու սենեակ, ուր արդէն հաւաքուած են մօտ 150 փոքրիկներ եւ կը սպասուի որ հասնին 200–ի: Անոնց մօտ վեց ուսուցիչ–ուսուցչուհիներուն ծախ–*

քը, ինչպէս նաեւ գիրքերու հայթայթումը, եւն․, կը սպասուի որ [Հ․Բ․Ը․] Միութիւնը տայ եւ ստանձնէ։ Սպասելով Ձեր հաւանութեան, ըլլալիք մօտաւոր ծախուց հաշիւը պիտի ղկեմ Ձեզ[ի]։ Անկէ զատ Այն–Ճարի 6–10 տարեկան փոքրիկները անտէր չձգելու համար որոշուեցաւ զայնս երկու պաշտօնէի միջոցաւ հաւաքել եկեղեցիի յատկացուած մեծ վրանին մէջ, մինչեւ դպրոց[ական] շէնքերուն կառուցումը։ Արդ, կը փափաքէինք գիտնալ Ձեր տեսակէտը եւ ունենալ Ձեր հաւանութիւնը։ Մաս մը գրասեղաններու եւ գրենականներու համար պիտի կրնանք օգտագործել այդ նպատակաւ եղած վարկը։ Հաճեցէք Ձեր հրահանգը տալ։

[Ձեռ․ Մատ․, հ․ 14, էջ 315]

34․

[5 Փետրուարի, 1940 թ․, նամակ՝ թիւ 6218․ յղուած Պրէթէօյլ՝ Վահան Մալեզեանին, վարիչ–պատուիրակ Հ․Բ․Ը․ Միութեան Կեդրոնական Պատկ․ Վարչութեան]

2․ *Հարկ չեմ տեսներ զատէն գրել Ձեզ[ի] Գաղթ[ականաց] Օգն[ութեան] Անթիլիասի Կեդր[ոնական] Յանձնախումբին գործերուն մասին։ Մանրամասնօրէն Կաթողիկոսարանը կը գրէ Ձեզ[ի]։ ···Տիար Սեքսենեան առժամաբար քարտուղար որոշուեցաւ Յանձնախումբին։ Երկու տեղերու*[86] *հիւանդանոցներու պէտք եղած առարկաները, Բարձր Գոմիսէրութեան յանձնարարութեան վրայ, գնուելով զրկուեցան — անկողին, մահճակալ, սպաս, վառարան, եւն․ եւն․։*

[Ձեռ․ Մատ․, հ․ 14, էջ 355]

Հոս կ՚աւարտի նշումն այս փաստաթուղթերուն, բայց անոնցմով չ՚աւարտիր պատմութիւնը Մուսա Լերան հայութեան երկրորդ գաղթին, ահա թէ ինչո՞ւ համար հոս անհրաժեշտ կը դառնայ դիմել նաեւ այլ նիւթերու։

Գ․

Թուրք–Ֆրանսական Համաձայնագիրի ստորագրութենէն անմիջապէս ետք շարժեցաւ հայութիւնը արաբին հետ եւ յոյնին, ասորիին հետ եւ ուրիշներուն, թէպէտեւ 1937 թ․էն ի վեր անիկա հետեւողական կերպով արտագաղթեր էր դէպի Սուրիա եւ Լիբանան եւ արեւմուտք՝ ծովերէն անդին։ Ըստ կարգ մը տուեալներու՝ Ալեքսանտրէթի շրջանի 30,000 հայութենէն արդէն իսկ այս ձեւով գաղթեր էին 12,000-13,000 հայեր։ Միւս կողմէն՝ ամբողջ այս ժամանա–

կաշըրջանի ընթացքին՝ յայսկոյս թէ յայնկոյս՝ հայութիւնը ճիգ չէր խնայած առաջքն առնելու համար ազգային աղէտի մը, եւ եթէ այդ-մէկն ըլլար անկարելի՝ փրկելու մաս մը գէթ՝ ուր կարելի ըլլար համախմբել մնացորդացը հայութեան. սակայն, ինչպէս այն ատեն կը գրէր Արշակ Զօպանեան՝ Նպաստից Կեդրոնական Յանձնաժողովի անդամ Բիւզանդ Եղիայեանին՝ «Պր. Փիւօ[87] Սանճագէն մաս մը փրկելու եւ Սուրիոյ կցելու մասին յուսադրիչ բան մը չըսաւ. բայց ապահովեց թէ երբ Ֆրանս-Թուրք Համաձայնութիւնը կատարուած իրողութիւն մը ըլլայ եւ Սանճագէն քաշուին Ֆրանսական իշխանութիւնները, Ֆրանսական Կառավարութիւնը ամէն կերպով պիտի օգնէ Սանճագի հայոցմէ մեկնիլ ուզողներուն Լիբանան փոխադրութեան»[88]:

Հիմա որ իրականութեան վերածուած էր Թուրք-Ֆրանսական Համաձայնագիրը եւ յստակ դարձած ֆրանսական ուժերուն ելքը Հաթայի գաւառակէն՝ ամբողջ հայ եւ արաբ, ասորի եւ յոյն օրթոտոքս բնակչութիւնը ոտքի ելաւ մէկ մարդու նման՝ վայրկեան մը առաջ անցնելու համար միւս կողմը Թուրք-սուրիական սահմանին: Այսպէ՛ս էր որ հայութիւնը պարպեց Ալեքսանտրէթի գաւառակը 1939 թ.ի Յուլիսի 10-22-ի միջոցին[89]: Ըստ Եղիայեանի՝ գաղթող հայերն առժամեայ կերպով իջեւանեցան գլխաւոր երեք կայաններ. այսպէս՝

«Ա.— Հալէպի շրջանը փոխադրուեցան Գըրըգ-Խանի, Բիհանիէի, Հայաչէնի, Ապտալ-Հիւյիւկի, եւ այլն, դաշտային շրջանի ժողովուրդը, մօտաւորապէս 3,500 անձ: Փոխադրութիւնը ձրի կատարուեցաւ Սուրիոյ մէջ ճամիոնի տէր հայերու կողմէ տրամադրուած կառքերով, Հալէպի Գաղթականաց Խնամակալ Մարմնի հոգածութեամբ[90]:

«Բ.— Մուսա-Լերան շրջանի վեց գիւղերու ժողովուրդը փոխադրուեցաւ մաս մը Հալէպ, մաս մը Լաթաքիոյ հիւսիսը, 55 քմ. մօտ ամայի Պասիթ, ծովեզերեայ պատմական Պոսիդոնի աւերակներուն մօտ, 6,500 անձ:

«Գ.— Իսկ Ալեքսանտրէթի ծովեզերեայ ու դաշտային շրջանի հայութիւնը, մօտաւորապէս 4,500 անձ, նաւով իջեւանեցաւ Լաթաքիա, եւ ասոր հարաւը՝ Թարթուս քաղաքը»[91]:

Անշուշտ դիւրին չեղաւ այս բոլորը: Մօտ 15,000 հաշուող հայութեան մը տեղափոխութիւնը տասը-տասներկու օրուան ընթացքին ստեղծեց հսկայ շարք մը բարդութիւններու: Նախ ժողովուրդէն մաս մը զետեղուեցաւ դպրոցներու եւ եկեղեցիներու գաւիթներուն մէջ. այլ մաս մը մնաց ուղղակի բացօթեայ: Ֆրանսական Իշխանութիւններու անմիջական օգնութենէն անկախ՝ փութաց նաեւ հայութիւնը բերելու իր օժանդակութիւնը, որ, սակայն, ինչպէս ցոյց կու տան փաստաթուղթերը՝ չեղաւ մեծ՝ բաղդատած կարիքին: Կազմակեր-

պութիւններու եւ անհատներու միջոցով կատարուած սկզբնական հանգանակութենէն՝ հայ գաղթականներուն հայթայթուեցաւ վրան, առողջապահական միջոցներ, պարէնաւորում եւ այլ անհրաժեշտութիւններ: Դժուարութիւններուն մեծագոյնը պատահեցաւ սակայն Պասիթի մէջ: «Անշուշտ», կը հաստատէ աղբիւր մը այս առընչութեամբ՝ «մէկէ աւելի խումբեր նեղութիւններու ենթարկուեցան մինչեւ որ իրենց բնակավայրերը պատրաստուեցան, մասնաւորապէս Սուէտիոյ շրջանէն Պասիթ փոխադրուած 5500 հայերը, որ ամիս ու կէս բացօթեայ մնացին»[92]:

Ինչ որ ալ ըլլան իրականութիւնները՝ շուտով յայտնի դարձաւ որ Լիբանան պիտի դառնար ամենէն հոծ կեդրոնը հայ գաղթականութեան: Ըստ Նպաստից Կեդրոնական Յանձնաժողովի տուեալներուն՝ «հետզհետէ հոն կեդրոնացան Հալէպի, Պասիթի, Լաթաքիոյ եւ Թարսուսի առժամեայ կայանները իջեւանած բոլոր գաղթականները: Արդէն զանգուածային գաղթէն առաջ՝ 1938–[19]39 շրջանին՝ մէկ տարուան ընթացքին քիչ քիչ եկող Հայերու թիւը կը հասնէր Լիբանանի մէջ 5,000–ի: Ասոնց վրայ աւելցաւ զանգուածային գաղթի եկող 15,00) Հայերուն երկու–երրորդ մասը՝ մօտ 10,000–ը: Արդ Լիբանան ունեցաւ շուրջ 15,000 Հայ գաղթականութիւն, որուն շուրջ 5,00(–ը Այնճար, 1,500–ը Սուր, 5,000–ը Պէյրութ եւ արուարձանները, ու մնացածը Լիբանանի զանազան շրջանները[93]:

Հ.Բ.Ը. Միութեան 1940–1945 թթ. Ընդհանուր Տեղեկագիրը կը յայտնէ թէ Լիբանանի մէջ հայ գաղթականութիւնն ընդհանրապէս հաստատուեցաւ — Այնճարի, Սուրի եւ Րաս իւլ–Այնի մէջ: Ընդհանուր Տեղեկագիրը կու տայ հետեւեալ պատկերը.

«1.— Այնճար, Պէյրութէն 60 քիլոմեթր հեռաւորութեամբ, դէպի Դամասկոս մեծ պողոտային վրայ: Հոս տեղաւորուած է Մուսա Լերան շրջանին վեց հայկական գիւղերու բնակչութիւնը, 1205 ընտանիք կամ 5125 անձ: Այս գաղթակայանը, զոր հայերը «Նոր Մուսա Լեռ» կոչեցին, յատակագծին համաձայն բաժնուած է վեց գիւղերու, նախկին Սէուտիոյ շրջանին վեց գիւղերուն համապատասխան անուններով: Կառուցուած տուներուն թիւն է 1000, որուն իւրաքանչիւրը իր շուրջը ունի 400 քառ. մեթր տարածութեամբ պարտէզ մը, իսկ մէն մի ընտանիքի տրուեցաւ 3 տէօնիւմ մշակելի հող»[94]:

Այս տուեալներուն վրայ անհրաժեշտ է աւելցնել նաեւ տուեալները Նպաստից Կեդրոնական Յանձնաժողովի տեղեկագիրին, որուն համաձայն՝ «Սեպտ[եմբեր] 4–14–ի ընթացքին գաղթականները [Պասիթէն] փոխադրուեցան Այնճար՝ իրենց վերջնական կայանը: Փոխադրութիւնը կատարուեցաւ յաջորդական կարաւաններով, Պասիթէն ծովու ճամբով Տրիպոլիս, անկէ շոգեկառքով Րայաք, եւ ի

վերջոյ քամիոններով Այնճար: Այնճար կը գտնուի Պէյրութ–Դամասկոս բարձրացող մեծ պողոտային վրայ, գրեթէ մէջտեղը երկու քաղաքներուն: Պէյրութէն 55–60 քմ. հեռաւորութեամբ Լիբանանեան եւ Անտիլիբանանեան լեռնաշղթաներուն մէջտեղը, Պեքայի ընդարձակ դաշտին մէկ մասը, եւ աւելի մօտ Անտիլիբանանեան շղթային, գրեթէ ստորոտը: Տարածութիւնն է 1,800 հեքթար, ծովէն բարձրութիւնը՝ 930 մեթր: Կը պատկանէր նախկին Թուրք իշխանաւորի մը, որմէ Ֆրանսական իշխանութիւնը գնեց, գինը ինք գնահատելով եօթը միլիոն ֆրանք: Գաղթակայանի շինութեանց յատկացուած հողամասն է 92 հեքթար»[95]:

«Գաղթակայանը՝ զոր Հայեր Նոր Մուսա Լեռ կոչեցին՝ յատակագծին համաձայն բաժնուած է վեց գիւղերու, նախկին Մուսա Լերան վեց գիւղերուն համապատասխան անուններով: Ասոնք են՝ Եողուն Օլուք՝ 975 անձ, Խտըրպէկ՝ 936, Քեպուսիէ՝ 930, Պիթեաս՝ 876, Հաճիհապիպլի՝ 870, Վաքըֆ՝ 538, ընդամէնը 1205 ընտանիք 5125 անձ: Իւրաքանչիւր գիւղաթաղ միւսէն բաժնուած է 20 մեթր լայնութեամբ ճամբով մը: Աւանը ունի նաեւ քանի մը հրապարակներ, որոնց կեդրոնականը 120–ով 100 մեթրի վրայ [է]: Գլխաւոր պողոտայէն լեռնակողմի բարձրութեան վրայ շինուած է Հայ Եկեղեցին, երկու կողմերը մանչերու եւ աղջկանց վարժարաններու յատուկ դետիններով, ուր այժմ շինուած է սահմանափակ դպրոց մը: Առանձին տեղեր տրուած են նաեւ Հայ Կաթողիկ եւ Հայ Բողոքական եկեղեցի-դպրոցներու շինութեան համար: Մինչեւ տուներու շինութիւնը, հետզհետէ ցրուող ընտանիքները պակսելով, Այնճար տեղաւորուած ընտանիքներուն թիւը եղաւ 1050, որուն 82–ը Բողոքական է, 10–ը՝ Կաթողիկ»[96]:

Հիմնական երկրորդ կայքը ուր հաստատուեցաւ հայութիւնը՝ կազմուած էր իրարու մերձ երկու վայրերէ, որոնց առաջինն էր՝

«2. Սուր, պատմական Տիւրոսը, Պէյրութէն 65 քիլոմեթր դէպի հարաւ, ուր 350 հեկտար հող յատկացուեցաւ հայ գաղթականներուն եւ բնակարանային շինութեան»: Իսկ երկրորդը՝

«3. Րաս իւլ–Այն, Սուրի մօտակայքը, ուր տեղաւորուեցան 85 ընտանիքներ»[97]:

Այս երկու վայրերու մասին կը խօսի նաեւ Տեղեկագիրը Նպաստից Կեդրոնական Յանձնաժողովին եւ կը հաստատէ թէ «պատմական Տիւրոս (այժմ Սուր) քաղաքին մօտ հաստատուեցաւ երկրորդ մեծ գաղթակայանը: Այնճար ծովէն հեռու եւ Լեռնային Լիբանանի մէջ է. իսկ Սուրի գաղթակայանը ծովեզերքի վրայ է, Պէյրութէն 85 քմ. դէպի հարաւ, Հայֆա երկարող պողոտային վրայ: Հողին տարածութիւնն է 500 հեքթար, ջրարբի, բերրի վայր մը: Ունի երեք իրարմէ

դատ ակեր: Վայրը՝ Թրքական շրջանին՝ արքունի կալուած է եղեր, յետոյ դարձած է Լիբանանի պետական կալուած: Ունի հին՝ լքուած ագարակ մը, կէս գործածելի շէնքերով, որուն մէջ [կայ] նաեւ ջաղացք մը կալուածի ջուրովը դարձող:

«Սուրի Հայ գաղթակայանը երկու մասի բաժնուած է. իրարմէ չորս քմ. հեռաւորութեամբ, եւ ոչ թէ Այնճարի նման ամէնքը մէկ գետնի վրայ համախումբ: Առաջին կայանն է Պէյրութ–Հայֆա պողոտային վրայ, ճիշդ դէպի Սուր դառնալիք անկիւնը, եւ անկէ միայն մէկ քմ. առաջ: Այժմէն իսկ կրնայ Սուրի մէկ արուարձանը համարուիլ: Հոս շինուեցան 186 տուներ, Այնճարի տուներուն նման, եւ տեղաւորուեցան Սանճագի դաշտային քաղաքներու՝ Ալեքսանտրէթի, Ֆարթըլըյի եւ Պէյլանի գաղթականները: Այդ տուներուն 50–ը շինուեցան Հ.Բ.Ը. Միութեան ծախսով եւ [վայրը] կոչուեցաւ Նուպարաշէն:

«Սուրի շրջանի երկրորդ գաղթակայանն է Ռաս իւլ–Այն Ռաշիտի կոչուածը, Սուրէն եւ առաջին կայանէն 4–5 քմ. հեռու դէպի հարաւ, դարձեալ Պէյրութ–Հայֆա պողոտային վրայ, բայց 700 մեթր դէպի ներս ծովուն կողմը: Բաժանման այդ կարճ ճամբան դեռ չէ յարդարուած: Այս հողամասէն է որ կը բխի Սուրի ջուրը, որ առանձին աւազանի մը մէջ առնուած է եւ խողովակներով կը տարուի քաղաք: Յիշեալ աւազանին մօտ բլուր մը կը բարձրանայ, հաւանաբար հին ժամանակներու արուեստական հիւյիւկ[98] մը՝ ծովեզերքին մօտ: Ասոր վրան կը գտնուի նախկին հողատէրերուն կիսաւոր [կիսաւե՞ր] ագարակներէն մին: Ասոր վրան եւ ստորոտն է որ շինուեցան 85 գաղթատուներ: Ռաս իւլ–Այնի շրջանը տեղաւորուեցան Ալեքսանտրէթի մօտ լեռնային գիւղերու գաղթականները, Սօղուք Օլուգէն, Աթըգէն, Նարկիզլիէն: Մինչեւ տուներու շինութիւնը՝ գաղթականները պատսպարուեցան Սուրի մէջ՝ Բարեգործականի կողմէ վարձուած տուներու մէջ: Ի վերջոյ, գաղթակայաններու տուներուն շինութենէն վերջն ալ Սուր քաղաքին մէջ մնացին ու հոն բնակութիւն հաստատեցին 20–25 ընտանիքներ»[99]:

Հայ գաղթականութեան տեղաւորումի պատմութեան մէջ անսովոր երեւոյթ մը մնաց Մանթարի կայանին բնակեցումի պատմութիւնը: Ինչպէս Այնճարի, Սուրի եւ Ռաս իւլ–Այնի պարագաներուն՝ Ֆրանսական Իշխանութիւնները գնեցին չորրորդ կայան մըն ալ՝ այս անգամ Թրիփոլիէն 30 քմ. դէպի հիւսիս՝ սիրօ–լիբանանեան սահմանին մերձակայքը, որ որոշուեցաւ տեղաւորել առժամապէս Հալէպ հաւաքուած գաղթականութիւնը: «Սեպտեմբերի սկիզբը, 1939[ին]», կը գրէ Տեղեկագիրը Նպաստից Կեդրոնական Յանձնաժողովէն, «Մանթար ղրկուեցան շոգեկառքով Հալէպ առժամեայ [կերպով]

հաւաքուած գաղթականները: Ընդամէնը՝ 263 ընտանիք կամ 1225 անձ, որոնք եկեր էին Գըրըգ Խանէն դէպի Հալէպ տարածուող դաշտային շրջանի գիւղերէն»[100]:

Յուսախաբ դարձած՝ վայրին վայրի ամայութենէն, մեկուսի վիճակէն եւ իրենց ունեցած առաջին տպաւորութեան ժխտական թելադրանքէն՝ անոնք մերժեցին բեռները վար առնել բեռնատար ինքնաշարժներէն: Ազգային եւ Ֆրանսական Իշխանութիւններու միջամտութիւնները, խոստումները եւ բացատրութիւնները չկարողացան համոզել զանոնք, որոնք հիմա կը տեսնէին այն դժուարութիւնները, որոնք պիտի ըլլային իրենցը գալիք ձմեռն ամբողջ: Իրաւ ալ՝ ոչինչ կար որ կարենար անոնց տալ նուազագոյն նշոյլն իսկ յոյսին: Ամբողջ շաբաթ մը տեւող միջամտութիւններու արդիւնքն եղաւ ձախողութիւնը զանոնք կատարողներուն, եւ «ի վերջոյ, Բ[արձր] Գոմիսէրութիւնը վճռապէս որոշեց այնուհետեւ չզբաղիլ այդ գաղթականներու խումբով: Ան ջնջեց նաեւ հողին տիրոջ հետ իր ըրած պայմանագրութիւնը, հրաժարելով կանխավճար գումարէն»[101]:

Յաջորդ շաբթուան ընթացքին գաղթականական այս խումբին գրեթէ կէսն արդէն իսկ մեկներ էր Հալէպ կամ այլ տեղ: Մնացած 125 ընտանիքները զիջալով դիմեցին, որ իրենք թոյլատրուէին հաստատուելու Մանթար, սակայն «անկարելի եղաւ Բ[արձր] Գոմիսէրութեան կողմէ նպաստաւոր շարժում մը յառաջ բերել»[102] *Այն ատեն՝ ի դէմ մնացող ընտանիքներու թշուառութեան՝ Նպաստից Կեդրոնական Յանձնաժողովը ձեռք առաւ հարցը եւ հոգալով անոնց ճամբորդական ծախսերը ցրուեց զանոնք Ջահլէ, Հոմս, Պէյրութ եւ այլ վայրեր:*

Վերջացած էր եւ իր աւարտին հասած՝ Մուսա Լերան հայութեան երկրորդ գաղթը, չէր աւարտած սակայն ցաւը, որ եղաւ տարատունկ եղած այս ժողովուրդինը, եւ որուն մասին տակաւին խօսեցաւ ոչ մէկ վաւերագիր:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1· 9 Մարտի, 1921 թ·ի Անգարայի Թուրք-Ֆրանսական դաշնագիրին համար տես՝ Michel Paillarés, **Le Kémalisme Devant les Alliés,** Paris, 1922, pp. 849-352, Paul du Véou, **La Passion de la Cilicie, 1919-1922,** Paris, 1937, pp. 341-343, Amedeo Giannini, **Documenti per la Storia della Pace Orientala, 1919-1932,** Roma, 1933 pp. 172-174:

Ըստ Մուսթաֆա Քեմալի՝ դաշնագիրն ստորագրուեցաւ Պեքիր Սամիի եւ Ա-

րիսթիտ Պրիանի միջեւ 11 Մարտին․ տես՝ Ghazi Mustapha Kemal, **A Speech October 1927,** Leipzig, 1929, p. 498: 3 Մայիսին, սակայն, Անգարա չեղեալ յայտարարեց այս համաձայնագիրը եւ առ այդ՝ չվաւերացուց զայն․ տես՝ Gotthard Jaeschke, **Turk Inkilabi Tarihi Kronolojisi, 1918-1923,** cilt I, Istanbul, s. 100;

2․ 1921 թ․ի Յուլիսի 11 եւ 12-ի ճառերով վարչապետ Արիսթիտ Պրիան արդէն իսկ դրեր էր հիմնաքարերը այս բարեկամութեան: Ֆրանսական Երեսփոխանական ժողովին մէջ արտասանուած այս ճառերուն համար տես՝ André Mandeltam, **La Société des Nations et les Puissances Devant le Problème Armenien,** Beyrouth, 1970, pp. 401-407:

3․ Հոս Լուիս կը գրէ էջատակին, թէ՝ «ազգայնական թուրք պատմաբաններու վարկածներէն դեռ արբշիռ՝ Աթաթիւրք յայտարարեց․ «Այն հողը որ թրքական է եղած չորս հազար տարի՝ չի կրնար գերի մնալ օտարի ձեռքին» (տես՝ Geoffrey Lewis, **Turkey,** London, 1965, p. 117): Ըստ Տոքթ․ Ապտուրրահման Մելեքի, սակայն, այս խօսքն արտասանուեցաւ Քեմալի կողմէ Ատանայի մէջ, ուր իրեն ի պատիւ տրուած հանդիսութեան մը ընթացքին, սեւեր հագած անտիոքցի աղջնակ մը ներկայացաւ իրեն եւ խնդրեց որ զիրենք ալ ազատէր․ այն ատեն էր որ պատասխանեց անոր, թէ՝ «40 տարի թրքական հողը թշնամիին ձեռքը չի կրնար մնալ» (տես՝ Dr. Abdurrahman Melek, **Hatay Nasil Kurtuldu,** Ankara, 1966, s. 9 ասկէ ետք կը նշուի որպէս *Մելեք*):

4․ Դաշնագիրին համար տես՝ League of Nations, **Treaty Series,** No 4689, vol. 200 (1940-1941), pp.167-175, J. C. Hurewitz, **Diplomacy in the Near and Middle East,** vol. II, New York, 1980, pp. 226-228:

5. Lewis, pp. 117-118:

6․ Հոս Ռապինսըն իր ընթերցողը կը դրկէ երկու հեղինակութիւններու, որոնք կը զօրացնեն իր վարկածը․ այդ վերջիններուն համար տես՝ E. E. Rivinus, **Turkey and Her Near Eastern Neighbours,** Washington: Foreign Service Institue Monographs, Department of State, 1950, pp. 86 ff. եւ Arnold Toynbee, **Survey of International Affairs,** London, 1925, pp. 440-445:

7. Richard D. Robinson, **The First Turkish Republic,** Cambridge, 1963, pp. 173-174, ասկէ ետք կը նշուի որպէս *Ռապինսըն*:

8․ 1936 թ․էն սկսեալ վարչապետ Ֆրանսայի Ընկերվարական ճակատի կառավարութեան:

9․ Գերմաներէնով այսպէս կը կոչուի զինուորական այն գործողութիւնը, որ 1938 թ․ի Մարտի 11-ին Աւստրիան կցեց Նացի Գերմանիոյ: Աւստրիան կցուած մնաց Գերմանիոյ մինչեւ 12 Ապրիլ, 1945 թ․, երբ այդ վերջինը պարտուած դուրս եկաւ Համաշխարհային Երկրորդ Պատերազմէն:

10· Բարիզի թուրք դեսպանը։

11· Այսօր, սակայն, ձեռքի տակ կը գտնուին մարդահամարի քանի մը տախտակներ· այսպէս՝ 1937 թ·ին Ալեքսանտրէթի Պաշտպանութեան Կոմիտէն կը յայտարարէր հետեւեալ տախտակը·

Թուրքեր			....	85,242	38·90%
Արաբներ	Ալեվի	62,124			
	Քրիստոնեայ	18,525			
	Սիւննի	22,461	....	103,110	47·07%
Հայեր			....	24,911	11·37%
Այլք	Քիւրտ	4,831			
	Չերքեզ	954			
	Ալպանացի	32	....	5,817	2·66%
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ			....	219,080	

Տես՝ Comité pour la défense d'Alexandrette, **Le Sandjak d'Alexandrette est Syrien et Arabe,** No II, Damas, 1937, p. 12.

Սուրիացի Ատնեն Ա· Այիդան իր կարգին կու տայ հետեւեալը 1936–1937 թթ· մարդահամարին համար·

Թուրք	85,000	39%	Արաբախօս՝	47,07%
Ալեվի	62,000	22%	Թրքախօս՝	38,90%
Արաբ Սիւննի	22,000	10%	Հայախօս՝	11,37%
Յոյն Օրթոտոքս	19,000	9%	Այլք՝	2,66%
Հայ	25,000	11%		
Այլք	7000	3%		

Տես՝ Adnan A, Aita. **Le Conflit d'Alexandrette et la Société des Nations** , Damas, [n. d.], p. 5.

Բիւզանդ Եղիայեանի յիշատակած թիւերը կը տարբերին մէջբերուածներէն· կը թուի թէ անիկա կը վերցնէ զանոնք աղբիւրէ մը, որմէ իր կարգին կը վերցնէ նաեւ Անթիլիասի Կաթողիկոսարանի «Հասկ» պաշտօնաթերթին խմբագրութիւնը։ Ըստ Եղիայեանի՝ «Ազգերու Լիկայի կողմէ ղրկուած վերահսկիչ յանձնախումբը, երբ կատարեց Սանճագի Մարդահամարը, տեսնուեցաւ որ թուրքերը ընդհանուր բնակչութեան մէջ հազիւ մէկ երրորդ համեմատութեամբ փոքրամասնութիւն մը կը ներկայացնէին։ 220,000 ընդհանուր բնակչութեան մէջ միայն 85,000 թուրք էին, իսկ միւս տարրերը միացած կը ներկայացնէին բացարձակ մեծամասնութիւնը, 135,000 — ալավիներ՝ 64,000, արաբներ (իսլամ, չերքեզ, քիւրտ)՝ 22,000, հայեր՝ 27,000 եւ այլ քրիստոնեաներ՝ 18,000։ Բայց անմիջապէս Ազգերու Լիկայի Յանձնախումբը եւ կանչուեցաւ թուրքերու աղմկարար ցոյցերու ճնշումով, մարդահամարի վրայ երեսփոխանական համեմատական ծողովրդային ընտրութիւնը չկատարուած···։ Եւ անգլօ–ֆրանքօ–թուրք պետական վերին կարգադրութեամբ՝ 40–ի

վրայ 22 թուրք երեսփոխաններ կարգուեցան «Նշանակովի»» (տես՝ Բիւզանդ Եղիայեան, *Ժամանակակից Պատմութիւն Կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ*, 1914–1972, Անթիլիաս, 1972, էջ 500· ասկէ ետք կը նշուի որպէս *Եղիայեան*)։

Իր կարգին՝ «Հասկ» պաշտօնաթերթը կը գրէ թէ «220,000 բնակչութեան 85,000–ը, այսինքն 38 առ հարիւրը թիւրքեր կը կազմէին, միւս տարրերը միացած ներկայացնելով մեծամասնութիւնը· Ալեվիներ՝ 64,000, Արաբներ, իսլամ՝ Չերքեզ՝ Քիւրտ՝ 22,000, Քրիստոնեայ՝ 18,000, Հայեր՝ 27,000։ Ամէնքը համեմատական ներկայացուցչութեամբ պիտի վարէին նոր երկիրը։

«Սակայն չիրականացաւ։ Ազգ[երու] Դաշնակցութեան ղրկած խառն Յանձնախումբը երբ կը կատարէր մարդահամարը, տեսնուեցաւ որ թիւրքերը փոքրամասնութիւն մը կը ներկայացնէին ....Իր կէս ճամբայէն ետ տուն դրկուեցաւ Յանձնախումբը» (տես՝ *Սանճաքի Հայոց Դաղթը*, «Հասկ», Ը· տարի, թիւ 7–8, 1939, Յուլիս–Օգոստոս, էջ 124· ասկէ ետք կը նշուի որպէս *Սանճաքի Հայոց Գաղթը*)։

Ազգերու Համադաշնակցութեան Պատուիրակութեան մեկնումէն ետք կայացած երկրորդ ընտրութեան տուեալներուն համաձայն՝ ինչպէս կը յայտնէ Տոքթ· Ապտուրրահման Մելեք, Ալեքսանտրէթի գաւառակն ունէր 35,847 թուրք, 11,319 ալեվի, 5504 հայ, 1845 արաբ, 2098 յոյն օրթոտոքս, եւ 395 այլ ընտրողներ· տես՝ *Մելեք*, էջ 65–66։

12· Ըստ Մելեքի տուեալներուն՝ Երեսփոխանական ժողովի անդամներուն բաշխումը կը ներկայացնէր 22 թուրք, 9 ալեվի, 5 հայ, 2 արաբ եւ 2 յոյն օրթոտոքս, որոնք կու գային՝ Անտիոքէն՝ 14 թուրք, 7 ալեվի, 2 հայ, 1 յոյն օրթոտոքս, եւ 2 արաբ, Ալեքսանտրէթէն՝ 3 թուրք, 2 ալեվի, 1 հայ, եւ 1 յոյն օրթոտոքս, իսկ Գըրըգխանէն՝ 5 թուրք եւ 2 հայ· տես՝ նոյնը, էջ 66։

13· Ակներեւ թիւրիմացութեան մէջ է դեսպանը ,որովհետեւ օսմաններու աշխարհին մէջ համայնքը որոշողն էր կրօնը, իսկ իսլամը չէր կրնար նոյնանալ քրիստոնեային հետ։ կրօնքով, ՚ուանդութեամբ եւ հոգեբանութեամբ անկարելիութիւն մըն էր հին եւ թէ նոր որեւէ թուրքի համար հաւասարութեան պատուանդան մը շնորհել քրիստոնեայ հայուն, արաբին եւ յոյն օրթոտոքսին։

14· Նախապէս Ռուշինկըրընի փրանսական դեսպան, որ հետագային եղաւ Ֆրանսայի տնտեսութեան նախարար, եւ ապա՝ արտաքին գործերու նախարար։

15· Ֆրանսայի արտաքին գործերու նախարար։

16· Ֆրանսերէն բառն է Levant , աշխարհագրական վերադիր որ կը տրուի արեւելեան Միջերկրականն եզերող երկիրներու ամբողջութեան։

17· Նախ Հռովմի եւ ապա՝ Անգարայի մօտ Ֆրանսայի դեսպան։

18. René Massigli, **La Turquie Devant la Guèrre, Mission à Ankara, 1939-1940,** Paris, 1964, pp. 46-47, ասկէ ետք կը նշուի որպէս *Մասսիլեի*։

19· *Եղիայեան*, էջ 502։

20․ *Մելքէ*, էջ 44–45․ տես նաեւ՝ Majid Kadduri, **The Alexandretta Dispute,** «The American Journal of International Law», vol․ XXXIX,1945, pp. 420-421․ Ըստ Պօղոս Մատուռեանի՝ «Մարդահամարը մեծամասնութիւն կ՚ապահովէ արաբներուն։ 133,805 ոչ–թրքախօսներ, 84,274 թրքախօսներ» (տես՝ Մարտիրոս Գուշակճեան եւ Պօղոս Մատուռեան (խմբ․), *Յուշամատեան Մուսա Լերան*, Պէյրութ, 1970, էջ 491․ ասկէ ետք կը նշուի որպէս *Յուշամատեան*)։ Այս կապակցութեամբ «Հասկ» կը գրէ թէ «Ազգ[երու] Դաշնակցութեան ղրկած խառն Յանձնախումբը երբ կը կատարէր մարդահամարը, տեսնուեցաւ որ թիւրքեր փոքրամասնութիւն կը ներկայացնէին։ Եւ որովհետեւ յայտնի դարձաւ թէ թիւրքերուն խոստացուած էր 40–ի վրայ 22 երեսփոխան, իր կէս նամբէն ետ տուն դրկուեցաւ յանձնախումբը···» (տես՝ *Սանճակի Հայոց Գաղթը*, էջ 124)։

21․ *Մելքէ*, էջ 55։

22․ Նոյնը, էջ 55–56։

23․ *Եղիայեան*, էջ 500։

24․ Ռապինսըն կու տայ 22 Յուլիսի, 1938 թուականը․ տես՝ *Ռապինսըն*, էջ 303։

25․ Կայանալիք ընտրութիւններու յայտարարութեան համար տես՝ *Մելքէ*, էջ 59։

26․ Նոյնը, էջ 61։ «Հասկ» պարզօրէն կը յայտնէ որ «օրինականացուեցան, նշանակովի եւ ընտրովի միջոցներով, թիւրք մեծամասնութիւնը երեսփոխաններուն մէջ» (տես՝ *Սանճակի Հայոց Գաղթը*, էջ 124)։

27․ *Մելքէ*, էջ 65–66․ բաղդատէ՝ *Եղիայեան*, էջ 499։

28․ *Ռապինսըն*, էջ 303։

29․ Ըստ Պէյրութի «Առաւօտ» օրաթերթի տեղեկատուութեան՝ «Արաբական գործակալութիւնը Էնկիւրիէն կը հաղորդէ, որ թուրք թերթերը մեծ խորագիրներու տակ կը մեկնաբանեն Սանճագի խորհրդարանին այն որոշումը, որով թրքական դրամը պարտադիր կը դառնայ Սանճագի մէջ։

«Թերթերը կը թելադրեն որ Սանճագը հիթլերական եղանակով գրաւուի եւ անմիջապէս կցուի Թուրքիոյ։ Նման քայլ մը վերջ պիտի դնէր Սանճագի երեւակայական ինքնավարութեան, որ «ժամանակաւոր հանգամանք» ունի» (տես՝ «Առաւօտ», 23 Մարտի, 1939 թ․ Ա․ տարի, թիւ 96, էջ 3)։

30․ *Կացութիւնը Հալէպի եւ Սանճակի Մէջ* ընդհանուր վերնագիրի տակ «Առաւօտ»ի թղթակիցը պարզելէ ետք իշխանութիւններուն դիրքը ոչ–թուրք ժողովուրդին հանդէպ ընդհանրապէս՝ կը շարունակէ․ «Հայ երեսփոխանները լռութեան մատնուած են։ Անտիոքի երեսփոխաններէն Յակոբ Դաւիթեան արդէն Կիպրոս գաղթած է եւ չ՚ուզեր պաշտօնին վերադառնալ։ Իսկ միւսը, Եսայի Գազանճեան, շատ հաւանական է որ ժողովի չկանչուի։ Ալեքսանտրէթցիները իրենց «ծուխը» կորսնցուցած ըլլալով — ընտանիքներ մնացած են — անշարժութեան դատապարտուած են

եւ աւելի լաւ օրերու կը սպասեն» (տես՝ «Առաւօտ» 19 Ապրիլի, 1939 թ. Ա. տարի, թիւ 118, էջ 3)։

31. *Եղիայեան*, էջ 500. տես նաեւ՝ *Սանճաքի Հայոց Գաղթը*, էջ 124։ Բայց հակառակ անոր որ Հաթայէն ներս ամէն ինչ կը կատարուէր Անգարայի տուած ուղղութիւններով եւ օրհնութեամբ՝ կատարուելիքներուն յառաջացնելիք անախորժ կացութեան առաջքն առնելու համար Անգարայի իշխանաւորները հրատարակեցին հերքում մը Մարտի վերջերուն։ Ըստ հեռագրական Հաթայ Գործակալութեան՝ Անգարան կ'ըսէր թէ «պատասխանատու շրջանակները մեծ զարմանքով կարդացին այն լուրը, որուն համաձայն՝ Էնկիւրին հրաւիրած է Հաթայի խորհրդարանը՝ այդ երկիրը Թուրքիոյ կցելու որոշում տալու։ Այս լուրը, որ շրջաբերութեան դրուած է, եւ որ նպատակ ունի մտքերը պղտորելու եւ թիւրիմացութիւններ ստեղծելու՝ բացարձակօրէն անհիմն է։

«Ան նպատակ ունի գրգռելու դրացի ժողովուրդները Թուրքիոյ դէմ, որ արեւելեան եղբայրակցութեամբ մը կապուած է անոնց հետ։ Հաթայը անկախ երկիր մըն է՝ միջազգայնօրէն ճանչցուած եւ որուն գերիշխանութիւնը երաշխաւորուած է մեծ պետութեանց կողմէ» (տես՝ «Առաւօտ», 30 Մարտի, 1939, Ա. տարի, թիւ 102, էջ 3)։

32. *Մելեք*, էջ 65–66. տես նաեւ՝ *Թապլինալըն*, էջ 303։

33. Դաշնագիրին եւ անոր յարակից զանազան յաւելուածներուն եւ լրացուցիչ նիւթերուն համար տես՝ Great Britain, H. M. S. O. **British and Foreign State Papers,** 1939, vol. 143, London, 1951, pp. 476-485։

34. *Թապլինալըն*, էջ 304. բաղդատէ՝ *Մելեք*, էջ 84։ Այս առիթով թրքական Հաթայ Աժանսըն մամուլին տուաւ պատկերը վերջին արարին. ըստ անոր՝ «Հաթայի խորհրդարանը անցեալ Հինգշաբթի [29 Յունիսի, 1939 թ.], ժամը 4-ին պատմական նիստ մը գումարեց։ Խորհրդարանին բացումը տեղի ունեցաւ շէնքին շրջանակին խռնուած ամբոխին բուռն ծափերուն տակ։ Ազատութեան եւ մայր հայրենիքին վերադարձը բոլորին դէմքին վրայ կը կարդացուէր։

«Խորհրդարանի քարտուղարը, Պէքր Սըտգի, առաջարկ մը կը կարդար, որով 39[°] երեսփոխաններ կը պահանջէին Սանճագի կցումը Թուրքիոյ։

«Խորհրդարանը միաձայնութեամբ քուէարկեց ի նպաստ այս առաջարկին, խանդավառ ոգեկոչումներով։ Ճառախօսները ապա բեմ ելան իրենց գոհունակութիւնը յայտնելու Հաթայի կցումին առթիւ։

«Հանրապետութեան նախագահը երկար զեկուցում մը ըրաւ օրակարգին շուրջ։ Վարչապետն ալ խօսք առաւ եւ յայտարարեց որ կառավարութիւնը կը միանայ խորհրդարանի պահանջին։ Ան յետոյ յարգանքի խօսք ուղղեց թուրք պետական մարդոց հասցէին, յայտնելով որ անոնց աշխատանքով կարելի եղաւ իրականացնել Հաթայի ժողովուրդին պահանջները։

«Երեսփոխանները յետոյ խորհրդարանը լուծուած յայտարարեցին եւ դուրս ելան Հաթայի դրօշը վար առնելու եւ անոր փոխարէն բարձրացնելու թրքական դրօ-

շը» (տես՝ «Առաւօտ», 5 Յուլիսի, 1939 թ․, Ա․ տարի, թիւ 183, էջ 3)։

35․ Տես՝ ծանօթ․ թիւ 4։

36․ *Մասիսին*, էջ 205։

37․ Ըսել կ'ուզէ՝ ֆրանսական դրօշը, որ կազմուած է ուղղահայեաց կապոյտ, ճերմակ եւ կարմիր հաւասար երիզներով։

38․ Մասիսեի, էջ 208․ բաղդատէ՝ «Հասկ», Ը․ տարի, թիւ 4, 1939, Ապրիլ, էջ 61։

39․ *Սանճագի Հայոց Դաղթը*, էջ 124–125, տես նաեւ՝ *Եղիայեան*, էջ 504։

40․ Ընդհանուր կացութեան մասին տես՝ 18–30 Յունիսի, 1939 թ․, Ա․ տարի թիւ 169–179, էջ 1, 1, 3, 1, եւ 1 յաջորդաբար։

41․ Հեղ մը եւս Մասիսեի լ յայտ կը բերէ իր անգիտութիւնը հայերու իսկական թիւին մասին։

42․ *Մասիսին*, էջ 217․ բաղդատէ *Սանճագի Հայոց Դաղթը*, էջ 125։

43․ *Մելքէ*, էջ 27, 35, 40, 46, 52, 75–76։ Բայց արիւնալի դէպքեր տեղի ունեցան նաեւ թուրքերու եւ ֆրանսացիներու միջեւ։ Ըստ Թէմիրեանի վկայութեան՝ «Անտիոքի մէջ պզտիկ դէպքի մը համար հասարակ թուրք զինուոր մը ատըրճանակը քաշելով մի քանի հարուածով զետին տապալեց տեղակալ Շապոն, որուն համար ըսուեցաւ որ ամիրալի մը զաւակն էր։ Ֆրանսական կառավարութիւնը ձայն իսկ չհանեց այս դէպքին համար․․․» (տես՝ Ալպէր Ս․ Թեմիրեան, *Բէյրութ*, 1909–1946, Պէյրութ, 1956, էջ 201)։ Տես նաեւ՝ նոյնը, էջ 202–203։

44․ *Մելքէ*, էջ 57․ բաղդատէ՝ *Սանճագի Հայոց Դաղթը*, էջ 125։

45․ *Մելքէ*, էջ 8, 9, 25–26, 30–32։

46․ *Բապինօն*, էջ 301։

47․ *Մելքէ*, էջ 82–83։

48․ Կոչը կ'ակնարկէ Համաշխարհային Երկրորդ Պատերազմով ստեղծուած կացութեան։

49․ *Տեղեկագիր Նպաստից Կեդր[ոնական] Յանձնաժողովին*, «Ծիածան», Գ․ տարի, թիւ 4 (21), 1944, Յուլիս–Օգոստոս, էջ 158։ Այս հարցին շուրջ տես նաեւ՝ 1938, «Հասկ», Ը ․տարի, թիւ 1, 1939, Յունուար, էջ 2։

50․ Քառասուն անգամ քառասուն քայլի չափով տարածութիւն։ Տես՝ Diran Kélékian, **Dictionaire Turc-Francais,** Constantinople, 1911, p. 593։

51․ Կ'ակնարկէ Հ․Բ․Ը․ Միութեան Պէյրութի Մասնաժողովին։

52․ Կ'ակնարկէ Հ․Բ․Ը․ Միութեան Բարիզի Կեդրոնական Վարչութեան։

53․ Գեր․ Պետրոս Արք․ Սարաճեան, Կաթողիկոսական Ընդհանուր Փոխանորդ 1936–1939 թթ․, ապա Կաթողիկոս՝ 20 Մայիսի, 1940 թ․էն ետք, վախճանած՝ նոյն տարուան 28 Սեպտեմբերին։

54․ Ըստ տուեալներու՝ Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան նախաձեռնութեամբ գոյութեան կոչուած եւ «Գրիւը մէկ տոլար» ցորենի Հանգանակութեան Յանձնախումբը, որուն գործը հետագային փոխանցուեցաւ Հ․Բ․Ը․ Միութեան Կեդրոնական Վարչութեան։

55. Ըստ Հ.Բ.Ը. Միութեան կեդրոնական վարչութեան տեղեկագիրին՝ «անոնց տեղաւորման ձեռնարկները շարունակուեցան եւ անոնց ի նպաստ տրամադրուեցաւ Հ.Բ.Ը. Միութեան ձեռնարկած առաջին Եղբայրական Օգնութեան Հանգանակութեան արդիւնքը, 19,472 տոլար...» (տես՝ Հ.Բ.Ը. Միութիւն *Ընդհանուր Տեղեկագիր եւ Հաշուեկշիռ 35–րդ եւ 40–րդ Տարեշրջաններու*, 1940–1945, [Փարիզ, 1946], էջ 24. ասկէ ետք կը նշուի որպէս *Ընդհանուր Տեղեկագիր*, 1940–1945)։

56. Կ'ակնարկուի 19 Յուլիսի, 1939 թուակիր նամակով յիշուած կաթողիկէ գործունէութեան։

57. Ըստ Հ.Բ.Ը.Միութեան տեղեկագիրին՝ «Ֆրանսական կառավարութեան եւ հոգատար իշխանութեան ձեռք առած ազդու միջոցներուն եւ ցոյց տուած բարեացակամ վերաբերմունքին շնորհիւ արտագաղթը կանոնաւորապէս տեղի ունեցաւ, առանց որեւէ անախորժ միջադէպի» (տես՝ Հ.Բ.Ը. Միութիւն, *Ընդհանուր Տեղեկագիր եւ Հաշուեկշիռ 34–րդ Տարեշրջանի*, 1939, Նիւ Եորք, [1940], էջ 20. ասկէ ետք կը նշուի որպէս *Ընդհանուր Տեղեկագիր*, 1939)։ «Հասկ»ի տեղեկաբերին համաձայն՝ «Յուլիս 17–22–ի զանգուածային գաղթէն վերջ, ժամանակ առ ժամանակ Սանճագէն գաղթող փոքրիկ կարաւաններ անցան Սուրիական եւ Լիբանանեան սահմանները, ուրիշ Յոյն եւ Ալեւի եւ այլ գաղթողներու հետ։ վերջին կարաւանը եկաւ Հոկտ. 7–ին, Ալեքսանտրէթէն Պէյրութ, նաւով, 135 հոգի, մէջն ըլլալով Անտիոքի թեմակալ Գերշ. Տ. Խադ Արքեպս. Աջապահեան։ Նորին Սրբազնութիւնը իր հետ բերաւ նաեւ Սանճագի լքուած եկեղեցիներէն հաւաքուած սպասներ եւ այլ եւ այլ գոյքեր...» (տես՝ *Սանճագի Հայ Գաղթականաց Տեղաւորումը*, «Հասկ» Ը. տարի, թիւ 9–10, 1939, Սեպտեմբեր–Հոկտեմբեր, էջ 138. ասկէ ետք կը նշուի որպէս *Սանճագի Գաղթականաց*)։

58. Ըստ Անթիլիասի Նպաստից կեդրոնական Յանձնաժողովի տեղեկագիրին՝ «1939 Յուլիս 10–22–ի միջոցին Սանճագէն ելլող ամէն գաղթական հայուն նեչուն դրամ վճարեց իբր օգնութիւն, չափահաս անձի գլուխ 500 փրանք եւ անչափահասի գլուխ 200 փրանք։ Ասիկա բազմաթիւ ընտանիքներ փրկեց սպասման շրջանի անխուսափելի թշուառութենէն, մինչեւ գաղթականներուն իրենց վերջնական կայանները փոխադրութիւն» (տես՝ *Տեղեկագիր Նպաստից Կեդր[ոնական] Յանձնաժողովին*, «Ծիածան», Դ. տարի, թիւ 4 (21), 1944, Յուլիս–Օգոստոս, էջ 156)։ «Այս նպատակին ծախսուեցաւ մօտաւորապէս 5,000,000 փրնս. փրանք» (տես՝ *Սանճագի Գաղթականաց*, էջ 140)։

59. Կ'ակնարկէ Ֆրանսական Հոգատար Իշխանութիւններուն։

60. Ըստ Հ.Բ.Ը. Միութեան՝ «Ֆրանսական Կառավարութեան կողմէ միլիոններ տրամադրուեցաւ հայ գաղթականներու փոխադրութեան եւ տեղաւորումին համար, եւ այդ ուղղութեամբ մեր Միութեան ջանքերն ու դիմումները, բարոյական թէ նիւթական զոհողութիւնները, բարեբախտաբար արդիւնաւորուեցան» (տես՝ *Ընդհանուր Տեղեկագիր*, 1939, էջ 20)։ Մինչ «Հասկ»ի տեղեկաբերը կը հաստատէ թէ «կարեւոր պիւտճէ մը կը բանայ Ֆրանս. կառավարութիւնը գաղթակա–

նաց տեղաւորման համար։ Գաղթականաց տեղաւորման գործին յատկացուելու համար՝ Փարիզէն Պէյրութ հեռագրով փոխադրեց ցարդ 13 միլիոն փրանքի գումար մը» (տես՝ *Սանճաքի Գաղթականաց*, էջ 140։

61· *Յուշամատեան*, էջ 498։

62· Ըստ պաշտօնական աղբիւրի մը՝ «աւելի քան 12,000 հայեր, գնդապետ Գոլէի առաջնորդութեամբ, հեռացան իրենց վերջին բնակավայրէն, ապահով ապաւէն մը գտնելու համար Թրիփոլիի, Լաթաքիոյ եւ Հալէպի շրջանին մէջ» (տես՝ *Ընդհանուր Տեղեկագիր*, 1939, էջ 20)։ Մինչ «Հասկ» կը տեղեկագրէ որ Ալեքսանտրէթի շրջանի բնակչութենէն նկատառելի մաս մը արդէն իսկ հեռացեր էր, եւ հիմա «գաղթականներու մնացորդները, մօտաւորապէս 15,000 հոգի, եկան երեք կեդրոնական կայաններ» (տես՝ *Սանճաքի Հայոց Գաղթը*, էջ 125)։

48. Société Maxim Լիբանանի մէջ դրամական գործառնութիւններ եւ փոխանցումներ կատարող ընկերակցութիւն։

64· Կիւսթաւ Կոթըրօ՝ Ֆրանսայի Ստորին Լուարի շրջանէն ընտրուած ծերակուտական, նախագահը անոր Գործադիր Յանձնախումբին, նախագահ՝ Միջերկրականեան Յանձնախումբի Սուրիոյ եւ Լիբանանի ճիւղին։

65· Փոլ տիւ Վէու՝ Միջերկրականեան Յանձնախումբի քարտուղար, եւ հեղինակը **Chrétiens en Péril au Mousadagh** (**Enquête au Sandjak d'Alexandrette**) Paris, 1939, **Les Désastre d'Alexandrette, 1934-1938,** Paris, 1938, եւ **La Passion de la Cilicie, 1919-1922,** Paris 1954 գործերուն։

66· Եղիայեանին յղուած նամակով մը Արշակ Չոպանեան կը յայտնէր Բարիզէն թէ Միջերկրականեան Յանձնախումբին կողմէ առաքուած պատուիրակութիւն մը, որ կը բաղկանար Կիւսթաւ Կոթըրոյէն, Փոլ տիւ Վէույէն եւ ուրիշներէ, «պիտի մեկնին վաղն իսկ Մարսէյլ եւ անկից Քորֆու, յետոյ Պէյրութ···»։ Երկու օր ետք կ'աւելցնէր թէ «այս երկու պատուական փրանսացիները այդտեղ գալու եւ քննութիւն մը կատարելու ծրագիրը կը գործադրեն հայոց օգնութեամբ» (տես՝ Բիւզանդ Եղիայեան, *Արշակ Չոպանեանի Գրականութիւնը*, «Պայքար Տարեգիրք», Պոսթըն, 1952, էջ 32· անկէ ետք կը նշուի որպէս *Պայքար*)։ Հետագային՝ Կոթըրօ եւ տիւ Վէու այցելեցին Կաթողիկոսարան, 12 Ապրիլ, 1939 թ·ին (տես՝ «Հասկ», Ը· տարի, թիւ, 5, 1939, էջ 79)։

67· Պասիթը «Քեսապէն շուրջ 25 քիլոմեթր հարաւ-արեւմուտք ծովեզերեայ շրջան» մըն է, «Լաթաքիոյ հիւսիսը, 55 քիլոմեթր մօտ ամայի *Պասիթ*, ծովեզերեայ պատմական Պոսիդոնի աւերակներուն մօտ···» (տես՝ *Եղիայեան*, էջ 505, *Յուշամատեան*, էջ 499, եւ *Սանճաքի Հայոց Գաղթը*, էջ 125)։

68· Պաշտօնական աղբիւր մը կը գրէ այս առընչութեամբ թէ՝ «1939 Սեպտեմբեր 19 ամսաթիւ պաշտօնագրով մը Բարձր· Կոմիսեր Մ· Կապրիէլ Բիւյօ Գեր· Սարաճեան Սրբազանին կը թելադրէ, ակնարկելէ վերջ Ֆրանսական կառավարութեան նիւթական զոհողութիւններուն, որ Սանճագի գաղթականներուն տեղաւորման գործը լրացնելու համար հայ ազգ[ային] կազմակերպութիւնները եւ մասնա-

տրաբար Հ. Բ. Ը. Միութիւնը նոր գաղթակայաններու մէջ կառուցանեն եկեղեցիներ, դպրոցներ եւ բուժարաններ, օգնեն ոչ հողագործ չքաւոր գաղթականներուն եւ Րաս իւլ-Այնի մէջ 200 տուն շինեն, ծանր տուրք մը գաղութահայութեան վրայ զոր իր մասին Հ. Բ. Ը. Միութիւնը սիրայօժար յանձն առաւ հատուցանել, իր յոյսը դնելով ձեռնարկուած համազգային հանգանակութեան յաջողութեան վրայ» (տես՝ *Ընդհանուր Տեղեկագիր*, 1939, էջ 21)։

69. Ըստ կ'ուզուի՝ Հ. Բ. Ը. Միութեան Պէյրութի Մասնաժողովը եւ Նպաստից կեդրոնական Յանձնաժողովը։

70. Հ. Բ. Ը. Միութեան Հալէպի Մասնաժողովի ատենապետը, որ շատ աւելի ծանօթ էր որպէս Պարոն՝ հալեպահայութեան եւ պետական շրջանակներուն մէջ։ Տէրն էր Հալէպի հռչակաւոր Պարոն Պանդոկին։

71. Այս շրջանին հայ ուսանողութեամբ յորդեցան մանաւանդ Հալէպի Հայ կաթողիկէ Վարդանեան եւ լատին Րամ վանքի վարժարանները. վերջինը կը գտնուէր թրքախօս Փեր Պալեանի ղեկավարութեան ներքեւ։ Երկու հաստատութիւններն ալ ուսումէ եւ դաստիարակութենէ աւելի մտահոգուած էին հայ պատանիներուն եւ պատանուհիներուն կրօնական պատկանելիութեան հարցով՝ նոյնիսկ երբ կը դասաւանդէին հայերէն լեզուն։

72. Նպաստից կեդրոնական Յանձնաժողովը կազմեց «Բժշկական Յանձնախումբը, որ վարեց պաշտօնական իշխանութեանց եւ Յանձնաժողովին միջեւ առողջապահական գործերը եւ հիւանդանոցները» (տես՝ *Տեղեկագիր Նպաստից Կեդ[րոնական] Յանձնաժողովին*, «Ծիածան», Դ. տարի, թիւ 5 (22), 1944, Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր, էջ 197)։ Բաղդատէ՝ *Գաղթականներու Տեղաւորումը*, «Հասկ», Թ. տարի, թիւ 2. 1940, Փետրուար, էջ 31։

73. Ատենապետ Հ. Բ. Ը. Միութեան Պէյրութի Մասնաժողովի։

74. Ըստ կ'ուզուի Նպաստից կեդրոնական Յանձնաժողով։

75. Կ'ակնարկուի Բարիզի «Յառաջ» օրաթերթի խմբագրապետ Շաւարշ Միսաքեանի ձեռնարկած հանգանակութեան, որով յաջորդ տարի պիտի հաստատուէր Յառաջ վարժարանը, որ ժամանակի ընթացքին պիտի վերածուէր Յառաջ Գոլէճին։

76. Կ'ակնարկուի Այնճարի եւ Րաս իւլ-Այնի գաղթակայաններուն։

77. Նպաստից կեդրոնական Յանձնաժողովը։

78. Կ'ակնարկուի ՏՏ. Սահակ Բ. Խապայեան կաթողիկոսին, որ վախճանեցաւ 1939 թ.ի Նոյեմբերի 9-ին։

79. Կ'ակնարկուի Ազգային Միութեան։

80. Ըստ կ'ուզուի Նպաստից կեդրոնական Յանձնաժողով։

81. Կ'ակնարկուի Հ. Բ. Ը. Միութեան Նիւ Եորքի կեդրոնական Վարչութեան։

82. Հ. Բ. Ը. Միութեան կեդրոնական Վարչութիւնը կը յայտարարէ, թէ «ցաւալի է սակայն խոստովանիլ թէ մեր ակնկալութիւնները ի դերեւ ելան, քանզի գաղութները սեւէ փութկոտութիւն ցոյց չտուին, բացի Ամերիկայէն։ Անհատական թէ հաւաքական բաղդատաբար աննշան գումարներ միայն ստացանք, հակառակ որ

հանգամանքութեանց ցանկին սկիզբը նոյնպէս իրենց անունը եւ լուման դրին ծանօթ բարեսէրներ···։ Կը ցաւինք նաեւ յայտնելու թէ Հայրենակցական եւ վերաշինաց Միութիւններու ուղղած մեր նոր եւ սրտագին կոչն ալ անլսելի մնաց» (տես՝ *Ընդհանուր Տեղեկագիր*, 1939, էջ 21)։ Իսկ 6 Մայիսի, 1940 թուակիր իր տեղեկագիրով կաթողիկոսական Ընդհանուր Տեղապահ Տ· Պետրոս Արք· Սարաճեան կը հաղորդէր յոնտոնահայութեան թէ «տեղական օգնութեան հանգամանքութեան արդիւնքը ոչինչ եղաւ։ Արտասահմանէն, Հար[աւային] Ամերիկայէն, Եգիպտոսէն, Պաղեստինէն, Կիպրոսէն, Ֆրանսայէն, Պելճիգայէն, Ռումանիայէն, Իտալիայէն հասած նամակները որքան ալ իրենց բարձրագոյն կարեկցութեան մէջ՝ մեծ կարիքին փոքրագոյն մասին չէին բաւեր» (տես՝ *Տեղեկագիր Նպաստից Կեդր· Յանձնաժողովին*, «Ծիածան», Դ· տարի, թիւ 4 (21), Յուլիս–Օգոստոս, էջ 157)։

83· Հետագային Նպաստից Կեդրոնական Յանձնաժողովը պիտի յայտնէր թէ հաստատուած էին վեց դպրոցներ։ «Այդ դպրոցները կը գտնուին Այնճար, Սուր եւ Պեքաայի շրջանը, հոն ուր ամենէն շատ հաստատուած են համախումբ գաղթականներ Սանճագէն» (տես՝ *Տեղեկագիր Նպաստից Կեդր· Յանձնաժողովին*, «Ծիածան», Դ· տարի, թիւ 6 (23), 1944, Նոյեմբեր–Դեկտեմբեր, էջ 237)։ Կրթական կեանքի սկզբնական շրջանի մասին տես՝ *Գաղթականներու Տեղաւորումը*, «Հասկ», Թ· տարի, թիւ 2, 1940, Փետրուար, էջ 31–32։

84· Անգլիական կրօնական առաքելութիւն Լիբանանի մէջ։

85· Նաթանեանի ակնարկած եպիսկոպոսն էր Գեր· Թէոդոսիոս Ապուրժելը, որ Սուրի գաղթականներուն տրամադրեց Յոյն Օրթոտոքս եկեղեցին, ուր գոհացում կը գտնէր ոչ միայն հայուն հոգեկան եւ կրօնական կարիքը, այլ նաեւ կրթականը, որովհետեւ հոն «կազմակերպուած է առժամեայ վարժարան մը» (տես՝ նոյնը, էջ 32)։

86· Հ·Բ·Ը·Միութեան Կեդրոնական Վարչութիւնը կը յայտնէ թէ «Յանձնաժողովը հաստատեց մէյ մէկ հիւանդանոց Սուրի եւ Այնճարի մէջ եւ ձրի դարմանատուններ ունեցաւ նաեւ Պէյրութ եւ Հալէպ, ինչպէս նաեւ Ատամնաբուժական Դարմանատուն մը Պէյրութի մէջ» (տես՝ *Ընդհանուր Տեղեկագիր*, 1940–1945, էջ 73։ Տես նաեւ՝ *Գաղթականներու Տեղաւորումը*, «Հասկ», Թ· տարի, թիւ 2, 1940, Փետրուար, էջ 31)։

87· Կապրիէլ Բիւյօ՝ Բարձր Կոմիսեր Սուրիոյ եւ Լիբանանի Ֆրանսական Հոգատար Իշխանութեան։ Զօպանեանի նամակին գրուած միջոցին՝ անիկա կը գտնուէր Բարիզ՝ Ալեքսանտրէթի հարցով։

88· *Պայքար*, էջ 33։

89· Ըստ «Հասկ»ի տեղեկարերին՝ զանգուածային գաղթը տեղի ունեցաւ 17–22 Յուլիսին (տես՝ *Սանճաքի Գաղթականաց*, էջ 138)։

90· Գաղթականաց Խնամակալ Մարմինը որ ծանօթ է նաեւ որպէս Գաղթականաց Պատուիրակութիւն՝ ունէր իր գրասենեակները Հալէպի եւ Պէյրութի մէջ եւ ենթակայ էր Հոգատար Իշխանութեան Բարձր Կոմիսերութեան· այդ վերջիններուն միջոցով էր որ Հոգատար Իշխանութիւնը կատարեց փոխադրութեան գործը

հայերուն (տես՝ *Տեղեկագիր Նպաստից Կեդր. Յանձնաժողովին*, «Ծիածան», Դ· տարի, թիւ 4 (21), Յուլիս–Օգոստոս, էջ 155):

91· *Եղիայեան*, էջ 505:

92· *Ընդհանուր Տեղեկագիր*, 1939, էջ 20: Ժամանակակից մը կը վկայէ թէ «Պասիթի մէջ 40 օրուայ իրենց բնակութեան ընթացքին, Մուսա Լեռցիք ճանչցան քառասուն տեսակ խոց ու զրկանք՝ ապրելով գաղթականութեան պարտադրած տառապանքի ալփան եւ օմեկան: Իր չէն օճախներէն հեռանալով բնութեան տարերքին ենթարկուած՝ անօթեւան, սնունդի պակասէն տառապող, հայրենաբաղձութենէ եւ ապագայի անստուգութենէ մտրակուած ժողովուրդը անխնայօրէն թիրախ դարձաւ հիւանդութեանց եւ յատկապէս *տիզանթերիին* (տես՝ (*Յուշամատեան*, էջ 499): Իր կողմէ՝ Նպաստից Կեդրոնական Յանձնախումբը կը հաստատէ թէ «Պասիթ՝ Լաթաքիայէն 55 քլմ· դէպի հիւսիս ծովեզերք մը՝ [գաղթականները] այդ բացօթեայ կայանը սպասեցին ամիսէ մը աւելի: Առանց նեղութեան չանցաւ սպասման այդ շրջանը: Իրենց բնիկ լեռներու զով օդէն յանկարծ ծովեզերեայ տաք ու խոնաւ կլիման իջնելը, սննդառութեան եղանակին փոփոխութեան հետ, անմիջապէս յառաջ բերին հիւանդութիւններ: Մանաւանդ մանուկներու մէջ համաճարակի ձեւ առաւ փորհարութիւնը» (Տես՝ *Տեղեկագիր Նպաստից Կեդր. Յանձնաժողովին*, «Ծիածան», Դ· տարի, թիւ 4 (21), 1944, Յուլիս–Օգոստոս, էջ 158): Բաղդատէ՝ *Սանճաքի Գաղթականաց*, էջ 138:

93· Տես՝ *Տեղեկագիր Նպաստից Կեդր. Յանձնաժողովին*, «Ծիածան», Դ· տարի, թիւ 4 (21), 1944, Յուլիս–Օգոստոս, էջ 158:

94· *Ընդհանուր Տեղեկագիր*, 1940–1945, էջ 73:

95· *Սանճաքի Գաղթականաց*, էջ 138· տես նաեւ՝ *Տեղեկագիր Նպաստից Կեդր. Յանձնաժողովին*, «Ծիածան», Դ· տարի, թիւ 4 (21), 1944, Յուլիս–Օգոստոս, էջ 158:

96· Տես՝ *Տեղեկագիր Նպաստից Կեդր. Յանձնաժողովին*, «Ծիածան», Դ· տարի, թիւ 5 (22), 1944, Սեպտեմբեր–Հոկտեմբեր, էջ 195:

97· *Ընդհանուր Տեղեկագիր*, 1940–1945, էջ 73:

98· Հիւրիկ՝ բուր, յաճախ՝ արուեստական:

99· *Սանճաքի Գաղթականաց*, էջ 139· տես նաեւ՝ *Գաղթականներու Տեղաւորումը*, էջ 30, եւ *Տեղեկագիր Նպաստից Կեդր. Յանձնաժողովին*, «Ծիածան», Դ· տարի, թիւ 5 (22), 1944, Սեպտեմբեր–Հոկտեմբեր, էջ 195:

100· Տես՝ *Սանճաքի Գաղթականաց*, էջ 139:

101· *Տեղեկագիր Նպաստից Կեդր. Յանձնաժողովին*, «Ծիածան», Դ· տարի, թիւ 5 (22), 1944, Սեպտեմբեր–Հոկտեմբեր, էջ 196:

102· Նոյնը:

THE SECOND EXODUS OF ARMENIANS OF MUSA DAGH IN 1939

LEVON VARTAN

(Summary)

Mostly with the use of hitherto unpublished material in Armenian historiography and with the givens of the memoirs of Dr. Abdurrahman Melek, the onetime prime minister of the Republic of Hatay and later the governer-general of the Turkish province of Hatay, and of the memoirs of Rene Massigli, the onetime Head of the French Special Committee for Hatay and later the French ambassador to Turkey, the author tries to reconstruct the story and the vicissitudes of the second exodus of the Armenians of Mussa Dagh.

The heavily documented paper is composed of three major sections. The first lays the international background on which rests the Republic of Hatay. The second part is made of the unpublished letters, excerpts of letters and various reports of the late Michael Natanian, the General Representative and Educational Inspector of the Armenian General Benevolent Union in Lebanon. Natanian's personal and official papers shed light on the moot points of the exodus and the setting of Armenians in Lebanon. The third section gives the story of the setting of Armenians in various parts of Lebanon, and especially in Ainjar, Tyr, Sidon and Rass-ul-Ain.

The Dadians and Early Ottoman Industrialization

HAGOP BARSOUMIAN

Except for the Dadians, the Balians and couple individuals, the great majority of the Armenian **amiras**[1] living in Istanbul practised the profession of **sarraflik**, Ottoman designation for banking or money-lending, while about a dozen others were appointed **bazirgân**, an Ottoman term meaning «officially-appointed purveyor». Among the **sarrafs**, i. e. bankers, the Diuzians had a monopolistic control over the state mint; the Balians, on the other hand, along with their relative Hovhannes Amira Serverian, were the **mi'marbashi**, «chief imperial architect», of the sultans.

A third prominent family of amiras, the Dadians, initially held the monopoly for the operation of the gunpowder mills in Istanbul and were eventually called to play a major role in the early Ottoman industrialization effort. Dad Arakel Amira, the ancestor who gave the family its name, was appointed **barutçubashi**, «chief powder maker», in 1795, by Sultan Selim III in appreciation for his mechanical skills and technical innovations. Having migrated earlier from Akn to Istanbul and tried his luck as a watch repairer, Dad Arakel then turned **sarraf** but had to abandon this profession as well because of a long illness. Finally, he entered into the employ of a flour milling company, named

1. The term **amira** derives from the Arabic **emir,** meaning «prince», «commander».

«Paydos». Upon the recommendation of Foreign Minister Reshid Efendi (whom he had known and impressed when working as a watch repairer), he was allowed to repair the pulley of the old gunpowder mill at Ay Stefano (known also as San Stefano, now Yeshil Köy). This activity brought him to the attention of Ottoman officials, who asked him to build a steam-powered engine for the new powder factory under construction at Azadli, a village north of Küçük Çekmeje. Having successfully completed the task assigned, Dad Arakel was then appointed director of the new powder mill, with the privilege of exemption from payment of taxes and import duties[2].

Arakel Amira further invented a new machine that could perform four operations at once: it could crush the mass of powder, mince and sift it, and pulverize and sift the coal. As the quality of the powder manufactured at the Azadli mill proved superior to the one made at the old mill, the French technician, who had been managing the mill at Ay Stefano, was dismissed and Arakel was appointed director. «A selfmade mechanical genius»[3], Dad Arakel invented several other machines or devices. Thus he built a wheeled-boat, similar to those on steamboats which did not exist at the time. At the request of Kapudan (Admiral) Hüseyin Pasha he invented, in 1802, a device to drain the bottom of ships, and another machine to cover the bottom of ships with copper instead of wood. In 1805 he built five looms to weave **çuha,** broad-cloth; the quality of the manufactured cloth was so high that the Sultan wore a coat made of that **çuha** and visited Arakel Amira at his factory at Azadli to express his satisfaction. During Mahmud II's period, Arakel also built a machine, called **hadde,** to laminate silver and gold ingots, which his son Simon further improved; it was later used in the mint by the Diuzians[4]. So great was Arakel's reputation that in 1810 the Shah of Iran invited him to his court. Understandably Mahmud did not

---

2. Eprem Boghossian, **Dadian Gerdastane** [The Dadian Dynasty], Vienna, 1968, pp. 23–25.

3. Edward C. Clark, **The Ottoman Industrial Revolution,** «International Journal of Middle East Studies», 5, no. 1, January 1974, p. 70.

4. Boghossian, **The Dadian Dynasty,** pp. 25-26.

allow Arakel to accept the invitation but permitted the Shah's representatives to examine his machines.

Armenian sources state that the position of **barutçubashi** was granted to Arakel Amira as a hereditary privilege[5]. After Arakel's death in 1812 his eldest son, Simon Amira Dadian, inherited the position at both mills. Whether the position was hereditary or whether each sultan reappointed the Dadians, the fact remains that this family kept the management of the two powder factories under its control until 1889.

Most members of the family were highly gifted, but the outstanding figure among Dad Arakel's successors is his third son, Hovhannes Amira Dadian (1798-1869). It is worth examining and studying the work of this remarkable man. His experience at the mill started when he was hardly fifteen years old. In 1820 he was named director of the paper mill at Beykoz (founded by an Armenian named Artin). In 1826 he served as director of the spinning mill at Eyup. A year later Hovhannes Amira devised a new machine for the piercing and rifling of the barrels of muskets, and then a device to polish them. Mahmud II was so pleased with Hovhannes and his older brother Simon that he personally expressed his satisfaction and gave Simon 15,000 and Hovhannes 10,000 **kurush**[6]. The following year Hovhannes built three more machines for the manufacture of muskets at the plant at Dolmabahçe, four others for spinning, and a little later a water pump[7].

In order to improve his technical knowledge, Hovhannes Amira made extensive trips to Europe. His first voyage, in 1835, was overland to Austria, Italy, France and England. There he showed particular interest in chemistry, and gained up-to-date knowledge on iron foundries and weaving factories. As the official representative of the Sultan, he was well received everywhere

5. Ibid., p. 28; G. Basmadjian, **Dadian Gerdastani Djiughagrutiune** [The Genealogy of the Dadian Dynasty], «Banaser», (Paris) 1907, p. 121.

6. **Dadian Gerdastani Antsialen** [About the Past of Dadian Dynasty], «-Endarsak Oratsoyts», (Constantinople), 1932, pp. 98-99.

7. Boghossian, **The Dadian Dynasty,** pp. 52-55.

he visited[8]. At the end of this year-long trip, he brought with him modern machinery for the powder mills whose operation he reorganized completely. He had also obtained many diplomas from various institutions, and was consequently granted the important medal of **iftihar** in 1838.

The first innovations introduced by Hovhannes Dadian were related chiefly to the two gunpowder mills. Not only the quality of the powder was upgraded[9], but new methods of manufacture initiated[10]; all of these duly recognized and appreciated by the Ottoman government. The most significant contributions this talented man made to the Ottoman economy went beyond this sphere, however, and affected the whole of the industrial field. He founded many state-owned industrial plants and factories, a quick enumeration of which can give a sense of the range of his work and of his multifaceted talent. In 1840 he set up a silk mill for the manufacture of silk products at Hereke; during the same year an iron smelting foundry was established at Ay Stefano, near the powder mill; in 1842, a tannery was built at a place called Bogazici or Silviburnu, near Beykoz, whose leather was to be used for the manufacture of shoes and powder-flasks for troops; in 1844 two factories were erected at Izmir for the manufacture of **çuha**, broadcloth, to be utilized in making clothing for soldiers; in 1845 a cotton mill was constructed again at Hereke, for the manufacture of **fes**, headgear, underwear, socks, carpet and silk cloth; during the same year one large and one small iron melting foundries were built at Zeytinburnu, near Ay Stefano.

---

8. Avetis Berberian, **Patmutiun Hayots** [History of the Armenians], Constantinople, 1870, pp. 264-265.

9. Prussian engineers tested the strength of the gunpowder manufactured at the Azadli mill, compared it with the powder made in England and they found the two of equal quality and standard. See «Arshaloys Araratean», (Izmir), 18 October, 1841.

10. In 1846, with the assistance of his three sons, Hovhannes Amira tested the powder manufactured from cotton at the presence of Sultan Abdulmejid, with successful results. See «Hayastan», (Constantinople), 30 November, 1846.

Most of these factories needed modern, European-made machinery, for the purchase of which Hovhannes Amira undertook his second year-long trip to Europe (from October 1842 to February 1844). Along with the purchased machinery he hired European technicians and skilled workers to operate the modern factories. Contemporary sources continually refer to Sultan Abdülmejid's frequent visits to these plants. Indeed, Hovhannes Amira is reported to have paid a visit to king Louis-Philippe of France during this second trip, thus lending support to the view that his visits were of official nature[11]. For the same reason, in February 1847, he embarked on a third trip to Europe from which he returned in January 1848. The contemporary Armenian newspaper in Izmir reported that, before the start of his journey, Hovhannes Amira, along with his two sons Arakel-Sisag and Nerses-Khosrov, «had the honor to be presented to Sultan Abdülmejid who had a long conversation with Hovhannes Amira about matters related to his position»[12].

Clearly, Hovhannes Amira acted in a broader capacity than that of a purchasing agent for the Ottoman government. Before his second trip to Europe, he had selected sites for factories to be built in Bursa and Izmit (then called also Nicomedia). He initiated, planned and implemented the industrial projects that the government felt the state economy needed. The government determined the policy of the industrialization program, its direction, emphasis and the amount of investment; Dadian's task was to implement the program, in all its aspects. Recently, a keen observer of early Ottoman industrialization offorts remarked: «Sultan Abdülmejid apparently gave extensive authority to Ohannes Dadian as effective head of the new industrial program. In 1842 Ohannes helped select specific sites for the Istanbul factories, the model farm, the Izmit wool mill, the Bursa sheep-ranch....»[13]. By the early 1840s, Hovhannes Amira was considered «probably

---

11. Boghossian, **The Dadian Dynasty,** pp. 63-73; Arshag Alboyadjian, **Les Dadian,** trans. Anna Naguib Boutros-Ghali, Cairo, 1965, pp. 79-80 and 100-102.

12. «Arshaloys Araratean», (Izmir), 1847, no. 280.

13. Clark, **Industrial Revolution,** p. 7I.

more experienced in industrial management than was any other Ottoman subject»[14].

The administration and management of all these industrial enterprises were exclusively in the hands of Dadians. While Hovhannes was absorbed in the technical aspects of the industrial program, his nephew, Boghos Amira (Hovhannes's elder brother, Simon's son), was the supervisor of both powder mills. Hovhannes Amira took responsibility for governmental relations, foreign and domestic, and for importation of machinery, his nephew acted as chief administrator. Other members of the family were entrusted with key positions in the factories. Hovhannes Amira's eldest son, Arakel-Sisag, was the manager of the imperial model farm at Zeytinburnu, set up in 1847. In 1857 this young Dadian was named **barutçubashi** of the powderworks at Rados (Rhodes?), as well as director of the sulphur and saltpeter (or potassium nitrate) factory. After his father's death in 1869, he was appointed **barutçubashi** of the powder mill at Azadli[15].

Hovhannes Amira's second son, Nerses-Khosrov, an engineer like his older brother, was named director of the wool mill at Izmit after his return from studies in Paris in 1845, and two years later became manager of the foundry at Zeytinburnu. Following in his father's footsteps, this talented man was an innovator and, to some extent, also an inventor. In 1847 he built the first railroad track in Turkey on the Strait of the Bosphorus[16]. This short track was built to facilitate movement of freight to and from the brick factory at the village of Böyükdere on the Bosphorus. He further invented a water pump used in the wells of Istanbul, and adapted a heavy scale for the use of customs officials in the weighing of heavy loads in the harbor. Other members and relatives of the family were employed in the various factories and plants under Dadians' management. In 1843 Arakel-Sisag dispatched one of his assistants at the Azadli mill to Bagdad to set up a powder mill there. The Dadians employed many Armenians. The village of Makrikeui, now Bakirköy, was inha-

14. **Ibid.,** p. 70.

15. Boghossian, **The Dadian Dynasty,** pp. 123-127.

16. **Ibid.,** p. 158.

bited by immigrant Armenians from various provinces, who worked in the nearby powder factory at Ay Stefano[17]. Some of these were skilled laborers; Sivri Khatchadur Kehya and Usda Ghugas of Palu were both experts in mechanics and powder making[18]. According to an eyewitness account, some five hundred Armenian workers were also employed at the musket works at Fanal, called **Tophane**[19].

Many of the factories and plants the Dadians managed were built by Garabed Amira Balian, Chief Imperial Architect, in cooperation with Hovhannes Amira Serverian, another Imperial Architect and a son-in-law of Garabed Amira. To cite a few instences, the tannery near Beykoz was constructed by Balian Amira in 1842[20], so was the **çuha** mill in Izmit, built in 1844. Balian Amira reportedly used modern techniques, for «the building [of the **çuha** mill] which incorporated significant advances in European construction techniques»[21].

In general, the Dadians kept a monopolistic privilege and control over the industrial field, the Balians and Serverians being involved only in the construction of factories. The only exception to this control was Hagop Çelebi Diuzian who, in 1844, installed steam-powered stamping machines in the mint, and built a paper mill in Izmir. It is not known why he did not continue his activities in this area of development. Were the Dadians able to eliminate their potential rival through the intervention of the Sultan or the government? Did Hagop Diuzian lose interest in industrial ventures? The two families had a long-standing rivalry; whether this rivalry played any role in cutting short Hagop Diuzian's new career in industry remains to be answered. In 1849 the Dadians were reported by an English newspaper to have been

---

17. Vahram H. Torkomian, ed. **Eremia Tchelepii (Keomiurdjian) Stampoloy Patmutiun** [History of Istanbul by Eremia Çelebi (Keomurdjian] 3 vols., Vienna, 1913-1938, 1:400.

18. Boghossian, **The Dadian Dynasty,** p. 47.

19. R. Walsh, **Residencc at Constantinople,** 2 vols., London, 1836, 2:432.

20. Boghossian, **The Dadian Dynasty,** p. 65.

21. Clark, **Industrial Revolution,** p. 68.

removed from office and their properties confiscated[23]. Except for this one journalistic account, however, no Armenian or Western source mentions such a major mishap to the family. Foreigners also accused the Dadians of practising «jobbery», a term implying collusion between this Armenian family and Ottoman officials to whom they were accountable. Apparently there was sufficient ground for the accusation[23]. However, such blames were not devoid of bias and self-serving interest.

Other Armenian industrialists emerged eventually, but the industrial activities of Armenians **per se** is not part of the subpect of this study, only that of **amiras**. Nor is the industrialization effort of the Ottoman state a focal point either. It should be emphasized, however, that if the industrial program of the government did not achieve the anticipated results, it was due to the over-ambitious goals it had set, ignoring such essential prerequisites as proper economic infrastructure and social environment. A whole series of accidental mishaps, natural and man-made, coincided to give a heavy blow to the program[24]. The Ottoman industrial program of the 1840s did not accomplish its major goals. «Not even Ottoman military self-sufficiency was remotely approached»[25]. Many factories were closed and equipment rusted. Hovhannes Amira could not «carry through [the] widespread revolutionary changes» that the program would inevitably usher in[26]. But in a country where one of the major factors responsible for the stagnant condition of the economy «was the lack of ma-

22. «The Times» (London), 23 January 1850, p. 6, reported in Clark, **Industrial Revolution**, p. 73.

23. Clark, **Industrial Revolution,** p. 74; Cyrus Hamlin, **Among the Turks,** London, 1878, pp. 57-60.

24. Cyrus Hamlin, **Among the Turks,** p. 73-74. To cite a few of the accidents: in 1848 the Kuçuk Çekmeçe powder works blew up; in 1855 an earthquake destroyed the silk mill at Bursa; due to lack of access roads and mining equipment the exploitation of coal and iron-ore deposits lagged, which in turn affected delivery of iron plows to the model farm, etc.

25. Ibid., p. 73.

26. Ibid., p. 75.

nagers and technicians»[27] the Dadians were certainly a new breed, embodying in their persons both qualifications. They even tried to train local people for the new industries. In the technical school they established, members of the family also served as teachers.

All in all, the Dadians were not merely industrial managers and technocrats, both badly needed in the Ottoman industrialization program, but also innovators and westernizers who introduced western technology, scientific innovations, education and mentality into Ottoman governing circles and society in general.

---

27. Charles Issawi, ed., **The Economic History of the Middle East, 1800-1914,** Chicago, 1966, p. 47.

ՏԱՏԵԱՆՆԵՐԸ ԵՒ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՎԱՂ ՇՐՋԱՆԻ ՃԱՐՏԱՐԱՐՈՒԵՍՏԸ

ՅԱԿՈԲ ՊԱՐՍՈՒՄԵԱՆ

(Ամփոփում)

Տատեանները ,որոնք սկզբնական շրջանին ստանձնած էին վառօդափոշիի աղացքներուն վարիչի պաշտօնը, ժամանակի ընթացքին կարեւոր դեր մը խաղացին Օսմանեան Կայսրութեան ճարտարարուեստը զարգացնելու աշխատանքներուն մէջ :

Տատ Առաքել (ընտանիքին նախահայրը), Սիմոն Ամիրա Տատեան, բայց յատկապէս Յովհաննէս Ամիրա Տատեան (1798–1868 թթ.) եւ անոր զաւակները, իրենց նորարարութիւններով ու հնարամտութեամբ յաջողեցան արդիականացման ճանապարհին վրայ դնել Օսմանեան ճարտարարուեստը, որուն համար յաճախ եւ արժանացան սուլթաններու գնահատանքին :

Տատեաններու նորարարութիւնը կը յայտնաբերուէր յատկապէս վառօդափոշիի աղացներու, մանածի, հիւսուածեղէնի, արուեստական մետաքսի, կաշիի, ջուրի մղիչներու եւ ճարտարարուեստի այլ մարզերուն մէջ :

Սումերներու եւ հայ-սումերական յարաբերութիւններու հարցի մասին

ԵՐՈՒԱՆԴ Հ. ՔԱՍՈՒՆԻ

Անցած հարիւր քառասուն տարիներուն, ու յատկապէս վերջին կէս դարուն, Մերձաւոր ու Միջին Արեւելքի հին քաղաքակրթութիւններու բազմաթիւ կեդրոններուն մէջ կատարուած պեղումներն ու գիտահետազօտական աշխատանքները նոր լոյս սփռած են սումերական աշխարհին վրայ, քօղազերծելով անոր բազմաթիւ գաղտնիքները ու յեղաշրջելով վերոյիշեալ աշխարհամասի հնագոյն քաղաքակրթութիւններու շուրջ դարերու ընթացքին բանաձեւուած բազմաթիւ վարկածներ ու տեսութիւններ[1]*:*

Հակառակ ցարդ կատարուած գիտահետազօտական հսկայական աշխատանքին սակայն, մէկ քանի երեւոյթներ կը մնան խոշոր հարցականի առաջ, որոնցմէ՝ յատկապէս սումեր ժողովուրդի ծագման ու նախահայրենիքի պարագան: Վերոյիշեալ հարցի մասին յաջորդ էջերուն մէջ ներկայացուած՝ մերթ զիրար ամբողջացնող, երբեմն իրարմէ տարբեր, ու յաճախ իրարու հակադիր տեսակէտները լաւագոյնըս կը հաստատեն այդ իրողութիւնը:

---

1. Միջագետքի մասին դասական եւ միջնադարու ժամանակներուն մէջ զարգացած տեսակէտներուն, եւ վերջին երկու դարերուն հոն կատարուած հնագիտական պեղումներուն եւ գիտահետազօտական աշխատանքներուն համար տես՝ **The New Encyclopaedia Britannica, Macropaedia,** vol. 11, 1981, pp. 965-967; **Great Soviet Encyclopedia,** vol. 2, New York - London, 1973, pp. 417-419.

Հնագիտական պեղումներու սերտողութիւններն ու բաղդատական լեզուագիտական ուսումնասիրութիւնները ցարդ կ'ընդունին թէ երկիրը՝ Հարաւային Միջագետքի ձուաձեւ տարածութիւնը, որ Ք. Ա. երրորդ հազարամեակին ծանօթ էր Սումեր անունով[2]*, Ք. Ա. 4500–4000 թթ.ուն բնակուած էր ոչ-սումեր ժողովուրդի մը կողմէ*[3]*: «Հայիւ թէ հնարաւոր ըլլայ անոնցմէ գէթ փոքր մաս մը երրորդ հազարամեակին ճանչնալ սուբարիներ*[4] *անունով»: Հնագիտութեան մէջ Սումերի նախաբնիկները ծանօթ են Ուպայտի ժողովուրդ անունով: Այսինքն՝ այն ժողովուրդը, որ Ուրէն ոչ հեռու, Էլ Ուպայտ հողաբլուրէն յայտնաբերուած մշակութային ժառանգութեան տէրն էր: Նաեւ փորձեր կան այդ ժողովուրդը նախա-եփրատացիք անունով ճանչնալու: Ինչ որ ալ ըլլան անուանակոչումները, այսօր գիտական աշխարհին համար ընդունուած իրողութիւն է որ Սումերի նախաբնիկները տէր էին բարձր քաղաքակրթութեան մը, եւ թէ՝ անոնք էին Սումերի առաջին հողամշակները, անասնապահները, ձկնորսները, ինչպէս նաեւ առաջին կտաւագործները, հիւսները, մետաղագործները, անօթներ պատրաստողներն ու շինարարները*[5]*:*

---

2. *Քի-էն-կի* գաղափարագիրը, որմով Սումեր, կամ աւելի ճիշդ՝ Շումեր անունը արտայայտուած էր, ··· կը գործածուէր իբրեւ վաղեմի յատուկ անուն մը երկրամասին համար, ու կը կարդացուէր Քենկի, կամ Քինկի: Բայց *Քի-էն-կի-րա* բառին գոյութիւնը սումերական երգի մը մէջ, ուր ան սեմական լեզուով *մաթու*՝ «երկիր» թարգմանուած է, կը թուի ցոյց տալ թէ *քալամ* բառին նման ան գործածուած է «երկիրը» ընդհանուր նշանակութեամբ: *Քի-էն-կի-րա* ձեւը կը թելադրէ թէ վերջին ձայնաւոր վանկը պէտք է գործածուի իբրեւ լրացուցիչ ձայնաւոր, եւ բառը պէտք է թարգմանուի *շումեր-րա*: Այս տեսակէտին համաձայն, *շումեր* բառը, իր սկզբնական «երկիր» իմաստով, հետագային գործածուած է որպէս երկրամասին տրուած յատուկ անուն (տես՝ Leonard W. King, **A HIstory of Sumer and Akkad,** London, 1923, p. 14, f· n. 2):

3· Հարաւային Միջագետքի մէջ հաստատուած ամենավաղ բնակիչներուն կողմէ պատրաստուած խեցեղէնը ցոյց կու տայ թէ անոնք եկած էին Պարսկաստանէն (տես՝ Henri Frankfort, **The Birth of Civilization in the Near East,** 1968, London, p. 45): Այս տեսակէտը այժմ ենթակայ է լուրջ կասկածներու, որուն կ'անդրադառնանք յաջորդ էջերուն մէջ:

4· Նախահայրերը կամ մօտիկ ցեղակիցները հուրրիներուն (տես՝ **The New Encyc. Britannica, Macropaedia,** vol. 11, p. 968·

5· Տես՝ Samuel N. Kramer, **The Sumerians,** Chicago, 1970, pp. 39-41; H· Frankfort, **The Birth of Civilization...,** p. 46.

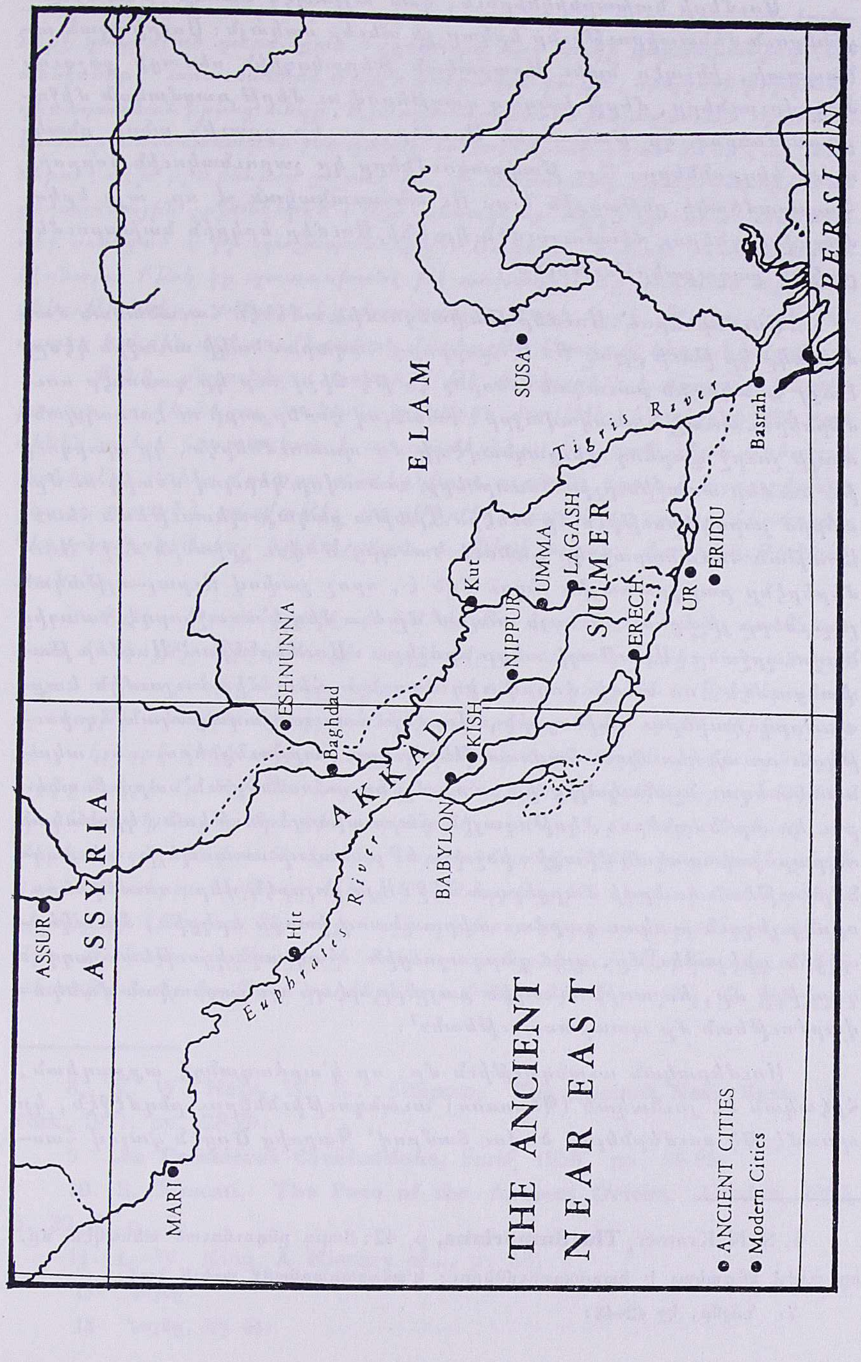
THE ANCIENT
NEAR EAST
• ANCIENT CITIES
• Modern Cities
ASSYRIA
ASSUR
MARI
Hit
Euphrates River
BABYLON
AKKAD
KISH
Baghdad
ESHNUNNA
NIPPUR
Kut
UMMA
LAGASH
SUMER
ERECH
UR
ERIDU
Basrah
Tigris River
SUSA
ELAM
PERSIAN

Սումերի նախաբնիկներուն, կամ այլապէս ծանօթ ուպայտացիներուն մենատիրութիւնը երկար չի տեւեր սակայն։ Սուրիական անապատի, ինչպէս նաեւ Արաբական Թերակղզիին սեմացի քոչուոր ժողովուրդները, մերթ խաղաղ գաղթերով ու մերթ ռազմական միջոցառումներով կը թափանցեն Սումեր, ու կը գրաւեն անոր բնակուած կեդրոնները։ Այս թափանցումները կը շարունակուին չորրորդ հազարամեակի ընթացքին եւս։ Ու անհաւանական չէ որ այս երկու ժողովուրդներու միաձուլումէն կը ծնի Սումեր երկրին նախասումերական քաղաքակրթութիւնը[6]։

Սումերներու՝ Սումեր թափանցումին ամենէն հաւանական ժամանակը կը թուի ըլլալ Ք. Ա. չորրորդ հազարամեակի առաջին կէսը։ Բայց «տակաւին բաւական անորոշ է» թէ ճիշդ ուր կը գտնուէր սումերներու առաջին բնակավայրը։ Դատելով Էնմերքարի ու Լուկալպանտայի շուրջ դարձող դիւցազնավէպի մը պատումներէն, կը պարզուի թէ սումեր առաջին իշխանուորները «անսովոր կերպով մօտիկ ու մտերիմ յարաբերութիւն մը ունէին Արաթա քաղաք–պետութեան հետ»։ Արաթան հաւանաբար կը գտնուի Կասպից Ծովու շրջանին մէջ։ Սումերէնը բարդբառային լեզու մըն է, որոշ չափով Ուրալ–ալթական լեզուները յիշեցնող. եւ այս անգամ մը եւս մեզ կ'առաջնորդէ Կասպից Ծովու շրջանը, Արաթայի տեղը որոշելու։ Սումերներու՝ Սումեր թափանցումէն, ու տեղի ժողովուրդներուն հետ միաձուլումէն ետք, «յաջորդ դարերու ընթացքին, Սումեր հասաւ քաղաքական հզօրութեան ու տնտեսական հարստութեան նոր բարձունքներու, եւ ականատես եղաւ նշանակալից իր շարք մը նուաճումներուն՝ արուեստներու եւ արհեստներու, կոթողային ճարտարապետութեան, կրօնական ու բարոյախօսական միտքի, ինչպէս եւ բանաւոր առասպելի, դիւցազներգութեան ու երգի մարզերուն մէջ։ Այս բոլորէն վեր, սումերները, որոնց լեզուն տակաւ դարձաւ տիրապետող խօսքը երկրին, ձեւակերպեցին գրելաձեւ մը, զոր զարգացուցին հաղորդակցութեան ազդու գործիքի մը, եւ առին առաջին քայլերը դէպի պաշտօնական մանկավարժութեան մը պատրաստութեան»[7]։

Սումերական աւանդութիւն մը, որ կ'արձագանգէ աքքադեան, հրէական եւ յունական (Պերոսոս) աւանդութիւններու ընդմէջէն, կը պատմէ թէ սումերները՝ ծովու ճամբով՝ Պարսից Ծոցէն գալով հաս–

---

6. S. N. Kramer, **The Sumerians,** p. 42: Ցարդ ընդունուած տեսակէտ մը, որ այժմ ենթակայ է հարցադրումներու: Կ'անդրադառնանք աւելի ետք:

7. Նոյնը, էջ 42–43:

տատուած են Սումեր[8]: Ըստ այդ աւանդութեան, առասպելական ճակներէ կազմուած զարգացած ժողովուրդ մը, ձուկի կերպարանքով (Օաննէսներ)՝ առաւօտները Ծոցէն դուրս կու գային, որպէսզի իրիկունը վերադառնան իրենց տեղը: Այս աւանդութենէն թելադրուած՝ գիտնականներ անհաւանական չեն գտներ որ սումերներ եկած են եթէ ոչ լեռներու, գէթ բլուրներու շրջանէ մը, եւ Միջագետք մտած Պարսից Ծոցի ճահճային շրջաններէն[9]: Այս տեսակէտը արդի պատմագրութեան մէջ ունեցած է իր պաշտպանները[10]: Սակայն ծանօթ սումերագէտ Լէոնարտ Քինկ կը պատասխանէ թէ առասպելէ մը քաղուած այս տեղեկութիւնները «միայն կը մատնանշեն Ծոցի եզրի Ծովու-երկրին՝ որպէս երկրին մէջ սումերական մշակոյթի հնագոյն կեդրոնի մը»[11]:

Քինկ, ընդունելով հանդերձ թէ «անկարելի է վստահութեամբ խօսիլ» սումերներու նախահայրենիքին մասին[12], կ'աւելցնէ թէ «ամենէն աւելի հաւանական է որ սումերները Բաբելոն իջան Արեւելքի լեռներէն: Իրենց մուտքը այս երկիրը, ուրեմն, եղած է այդ շրջանին [ծայր տուած] բազմաթիւ գաղթերէն առաջինը, որպէս հետեւանք Կեդրոնական Ասիոյ կլիմայական ու ֆիզիքական փոփոխութիւններուն»[13]:

Ծանօթ այլ արեւելագէտի մը՝ Հ. Ռ. Հոլի համաձայն, սումերական մշակոյթը Միջագետքի հողին վրայ «պատրաստի» հասած ըլլալու տպաւորութիւնը կը ձգէ, որ եկած է դուրսէն: Սումերական մշակոյթի առաջին հանգրուանները զարգացած են ոչ թէ Միջագետքի, – կը գրէ հեղինակը, – այլ պարսկական լեռներէն դէպի արեւելք՝ ուրիշ երկրի մը մէջ: Եւ Հոլ «անհաւանական» չի գտներ որ սումերները «հնդկական ցեղ մըն էին, որոնք, վստահօրէն ցամաքի ճամբով, ու թերեւս նաեւ ծովու ճամբով, Պարսկաստանի մէջէն անցած են դէպի Երկու Գետերու հովիտը: Մենք կ'ենթադրենք թէ հնդկական հայրենիքի մէջ էր (թերեւս Ինտոսի հովիտը), ուր զարգացաւ իրենց մշակոյթը»: Սակայն հեղինակը չի մոռնար աւելցնելու. «Ասիկա ընդունելի տեսութիւն մը կը թուի սումերներու ծագումին [մասին], եւ թէ յը–

---

8. W. W. Hallo, W. K. Simpson, **The Ancient Near East,** N. York, 1971, pp. 28-29.

9. **Les Premières Civilizations,** Paris, 1950, pp. 94-95.

10. S. Moscati, **The Face of the Ancient Orient,** London, 1960, p. 20, f. n. 2.

11. L. W. King, **A History of...,** p. 53.

12. Նոյնը:

13. Նոյնը, էջ 54:

տակօրէն հասկնալի պէտք է դառնայ որ ան կը ներկայացուի ներկայ գրողին կողմէ սոսկ որպէս վարկած, որ ապացոյց չունի զայն պաշտպանելու, բայց հաւանական կը թուի»[14]:

Հ. Ռ. Հոլ առանձին չէ սակայն իր այս տեսակէտին մէջ: Կ. Կերամ կը մէջբերէ Արթըր Քէյթը, որ կ'ըսէ. «Հին շումերներին բնորոշ գըծերը կարելի է այսօր էլ նկատել արեւելքում՝ Աֆղանիստանի, Բելուճիստանի եւ էլ աւելի հեռաւոր վայրերի բնակիչների մօտ, ընդհուպ մինչեւ Ինդոսի հովիտը»[15]: Կերամ ապա կ'աւելցնէ թէ Քէյթ «դեռ այդ միտքը չէր արտայայտել, երբ Ինդոսի հովտում կատարուած պեղումների ժամանակ, որտեղ յաջողուեց յայտնաբերել բարձր զարգացած հին կուլտուրայի հետքեր, գտնուեցին ուղղանկիւն կնիքներ, որոնք իրենց ձեւով ու իրենց վրայ փորագրուած արձանագրութիւններով չափազանց նման են Շումերում գտնուած կնիքներին»[16]:

Սումերները նախահայրենիքի մասին «շատ քիչ [բան] գիտենք», կը գրէ Եորկըն Լիսաէօէ, եւ սակայն կ'աւելցնէ. «Հաւաստի պէտք է նկատել թէ սումերական գաղթը դէպի Միջագետք տեղի ունեցաւ արեւելքէն»[17]:

Սումերական ճարտարապետական յուշարձաններուն մէջ առանձնապէս ուշագրաւ են զիկկուրաթները[18], որոնք թելադրած են կարգ մը հնագէտ-պատմաբաններու, թէ նման կառոյցներու հեղինակները կրնային նախկին լեռնաբնակներ ըլլալ: «Մարդիկ, որոնք երկըրպագում էին լեռնագագաթներում ապրող աստուածներին եւ նըրանց համար կառուցում էին արհեստական լեռներ՝ զիկկուրաթներ, չէին կարող լինել տափաստանի ծնունդ: Շատ հաւանական է, որ նըրանք եկել են Իրանի բարձր լեռնային շրջաններից, իսկ գուցէ էլ աւելի հեռաւոր վայրերից՝ Ասիայի լեռնային շրջաններից»[19]:

Վերոյիշեալ տեսակէտի պաշտպանութեան համար նաեւ համոզիչ կը նկատուէր այն իրողութիւնը որ սումերները նոյն գաղափարագիրը կը գործածէին «լեռ» եւ «երկիր» մտապատկերը արտայայտելու

---

14. H. R. Hall, **The Ancient History of the Near East,** London, 1936, pp. 172-174.

15. Կ. Կերամ, *Աստուածներ, Դամբարաններ, Գիտնականներ*, Երեւան, 1971, էջ 324–325:

16. Նոյնը, էջ 325:

17. Jorgen Laessoe, **People of Ancient Assyria,** London, 1963, **p.** 14.

18. Դարատափերով բրգային տաճար–աշտարակ, որուն իւրաքանչիւր յարկը ներքեւի յարկէն աւելի փոքր է:

19. Կ. Կերամ, *Աստուածներ, Դամբարաններ...*, էջ 324:

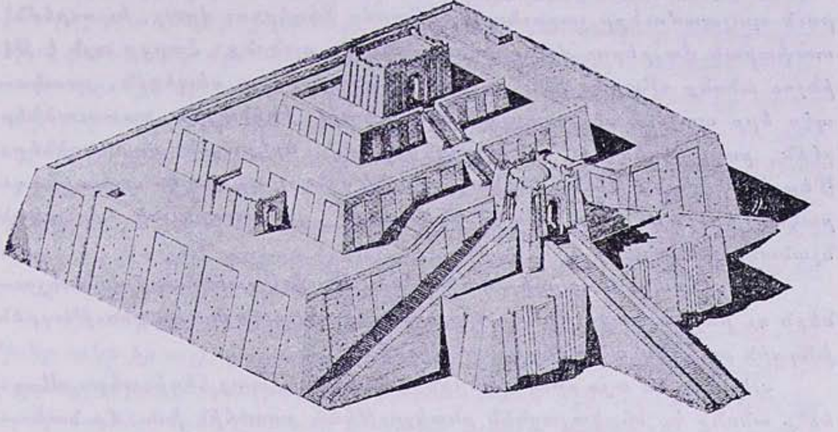

Ուրի զիկկուրաթը

համար: Սակայն, ինչպէս կը հաւաստէ Քինկ, զիկկուրաթները՝ բացառութեամբ Նիբբուրի մէջ կառուցուածին, սումերական հին տաճարներուն բնորոշիչ յատկանիշը չէին: Եւ թէ՝ «այժմ ծանօթ իրողութիւն է թէ «լեռ» եւ «երկիր» գաղափարագիրը վաղ շրջաններուն կը գործածուէր օտար երկիրներու համար, ի հակադրութիւն իրենց՝ սումերներու երկրին»[20]:

Զիկկուրաթներու համար Հ. Ֆրանքֆորթ ունի իր առանձին բացատրութիւնը: «Զիկկուրաթներու նշանակութիւնը, – կը գրէ ան, – կը յայտնաբերուի անուններով, զորս անոնցմէ շատեր կը կրեն. անուններ, որոնք կը բնութագրեն զանոնք որպէս լեռներու: Նիբբուրի մէջ Էնլիլ աստուծոյ [տաճարը], օրինակի համար, կը կոչուէր «Լերան Տունը, Փոթորիկի Լեռը, Կապ Երկինքի եւ Երկրի միջեւ»: Արդ, «լեռ» [բառը], այնպէս, ինչպէս գործածուած է Միջագետքի մէջ, այնքան կրօնական նշանակութեամբ լիցքաւորուած եզր մըն է, որ անոր սովորական թարգմանութիւնը արդար պիտի չըլլար, ինչպէս «խաչ» բառին [սովորական թարգմանութիւնը] քրիստոնէական կըրօնքին գործածութեան մէջ...: Միջագետքի մէջ «լեռ»ը այն տեղն է, ուր երկրին, եւ ուրեմն ամբողջ բնական կեանքին խորհրդաւոր կարողականութիւնը խտացած է»[21]:

«Երբեմն ըսուած է, – կը շարունակէ Ֆրանքֆորթ, – թէ սու-

---

20. L. W. King, **A History of...,** pp. 53-54.

21. H. Frankfort, **The Birth of Civilization...,** p. 54.

մերներ իջնելով լեռնային շրջաններէ, ցանկացին իրենց աստուածներուն պաշտամունքը շարունակել «Բարձր Տեղեր»ու վրայ, եւ ուրեմն՝ տափարակ վայրերու վրայ կառուցանեցին զանոնք: Հարցը այն է թէ ինչու անոնք «Բարձր Տեղեր»ը նպատակայարմար սեպեցին, յատկապէս երբ պաշտուած աստուածները միայն երկնային աստուածներ չէին, բայց նաեւ, ու դերիշխող կերպով, երկրային աստուածներ: Մեր մեկնաբանութիւնը մեկնակէտ ունի «լեռ»ը ոչ որպէս աշխարհագրական երեւոյթ, այլ որպէս ըներեւոյթ՝ լիցքաւորուած կրօնական նշանակութեամբ»[22]:

Սումերական հարցի մասին Ժորժ Ռուի կատարած մատնանշումներն ու ընդհանրացումները հաւանաբար լաւագոյնս կը բնութագրեն խնդրին առեղծուածային կացութիւնը:

«Որո՞նք են այս սումերները»,– հարց կու տայ հեղինակը: «Արդեօ՞ք անոնք կը ներկայացնեն բնակչութեան շատ հին խաւ մը նախապատմական Միջագետքի մէջ, թէ՝ անոնք եկան ուրիշ երկրէ մը. ու եթէ այդպէս է, ե՞րբ եկան անոնք, եւ ուրկէ՞: Այս կարեւոր հարցը, շուրջ մէկ դարէ ի վեր, սկսած սումերական քաղաքակրթութեան առաջին բեկորին յայտնաբերումով[23], կրկին ու կրկին վիճաբանութեան նիւթ դարձած է, ու տակաւին կը մնայ մեզի հետ: Նորագոյն յայտնաբերումները, հեռու՝ լուծում մը առաջարկելէ, մինչեւ իսկ աւելի դժուարացուցած են [հարցին] պատասխան [մը գտնելը], բայց գէթ անոնք հայթայթած են նոր եւ շօշափելի պատճառաբանութիւններ հին վէճի մը, ու այս նոր լոյսին տակ է որ պէտք է քննարկուի «Սումերական Հարցը»»[24]:

Հեղինակը ապա հաստատօրէն կ'աւելցնէ. «Ուրիշ կէտ մը պէտք է բաւականին յստակ ըլլայ. սումերական «ցեղ» ըսուած բան մը գոյութիւն չունի, եզրաբանութեան ո՛չ գիտական, եւ ո՛չ ալ սովորական իմաստով»[25]:

Տակաւին՝ Ժորժ Ռու, մեկնելով սումերական առասպելներու ու զրոյցներու բովանդակութենէն կը տարուի մտածելու թէ սումերներ՝ Միջագետքէն տարբեր հայրենիք չեն ունեցած[26]: Եւ ապա՝ կ'եզրակացնէ. մարդ «մինչեւ իսկ կը փորձուի կասկածանքով հարցադրե-

22· Նոյնը, էջ 54, ծան· 1:

23· Սումերներու յայտնաբերման առաջին քայլերուն համար տես՝ Կ· Կեբամ, *Աստուածներ, Դամբարաններ...* էջ 312–313:

24· George Roux, **Ancient Iraq,** London, 1964, p. 75.

25· Նոյնը, էջ 76:

26· Նոյնը:

լու թէ եթէ երբեք [սումերական] հայց գոյութիւն ունի: Սումերները՝ էին, ինչպէս մենք բոլորս ենք, ցեղերու ու հաւանաբար ժողովուրդներու խառնուրդ մը. անոնց քաղաքակրթութիւնը, ինչպէս մերը, խառնուրդ մըն էր օտար եւ բնիկ տարրերու. անոնց լեզուն կը պատկանի լեզուախումբի մը՝ բաւական ընդարձակ, որ ծածկած էր ամբողջ Արեւմտեան Ասիան, ու դեռ աւելի: Անոնք, ուրեմն, նաեւ կրնան ներկայացնել մէկ ճիւղը այն բնակչութեան, որ վաղ Նոր Քարի ու Պղնձի Դարու ժամանակաշրջանին գրաւեց Մերձաւոր Արեւելքի մեծ մասը: Այլ խօսքով՝ ինչ որ կրնանք ըսել [այն է թէ] անոնք «միշտ» ալ Իրաքի մէջ կրնային եղած ըլլալ»[27]:

Սումերներու՝ Միջագետքի բնիկները եղած ըլլալու տեսութիւնը ունի իր այլ պաշտպանները եւս: Փրոֆ. Ճ. Լ. Սմիթ, «Հին Եգիպտացիները» խորագրով իր աշխատութեան մէջ հաստատապէս կը մերժէ սումերներու Բաբելոն գաղթած ըլլալու վարկածը, ու զանոնք կը նկատէ «արեւելեան թեւը» միջերկրականեան թուխ ցեղին[28]:

Արեւելագէտ Իկոր Տիակոնոֆ կը հակի մերժելու նախասումերական խաւի մը գոյութիւնը հարաւային Միջագետքի մէջ, երբ կը գրէ. «Ամբողջ հարաւային Միջագետքի ժողովուրդը ցեղախօսականօրէն առաւել կամ նուազ չափով համասեռօրէն սումերական էր՝ ինչպէս ընթեռնլի մասերը պատկերագրական վաւերագիրներուն կը մատնանշեն. հնագիտական յայտնագործումները բաւարար չափով չեն հաստատեր ընդհանրացած կարծիքը՝ մինչ այդ գոյութիւն ունեցող նախասումերական ենթախաւային ժողովուրդի մը. ոչ-սումերական ցեղային ենթախաւ մը, եթէ երբեք եղած է, ամբողջութեամբ ձուլուած պէտք էր ըլլար սումերական ցեղին կողմէ»[29]:

Սեթոն Լօյտ իր հրատարակած վերջին ուսումնասիրութեան մէջ կը մերժէ սումերներու Միջագետք գաղթած ըլլալու տեսութիւնը, ու «անիմաստ» կ'որակէ նախասումերական քաղաքակրթութեան մը գոյութիւնը այնտեղ[30]:

---

27. Նոյնը, էջ 78:

28. H. K. Hall, **The Ancient History...**, p. 174, f. n. 5.

29. Igor M. Diakonoff, **The Rise of Despotic State in Ancient Mesopotamia** (1956), in; I. M. Diakonoff (ed.), **Ancient Mesopotamia**, Moscow, 1969, p. 186.

30. Seton Lloyd, **The Archaeology of Mesopotamia,** London, 1978, p. 64 Սեթոն Լօյտ միշտ չէ որ պաշտպանած է այս տեսակէտները: Տասնամեակներու ընթացքին ան կարծիք ու դիրք փոխած է այս մասին: Մանրամասնութեանց համար տես՝ Աստ, էջ 227–230:

«Որո՞նք են այս սումերները», հարց կու տայ Միլթըն Գովենսքի։ «Ցարդ պատմաբաններ չեն համաձայնիր անոնց ծագման [շուրջ], եւ միայն էական համամտութեան մէջ են որ անոնք (սումերները, Ե. Հ. Գ.), ներխուժողներ էին եւ ոչ թէ Միջագետքի բնիկներ»։ Բայց հեղինակը կը շարունակէ. «Համաձայն իրենց աշխարհը դիտելու միպաստեղծ եղանակին, սումերները հաւատացած էին որ իրենք Միջագետքի մէջ ապրած են աշխարհի ստեղծումէն ի վեր»[31]։

Սումեր ժողովուրդի ծագման հարցի մասին արտայայտուած վերոյիշեալ տարբեր կարծիքներու կողքին, նաեւ կան անոնք, որոնք կը խուսափին դիրքորոշումէ, ու կը շեշտեն հարցին գրեթէ անլուծելի բնոյթը։

Արդի պատմագրութեան կարեւորագոյն ամբիոններէն՝ Գեմբրիճ համալսարանի «Հին Պատմութիւն» բազմահատորեակին մէջ կը կարդանք. «Համադրող գաղափարները եւ նիւթական սարքը այս քաղաքակրթութեան կը կոչուին սումերական, որուն համար ամբողջական արդարացում գոյութիւն ունի, այսուհանդերձ, դժուար է սահմանել թէ ովքեր էին սումերները։ Անկախ իրենց հեռաւոր ծագումի ու ցեղային առնչութեան հարցէն, որուն մասին քիչ կամ ոչինչ կարելի է ստուգութեամբ հաստատել, առկայ է դժուարութիւնը զանոնք ուրիշ ժողովուրդներէ զանազանելու. [ժողովուրդներ], որոնց ներազդեցութիւնը վերոյիշեալ սահմանագծուած երկրին (Միջագետք, Ե. Հ. Գ.) մէջ, յստակօրէն դրոշմուած է պատմական ժամանակաշրջանի անմիջական սկիզբին. [ժողովուրդներ], որոնք հիմա սեմացիք կը կոչուին»[32]։

«Հարցը, թէ որո՞նք էին սումերները, ցարդ կը մնայ անլոյծ, եւ այդպէս ալ կրնայ մնալ»[33], կը գրէ Ն. Գ. Սանտըրզ։

Բայց առաւել դիպուկ է արեւելագէտ Հ. Ֆրանքֆորթի արտայայտութիւնը սումերներու ծագման ու անոնց նախահայրենիքի առեղծուածին մասին. «Այնքան շատ արծարծուած սումերներու ծագման հարցը ի վերջոյ կրնայ ցնորքի մը հետապնդումին վերածուիլ»[34], կը գրէ ան։

Սակայն այնքան յոռետես չէ Կ. Կերամ երբ կը գրէ. «Եւ սա-

---

31. Milton Covensky, **The Ancient Near Eastern Tradition,** New York, 1966, pp. 22–23.

32. **The Cambridge Ancient History,** vol. 1, part 2, Cambridge, 1971, p, 99.

33. **The Epic of Gilgamesh,** by N. K Sandars, London, 1972, p. 57.

34. H. Frankfort, **The Birth of Civilization...,** p. 50, f. n. 1.

կայն այն հարցը, թէ որտեղից է եկել այդ խորհրդաւոր ժողովուրդը (սումեր, Ե. Հ. Ք.), մինչեւ օրս էլ մնում է բաց: Սակայն՝ համբերենք: Յիշենք, թէ դարերի ինչպիսի հեռուներն են մեզ տանում «սեւագրութիւնների» երկրում կատարուած յայտնագործումները եւ առայժմ բաւարարուենք նրանով, որ «արքայական ցուցակները» մեր առջեւ բացում են էլ աւելի հեռաւոր հեռանկարներ»[35]:

Որքան վիճելի կը մնայ սումեր ժողովուրդին ծագման ու նախահայրենիքի հարցը, անոր հետ նոյնքան անորոշ կը մնայ սումեր լեզուին ճշգրիտ բնորոշումն ու բնութագրումը:

«Սումերերէնը մածուցիկ–բարդբառային լեզու մըն է, որոշ չափով Ուրալ–ալթական լեզուները յիշեցնող»[36], կը գրէ ծանօթ սումերագէտ Սամուէլ Ն. Քրէյմըր, որ սումերներուն նուիրուած իր մէկ այլ յօդուածին մէջ առաւել եւս կը մանրամասնէ իր տեսակէտը, թէ՝ «Սումերերէնը մածուցիկ–բարդբառային լեզու մըն էր, իր կառուցային ու քերականական կարգ մը յատկանիշերով Թրքերէնին ու Հունգարերէնին նման»[37]:

Կ. Կերամ նոյնպէս համաձայն է վերոյիշեալ տեսութեան. «Շումերների լեզուն նման է հին թուրքական (համաթուրքական) լեզուին»[38], կը գրէ ան: Սակայն գիրքը ծանօթագրողը, որուն անունը դժբախտաբար կը մնայ անծանօթ, անդրադառնալով Կերամի յիշեալ յայտարարութեան, կը ծանօթագրէ. «Չի կարելի պնդել, որ շումերեան լեզուն նման է հին թուրքերէնին. շումերեան լեզուն նման չէ մեզ յայտնի կենդանի կամ մեռած լեզուներից ոչ մէկին»[39]:

«Բրիտանական Համայնագիտարան»ի նորագոյն հրատարակութեան մէջ լոյս ընծայուած տարբեր յօդուածներ՝ երկու տարբեր կարծիք կը յայտնեն սումեր լեզուի մասին: «Սումերերէնը՝ որոշ մածուցիկ նկարագրով, կը թելադրէ մոնկոլական լեզուներու ընտանիքին պատկանած ըլլալու երեւոյթը»[40], կը կարդանք առաջինին մէջ: Իսկ «Միջագետքի եւ Իրաքի Պատմութիւնը» խորագրով յօդուածին մէջ

---

35. Կ. Կերամ, *Աստուածներ, Դամբարաններ...*, էջ 325:

36. S. Kramer, **The Sumerians,** p. 42.

37. S. Kramer, **Sumer,** in: **The Encyclopedia Americana**, vol. 26, 1975, p. 6.

38. Կ. Կերամ, *Աստուածներ, Դամբարաններ...*, էջ 324:

39. Նոյնը, էջ 441, ծան. 15:

40. **Encyc. Britannica, Macropaedia,** vol. 11, p. 573.

կ՚ըսուի․ «Փորձերը՝ ժամանակակից եղանակներով աւելի մօտէն բընորոշելու սումերերէնը ցարդ մնացած են անյաջող, եւ շատ հաւանաբար մնան այդպէս։ ... Հետեւաբար, անկարելի է ճշգրիտ տեղեկութիւն մը ստանալ թէ սումերերէնը նախապէս ինչ լեզուախումբի պատկանած է»[41]։ Սակայն համայնագիտարանի խմբագրութիւնը կը մնայ երկրորդ տեսակէտի կողքին։ Անոր համաձայն․ «Լեզուագէտներ չեն յաջողած փաստել առնչութիւնը սումերերէնի՝ ուրիշ որեւէ ծանօթ լեզուի հետ»[42]։

«Լեզուաբանական Բառարան»ը սումերերէնը բնութագրելու համար կ՚ապաւինի «սոլիական լեզու»[43] շատ աղօտ բացատրութեան։

«Միջագետքի ամենավաղ բնակիչները շումերներն են, որոնց լեզուական պատկանելիութեան (ցեղակցութեան) հարցը լեզուաբանութեան կողմից վերջնականապէս չի ճշտուած»[44]․ կը գրէ Գէորգ Ջահուկեան։

Սումերերէնը «ոչ մէկ առնչութիւն ունի հնդեւրոպական կամ սեմական լեզուներուն հետ»[45], կ՚ըսէ Մ․ Գովենսքի, իսկ Եորկըն Լիսէօէյի համաձայն՝ «սումերերէնը բաւականին մեկուսացած ըլլալ կը թուի․ ցարդ հնարաւոր չէ եղած ապացուցել ազգակցութիւնը սումերերէնի եւ հին աշխարհին ծանօթ ուրիշ որեւէ լեզուի միջեւ»[46]։

Շեշտակի եւ խիստ բնոյթ ունի Փրոֆ․ Լոուկոտկայի տեսակէտը, ըստ որուն․ «... Թէպէտ [սումերերէնը] մեզ աւելի է յայտնի, քան շատ աֆրիկեան եւ ամերիկեան կենդանի լեզուներ, սակայն մենք այդ լեզուն ոչ մի ընտանիքի մէջ չենք կարող մտցնել, եւ այն մնում է մեկուսացած։ Այդ լեզուն այս կամ այն լեզուախմբի շարքը դասելու բոլոր փորձերը կամ անհիմն էին, կամ երեւակայական»[47]։

***

Մեր անմիջական հետաքրքրութեան սահմաններէն դուրս պիտի մնար սումեր ժողովուրդի ծագման, նախահայրենիքի եւ լեզուի հար-

---

41․ Նոյնը, էջ 969։

42․ Նոյնը, Թ․ հտր․, էջ 667։

43․ Հ․ Ջ․ Պետրոսեան, Ս․ Ա․ Գալստեան, Թ․ Ա․ Ղարագիւլեան, *Լեզուաբանական Բառարան*, Երեւան, 1975, էջ 281։

44․ Գ․ Ջահուկեան, *Լեզուաբանութեան Պատմութիւն*, Ա․ հտր․, Երեւան, 1960, էջ 12։

45. M. Covensky, **The Ancient Near Eastern...**, p. 23.

46. J. Laessoe, **People of Ancient...**, p. 14.

47․ Զ․ Լոուկոտկա, *Գրի Զարգացումը*, Երեւան, 1955, էջ 38։

ցը, եթէ երբեք վերջին տասնամեակներուն հայ պատմագրութեան մէջ չարծարծուէր հայ–սումերական յարաբերութեանց խնդիրը, ու այդտեղէն հանուած եզրակացութիւնները չօգտագործուէին որպէս կարեւոր յենակէտերէն մէկը հայ ժողովուրդի ծագման ու կազմաւորման հարցը լուծելու:

Եթէ երբեք նախորդ էջերուն մէջ ընդարձակ քաղուածքներ կատարեցինք վերոյիշեալ հարցի մասին արտայայտուած վարկածներէն, տեսութիւններէն ու դիրքորոշումներէն, այդ միայն անոր համար որ արձանագրած ըլլանք յստակօրէն, թէ վերոյիշեալ սումերական հարցերէն ոչ մէկը ցարդ իր լուծումը ստացած է պատմագրութեան մէջ, եւ թէ՝ հոն արտայայտուած կարծիքներէն մէկուն կամ միւսին ապաւինած՝ նոր թեզեր առաջադրելն ու պաշտպանելը կը դառնայ կանխահաս, չըսելու համար հակագիտական:

Հայ–սումերական մշակութային կապերու առընչութեամբ առաջին ակնարկութիւններէն մէկը, զոր կը կարդանք արդի հայ պատմագրութեան մէջ, շեշտակի կերպով կը խօսի Ք. Ա. 4-3-րդ հազարամեակին՝ Միջագետքէն դէպի հիւսիս, Հայաստանի վրայ տարածուող սումերա–բաբելական մշակոյթի մասին:

«Մօտաւորապէս չորրորդ–երրորդ հազարամեակում (Ք. Ա.) Հայաստանի վրայ տարածւում էր սումերա–բաբելական կուլտուրայի ազդեցութիւնը Միջագետքից»[48]:

Հայ–սումերական առընչութիւններու մասին, սակայն, «բացարձակապէս համոզուած», բայց եւ շատ համարձակ տեսակէտ մը հրապարակ կը դրուի 1964 թ.ին, Գ. Կիւլպենկեանի կողմէ, որ «Սանասար եւ Բաղդասար» դիւցազներգութեան մեկնաբանութիւնը կատարելու ճանապարհին, կը յայտարարէ. «... ես բացարձակապէս համոզուած եմ, թէ սիւմերները եթէ չեն իսկ պատկաներ հայ ցեղին, բայց շատ երկար ժամանակ մնացած են Հայաստան եւ իրենց լեզուն ու կրօնական գաղափարները պարտադրած տեղական ժողովուրդին...»[49]:

Կիւլպենկեան իր այս եզրակացութեան կը հասնի գլխաւորաբար ապաւինելով հայ եւ սումեր լեզուներու ունեցած (?) առընչութիւններուն: Հեղինակին համաձայն, սումերերէնը «... հաւանականաբար լեզուն էր պատմութեան մէջ «Ալպեան լեռնցիներ» անունով ճանչցուած ցեղախումբերուն, որոնք Ուրալի սառնակոյտերու հալելէն

---

48. Խ. Սամուէլեան, *Հին Հայաստանի կուլտուրան*, Ա. հտր., Երեւան, 1931, էջ 63:

49. Գ. Կիւլպենկեան, *Մեկնաբանութիւն «Սանասար եւ Բաղդասար» Դիւցազներգութեան ի Լոյս Սիւմերա–Հայ Բարբառի*, «Պատմա-Բանասիրական Հանդէս», թիւ 1, 1964, էջ 75:

վերջ, Սիպերիայէն գալով տիրեցին մի կողմէ Եւրոպա, իսկ միւս կողմէն Առաջաւոր Ասիան, եւ նոյնիսկ Եգիպտոսը, տանելով իրենց հետ Բա կամ Բէ աստուծոյ պաշտամունքը»[50]:

Իսկ անդրադառնալով հայ եւ սումեր լեզուներու առնչութիւններուն, Կիւլպենկեան կը գրէ. «... ինչ որ հայերէնը կը յատկանշէ ոչ թէ անհամեմատ աւելի թուով սումերական բառերու ներկայութիւնն է, այլ մանաւանդ գրեթէ բոլոր ընտանի անասուններու անունները, հողագործական ծառերու եւ բոյսերու մեծամասնութիւնը, մի ստուար մասը մարդկային մարմնի անուններուն, ինչպէս եւ մետաղագործութեան վերաբերեալ բառերուն կը գտնուին սումերական իդիոկրամներու կամ անոնց ընթերցման մէջ եւ ամենէն առաջ ընտանեկան կապերը նշանակող: Սումերերէն է նոյնպէս մեր տեղական եւ յատուկ անուններու մեծամասնութեան կազմութիւնը: Եթէ ասոնց վրայ աւելցնենք թէ մեր լեզուի բառերուն եւ անուններուն մէջ երեւցող զուանանքը նոյնն է սումերական հին դիցաբանութեան հետ, այն եզրակացութեան պէտք է յանգել, թէ հայերը եւ սումերները եթէ նոյն ցեղին իսկ չեն պատկաներ, այս վերջինները շատ երկար ժամանակ մնացած են Հայաստան, ու իրենց լեզուն ու կրօնքը պարտադրած ըլլալ ժողովուրդին»[51]:

Տակաւին՝ Կիւլպենկեան կը գրէ. «... զարմանալի չէ, որ մեր բազմավանկ բառերուն մի շատ կարեւոր մասը կազմուած է սումերական իդիոկրամներուն միավանկ բառերով»[52]: Եւ այդ գծով մէկ քանի օրինակներ յառաջ քաշելէ ետք, կը շարունակէ. «Այս մի քանի օրինակները բաւական են գաղափար մը տալու բարբառի մը կազմութեան մասին, զոր կարելի է «սումերահայ» անուանել»[53]: Եւ այսպէս՝ «սումերահայ» բարբառի մը գլուխը բրած ըլլալու հաւակնութիւնը ունենալէ ետք, կը ծանրանայ «Սանասար եւ Բաղդասար» դիւցազներգութեան[54] մէջ օգտագործուած շարք մը անուններու եւ բառերու, ինչպէս նաեւ դիցաբանական երեւոյթներու վրայ (թիւով 53), փորձելով փաստել

---

50. Նոյնը, էջ 73:

51. Նոյնը:

52. Նոյնը, էջ 74:

53. Նոյնը:

54. Դիւցազներգութեան «անցուդարձերուն» համար յօդուածագիրը կը հետեւի «Տիգրան Չիթունիի պատմութեան, քաղուած Մոկաց գաւառի Սպարտկերտ աւանի մէջ···: Այս գրոյցը պատմողն է գիւղացի խաչոյի անգրագէտ որդին՝ Կանչոյ» (տես՝ նոյնը, էջ 76):

անոնց սումերական ծագումը, կամ՝ սումերականի հետ ունեցած կապակցութիւնը[55]:

Սակայն Կիւլպենկեան՝ «բացարձակապէս համոզուած» իր տեսակէտը կը տապալէ իր իսկ եզրակացութեամբ, զոր կը կարդանք յօդուածի «Վերջաբան»ին վերջին պարբերութեան մէջ: Արդարեւ, Կիւլպենկեան կը գրէ·

«Այս դիւցազներգութիւնը սումերական գաղափարներու ազդեցութեան տակ յղացուած է հուրրիական միջավայրի մէջ բնակուած զանազան ցեղախումբերէ, ուր դեռ քաղաքական միութիւն գոյութիւն չունէր...»[56]:

Նմանօրինակ եզրակացութենէ մը ետք ալ ինչպէ՞ս կարելի է «բացարձակապէս համոզուած» ըլլալ «թէ սումերները եթէ չեն իսկ պատկաներ հայ ցեղին, բայց շատ երկար ժամանակ մնացած են Հայաստան եւ իրենց լեզուն ու կրօնական գաղափարները պարտադրած տեղական ժողովուրդին», երբ հեղինակը ինքն է յայտարարողը թէ հուրրիներն են այն միջնորդ ժողովուրդը, որ սումեր լեզուին, ինչպէս

55· Կիւլպենկեանի ստուգաբանած բառերէն մէկն է *ապարածինը*, որուն համար ան կը գրէ· «բառը անծանօթ է եւ չունի մի իմաստ: Ապա կրնայ տառափոխութիւն լինել *Ապսու*-ին (ինչպէս արմաւ բառը կը փոխուի ամբաւի)· այն ատեն սումերերէնով հետեւեալ նշանակութիւնը կ'ունենանք apsu - ra - zen = ra = «լուսաւոր» + zen = «ծոն» = ծոնը լուսաւոր Ապսուին, այսինքն Էնքի-Էաին (տես նոյնը՝ էջ 85):

Սակայն Տ· Չիթունի այլ մեկնաբանութիւն ունի *ապարածին* բառին համար:

Սասունցի Դաւիթ որոշած է իր հօրը քանդուած վանքը վերակառուցանել: «Տեսիլքին մէջ՝ իրեն ըսուած էր որ վանքը պէտք էր շինել մէկ օրուան մէջ: Եթէ ոչ՝ ցերեկուան մէջ կանգնեցուցուածը կը քանդուէր գիշերը...»: Բանուորները կը սկսին աշխատանքի: Սակայն կառուցումը չաւարտած՝ անոնք քուն կը մտնեն: Առաւօտուն՝ վանքը չկար, քանդուած էր ամբողջութեամբ: Վանքին հրաշքը կրկին «երազ կու գայ» Դաւիթին: «Դաւիթ,– կ'ըսէ,– քո դաշոյնը քաշէ հանէ՛ քու մէջքէդ, վանքին հիմը քու դաշոյնին վրա՛յ դիր: Վանքն ու մատուռը օրէ շինէ՛ լմընցուր»: Դաւիթ կը հնազանդի պատուէրին: Կը կառուցի վանքը, յետոյ՝ «քառսուն – քառսուն մաս-պատարագ մատուցին· օրէ՛նք առին մեծ ու փոքր· Դաւիթ ելաւ խա՛չ մը զարկաւ վանքին գլուխը· ապա վանքը – Մարութա Բարձր ԱՍՊԱՐԱԾԻՆ – իր հիման վրայ կանգնեցաւ...»:

Տ· Չիթունի կը շարունակէ· «եւ քանի որ՝ վանքը կրցած է կանգուն մնալ միայն այն ատեն՝ երբ *զէնքի՛ վրայ* է դրուեր հիմը, կարելի՞ է հետեւցնել թէ՝ վանքին անունն ալ անկէ է մնացեր,– ԱՍՊԱՐ-ա-ծին· ո՛չ երբեք *աստուածա-ծին*...» (տես՝ Տիգրան Չիթունի, *Սասունական*, Պէյրութ, 1960, էջ 17):

56· Գ· Կիւլպենկեան, *Մեկնաբանութիւն...*, էջ 89:

նաեւ սումերական կրօնքին ու մշակոյթին աւանդները փոխանցած են Հայերու: Տրամաբանական նման եզրակացութեամբ մը ինչպէս կարելի է հանել վերոյիշեալ «բացարձակապէս համոզուած» տեսակէտին, ուր ժամանակագրական բոլոր տուեալները խախտած են, դըժուար է հասկնալ:

Տրամաբանական կարելի է նկատել այն իրողութիւնը թէ չորրորդ հազարամեակին հարաւային Միջագետքի մէջ արդէն իսկ հաստատուած սումերները, որոնք երրորդ հազարամեակին, ու մինչեւ այդ հազարամեակին վերջին քառորդը, իրենց ազդեցութեան գօտին ընդարձակած էին ամբողջ Միջագետքի վրայ ու անոր սահմաններէն դուրս, առեւտրական յարաբերութիւններ ունենային նաեւ Հայաստանի բնիկներուն հետ[57], բայց այդ մէկը դժուար թէ լեզուական, կրօնական ու մշակութային խոր ու բացարձակ ազդեցութիւն կարենար ձգել Հայաստան աշխարհին վրայ: Աւելի տրամաբանական եւ ընդունելի պէտք է նկատել այն, որ հուրրիները, որոնք երկրորդ հազարամեակի սկիզբին սարերէն կ՚իջնեն Միջին Արեւելքի մէջ, ու յաջորդ մէկ քանի դարերուն իրենց գլխաւոր ներկայութիւնը կը պարտադրեն հիւսիս արեւմտեան Միջագետքի ու հիւսիսային Սուրիոյ մէջ, եւ որոնք «անհաւանական չէ որ ժամանակ մը արեւմտեան Հայաստանի վրայ ալ տիրած ըլլան[58], կը հանդիսանան սումեր լեզուն ու սումերական մշակոյթը Հայաստան փոխադրող ժողովուրդը:

Արդարեւ, հուրրիները, որոնք կը հանդիսանան հայ ժողովուրդի բաղկացուցիչ մէկ տարրը, «ոչ միայն նախաւոր Սուբարի ժողովուրդին բաւական զարգացած քաղաքակրթութիւնը որդեգրեցին, այլ եւ Բաբելաստանի բարձր քաղաքակրթութենէն զօրաւոր տարրեր փոխ առին: Հուրրիներու քրմական դասակարգը գիր ու դպրութիւն ալ ունեցաւ, սորվեցաւ Բաբելացւոց բեւեռագիրներու բարդ դրութիւնը վարժ կերպով գործածել: Անոնք Սումերեան լեզուի սրբազան գրականութիւնն ալ սերտած են: ... Պողազքէոյի բնագիրներուն մէջ Հուրբիարէն լեզուով կը գտնուին աղօթքներ եւ ոգեկոչումներ, նաեւ գըրոյցներ կամ առասպելներ ու վիպասանական երգեր, որոնք Սումերերէնէ թարգմանութիւն են: Այսպէս, Հուրրիները շատ բան Սումերերէնէ փոխադրած են իրենց լեզուին, եւ յետոյ այս Հուրրիարէն թարգմանութիւնները փոխանցած՝ իրենց արեւմտեան դրացիներուն, Ուգարիտցւոց եւ Խաթթուսասի Հաթեանց»[59]:

57· Եղիա Ս· Քասունի, *Հայ Մշակոյթի Պատմութիւնը*, Պէյրութ, 1954, էջ 21:

58· Նոյնը, էջ 32:

59· Նոյնը, էջ 33, նաեւ տես՝ Եղիա Ս· Քասունի, *Նախահայկական Հայաս-*

Բայց խօսքը տանք նաեւ սումերագէտ Ս. Քրէյմըրի.

«Ցամենայն դէպս, սեմական ժողովուրդ մըն էր – ամորացիներ – որ վերջ մը դրաւ սումերներուն քաղաքական, ցեղային եւ լեզուական գոյութեան: Վստահօրէն [սակայն] պարտեալը պարտութեան մատնեց յաղթականը, եւ ամորացիները, ծանօթ որպէս բաբելացիներ, – քանի որ իրենց մայրաքաղաքը Բաբելոնն էր, – ամբողջութեամբ որդեգրեցին սումերական մշակոյթն ու քաղաքակրթութիւնը: Բացի լեզուէն, բաբելական կրթական դրութիւնը, կրօնքը, աստուածաբանութիւնը եւ գրականութիւնը գրեթէ նոյնանման են սումերականին, բացառելով անշուշտ ակնկալելի փոփոխութիւններն ու տարբերակները, ենթակայ՝ քաղաքական զարգացումներու եւ ժամանակի թաւալքին: Եւ քանի որ բաբելացիները, իրենց հերթին, քիչ ազդեցութիւն չբանեցուցին իրենց նուաղ քաղաքակիրթ դրացիներուն վրայ՝ յատկապէս ասորեստանցիներուն, հիթիթներուն, հուրրիներուն եւ քանանացիներուն, անոնք, նոյնքան սումերները իրենք, օգնեցին սերմանելու սումերական մշակութային հունտերը Հին Միջին Արեւելքի բոլոր շրջաններուն մէջ: Եւ այս՝ մեզ կը հասցնէ Սումերի ժառանգութեան, դարերու ընդմէջէն մինչեւ մեր ժամանակները, թէեւ մեր դարուն՝ այս աւանդը այլեւս գործօն եւ ստեղծագործ աղբիւր չէ մշակութային զարգացման, բայց աւելի [շատ] անցեալ տխուր [յուշ] մը, եթէ ոչ ամբողջովին չներշնչող նիւթ մը հին պատմութեան»[60]:

Դիմենք այլ մասնագէտներու կարծիքին նաեւ.

«Իւրացնելով բաբելական աւանդներէն շատերը, հուրրիները ճակատագրական դեր մը խաղացին փոխանցելով զանոնք Բաբելոնէն անդին՝ Ասորեստան, Պաղեստին եւ Փիւնիկէ, եւ անուղղակի կերպով մինչեւ իսկ Յունաստան: Անոնց ամենէն ակներեւ ազդեցութիւնը հիթիթ մշակոյթին վրայ էր. կրօնական, գրական եւ պատմագրական նիւթերը Հաթուսասի հիթիթ արքայական արխիւներէն, բոլորն ալ կը մատնեն զօրաւոր հուրրիական ազդեցութիւն մը, եւ մարդ կրնայ խօսիլ Անատոլուի մէջ իրաւ հուրրի–հիթիթ համակեցութեան մը մասին»[61]:

Իսկ պատմագրութեան համար անվիճելի փաստ է հիթիթ մշա-

տան, Պէյրութ, 1950, էջ 60–75:

60. S. Kramer, **The Sumerians,** pp. 288-289.

61. W. W. Hallo, W. K. Simpson, **The Ancient Near East,** p. 110; M. Covensky, **The Ancient Near Eastern...,** pp. 88–89.

կոյթին ու քաղաքակրթութեան ազդեցութիւնը Հայասա–Ազզին վրա-յով՝ Հայաստանի եւ հայ ժողովուրդի վրայ։

Հայ–սումերական յարաբերութիւններու գոյութեան ամենէն ջերմ պաշտպանն է Մարտիրոս Ս. Գավուքչեան։ Ան օգտագործելով հնագիտական շարք մը պեղումներու տուեալներէն եզրակացուած վարկածները, իր հերթին կ'եզրակացնէ թէ՝ Միջագետք իջնելէ առաջ, սումերներ իրենց հայրենիք ունեցած են Հայկական Բարձրաւանդա-կը։ Տեսակէտ, որ լաւագոյնս կը պատշաճի հայ–սումերական անմի-ջական ու սերտ առնչութիւնները հիմնաւորելու։

Մ. Ս. Գավուքչեանի համաձայն, «Գիտութեանը յայտնի է դարձել, որ սումերերէն լեզու խօսող եւ սումերական մշակոյթը կրող այս հնարամիտ եւ տաղանդաւոր ժողովուրդը (նրանց ամենամեծ նը-ւաճումը պիտի համարել գրի ստեղծումը) նախապէս եղել է լեռնա-յին ժողովուրդ։ Նրանց նախկին բնակավայրը եղել է Միջագետքի եւ Ասորիքի հիւսիսում տարածուող լեռնային երկիրները՝ մեզ յայտնի Արարատը (Կորդուքը), Արմէ–Շուպրիան, եւ Կիլիկիան եւ նրանց յարող ու հարեւան տերիտորիաները»[62]։

Ապա՝ աւելի ինքնավստահ, Գավուքչեան կը շարունակէ. «Հե-տազօտողներից ոմանք սումերներին բերում են Փոքր Ասիայից, ոմանք էլ Կովկասից։ Միեւնոյնն է. նրանք Սումեր իջնելուց առաջ երկար ժամանակ բնակուել են Հայկական Լեռնաշխարհում եւ ապա Հիւսի-սային Միջագետքում...»[63]։

Ըսենք անմիջապէս որ Գավուքչեան իր այս տեսակէտը հիմնա-ւորելու համար գլխաւորաբար կ'ապաւինի Սեթոն Լօյտի «Զոյգ Գե-տեր» (Օքսֆորտ, 1943) աշխատասիրութեան, որմէ կատարած բազ-մաթիւ մէջբերումներէն ետք, – որոնք կը խօսին սումեր ժողովուրդի «լեռնային այդ բնակավայրերից դէպի Սումեր տանող ճանապարհներն ընդգրկող տերիտորիայի վրայ մի շարք հին կացարանների հնագիտա-կան պեղումներ[էն] յայտնաբեր[ուած]... սումերական ուրուքեան մշակոյթի նախատիպը հանդիսացող նիւթական մշակոյթի մնացորդ-ներ»ու[64] մասին, – ու ապա օգտագործելով նոյն հեղինակին եզրա-կացութիւնը, կը հասնի վերոգրեալ ինքնավստահ տեսակէտին[65]։

Անկախ այն հարցէն թէ այսօր ի՞նչ է գիտութեան խօսքը սու-մերներու նախահայրենիքի մասին, – որուն երկարօրէն անդրադար-

62. Մարտիրոս Ս. Գավուքչեան, *Արմէն եւ Հայ Անունների Ծագումը եւ Ուրարտուն*, Պէյրութ, 1973, էջ 71։

63. Նոյնը, էջ 73։

64. Նոյնը, էջ 72։

65. Տես՝ նոյնը, էջ 72, ծան. 38–43, էջ 73 ծան. 45։

ձանք մեր յօղուածի առաջին էջերուն մէջ, եւ ուր կը պարզուի թէ Հայկական Լեռնաշխարհը, եւ կամ՝ Փոքր Ասիան սումերական նախահայրենիք ընդունող կարծիք գոյութիւն չունի, – այժմ անդրադառնանք Սեթոն Լոյտի եզրակացութեան, որուն այնքան շատ կ՚ապաւինի Գալուքչեան: Եզրակացութիւն, որ ժամանակի ընթացքին կը մերժուէր նոյն ինքն Սեթոն Լոյտի կողմէ, որմէ սակայն անտեղեակ ըլլալ կը թուի Գալուքչեան:

Մեր տրամադրութեան տակ ունինք Սեթոն Լոյտի վերոյիշեալ աշխատասիրութեան երրորդ հրատարակութիւնը (1961 թ.), ուր հեղինակը կը գրէ. «Սումերները ի բնէ լեռնային ժողովուրդ էին»[66]: Եւ ապա՝ «Ուրուքի[67] ժամանակաշրջանի բազմաթիւ նորութիւնները, ու յանկարծական փոփոխութիւնը՝ նկարագրին մէջ ընդհանրական այնպիսի յարմարանքի մը, որ խեցեղէնն է, անմիջապէս թելադրեց որ անոր սկզբնաւորութիւնը կը զուգադիպի օտար ժողովուրդի նոր խումբի մը Իրաք հասնելուն: Այս ենթադրութեամբ հետազօտութիւն մը կատարուած էր անոնց հաւանական ծագումին [մասին]. ու շուտով՝ գոհացուցիչ կերպով փաստարկուած էր թէ անոնք (սումերները, Ե. Հ. Ք.) եկած էին ինչ որ այժմ Թուրքիա կամ Անատոլիա է»[68]:

Սակայն Սեթոն Լոյտի համար վերջնական ըլլալ չի թուիր իր այս եզրակացութիւնը: «Հին Մերձաւոր Արեւելքի Արուեստը» խորագրով իր մէկ այլ աշխատասիրութեան մէջ, հրատարակուած նոյնպէս 1961 թ.ին, սումերներու նախահայրենիքը այս անգամ ան կը տեղափոխէ Իրանական Բարձրաւանդակ: Կարծիք, որուն համար «այլեւս շատ քիչ կասկած գոյութիւն ունի»: Ահա թէ ինչպէս ան կը բանաձեւէ իր այս նոր տեսակէտը. «Միջագետքի մէջ, ամբողջ մշակութային զարգացումը, որուն համար կը խօսինք, սովորաբար վերագրուած է սումերներու վաղահաս կարողութեան: [Սումերներ], ոչ-հնդեւրոպական, ոչ-սեմական ժողովուրդ մը, որոնց ներկայութիւնը Ստորին Տիգրիսի եւ Եփրատի հեղեղատային շրջանին մէջ պատմականօրէն վըկայուած է երրորդ հազարամեակի սկիզբէն ասդին: Այսօր, այլեւս շատ քիչ կասկած գոյութիւն ունի անոնց ծագումին մասին: Անոնք առաջին եկուորներն էին Պարսից Ծոցի գլուխը[69] շրջող ճահիճներուն.

66. Seton Lloyd, **Twin Rivers,** Oxford, 1961, p. 5.

67. Նախկին անունով էաննա, որ կը նշանակէ Ան-ի՝ երկինքի աստուծոյ տունը, աստուածաշնչական էրեխը, մեր օրերու Ուարգան:

68. S. Lloyd, **Twin Rivers,** p. 6.

69. «Պարսից Ծոցի գլուխը թերեւս Պասրայէն 125 մղոն հիւսիս էր. կամ՝ այս շրջանը կրնար եւ ծովալիճ մը ըլլալ, Պասրայի վանդակորմով բաժնուած Ծոցէն» (H. Frankfort, **The Birth of Civilization...,** p. 44, f. n. 2).

անոնք ցած Իրանական Բարձրաւանդակի սկզբնական բնակավայրէ մը, ուր իրենց հեռաւոր անցեալը կը մխրճուի նախապատմական գաղթերու նախատիպի մը մէջ»[70]։

Սակայն այստեղ կանգ չ'առներ Սեթոն Լօյտ։ Յամառ պրպտող, ու գիտական վերջին նորութիւններուն հետամուտ, ան կը փորձէ տեւապէս վերանայիլ իր տեսութիւնները։ Սումերներու ծագման ու նախահայրենիքի հարցը կը մնայ անոր գլխաւոր հետաքրքրութիւններէն մէկը, որուն անգամ մը եւս կ'անդրադառնայ ան «Միջագետքի Հնագիտութիւնը» (Լոնտոն 1978) խորագիրը կրող իր վերջին աշխատասիրութեան մէջ։ Նկատի առած հարցին այժմէութիւնը ու միաժամանակ հեղինակին պարզած բոլորովին նոր տեսութիւնը այդ ուղղութեամբ, այստեղ ամբողջութեամբ կը ներկայացնենք այն հատուածը, որ «Սումերեան Նախընթացներ» ենթախորագրին տակ՝ կը խօսի այդ մասին։

«Հիմա, պէտք է վերադառնանք սումերներու ծագման հարցին, որ անցեալին այնքան խորհրդածութեանց նիւթ դարձած է գիտնականներուն միջեւ։ Հոս՝ ակներեւ վէճ մը ստեղծուած է ընդմէջ բանասէրներու տրամաբանութեան եւ հնագէտներու եզրակացութիւններուն։ Ընդհանրապէս խնդիրը կը ծագի այն հարցին շուրջ, թէ նախահարստութիւններու «ժամանակաշրջաններուն» յաջորդականութեան ո՞ր ժամանակակէտէն սկսած՝ ստորին Միջագետքի բնակիչները իրապէս «սումերներ» կրնան կոչուիլ։ Ըսուած է թէ «Նախագրաճանաչութեան շրջանի նորարարութիւնները հաստատած են ինքնութիւնը, որ Միջագետքի քաղաքակրթութիւնը պահեց իր երկար պատմութեան տեւողութեան», եւ այս՝ ժամանակ մը ընդունուած էր որպէս զօրաւոր պատճառաբանութիւն սումերներու «ժամանումին»՝ այդ ժամանակաշրջանի սկզբնաւորութեան։ Արձանագրութեանց վերծանողներու առարկութիւնը վերոյիշեալ թեզին նկատմամբ մեծապէս հիմնուած է միակ ենթադրութեան մը վրայ, այն՝ որ պատմական արձանագրութեանց մէջ յիշատակուած, եւ Նախագրաճանաչման շրջանէն առաջ հիմնուած հին միջագետքեան քաղաքներէն ոմանք կրնան ոչ-սումերական անուններ ունեցած ըլլալ։ Այս մէկը օգտագործուած է արդարացնելու համար ամբողջ ցանց մը հայեցողութեանց, հին եւ թերեւս սեմական ժողովուրդներու ենթադրական գաղթի մը մասին՝ Մերձաւոր Արեւելքի ամբողջ տարածքին։ Հնագէտները, միւս կողմէ, կը մատնանշեն անորոշութիւնը սկզբնական ենթադրութեան եւ բացա-

70. Seton Lloyd, **The Art of the Ancient Near East,** New York, 1961, pp. 19-20.

կայութիւնը փաստի, թէ՝ այս անունները իրապէս գործածութեան մէջ էին նախքան գիրերու գիւտը: Ի վերջոյ անոնք տպաւորուած են Ուպայտի եւ Ուրուքի ժամանակաշրջաններուն միջեւ մշակութային շարունակականութեան տիրապետող փաստովը:

«Կրօնական հաւատքներու եւ կիրառութեանց շարունակականութեան միակ փաստը մասնաւորապէս համոզիչ է հնագէտի մը համար: Երեք վայրեր տպաւորիչ նպաստ մը կը բերեն այս փաստարկումին: Յաջորդականութիւնները Էլ Ուպայտի մէջ ինքնին, Թել Ուքայրի եւ Էրիտուի՝ ժամանակագրականօրէն կը սկսին աւանդական Ուպայտ գաղութով մը, եւ Էրիտուի հետ հանդիտութեամբ, կըրնայ ենթադրուիլ որ առաջին երկուքն ալ ունեցած են Ուպայտ ժամանակաշրջանի տաճար մը, յաճախակի կերպով վերանորոգուած: Այս երկու վայրերուն մէջ, բնակավայրերը իրենք լքուած էին ժամանակէտի մը, որ կը զուգադիպի այսպէս կոչուած Ուպայտեան ժամանակաշրջանի վերջաւորութեան: Յամենայն դէպս նոյնը չէր [պարագան] տաճարին, որ Էրիտուի մէջ եղածին նման, կրկին ու կրկին վերակառուցուած էր եւ ընդարձակուած՝ Նախագրաճանաչութեան ժամանակաշրջանի ամբողջ տեւողութեան: Ուպայտի մէջ Վաղ Հարստութեան ժամանակներուն վերակառուցուած էր ան, եւ Էրիտուի մէջ անոր փլատակները ընտրուած էին զիկկուրաթի մը կառուցման վայրի համար՝ Ուրի Երրորդ Հարստութեան Թագաւորներուն կողմէ: Մէկը նոյնպէս կը նկատէ թէ ե՛ւ Ուպայտի ե՛ւ Ուքայրի մէջ, հին Ուպայտեան բնակավայրի հողաբլուրը օգտագործուած էր որպէս գերեզմանատեղի՝ Հարստութեան ժամանակներու սումերներուն կողմէ:

«Մտքի մէջ ունենալով այս կացութիւնը, որեւէ ժամանակի մէջ բնիկ ժողովուրդի մը փոխարինումը օտար գաղթականներով, կը դառնայ անհաւանական վարկած *(ընդգծումը մեր կողմէ, Ե. Հ. Ք.):*

«Կը մնայ վերջին հարց մը՝ Հարաւային Միջագետք հաստատուած առաջին գաղթողներու բուն ծագումին մասին: Այժմ մեծ հետաքրքրութիւն ստեղծուած է Արաբական Ծոցի հարաւային ծովեզրին եւ Պահրէյնէն արեւմուտք՝ ներցամաքային շրջանին վրայ տարածուած Ուպայտեան բարգաւաճ բնակավայրերու յայտնաբերումով: Անոնց առաջին երեւումը այս շրջանին մէջ առ այժմ թուագրուած է Ուպայտեան ժամանակաշրջանի միջին փուլին մէջ: Առաւել վերջերս սակայն, ապահովուած է նիւթրոնային գործօնութեան փաստարկութիւնը, որ ցոյց տուած է թէ այս բնակավայրերու բնակիչներուն գործածած խեցեղէնը ներածուած է Սումերէն, որուն հետ, հետեւողաբար, իրենց յարաբերութիւնը պէտք է եղած ըլլար գաղութարարներու եւ կամ առեւտրականներու յատուկ յարաբերութիւն մը: Վարկածը՝ Ուպայտեան մշակոյթի «վաղ օճախ»ի մը, այսպիսով կը դառնայ առա-

ւելաքար անիմաստ» (*ընդգծումը մեր կողմէ, Ե. Հ. Ք.*)[71]:

Ճիշդ է որ Սեթոն Լոյտի կողմէ առաջադրուած ու պաշտպանուած եզրակացութիւնները նախապէս ալ ունեցած են իրենց կողմնակիցները (Ճորճ Ռու, Ճ. Լ. Սմիթ, Ի. Տիակոնոֆ), սակայն անոնց ենթադրական ու վարանոտ յայտարարութիւններուն դիմաց, Սեթոն Լոյտի՝ դիտական վերջին փաստակումներու ապաւինած ինքնավստահ հետեւութիւնները բոլորովին նոր ասպարէզ մը կը բանան սումեր ժողովուրդի ծագման ու նախահայրենիքի հարցերով զբաղող գիտնականներուն առաջ: Անկախ այն իրողութենէն թէ Սեթոն Լոյտ որքան հեռու է այժմ 1943 թ.ին ներկայացուցած իր եզրակացութենէն (որուն այնքան ապաւինած է Մ. Ս. Գավուքչեան), հետաքրքրական է նկատել թէ դիտական փաստարկումներով ձեռք բերուած եզրակացութիւնները առաւել եւս կը մօտենան նոյն ինքն սումեր ժողովուրդի այն հաւատքին, «որ իրենք Միջագետքի մէջ ապրած են աշխարհի ստեղծումէն ի վեր»:

Հայ-սումերական յարաբերութիւններու մասին մեզի ծանօթ վերջին ակնարկութիւնը կու գայ Ռաֆայէլ Իշխանեանի կողմէ: Հայ ժողովուրդի ծագման հարցին նուիրուած իր մէկ ուսումնասիրութեան մէջ՝ հեղինակը, ի միջի այլոց կը գրէ·

«Հայերէնի բառային ընդհանրութիւնները շումերերէնի, աքքադերէնի, խեթերէնի հետ (խեթերէնի վերաբերմամբ խօսքը չի վերաբերում հնդեւրոպական մայր լեզուից եկող ընդհանրութիւններին) ակնառու նշաններ են վերջին երեք լեզուների հետ հայերէնի երկարատեւ շփման, քանի որ բոլոր դէպքերում խօսքը վերաբերում է այդ լեզուներից հայերէնի մէջ թափանցած եւ այդ լեզուների մէջ հայերէնից անցած կամ հայերէնի ու այդ լեզուների մէջ տուեալ ժամանակի մի այլ լեզուից թափանցած բառերին:

«Հայերէնի հարաւային երկարատեւ շփումները արտայայտուած են հայ-շումերական եւ հայ-աքքադական ընդհանրութիւններով: Միջագետքում եւ նրա հիւսիսում շումերների առկայութիւնը վկայուած է մինչեւ մ.թ.ա. 3-րդ հազարամեակի կէսերը՝ սկսած անիմանալի ժամանակներից, եւ հայերէնի ու շումերերէնի շփում նշանակում է մինչեւ մ.թ.ա. 3-րդ հազարամեակը շումերների եւ հայերի շփում Մեծ Հայքի տարածքի հարաւում: Երբեմն հայ-շումերական բառային ընդհանրութիւնների քանակը դնում են 250[72] *բայց նման ցու-*

---

71. Seton Lloyd, **The Archaeology of Mesopotamia**, pp. 62-64.

72. Ակնարկութիւնը կ'երթայ Մ. Ս. Գավուքչեանի, տես՝ *Արմէն եւ Հայ Անունների Ծագումը...*, էջ 43–90:

ցակի քննութիւնը դրսեւորում է նաեւ մեծաքանակ պատահական նըմանութիւններ, մինչդեռ թւում է, որ առնուազն շուրջ երկու տասնեակ իրական ընդհանրութիւններ կարելի է նշել»[73]:

Մեր ստացած տպաւորութիւնը այն է, որ Իշխանեան իր ինքնավստահ հետեւութիւնը, թէ՝ «հայերէնի ու շումերերէնի շփում նշանակում է մինչեւ մ.թ.ա. 3-րդ հազարամեակը շումերների եւ հայերի շփում Մեծ Հայքի տարածքի հարաւում», քաղուած է Մ. Ս. Գավուքչեանի՝ սումերները «Սումեր իջնելուց առաջ երկար ժամանակ բնակուել են Հայկական Լեռնաշխարհում» եզրակացութենէն, որուն երկարօրէն անդրադարձանք նախորդ էջերուն մէջ:

Որքան եւ զգոյշ Մ. Ս. Գավուքչեանի կողմէ առաջ քաշուած հայ-սումերական բառային ընդհանրութիւններու քանակին նկատմամբ, Իշխանեան կը հաւաստայ թէ «շումերերէնի բառապաշարի լեզուաբանական ուշադիր համեմատումը հայերէնի բառապաշարի հետ հայ-շումերական շփումների շատ անակնկալներ պէտք է բացայայտի»[74]: Սակայն, երբ մէկ կողմէ ապագային տարուելիք աշխատանքի մը կասկածելի արդիւնքին նկատմամբ մեծ յոյսեր կը ներշնչէ Իշխանեան, միւս կողմէ մոռացութեան կու տայ հուրրիներու խաղացած միջնորդի դերը սումերերէնի եւ հայերէնի միջեւ, որուն փաստերը ծանօթ են պատմագրութեան:

Սումերներու ծագման ու նախահայրենիքի, ինչպէս նաեւ հայ-սումերական յարաբերութիւններու մասին եղած պրպտումները մեզ կը հասցնեն հետեւեալ եզրակացութիւններուն.

Ա. Տակաւին որքան ալ վիճելի սումեր ժողովուրդի ծագման ու նախահայրենիքի հարցը (սպասելով Սեթոն Լօյդի առաջադրած վերջին եզրակացութեան հանդէպ գիտական աշխարհին դիրքորոշումը), սումերներու՝ Հայկական Լեռնաշխարհի կամ Բարձրաւանդակի մէջ գտնուած ըլլալու վարկածը ոչ մէկ գիտական պաշտպանութիւն կրնայ ստանալ այսօր:

Բ. Հայերէն լեզուի, ինչպէս նաեւ հայկական կրօնական հաւատալիքներու եւ աւանդութիւններու մէջ սումերերէնի եւ սումերականի ազդեցութիւնը կը բացատրուի միայն այդ գծով հուրրիներու խաղացած միջնորդի դերով:

---

73. Ռ. Իշխանեան, *Համեմատական Լեզուաբանութեան Նոր Ցայտնագործումները եւ Հայերի Ծագման ու Հնագոյն Պատմութեան Հարցերը*, «Բանբեր Երեւանի Համալսարանի», թիւ 2, 1979, էջ 100:

74. Նոյնը, էջ 100–101:

ABOUT THE SUMERIANS AND ON THE QUESTION OF ARMENO-SUMERIAN RELATIONS

YERVANT H. KASSOUNY

(Summary)

In the last two decades a tendency has started to pave its way in the Armenian historiography, trying to prove a relation in the Sumerian and the Armenian languages, and hence, a close relation between Sumerians and Armenians, which has devellopped, according to the trend, on the Armenian Plateau, where the Sumerians have lived before migrating to southern Mesopotamia.

After a detailed survey of modern historiographical evidences and conclusions on the question of Sumerian origin and language, the author concludes:

A. There is no scientific evidence to defend the speculation that the Sumerians have lived on the Armenian Plateau,

B. The Sumerian traces in the Armenian language, and the Sumerian influence on the old Armenian beliefs and traditions are carried to Armenia by the Hurrians.

Հեթում Ա.ի Հեթում-Զապէլ եւ երկլեզուեան դրամներու մասին

ՊԵՐՃ ՍԱՊՊԱՂԵԱՆ

Հեթում Ա.ի (1226–1270 թթ.) գահակալութեամբ՝ Կիլիկիոյ մէջ սկսաւ նոր հարստութիւն մը, որ տեւեց 115 տարիներ:

Հեթումի 45 տարիներու երկարատեւ իշխանութիւնը Հայկական Կիլիկիոյ պատմութեան համար եղաւ բացառիկ նշանակութեամբ շրջան մը: Կիլիկեան Պետութիւնը՝ դիւանագիտական ու տնտեսական մարզերու մէջ ձեռնարկեց քաղաքական միջազգային տարողութիւն ունեցող ծրագիրներու հետապնդման:

Հեթում Ա. օժտուած էր բացառիկ տաղանդով ու կը վայելէր աջակցութիւնը նոյնքան օժտուած եւ կարող օգնականներու: Իր հայրը՝ Կոստանդին Պայլ, երկար տարիներ պահեց իր խնամակալի եւ խորհրդատուի պաշտօնը, միշտ մնալով մղիչ ոյժը ազգային կուսակցութեան: Երէց եղբայրը՝ Սմբատ, որ սպարապետն էր կիլիկեան բանակներուն, հաւասար ճարտարութեամբ գործածեց սուրն ու գրիչը, դառնալով կոթողական դէմք մը ԺԳ. դարու Կիլիկիոյ պատմութեան մէջ:

Հեթում Կիլիկիոյ գահը բարձրացաւ պատմական չփոթ պայմաններու մէջ: Թուենք գլխաւորները.

Ա.— Ան կը բազմէր գահի մը վրայ, որ թափուր կը մնար: Անտիոքի Պոհեմոնտ իշխանի որդին՝ Ֆիլիպ, որ ամուսնանալով Լեւոն Ա.ի աղջկան՝ Զապէլի, գրաւած էր գահը, կողոպտած ըլլալով արքունի գանձերը՝ արժանացաւ դաւաճաններու պատիժին ու սպաննուեցաւ բանտին մէջ: Հետեւաբար՝ Անտիոքի իշխանութիւնը յարմար առիթի կը սպասէր վրէժ լուծելու համար Կիլիկիայէն: Աւելցնենք որ այս ամուսնութիւնը անըմբռնելի կը թուի, որովհետեւ Ֆիլիպի հայրը՝ Պոհեմոնտ, նոյն այն իշխանն էր, որ 1203–1216 թթ. երկարատեւ

պատերազմի մէջ էր Լեւոն Ա.ի հետ, մերժելով Ռուբէն-Ռէյմոնի գահակալական իրաւունքները Անտիոքի վրայ:

Բ.— Սելճուքները զօրաւոր պետութիւն մը ստեղծած էին եւ կը սպառնային Կիլիկիոյ, անոր խորտակումը ծրագրելով:

Գ.— Չորրորդ Խաչակրութիւնը 1204 *թ.ին շեղած էր իր նպատակէն, ու փոխանակ Երուսաղէմը ազատագրելու, բաւականացած էր գրաւելով Պոլիսն ու կողոպտելով անոր հարստութիւնները:*

Կիլիկիան մեկուսացած էր, եւ երկրին պաշտպանութեան համար անհրաժեշտ էր ստեղծել զօրաւոր բանակ մը, որուն ծախքերը առաւելաբար պիտի հոգացուէին վաճառականութեան զարգացումով գոյացած եկամուտներով, որոնք պետութեան գլխաւոր աղբիւրներն էին: Հեռատես եւ դիւանագէտ Հեթում ձեռք առաւ միջոցներ, որոնց կիրարկումը կը գտնենք իր կողմէ հատանուած արծաթ դրամներու ուսումնասիրութեամբ:

Հեթում Ա. իր՝ մօտ կէս դար տեւող գահակալութեան ընթացքին, հատանած է միայն երկու դրոշմներով արծաթ դրամներ, որոնցմէ առաջինը՝ ՀԵԹՈՒՄ-ԶԱՊԷԼ կոչուած արծաթներն են, իսկ երկրորդը՝ հետաքրքրական այն արծաթները, որոնք ծանօթ են ԵՐԿԼԵԶՈՒԵԱՆ անունով:

Նկար թիւ 1

ՀԵԹՈՒՄ-ԶԱՊԷԼ: Այս դրամները հատանուած են յամառ յարատեւողութեամբ եւ հետեւողութեամբ մինչեւ Հեթումի մահը՝ 1270 *թ.: Դրոշմը կը ներկայացնէ Հեթում եւ Զապէլ միասին դիմահայեաց, եւ երկուքին միջեւ խաչ մը: Շուրջը գրուած է՝ ԿԱՐՈՂՈՒԹԻՒՆ ԱՅ (Աստուծոյ) է, (տարբերակներով): Յետսակողմը՝ առիւծ մը դէպի աջ, բռնած խաչ մը: Շուրջը՝ ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ (տարբերակներով), առանց Զապէլ թագուհիի անուան յիշատակութեան (տես՝ նկար թիւ* 1*):*

Այս պահպանողական երեւոյթը մեզ կը մղէ պրպտելու անոր դրդապատճառները եւ ընելու կարգ մը խորհրդածութիւններ ։

1.— *Անպայմանօրէն Հեթում եւ իր փողերանոցի պատասխանատուները զուրկ չէին երեւակայութենէ կամ նորարարութեան բնական եւ մարդկային ձգտումներէ ։ Զապէլ Թագուհիի մահէն* (1252 *Թ.) ետք, կ՚ակնկալուէր որ փոխուէր դրոշմը, եւ Հեթում այլ դրոշմ մը դնէր դրամներուն վրայ ։ Սակայն դրոշմի շարունակումը կը թուի թէ ունեցած է անհրաժեշտ եւ հրամայական պահանջներ ։*

2.— *Այս դրամին վրայ Զապէլի պատկերը ընդհանրապէս հայ դրամագէտներու կողմէ նկատուած է որպէս Թագաւորական գահի ժառանգական իրաւունքի նուիրագործման արտայայտութիւն ։ Հայր Սիպիլեան կը խորհի թէ՝ «Հեթմոյ Ա.ի դրամները միշտ Զապէլ Թագուհւոյն հետ կը ներկայանայ, ի հարկէ անոր համար՝ որ Զապէլ բնական ժառանգ ըլլալով՝ կարելի է իրաւունք մը կամ պատիւ մը սեպուած ըլլայ անոր պատկերը դրամոց վրայ դրոշմել»*[1] ։

Դոկտ. Զարեհ Պտուկեան իր արդիական դասաւորումով հատորին մէջ կը գրէ. «Թագաւորը եւ Թագուհին բացայայտօրէն ընդունած են այն իրողութիւնը, թէ Թագուհին Թագաւորական սերունդէ էր, իսկ Հեթում իր կողակիցը (consort)»[2], *հետեւաբար՝ Հեթումը կը ձգէ երկրորդական գծի վրայ ։*

Զապէլի ժառանգական իրաւունքը շեշտած են այս կամ այն ձեւով՝ Սմբատ Սպարապետ իր «Տարեգիրք»ին մէջ, Հայր Ալիշան՝ իր «Սիսուան»ով, Օրմանեան Պատրիարք՝ իր «Ազգապատում»ին մէջ եւ ուրիշներ ։ Բայց դրամագիտական գծով հարցը կը մնայ անորոշ եւ ոչ համոզիչ ։

Եթէ Զապէլ գահաժառանգ էր օրինական իրաւասութիւններով, պէտք ակնկալուէր որ դրամներուն վրայ արձանագրուէր նաեւ իր անունը որպէս Թագուհի, փոխանակ իր կողակիցին՝ Հեթումի անուան առանձին յիշատակութեան ։

Ըստ Սմբատ Սպարապետի ժամանակագրութեան՝ «Ի Թուին ՈԿԵ (1216) ... *Զայսու ժամանակաւ եղեւ Թագաւորին Լեւոնի դուստր եւ անուանեաց զանուն նորա Զապէլ. եւ յայնմհետէ խորհէր զդուստրն իւր առնել ժառանգ Թագաւորութեան իւրոյ, զոր եւ իշխանքն*

---

1. Հ. Կղեմէս Վ. Սիպիլեան, *Դասաւորութիւն Ռուբինեան Դրամոց*, Վիեննա, 1892, էջ 25 ։

2. Paul Z. Bedoukian, **Coinage of Cilician Armenia,** New York, 1962, p. 82.

իր նոյնպէս տային նմա խորհուրդ, թէ յորժամ ետ տէր Աստուած զաւակ յերանաց քոց, տուր զնա տէր ժառանգութեան քո եւ լոյծ զերդումն մեր զոր արարեալ եմք Ռուբինի եւ կացեա ընդ դստեր քո, եւ մեք ծառայեմք նմա որպէս արու զաւակի... Եւ թագաւորն հաւանեցաւ ի բանս իշխանաց իւրոց»[3]:

Այս՝ Սմբատ Սպարապետ կը շեշտէ Զապէլի ժառանգութիւնը. «Եւ ... ՈԿԸ (1219) *պատահեաց ախտ հիւանդութեան թագաւորին Լեւոնի, ուստի եւ մեռաւ իսկ: Եւ մինչդեռ կենդանի էր... խրատէր [իշխանները].... անարատ հաւատ պահել տղայ դստերն իւրոյ Զապելի, զոր թողոյր ժառանգ տէրութեան իւրոյ»....*[4]:

Օրմանեան Պատրիարքի համաձայն, «Ապագային ապահովութեան համար ալ սաստիկ երդումներով ջանաց պարտաւորել իշխանները ու զօրավարները, եւ նոյնիսկ զինուորներու գունդերը, թէ պիտի յարգեն իր կամքը եւ պիտի հնազանդին իրեն աղջկան ու անոր խնամակալներուն: ... Եւ վախճանեցաւ [Լեւոն] 1219 *Մայիս* 2–*ին, Հինգշաբթի օր...»*[5]:

Զապէլ իշխանուհին, որ ծնած է 1216 *թ.ին*[6], *հօրը մահուան տարին ըլլալու էր մօտ* 3 *տարեկան: Հայրը՝ Լեւոն Ա., կ'աշխատէր ամէն գնով զայն պարտադրել աւագանիին եւ բանակին, լուծելով իրենց երդումը, եւ սաստիկ երդումներով պարտաւորել բոլորը որ պիտի յարգեն եւ հնազանդին իր աղջկան: Կար անշուշտ գլխաւոր պատճառ մը՝ իրաւական ուրիշ ժառանգորդ մը, յանձինս Լեւոն թագաւորին Ռուբէն եղբօր թոռան՝ Ռուբէն–Ռէյմոնտի, որ իբրեւ արու զաւակ, աւանդական եւ իրաւական գծով, անպայմանօրէն աւելի զօրաւոր պատճառներ ունէր գահին տիրանալու, քանի որ ան Կիլիկիոյ թագաւոր օծուած էր Լեւոն Ա.ի թելադրութեամբ եւ փափաքով:*

Ըստ Սմբատ Սպարապետի, «Իսկ ի ժամանակի յայնմեկ (1209 *թ.) թագաւորն Լեւոն թելադրութեամբ մօր իւրոյ Ռիթային, եցոյց ամենայն հնազանդելոց իւրոց, մեծամեծաց եւ փոքունց, յայտնի ժա–*

---

3. Սմբատայ Սպարապետի *Տարեգիրք*, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1956, էջ 219–220:

4. Նոյնը, էջ 222:

5. Մաղաքիա Արք. Օրմանեան, *Ազգապատում*, Ա. հտր., Կոստանդնուպոլիս, 1912, սիւնակ 1592–1593, § 1096:

6. Սմբատ Սպարապետ, էջ 219–220: Օրմանեանի համաձայն Զապէլ ծնած է 1215 թ.ին (տես՝ *Ազգապատում*, Ա. հտր. սիւնակ 1584, § 1088): Հ. Ղ. Ալիշան «1215 կամ 1216» կը նշէ Ռիթայի ծննդեան թուականը (տես՝ *Սիսուան*, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1885, էջ 512):

ռանգ թագաւորութեան իւրոյ զՌուբէն զորդի դստեր եղբօրն իւրոյ Ռուբինի, վասնզի ի ծերութեան էհաս, եւ էր անձամբ տկար վասն ցաւոյն զոր ունէր ի ձեռն եւ յոտն, որ կոչէր թագաւորացաւ, եւ ոչ գոյր նորա զաւակ յերանաց իւրոյ արու. վասն որոյ ՄԻԱՆԳԱՄ ԵՒ ԵՐԿԻՑՍ ԵՒ ԵՐԻՑՍ (*ընդգծումը մեր կողմէ, Պ. Ա.*), *յայլ ժամանակս երդմնեցոյց տղային Ռուբինի զամենեսեան զի նմա ծառայեսցեն յետ մահուան իւրոյ*»[7]:

Օրմանեան կը գրէ. Լեւոն «... կը ջանայ Անտիոքի խնդիրը վերջացնել՝ որ իր եղբօր թոռ Ռուբէնը, զոր իրեն որդեգրած էր, Անտիոքի իշխանութեան անցրնէ, միանգամայն իրեն ժառանգ հռչակէ, եւ այսպէս Կիլիկիայով եւ Անտիոքով մեծ Հայ իշխանութիւն մը կազմէ, եւ այսպէս զօրացած՝ Հայաստանն ալ իւր իշխանութեան ներքեւ առնէ: .... եւ Ռուբէնը պաշտօնապէս թագաժառանգ հռչակեց, 1209-ին, երբ տակաւին 12 տարեկան էր...»: Լեւոն «.... Հեղի Լամբրոնացիի յանձնարարած էր Օթոն Դ. կայսեր ներկայանալ, ... Ռուբէնի համար թագաւորական թագ խնդրել իբր թագաժառանգի, ինչ որ շնորհուեցաւ, եւ 1211 Օգոստոս 15-ին, Վերափոխման երկրորդ օրը, թագի հանդիսութիւն ալ կատարուեցաւ»[8]:

Վիլլընպրանտի ժամանակագրութեան համաձայն, Ռուբէն թագաւոր օծուած է 1212 թ.ին[9]: Դարձեալ Սմբատ Սպարապետ կը հաղորդէ որ «եւ յորժամ էր թուական ՈԾԹ (1210) *առաքեաց թագաւորն Լեւոն զՀեթում, որ տէր էր Լամբրոնին, եւ անուանեցաւ Հեղի... առ Պապն Հռոմայ եւ առ կայսրն Ալամանաց եւ խնդրէր թագ որդեկացելոյն իւրոյ Ռուբինի. որ եւ դարձաւ պատուով եւ եբեր զթագն»[10]:*

Յստակ է ուրեմն որ Կիլիկիոյ գահը ունէր իր իրաւական ժառանգը՝ արու գծով, եւ վերջինը՝ Ռուբինեան տոհմէն, որ պաշտօնապէս թագ ստացած էր Գերմանիոյ եւ Հունգարիոյ թագաւորներէն, հաւանութիւն՝ Հռոմի Պապէն, եւ եկեղեցական օծում ստացած էր 1211 *թ.ի Օգոստոս* 15*-ին: Օրինական ի՞նչ պայմաններ կային, որոնք կրնային արդարացնել իշխաններու անպատասխանատու վերաբերումը՝ լուծելու համար իրենց հաւատարմութեան երդումը, «կարողութեամբն Աստուծոյ» թագաւոր օծուած Ռուբէնի հանդէպ: Ոչ մէկ, բացի Լեւոնի պարտադրած կարգադրութենէն:*

---

7. Սմբատ Սպարապետ, էջ 216:

8. Մ. Օրմանեան, *Ազգապատում*, Ա. հտր., սիւնակ 1582–1583, § 1088:

9. Հ. Ղ. Ալիշան, *Սիսուան*, էջ 476:

10. Սմբատ Սպարապետ, էջ 217:

Ըստ մեր մատենագիրներուն, 1216 *Թ.ին Ռուբէն հեռացած էր Անտիոքէն ու ապաստանած Սիս՝ Լեւոն Ա.ի մօտ, որ զինք որդեգրած էր: Անոնք կը յիշեն սակայն, թէ փոխադարձ յարաբերութիւնները ձգտուած էին: Ինչո՞ւ. բացատրուած չէ: Հայ պատմաբանները իրարմէ ընդօրինակելով, տարբեր դարձուածքներով կրկնած են Սմբատ Սպարապետի հաղորդածը, որ այս պատմական իրադարձութիւններուն հանդէպ որոշ կողմնորոշում ունի, ըմբռնելի պատճառներով, եւ կը մեղանչէ միակողմանիութեամբ:*

Սմբատ Սպարապետ Ռուբէն-Ռէյմոնը կը ներկայացնէ ապերախտ եւ ապստամբ, արդարացնելու համար իր հօր՝ Կոստանդին Պայլի կողմէ անոր ձերբակալումը եւ բանտին մէջ սպանութիւնը, ճամբայ հարթելու համար Հեթումի ամուսնութեան եւ գահակալութեան:

Կը թուի թէ Կիլիկիոյ ժողովուրդը՝ կրաւորական անտարբերութեամբ, առանց միջամտումի կամ բողոքի կը հետեւէր այս իրադարձութիւններուն: Ան չունէր գիտակցութիւնը որ աւանդականօրէն նուիրագործուած իրաւասութիւններ կը խախտէին:

Նոյնը պիտի չըլլար պարագան երբ նոյն ժողովուրդը գիտակից իր դարաւոր աւանդութիւններուն եւ սրբութիւններուն, մահուան գնով, պիտի բռնկէր եւ պոռթկար օր մը, երբ Թագաւորներ պիտի յանդգնէին անոր ծէսն ու եկեղեցին վաճառքի ու սակարկութեան նիւթ դարձնել:

Պատմական այս պարագաները յարմար նկատեցինք վերյիշել, չեշտելու համար որ Հեթում՝ օրինականացնելու համար իր թագը, պէտք ունէր անհրաժեշտօրէն Զապէլ Թագուհիին հետ միասնաբար ներկայանալու իր դրամներուն վրայ: Մանաւանդ, ինչպէս ըսինք վերը, Զապէլի անունը կը բացակայի այս դրամներուն վրայէն, իսկ անոնց հատանումը շարունակուեցաւ հետեւողական կերպով մինչեւ Հեթումի մահը՝ 1270 *Թ., երբ Զապէլ մահացած էր արդէն* 1250 *Թ.ին:*

Թէ ինչո՞ւ Հեթում-Զապէլ դրոշմով դրամներու հատանումը շարունակուեցաւ նոյնիսկ Զապէլի մահէն ետք, Հայր Սիպիլեան կ'ենթադրէ թէ, «...Արդ չի կրնար ենթադրուիլ թէ սա Հեթմոյ եւ Զապէլի դրամները մինչեւ Զապէլի մահուան ժամանակը դրոշմուած ըլլան, ինչու որ վերջին ժամանակները աւելի հարկաւորութիւն կար դրամ կոխելու Թաթարաց հարկապահանջութեանցը պատճառաւ»[11]:

Յաջորդ էջին մէջ, Սիպիլեան կը խորհի թէ Զապէլի մահէն ետք, այս դրամները շարունակուած են հատանուիլ բայց «հապճե-

---

11. Հ. Կ. Սիպիլեան *Դասաւորութիւն......*, էջ 25:

պով… առանց ընաւ դրոշմի ու արուեստին մտադրութիւն ընելու։ Բարբարոս Թաթարաց, բարբարոս դրամներ վճարելու դժուարութիւն չկար»[12]։

Ս. Բոռնազեանի համաձայն՝ Սմբատ Սպարապետ Կարակորում՝ Գույուկ Խանի մօտ հասնելէ ետք, «…համաձայնեցրեց Հայոց Թագաւորի այցելութեան պայմանները եւ հաւաստիացրեց Խանին, որ Կիլիկեան հայկական թագաւորութիւնը կը մնայ մոնկոլների կրտսեր դաշնակիցը եւ կը վճարի պահանջուած հարկը»[13]։

Մեր յօդուածին սահմաններէն դուրս է Կիլիկիոյ Թագաւորութեան հարկային պարտաւորութիւններուն ուսումնասիրութիւնը։ Բայց եթէ իրապէս բարբարոս ժողովուրդի մը վճարուած հարկերուն դրամը որպէս դրոշմ ու արուեստ կարեւոր հարցեր չէին, ուրեմն անհրաժեշտ չէր, միեւնոյն եւ անփոփոխ դրոշմով դրամներուն հատանումը։ Հետագային, Հեթումի որդին՝ Լեւոն Բ. եւ յաջորդները հարկեր վճարեցին նաեւ մեմլուքներուն, որոնք գանձուած դրամները ձուլեցին, կամ արաբական կրկնադրոշմ մակագրութիւններով (overstrike) *շրջանառութեան մէջ դրին իրենց շուկաներուն մէջ։*

Հետեւաբար կար անհրաժեշտութիւն մը, կամ՝ դիւանագիտական ու տնտեսական մտասեւեռում մը, որ կը ստիպէր Հեթումի պէս հեռատես եւ արթնամիտ վեհապետ մը միեւնոյն դրոշմը անփոփոխ պահելու՝ շուրջ կէս դար շարունակ։

Հիմնաւորելու համար մեր վարկածը, պիտի ստիպուինք պահ մը անդրադառնալ Կիլիկիան շրջապատող երկիրներու վաճառականական եւ դրամագիտական պայմաններուն։

Փոքր Ասիան ընդարձակ եւ շահաւէտ շուկայ էր, եւ հանգրուան՝ Արեւելքէն Արեւմուտք փոխանցուող կարաւաններուն։ Շատ կարեւոր եւ սպառող շուկայ էր նաեւ Միջին Արեւելքը։ Դարերու ընթացքին զարգացած էին վաճառականական ուղիներ, որոնց գծով Հնդկաստանի, Չինաստանի, Պարսկաստանի եւ այլ երկիրներու ապրանքները կը փոխադրուէին Փոքր Ասիա, եւ ապա՝ զանազան նաւահանգիստներ, ծովու ճամբով փոխադրուելու համար Եւրոպա։ Կիլիկիա մէկն էր այդ կեդրոններէն, իր Այաս նաւահանգիստով, ուր ապրանքները կը դիզուէին ուղղուելու համար զանազան շուկաներ։ Այս տարանցիկ առեւտուրի զարգացման կարեւորութիւնը զգաց Լեւոն Ա., եւ 1201 թ.էն սկսեալ, վաճառականական պայմանագրեր կնքեց իտալական

---

12. Նոյնը, էջ 26։

13. Տես՝ *Հայ ժողովրդի Պատմութիւն*, Գ. հտր., (Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն), Երեւան, 1976, էջ 701։

քաղաքներու հետ: Մասնաւոր հոգ տարուեցաւ, որպէսզի ծովային եւ ցամաքային ճամբաները ապահով ըլլան:

«Կիլիկեան պետութիւնը հոգ էր տանում, որպէսզի ապահով լինէին ցամաքային եւ ծովային ճանապարհները, մասնաւորապէս հոգում էր Այաս եւ Կոռիկոս այցելող օտարերկրեայ նաւերի եւ քարաւանների անվտանգութեան ու ապահովութեան համար: Հարեւան Սեբաստիան առեւտրական ցամաքային ուղիների խաչաւորման գըլխաւոր կեդրոններից էր: Այստեղ առեւտրականներ էին գալիս Ղրիմից, Անդրկովկասից, Իրանից, Միջագետքից, Չինաստանից, Հընդկաստանից, ինչպէս նաեւ Կիլիկիայից, Արաբիայից ու Եգիպտոսից: ....

«Մոնկոլների կողմից Բաղդադի գրաւումով (1258) փոխուեց Առաջաւոր Ասիայի քարաւանային մայրուղիների ուղղութիւնը: Մեծ նշանակութիւն ձեռք բերեց Առաջաւոր ասիական նոր տարանցիկ ուղին՝ Այաս–Թաւրիզ: Ուստի խիստ բարձրացաւ Կիլիկիայի տարանցիկ ուղիների եւ Կիլիկեան հայկական պետութեան դերը՝ ԺԳ–ԺԴ. դարերի միջազգային առեւտրում»[14]:

Անկախաբար տարանցիկ առեւտուրէն, Կիլիկիոյ հայ վաճառականներու ձեռքին մէջ կեդրոնացած էր սելճուքեան շուկաներու շահագործումը, որ պիտի զարգանար նաեւ մոնկոլական ընդարձակ շուկաներու շահագործումով, երբ մոնկոլները սկսան տարածուիլ 1243 թ.էն յետոյ՝ սելճուքներու պարտութեամբ:

Վաճառականութեան զարգացումին համար անհրաժեշտ էր ստեղծել դրամական շրջանառութեան առողջ եւ վստահելի դրութիւն մը: Արդ՝ Փոքր Ասիոյ մէջ գտնուող պետութիւնները հազուագիւտ առիթներով արծաթ հատանած են, բաւականանալով առաւելապէս պղինձ դրամներով, իսկ հատանուած արծաթները իրենց զտութեամբ եւ կշիռով ստորադաս եղած են Հայկական Կիլիկիոյ դրամներուն: ԺԳ. դարուն կար նաեւ արծաթի սուր տագնապ մը Մերձաւոր Արեւելքի եւ Փոքր Ասիոյ բոլոր երկիրներուն մէջ, բացի Հայկական Կիլիկիայէն:

Կիլիկիոյ դրացի Ռումի սելճուքները, որոնք տիրած էին նախապէս բիւզանդական քաղաքակրթութեամբ դաստիարակուած զանգուածներու, միայն երկու առիթներով արծաթներ հատանած են պատկերաւոր դրոշմներով: Մին՝ Սուլէյման Բ.ի օրով (1199–1203 թթ.) իսկ միւսը՝ Քայ Խոսրով Բ. Քայքոպատի (1236–1245 թթ.),

14. Նոյնը, էջ 730:

որոնց միջին կշիռն է մօտ 2·60 կրամ[15], մինչդեռ, կիլիկեան դրամները կը կշռեն 2·95—2·96 կրամ, արծաթի 90–92% միջին զտութեամբ[16]:

Նոյնն էր կացութիւնը Երզրումի սելճուք պետութեան համար, որուն դրամներուն ճնշող մեծամասնութիւնը պղինձ էր, սահմանափակ ու տեղական գործածութեան համար:

Օրթուքեան պետութիւնները, որոնք գրաւած էին մեծ մասը Վասպուրականի, եւ Մարտինի, Ամիդի ու Խարբերդի շուրջը թագաւորութիւններ հաստատած, զուրկ էին արծաթ դրամներէ, եւ իրենց դրամական հիմնական շարքը պղինձն էր: Կարգ մը մելիքներ, պղինձ դրամներուն վրայ ՏԻՐՀԵՄ գրելով պարտադրած էին զանոնք որպէս արծաթ:

Տագնապի մէջ էր նաեւ Բիւզանդիոնը, որովհետեւ Չորրորդ Խաչակրութիւնը փոխանակ Երուսաղէմ ուղղուելու, բաւականացած էր 1204 *թ.ին Պոլսոյ գրաւումով:*

Խաչակիրները Պոլիս մնացին մինչեւ 1261 *թ., կողոպտելով քաղաքին հարստութիւնները, առանց խնայելու սրբավայրերը, վանքերն ու եկեղեցիները: Պոլսոյ գրաւումը ծրագրուած եւ քաջալերուած էր վենետիկցիներու կողմէ՝ առեւտրական նկատումներով, շահագործելու համար փոքր ասիական շուկաները: Վենետիկցիները տեղաւորուեցան մանաւանդ նաւահանգիստներուն մէջ, ու առեւտրական համալիրներ եւ դրասենեակներ ստեղծեցին* (comptoirs): *Խաչակիրներու կողմէ Պոլսոյ գրաւման տեւողութիւնը* (1204–1261 *թթ.*) *մօտաւորապէս կը համընկնի Հեթումի գահակալութեան տարիներու* (1226–1270 *թթ.*) *տեւողութեան:*

Յատկանշական է որ խաչակիրները՝ Պոլսոյ գրաւման շուրջ յիսունը վեց տարիներու ընթացքին, դրամ հատանած չեն: Շլումպերժէ իր՝ Լատին Արեւելքի իշխանութիւններուն դրամներու ընդարձակ ուսումնասիրութեան մէջ[17] կը մերժէ որեւէ դրամ յատկացնել խաչակիրներուն, հակառակ ոմանց ենթադրութեան որ կարգ մը անանուն եւ աննշան պղինձ կտորներ կրնան իրենց վերագրուիլ: Աւելցնենք որ բիւզանդական դրամական դրութիւնը սկիզբէն ի վեր

---

15. Stanley Lane Poole, **The Coins of the Turkuman Houses** British Museum, London, 1877.

16. P. Z. Bedoukian, **Coinage of......**, p. 110.

17. G. Schlumberger, **Numismatique de L'Orient Latin,** Graz, Aurtria, 1954, pp. 274-275

շատ հազուադէպ առիթներով արծաթ հատանած էր։ Այս գրաւման շրջանին, շրջանառութեան մէջ դրուեցան Վենետիկի կողմէ ոսկի եւ արծաթ դրամներ, որոնք հատանուեցան ծովեզերեայ կարգ մը նաւահանգիստներու մէջ։ Որոշ է սակայն որ վենետիկեան արծաթները լայն թափանցում չէին գտած Փոքր Ասիոյ ներքին շուկաներուն մէջ, ուր շատ հաւանաբար, տիրող դրամը Հեթումի արծաթ դրամն էր, տրուած ըլլալով անոր բարձրորակ մետաղի զտութիւնը եւ կշռային առաւելութիւնը։ Հեթումի դրամը իր դրոշմով կրցած էր ինքզինք պարտադրել եւ փնտռուիլ Կիլիկիայէն դուրս՝ ընդարձակ շուկաներու մէջ։ Դրոշմի որեւէ փոփոխութիւն կրնար վերապահութիւններ ստեղծել եւ վտանգել Հեթումի դրամին ստեղծած վարկը։ Հեթում հասկընալի հեռատեսութեամբ դրոշմը պահեց անփոփոխ, նոյնիսկ Զապէլ թագուհիի մահէն (1252 թ.) ետք։

Իսկ Հեթում-Զապէլ դրամներու զոյգ պատկերներով դրոշմը առընչութիւն չունէր զանգուածներու մօտ Զապէլի գահակալական իրաւունքները նուիրագործելու կամ յայտարարելու հարցին։ Հայկական Կիլիկիոյ ժողովուրդը անտարբերութեամբ հետեւեցաւ գահակալական կարգադրութիւններուն, երբ Զապէլ նախ խոստացուեցաւ Հունգարիոյ թագաւորի կրտսեր զաւկին[18], ապա՝ ամուսնացաւ օտարական Ֆիլիփ իշխանին, որ սպաննուեցաւ, եւ ի վերջոյ՝ պսակուեցաւ Հեթումի հետ։ Դրոշմը նորարարութիւն մըն էր միայն Հեթումի փողերանոցի պատասխանատուներուն կողմէ, հաւանաբար իր թագադրութեան եւ ամուսնութեան առիթներով։

ԵՐԿԼԵԶՈՒԵԱՆ ԴՐԱՄՆԵՐ։ Բացառիկ դրամներ են Հեթումի երկլեզուեան արծաթները։ Առաջակողմին վրայ Հեթում կը ներկայանայ ձի հեծած դէպի աջ. դաշտին մէջ, ձիու քամակէն վեր՝ ընդհանրապէս կայ խաչ մը։ Մակագրութիւնն է ՀԵԹՈՒՄ ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԱՅՈՑ։ Դրամին յետսակողմը, արաբերէն գրութեամբ, յիշուած է Ալա էտ Տին Քայքոպատ Պըն Քայխոսրոյի անունը եւ երկրորդ խումբ մը՝ հատանուած է Ղըյաս էտ Տունիա ու Ատտին Քայխոսրոյ պըն Քայքոպատ, սելճուք սուլթաններուն անուններով։ Ալա էտ Տին տիրած է 1228–1236 թթ., Իսկ Ղըյաս էտ Տին՝ 1237–1245 թթ.։ Որոշ չէ թէ Ալա էտ Տինի երկլեզուեան դրամները երբ հատանուած են։ Բայց Ղըյաս էտ Տինի պարագային որոշապէս յիշուած է թէ հատանուած

---

18. Տես՝ Օրմանեան, *Ազգապատում*, Ա. հտր., սիւնակ 1591, § 1095։

էն Սիսի մէջ Հիճրի 637-643 (1239–1245) *թուականներուն*[19] *: Ղըյաս էտ Տինի դրամներուն արաբերէն արձանագրութիւնն է.*

السلطان المعظم غياث الدنيا والدين كيخسرو بن كيقباد ضرب بسيس سنة سبع وثلاثين وستماية
(*Տես՝ նկար թիւ* 2)

Նկար թիւ 2

Երկլեզուեան դրամները պատմաբաններու եւ դրամագէտներու կողմէ արժանացած են տարբեր մեկնաբանութիւններու: Հայր Սիպիլեան կ'ենթադրէ որ «... Հեթումին Ալաէտտինին հետ սիրոյ եւ բարեկամութեան դաշինք գնելուն արդէն ժամանակակից պատմագրէ ալ վկայութիւն ունինք: Կիրակոս Գանձակեցի այսպէս կը գրէ — Իսկ մեծ իշխանն Կոստանդին. իբրեւ առ գիշխանութիւնն թագաւորութեան որդւոյ իւրոյ Հեթմոյ զամենայն հոգս արքայութեան յանձն առեալ. իմաստաբար կարգաւորէր... Արար սէր եւ միաբանութիւն ընդ սուլտանին Հոռոմոց որում անունն էր Ալադին—»: Սիպիլեան կը չարունակէ, «...Ալաէտտինի եւ Հեթումի աս երկլեզուեան ստակը կ'երեւայ որ այսպիսի բարեկամական յարաբերութեանց ժամանակները կոխուած ըլլայ: Իսկ Ղայասէտտինի ու Հեթմոյ մէջ ժամանակակից մատենագիրք ԱՄԵՆԵԻԻՆ ԴԱՇԻՆՔ ՄԸ ԿԱՄ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ Մ'ԸԼԼԱԼԸ ՉԵՆ ՑԻՇԵՐ (ընդգծումը մեր կողմէ, Պ. Ս.), բայց անոնցմէ գտնուած այնչափ երկլեզուեանները՝ բաւական են ցուցընելու որ նոյնպիսի դաշինք ու բարեկամութիւն մէջերնին պէտ՝ որ ըլլար, ինչու որ Ղայասէտտին՝ Ալաէտտինին անմիջական յաջորդն էր ու մի եւ նոյն

19. P. Z. Bedoukian, **Coinage of......**, pp. 227-234.

վտանգները, մանաւանդ թէ աւելի մեծ վտանգներ երկու կողմն ալ կը սպասէր, եւս աւելի իրենց մէջ միանալու»[20]:

«...Սակայն եւրոպացի մատենագիրներէն ոմանք աս երկլեզուեան դահեկաններէն կ'ուզեն հետեւցնել թէ Գոնիայի սուլթաններուն հարկատու ու հպատակ ըլլալնուն համար կոխուած ըլլան: Այսպէս կը գրէ Ատլէր, Սեստինի, Տիւ Գանժ, Լը Վայլեան տը Ֆլորիվալ. նոյնպէս կը հաստատէ Պր. Լանկլուա»[21]: Եզրակացնելով, Հայր Սիպիլեան իր սեփական կարծիքը կը խտացնէ հետեւեալ տողերով. «... աւելի հաստատուն կարծիք է ըսել՝ որ աս երկլեզուեան ստակները բարեկամական կապակցութեան ու յարաբերութեան եւ միանգամայն ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴԻՒՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ՝ ԵՐԿՈՒ ՍԱՀՄԱՆԱԿԻՑ ՏԷՐՈՒԹԵԱՆՑ ՄԷՋՆ ԱԼ ԱՆՑՆԵԼՈՒ ՈՐՈՇՈՒԱԾ ՍՏԱԿՆԵՐ ԷԻՆ (ընդգծումը մեր կողմէ, Պ. Ս.)»[22]:

Վերոյիշեալ մէջբերումները յստակօրէն ցոյց կու տան Հայր Սիպիլեանի ճիգը բացատրելու համար երկլեզուեան դրամներու հատանման պատճառները: Հիմնուելով Կիրակոս Գանձակեցիի մէկ վկայութեան վրայ, թէ՝ Կոստանդին Պայլ «արար ուխտ եւ միաբանութիւն ընդ Սուլտանին Հոռոմոց», դժուար է ենթադրել որ դաշինք ու բարեկամութիւն յայտարարուին դրամի վրայ պատկերացուած դրոշմներով: Դաշինքներ ու բարեկամական պայմանագրեր անշուշտ կը պահուէին թագաւորական դիւաններու մէջ:

Հայր Սիպիլեան իրաւունք ունի նաեւ ժխտելու օտար դրամագէտներու կարծիքները, որոնք երկլեզուեան դրամներու վրայ հիմնուելով կ'ուզեն հետեւցնել թէ Կիլիկիան Գոնիայի սուլթաններուն հարկատու եւ հպատակ եղած է[23]:

Ս. Բոռնազեան, հիմնուելով Գանձակեցիի վկայութեան եւ Կոստանդին Պայլի ու Ալաէտտինի միջեւ տեղի ունեցած միաբանութեան վրայ կը գրէ թէ՝ «դա չփոխեց Կիլիկիայի քաղաքական կախումը Իկոնիայի սուլթանից:

«Հեթում Ա., որը ճանաչել էր Իկոնիայի սուլթանի գերիշխանութիւնը եւ դրամ էր հատանել, մի երեսին իր, իսկ միւս երեսին սել-

---

20· Ն· Կ· Սիպիլեան, *Դասաւորութիւն...*, *Յաւելուած*, էջ 19–20: Նաեւ տես՝ Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմութիւն Հայոց* (աշխ· Կ· Ա· Մելիք-Օհանջանեանի), Երեւան, 1961, էջ 190:

21· Հ· Կ· Սիպիլեան, *Դասաւորութիւն...*, *Յաւելուած*, էջ 20:

22· Նոյնը, էջ 21:

23· Նոյնը, էջ 22:

ճուք սուլթան Քէյքուպաթի պատկերներով (Sic)»[24]:

Ճշդենք որ ինչպէս մեր թիւ 2 նկարը որոշ կերպով ցոյց կու տայ, երկլեզուեան դրամներուն վրայ միայն Հեթումի պատկերն է որ դրոշմուած է: Իսկ արաբերէն կողմը զուրկ է պատկերէ:

Նոյն աշխատութեան մէջ այլ տեղ յիշուած է թէ՝ «Այդ ժամանակներում թողարկուեցին նաեւ երկլեզուեան հայերէն եւ արաբերէն արձանագրութիւններով արծաթէ դրամներ: Դրանք շրջանառութեան մէջ մտան 1236–1245 թթ.՝ Հեթում Ա.ի եւ Իկոնիայի սելճուքեան սուլթաններ Քէյ Քուպաթի ու Քէյ Խոսրովի անուններով, որի առթիւ նախապէս յատուկ համաձայնութիւն էր կայացել»[25]:

Թէ որքան «յատուկ համաձայնութիւն է կայացել»՝ կը կարօտի լուսաբանութեան, որովհետեւ Գանձակեցիի վկայութենէն դուրս, ուր խօսք կ'ըլլայ բարեկամական յարաբերութիւններու ամրապնդման մասին, աղբիւրներ գոյութիւն չունին թէ Կիլիկիան կախուածութեան մէջ գտնուած է Իկոնիոյ սուլթաններէն:

Դոկտ. Պտուկեան կը խորհի թէ այս դրամները հատանուած են որպէս դրաւական Հեթումի կողմէ սելճուք թագաւորներու աւատապետական գերիշխանութեան (suzerainty) անուանական ճանաչման[26]:

Մենք կը խորհինք թէ համոզիչ փաստեր չկան որ Հեթում կախում ունեցած է սելճուքներէն, կամ հարկատու եղած անոնց: Մեզի կը թուի թէ երկլեզուեան դրամները ունեցած են առաւելաբար վաճառականական դրդապատճառներ, ինչպէս նախատեսած է Հայր Սիպիլեան:

Հիմնաւորելու համար մեր վարկածը, անհրաժեշտօրէն նկատի պիտի առնենք դրացի երկիրներու կիրարկած դրամական դրութիւնները:

Ռումի սելճուքները, հակառակ իսլամ կրօնքի պատկերամերժ խստութեան, երկու առիթներով պատկերաւոր արծաթներ հատանած են, մին՝ Ռուքն էտ Տին Սուլէյման Բ.ի (1199–1203 թթ.) կողմէ (տես՝ նկար թիւ 3), եւ միւսը՝ Ղըյաս էտ Տին Քայխոսրոյի (1237–1245 թթ.) կողմէ, իր ծանօթ Արեւ եւ Առիւծ դրոշմով:

Աւելի հեռու դացին Օրթուքեան մելիքները իրենց պատկերաւոր դրամներով, որոնց դրոշմները ընդօրինակած էին սելեւկեան, սասանեան, հռոմէական ու բիւզանդական դրոշմներէ, եւ նոյնիսկ

---

24. Տես՝ Հայ ժողովրդի Պատմութիւն, Գ. հտր., ՀՍՍՀ ԳԱ. Հրատ., էջ 700:

25. Նոյնը, էջ 733–734:

26. P. Z. Bedoukian, **Coinage of.....**, pp. 51, 84,

քրիստոնէական կերպարներէ, ու երբեմն անբացատրելի յղացումով խմբային խճողուած պատկերներէ:

Օրթուքեան մելիքներու համար կը թուի թէ կրօնական նկատումներէ աւելի կարեւոր էին առեւտուրի եւ դրամական շրջանառութեան ծաւալումը եւ տնտեսական եկամուտները: Իրենց տիրապետութեան տակ գտնուող գանգուածները մեծամասնութեամբ հայ կամ յոյն բնիկ տարրեր էին: Անհրաժեշտ էր զանոնք սիրաշահիլ եւ զարգացնել վաճառականութիւնը[27]:

Նոյն դրութիւնը կիրարկուեցաւ նաեւ Էյուպեան տոհմէն Ալ Աուհատ եւ Ալ Աշրաֆ մելիքներուն կողմէ, հակառակ Էյուպեաններու մոլեռանդ կրօնամոլութեան: Անոնք իրենց դրամներուն վրայ կը կրեն նաեւ Շահ Արմէն տիտղոսը (տես՝ նկար թիւ 4):

Նկար թիւ 3

Նկար թիւ 4

Սակայն դրամի շահագործման ամենացայտուն օրինակը, որպէս վաճառականութեան թափանցումի միջոց, կը գտնենք խաչակիր իշխաններու մօտ, որոնք ԺԲ. դարու սկիզբէն սկսեալ, ոսկիներ հատանեցին յար եւ նման իսլամական Ֆաթիմի տինարներուն, յիշելով մարգարէին անունը, հիճրի տարեթիւերը եւ իսլամական հաւատոյ հանգանակը: Հարիւր եւ աւելի տարիներ անոնք շարունակեցին այս դրամներուն հատանումը՝ մանաւանդ Թրիփոլիի եւ Աքքայի փողերանոցներուն մէջ: Սկզբնական շրջանին խաչակիրները հաւանաբար ունեցան քուֆի գրելակերպին վարժ փորագրիչներ, որոնք Ֆաթիմի

27. Ghaleb Edhem, **Catalogue des Monnaies Turcomanes,** Istanbul, 1894; Arnold Forni, **Musée Imp. Ottoman,** Bologne, p. xvi; Stanley Lane Poole, **The Coins of Turkuman Houses.....,** p. ix.

ոսկիները ընդօրինակեցին հարազատօրէն։ Վերջին շրջանին սակայն, անվարժ ձեռքեր բաւականացան քուֆի գիրերու տեղ գծիկներ դրոշմելով, որոնք թէեւ անընթեռնլի եւ անիմաստ՝ սակայն եւ այնպէս, իրենց արտաքին երեւոյթով խաբուսիկ՝ հարազատ տինարի տպաւորութիւն կը ձգէին անգրագէտ եւ անուս զանգուածներուն վրայ։

Խաչակիրները այս տինարները հատանեցին վաճառականական նպատակներով, թափանցելու՝ հարեւան արաբ շուկաներէն ներս։

Հռոմի պապը յաճախ ընդդիմացաւ իսլամական դրոշմով եւ յղացումով այս դրամներու հատանումին, եւ սպառնաց պատասխանատուները բանադրել։ Տարիներ շարունակ, այս սպառնալիքները մնացին ապարդիւն, մինչեւ որ Ֆրանսայի Թագաւոր Լուի Թ. նոր խաչակրութեամբ հասաւ Սուրիա եւ այցելեց Թրիփոլի ու Աքքա։ Իրեն կ՚ընկերանար պապական նուիրակ Լեկաթ Շաթոռու, որ մանրամասն տեղեկագրով գայթակղութիւնը յանձնեց Իննոկենդոս Դ. պապին ուշադրութեան։ Բանադրանքի թուղթեր ղրկուեցան Թրիփոլիի եւ Աքքայի իշխաններուն, որոնք 1250 թ.ին դադրեցուցին արաբատառ ոսկիներու հատանումը[28]։

Նկար թիւ 5

Բացառուած չէ որ Հեթում՝ 1245 թ.ի շուրջ, նմանօրինակ թելադրանք ստացած ըլլար պապէն, ընդհատելու համար արաբատառ եւ հիճրի թուականութեամբ իր դրամները, որոնք շրջանառութեան դրուած էին շրջանէ մը ի վեր վաճառականական գործառնութեանց ծաւալման նկատումներով։ Հեթում՝ իր երկլեզուեան դրամներուն համար գիտակցօրէն ընտրած էր Սուլէյման Բ. (1199–1208 թթ.) արծաթ դրամը (տես՝ նկար թիւ 5), որ լայն տարածում գտած էր սել-

28. G· Schlumberger **Numismatique....**, pp. 123, 139, 141.

ճուքներու մօտ։ Անդրադէտ սելճուքները ի վիճակի չէին զանազանելու Հեթում եւ Սուլէյման թագաւորներուն անունները։ Յետսակողմի արաբատառ գրութիւնը կը դիւրացնէր այդ դրամներուն շրջանառութիւնը։

Հետեւաբար՝ երկլեզուեան դրամները հատանուած չէին հարկատուութեան կամ ենթակայութեան պատճառներով, հապա՝ տնտեսական ու առեւտրական մտահոգութիւններով։ Երկլեզուեան դրամները, ինչպէս Հեթում-Զապէլ արծաթները, բացառիկ միջոցառումներ էին, որոնք կը ձգտէին զարգացնել Կիլիկիոյ վաճառականութեան ծաւալումը, եւ անոր թափանցումը դրացի շուկաներէն ներս։

ON THE QUESTION OF HETHUM - ZABEL AND BILINGUAL COINS OF HETHUM I OF CILICIA

BERJ SABBAGHIAN

(Summary)

During the long period of his reign, King Hethum I (1226-1270) of Cilician Armenia, continuously has mint only two types of silver coins: namely the Hethum-Zabel coins and the one known as the bilingual coins. In the Armenian historiography the tendency has been to explain the reason behind these coins as follows: Hethum-Zabel coins were mint to prove the legitimate right of Zabel for the throne, while the bilingual coins were mint as a token evidence of the Seljuk suzerainty over Cilicia.

In this article, after a thorough study, the author concludes that the two types of coins were mint because of economic and commercial reasons. These coins helped Cilician Armenia to penetrate and open new markets in the neighbouring countries.

Տիգրան Բ.ի եւ Տիգրան Դ.ի մէկ քանի անտիպ, միակ դրամներ

ԱՍՊԵՏ ՏՕՆԱՊԵՏԵԱՆ

ՏԻԳՐԱՆ Բ. (Ք.Ա. 95–55 թթ.)

Հայոց Տիգրան Բ. Արտաշէսեան Թագաւորը, պատմութեան մէջ յիշատակուած է զանազան անուններով՝ Տիգրան Բ., Տիգրան Բ. Մեծն, Տիգրան Մեծ եւ Մեծն Տիգրան: Տիգրան Բ. գահակալեց մօտաւորապէս քառասուն տարիներ եւ մեծամեծ նուաճումներ արձանագրեց քաղաքական եւ մշակութային մարզերու մէջ: Անոր իշխանութեան օրերուն Հայաստան իր հարստութեան եւ բարգաւաճումի գագաթնակէտին հասաւ: Հետեւաբար՝ տրամաբանական էր որ հարուստ թագաւոր մը ունենար նաեւ ճոխ եւ հարուստ դրամահատութիւն:

Տիգրան Բ.ի դրամները բաւական դիւրաւ կը զանազանուին արտաշէսեան այլ դրամներէ: Անոր դրամները զատորոշող եւ բնորոշող յատկանիշներն են՝ հայկական խոյրով գլուխ՝ աջ դարձած, անմօրուս՝ ածիլուած երես: Առ հասարակ, Տիգրան Բ.ի տիտղոսները կամ պատուանունները (honorifics), արձանագրուած են ուղղահայեաց եւ զուգահեռ սիւնակներով, եւ երեք ձեւերով՝

1. ΒΑΣΙΛΕΩΣ//ΤΙΓΡΑΝΟΥ [ՎԱՍԻԼԵԻՍ ՏԻԳՐԱՆՈՒ]: Արքայայ Տիգրանի

2. ΒΑΣΙΛΕΩΣ//ΒΑΣΙΛΕΩΝ/ΤΙΓΡΑΝΟΥ [ՎԱՍԻԼԵԻՍ ՎԱՍԻԼԷՈՆ ՏԻԳՐԱՆՈՒ]: Արքայից Արքայ Տիգրանայ

3. ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΒΑΣΛΕΩΝ//ΤΙΓΡΑΝΟΥ [ՎԱՍԻԼԵԻՍ ՎԱՍԻԼԷՈՆ ՏԻԳՐԱՆՈՒ]: Արքայից Արքայ Տիգրանայ (գիրքի փոփոխութեամբ):

ՏԻԳՐԱՆ Բ.Ի ԴՐԱՄՆԵՐԸ։ ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ[1]

1. Երես. *Թագաւորին կիսանդրին աջ դարձած՝ գլխուն հայկական խոյր եւ արքայական ապարոշ։ Շրջափակ զարդը՝ մարգարտաշար բոլորակ մը։*

Կռնակ. *Անտիոքի Բախտը աջ դարձած՝ ժայռի մը վրայ բազմած, աջ ձեռքով արմաւենիի ճիւղ մը բռնած։ Ոտքերուն տակ՝ Որոնդես գետի ոգին՝ մերկ, բազկատարած, լողալու դիրքի մէջ։ Խորագիրը՝ երկու ուղղահայեաց սիւնակներով, աջին՝ դէպի վար, [ՎԱ]ՍԻԼԵ[ԻՍ][2], ձախին՝ դէպի վար, ՏԻԳՐԱՆ[ՈՒ]։*

Դաշտին մէջ՝ Բախտին աջին՝ Η *տառը, ձախին՝* Δ *տառը։* Δ *տառը յաճախ կը տեսնուի Տիգրանի Բ.ի քառադրամներուն վրայ։*

Կշիռ՝ 5.50 *տրամագիծ՝* 2.20։

2. Երես. *Թիւ 1-ի նման, բայց բացակայ են արծիւները։ Խոյրին կեդրոնը կը տեսնուի այլափոխուած խոշոր աստղ մը, որուն աջ կողմը անծանօթ առարկայ մը կայ։ Ըստ աշխարհահռչակ դրամագէտ Հ. Սերիկի, ան կրնայ պարզ եղջիւր մը ըլլալ։ Ըստ մեր կարծիքին՝ նոյն առարկան է, որ կը տեսնուի Տիգրան Բ.ի թէ՛ պղինձ եւ թէ՛ արծաթ դամասկոսեան տիպի դրամներուն վրայ։*

Կռնակ. *Թիւ 1-ի նման։ Աջին՝ դէպի վար, ՎԱՍԻԼԵԻՍ, ձախին՝ դէպի վար, ՏԻԳՐԱՆՈՒ։ Վարը՝ եզրամասին մէջ* Ω *տառերը։ Շրջափակ զարդը մարգարտաշար բոլորակ մը։ Առ հասարակ այս տիպի դրամներուն վրայի գրութիւնը՝ «Արքայից Արքայ Տիգրանայ» կ՚ըլլայ, սակայն այս դրամին վրայ «Արքայ Տիգրանայ» է՝ անտոքեան քառադրամներուն նման։ Պտուկեան այս դրամին գրեթէ յար եւ նման տիպով քառադրամ մը հրատարակած է վերջերս լոյս ընծայած հատորին մէջ[3]։*

---

1. Յօդուածին մէջ նկարագրուած բոլոր դրամները ալ պղինձ են, եւ՝ յունատառ. անոնք մաս կը կազմեն հեղինակին հաւաքածոյին։ Դրամներուն կշիռը տրուած է կրամով, իսկ տրամագիծը՝ սանթիմեթրով։ Դրամներու նկարագրութեան պարագային՝ յիշուած թուանշանները կը համապատասխանեն յօդուածին մէջ (էջ 256–257) զետեղուած տախտակներուն վրայ գտնուող պատկերներուն թիւերուն։

2. Դրամներուն վրայ գտնուող յունատառ արձանագրութիւնները տրուած են հայերէն տառադարձութեամբ։

3. P. Z. Bedoukian, **Coinage of the Artaxiads of Armenia**, London, 1978, p. 48, no. 10.

3․ Երես․ *գրեթէ թիւ 1–ի նման*։

Կռնակ․ *թիւ 1–ի նման*։ *Վերը՝ Բախոսին դէմքին դիմաց* Z *տառը կրկնադրոշմուած*։ *Աջին՝ վերէն վար*, *ՎԱՍԻԼԵԻՍ*, *ձախին՝ գրութիւնը անընթեռնլի*։

Կշիռ՝ 6·20, *տրամագիծ՝* 2·10։

4․ Երես․ *գրեթէ թիւ 1–ի նման*։ *Ծրջափակ զարդը՝ մարգարտաշար բոլորակ մը*։

Կռնակ․ *թիւ 1–ի նման*, *բայց Բախոսին եւ Որոնդես գետի ոգիին միջեւ* ΡΟΔ N *տառերը*։ *Աջին՝ դէպի վար*, *ՎԱՍԻԼԵԻՍ*, *ձախին՝ ՎԱՍԻԼԷՈՆ/ՏԻԳՐԱՆ[ՈՒ]*։ *Այս դրամը կը թուի տպուած ըլլալ դրամի մը վրայ*, *որ հաւանաբար նախապէս եղած է փիւնիկեան կամ հռոմէական դրամ մը*։

Կշիռ՝ 5·46, *տրամագիծ՝* 2·00։

5․ Երես․ *թիւ 2–ի նման*։ *Ծրջափակ զարդը՝ մարգարտաշար բոլորակ մը*։

Կռնակ․ *Հաւատարմութիւնը* (*կամ Վստահութիւնը*) *դէպի ձախ կ՚ընթանայ*, *աջ ձեռքով պսակ մը կ՚երկարէ*, *իսկ ձախով՝ ամաղթեղջիւր մը բռնած*։ *Աջին՝ դէպի վար*, [*ՎԱ*]*ՍԻԼ*[*ԵԻՍ*], *ձախին՝ դէպի վար*, [*Տ*]*ԻԳՐԱՆՈՒ*։

Կշիռ՝ 6·30, *տրամագիծ՝* 1·60։

6․ Երես․ *թիւ 5–ի նման*։

Կռնակ․ *թիւ 5–ի նման*։ *Աջին՝ դէպի վար*, *ՎԱՍԻԼԵԻՍ*, *ձախին՝ դէպի վար*, *ՏԻԳՐԱՆՈՒ*։

Կշիռ՝ 4·50, *տրամագիծ՝* 1·80։

7․ Երես․ *թիւ 5–ի նման*։ *Ձախին՝ դաշտին մէջ*, *խոյրին ետեւը* A *տառը*։

Կռնակ․ *թիւ 5–ի նման*։

Կշիռ՝ 4·38, *տրամագիծ՝* 1·50։

8․ Երես․ *Թագաւորին կիսանդրին աջ դարձած՝ գլխուն հայկական խոյր եւ արքայական ապարօշ*։ *Ծրջափակ զարդը՝ մարգարտաշար բոլորակ մը*։

Կռնակ․ *Յաղթանակը դէպի ձախ կ՚ընթանայ*․ *աջ ձեռքով պսակ մը կ՚երկարէ*։ *Աջին՝ դէպի վար*, *ՎԱՍԻԼԵԻՍ*, *ձախին՝ դէպի վար*, *ՏԻԳՐԱՆՈՒ*։ *Ձախին՝ դաշտին մէջ* N K *տառերը*, *ծածկագրութիւն մը*, *որ հաւանաբար յունարէն օմեկա եւ սիկմա տառերու միատեղ ձեւն է*։

Կշիռ՝ 7·35, *տրամագիծ՝* 2·30։

9․ Երես․ *Թագաւորին գլուխը աջ դարձած՝ հայկական խոյրով եւ ապարօշով*։

Կռնակ· *Յաղթանակը ոչ թեւ ունի ոչ ալ ձեռք, Աթենայի Յաղթանակին նման, դէպի ձախ կ'ընթանայ: Ան քանդակուած է տարօրինակ ոճով, խորունկ շերտերով կամ ակօսներով: Աջին՝ դէպի վեր,* ՎԱՍԻԼԵԻՍ *(աղաւաղուած), ձախին՝ դէպի վեր,* ՏԻԳՐԱՆՈՒ *(աղաւաղուած):*

Կշիռ՝ 3·90. *տրամագիծ՝* 1·80:

10· Երես· *Թագաւորին կիսանդրին աջ դարձած, գլխուն հինգ սեպերով հայկական խոյր: Խոյրին կեդրոնը քանդակուած է աստղ մը, երկու կողմը մէկական հանդիպահայեաց արծիւ, իրենց գլուխները դէպի աստղը դարձուցած: Շրջափակ զարդը՝ մարգարտաշար բոլորակ մը:*

Կռնակ· *ամալթեղջիւր մը ուղղահայեաց դիրքի մէջ: Աջին՝ դէպի վար,* ՎԱՍԻԼԵԻՍ/ՎԱՍԻԼԷՈՆ, *ձախին՝ դէպի վար,* ՏԻԳՐԱՆՈՒ: *Եզրամասին մէջ, ամալթեղջիւրին ներքեւ* Δ H *տառերը: Շրջափակ զարդը՝ մարգարտաշար բոլորակ մը:*

Կշիռ՝ 2·63, *տրամագիծ՝* 1·50:

11· Երես· *Թիւ* 10-*ի նման: Խոյրին կեդրոնը վեցանկիւն աստղ մը:*

Կռնակ· *աջին՝ դէպի վար,* ՎԱՍԻԼԵԻՍ/ՎԱՍԻԼԷՈՆ, *ձախին՝ դէպի վար,* [Տ]ԻԳՐԱՆՈՒ: *Մնացեալ մանրամասնութիւնները յար եւ նման թիւ* 10-*ի:*

Կշիռ՝ 1·95, *տրամագիծ՝* 1·50:

12· Երես· *Թիւ* 10-*ի նման:*

Կռնակ· *աջին՝ դէպի վար,* ՎԱՍԻԼԵԻ[Ս]/ՎԱՍԻԼԷՈ[Ն], *ձախին՝ դէպի վար,* [Տ]ԻԳՐԱՆՈՒ: *Մնացեալ մանրամասնութիւնները յար եւ նման թիւ* 10-*ի:*

Կշիռ՝ 2·35, *տրամագիծ՝* 1·20:

13· Երես· *Թագաւորին սովորական կիսանդրին աջ դարձած, գլխուն՝ հայկական խոյր եւ ապարօշ: Խոյրին կեդրոնը քանդակուած է խոշոր, այլափոխուած աստղ մը: Շրջափակ զարդը՝ մարգարտաշար բոլորակ մը:*

Կռնակ· *ուղղահայեաց, բարձր եռոտանիի մը վրայ խոշոր, կոթաւոր ըմպանակ մը, որուն մէջ երեք ոստեր դէպի վար զետեղուած են: Աջին՝ դէպի վար,* ՎԱՍԻԼԵԻՍ, *ձախին՝ դէպի վար,* [Տ]ԻԳՐԱՆՈՒ: *Դաշտին մէջ՝ ձախին, եռոտանիին ոտքին մօտ* H *նշանը:*

14· Երես· *Թիւ* 13-*ի նման, բայց փոխանակ կիսանդրիի, Թագաւորին գլուխը՝ սովորական հայկական խոյրով եւ ապարօշով:*

Կռնակ· *Թիւ* 13-*ի նման: Վարը՝ եզրամասին մէջ,* ΔHM *տառերը: Հետաքրքրական է նկատել որ նոյն տառերը կը տեսնուին*

նաեւ Տիգրան Բ․ի այլ դրամներուն վրայ, օրինակի համար, Յաղթանակով կամ արմաւենիի ճիւղով դրամներուն վրայ։ Աւելին՝ այս դրամներուն վրայ՝ խոյրին վրայ միայն աստղ մը կայ, եւ խորագրութիւնը «Արքայի Տիգրանի» է եւ ոչ թէ «Արքայից Արքայի Տիգրանի»։

Կշիռ՝ 2·28, տրամագիծ՝ 1·10։

15· Երես· Թիւ 13–ի նման։

Կռնակ· Թիւ 13–ի նման։ Վարը՝ եզրամասին մէջ HTMD տառերը։

Կշիռ՝ 2·32, տրամագիծ՝ 1·30։

16· Երես· Թագաւորին սովորական կիսադէմին աջ դարձած, գլխուն՝ արքայական հայկական ապարօշ։ Խոյրին կեդրոնը հինգ անկիւնով աստղ մը, որուն երկու կողմը մէկական արծիւ զետեղուած։ Շրջափակ զարդը՝ մարգարտաշար բոլորակ մը։

Կռնակ· երկար, ուղղահայեաց ցօղուն մը, վերջաւորութեան երկու տերեւ եւ խոշոր ծաղիկ մը, հաւանաբար լուտոս (lotus) մը։ Աջին՝ դէպի վար, [ՎԱ]ՍԻԼ[ԵԻՍ], ձախին՝ դէպի վար, [ՎԱՍԻ]ԼԷՈՆ/ [ՏԻԳՐԱՆՈՒ]։ Շրջափակ զարդը՝ մարգարտաշար բոլորակ մը։

Կշիռ՝ 1·28, տրամագիծ՝ 1·10։

17· Երես· Թիւ 16–ի նման։

Կռնակ· Թիւ 16–ի նման։

Կշիռ՝ 1·40, տրամագիծ՝ 1·30։

Դժբախտաբար 16 եւ 17 դրամները բաւական մաշած են եւ նկարներն ալ յաջող չեն։

18· Երես· Թագաւորին գլուխը աջ դարձած հայկական խոյրով եւ ապարօշով (մասամբ մաշած)։ Շրջափակ զարդը՝ մարգարտաշար բոլորակ մը։

Կռնակ· փիղ մը դէպի աջ կ'ընթանայ։ Վերեւը՝ ՎԱՍԻԼԵԻՍ, ներքեւը՝ [ՏԻԳՐԱՆՈՒ]։

Կշիռ՝ 2·00, տրամագիծ՝ 1·40։

19· Երես· Թագաւորին գլուխը աջ դարձած, հինգ սեպաւոր, սովորական հայկական խոյրով։ Շրջանակ զարդը՝ մարգարտաշար բոլորակ մը։

Կռնակ· ձի մը աջ դարձած, գլուխը վար ծռած։ Ինչպէս կը տեսնուի պատկերին վրայ, այս դրամէն փոքրիկ մաս մը կտրած է թողարկման ժամանակ։

Այս դրամը տպուած է օտար դրամի մը վրայ, հաւանաբար հռոմէական կամ փիւնիկեան։ Անոր երկու կողմերն ալ մասամբ ջըն-

ջուած գիրերու հետքեր կը տեսնուին, որոնք արգելք կը հանդիսանան խորագիրին վերծանումին[4]:

Կշիռ՝ 4·80, *տրամագիծ՝* 2·10:

ՏԻԳՐԱՆ Դ. (Ք. Ա. 8–5 եւ Ք. Ա. 2–Ք. Ե. 1 թթ.)

Տիգրան Գ.ի յաջորդեց իր որդին՝ Տիգրան Դ.: Ան Հայաստանի գահը բարձրացաւ պարթեւներուն, ե՛ւ Հայաստանի պարթեւասէր կուսակցութեան օգնութեամբ՝ առանց Հռոմի հաւանութեան: Այս արարքին հետեւանքով, Հռոմէացիք մօտաւորապէս երեք տարի ետք, հզօր բանակով մը Հայաստան խուժեցին եւ Տիգրան Դ.ը գահընկէց ընելով գահ բարձրացուցին Տիգրան Գ.ի եղբայրը՝ Արտաւազդ Գ.ը: Արտաւազդ հռոմէական կրթութիւն ունէր եւ հռոմէասէր կը նկատուէր: Պարթեւներուն օգնութեամբ հայեր յաջողեցան Հայաստան գտնուող հռոմէական բանակը կոտրել, եւ կրկին գահ բարձրացնել Տիգրան Դ.ը: Այս անգամ Տիգրան գահ բարձրացաւ իր կնոջ՝ Երատոյի հետ, որ միաժամանակ իր մօրմէ խորթ քոյրն էր[5]:

Տիգրան Դ.՝ գահակալական երկու շրջաններուն, ընդամէնը 6–7 *տարիներ գահակալեց: Հակառակ այս իրողութեան, բաւական ճոխ դրամահատութիւն մը ունի ան: Անոր դրամները դիւրութեամբ կը զանազանուին. զինք բնորոշող մեծագոյն փաստը՝ ըստ պարթեւական ոճի, իր խիտ եւ երկար մօրուքն է:*

Ուրեմն՝ Տիգրան Դ.ի դրամներու յատկանշական եւ բնորոշիչ տուեալներն են՝ խիտ եւ երկար մօրուք, Թագաւորին գլուխը աջ դարձած, բարձր խոյր: Դրամներուն վրայի մակագրութիւնները երեք ձեւերով քանդակուած են՝ հորիզոնական շարքերով, ուղղահայեաց եւ իրարու զուգահեռական սիւնակներով, եւ քառակուսի: Տիգրան Դ.ի տիտղոսները կամ պատուանունները երկու ձեւ ունին.

1. ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΤΙΓΡΑΝΟΥ/ΜΕΓΑΛΟΥ [*ՎԱՍԻԼԵԻՍ ՏԻԳՐԱՆՈՒ ՄԵԿԱԼՈՑ*] *Արքայի Տիգրանայ Մեծին*

2. ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΤΙΓΡΑΝΟΥ [*ՎԱՍԻԼԵԻՍ ՏԻԳՐԱՆՈՒ*]: *Արքայի Տիգրանայ:*

4· Այս դրամէն երկու տարբերակներ հրատարակած ենք մեր նախորդ յօդուածներէն մէկուն մէջ: Տես՝ Ա· Տօնապետեան, *Տիգրան Բ.ի եւ Տիգրան Գ.ի Մէկ Քանի Անտիպ Միական Դրամներ*, «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս», Է· հատ·, Պէյրութ, 1979, էջ 136, թիւ 9 եւ 10:

5· Այս հարցի մասին մանրամասնօրէն տես՝ Պերճ Սապպաղեան, *Տիգրան Դ.ի եւ Երատոյի Արիւնակցական Կապերու Հարցին Շուրջ*, «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս», Է· հատ·, Պէյրութ, 1979, էջ 121–129:

ՏԻԳՐԱՆ Դ·Ի ԴՐԱՄՆԵՐԸ: ԴՐԱՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

20· Երես· *Թագաւորին կիսանդրին աջ դարձած՝ խիտ եւ խոշոր մօրուքով, գլուխը հայկական խոյրով եւ ապարօշով: Խոյրին կեդրոնը՝ աստղ մը, որուն երկու կողմը մէկական արծիւ: Շրջափակ զարդը՝ մարգարտաշար բոլորակ մը:*

Կռնակ· *Արամազդ դիցը գահի վրայ, դէպի ձախ բազմած: Աջին՝ անընթեռնլի գրութեան հետքեր: Այս դրամէն օրինակ մըն ալ Պտուկեան կը նկարագրէ, ուր նոյնպէս գրութիւնը դրամին շրջագիծէն դուրս մնացած է*[6]:

Կշիռ՝ 1·58, *տրամագիծ՝* 1·10:

21· Երես· *Թագաւորին կիսանդրին աջ դարձած՝ խիտ, երկար մօրուքով, գլխուն կոնաձեւ, հինգ սեպաւոր, հայկական խոյր եւ ապարօշ: Շրջափակ զարդը՝ մարգարտաշար բոլորակ մը:*

Կռնակ· *Արամազդ դիցը գահի վրայ՝ դէպի ձախ բազմած: Աջին՝ դէպի վար, ՎԱՍԻԼԵ[ԻՍ]/ՏԻԳՐԱՆՈՒ: Ձախին՝ դէպի վար, ՄԵԿԱԼ[ՈՅ]:*

Կշիռ՝ 7·67, *տրամագիծ՝* 2·00:

22· Երես· *աջ դարձած՝ խոյրերով զոյգ գլուխներ: Առաջինը՝ խիտ եւ երկար մօրուքով, որ անկասկած Թագաւորն է: Իսկ երկրորդը՝ ի հարկէ Երատոյ Թագուհին է, որ իր եղբօր հետ գահակալեց շուրջ երեք տարի: Շրջափակ զարդը՝ հանգուցաւոր երիզ մը:*

Կռնակ· *Բախտը՝ ձախ դարձած, գահի վրայ բազմած: Ձախ ձեռքով ամաղթեղջիւր մը բռնած, իսկ աջով բռնած առարկան անորոշ է: Այս բոլորը ցածրաքանդակ* (low-relief) *ուղղանկիւնի մէջ: Գրութիւններ կան աջին, ձախին եւ ներքեւը, բայց անվերծանելի են: Հաւանաբար անոնք Թագաւորին անունը եւ պատուանունը կը ներկայացնեն աղաւաղուած ձեւով: Խիստ շահեկան է այդ դրամը բաղդատել Տիգրան Դ·ի այլ դրամներուն հետ: Տես՝ Թիւ 23 եւ 24 նկարները, որոնք Տիգրան Դ·ին կը պատկանին եւ մեծ նմանութիւն ունին այս դրամին հետ: Անցեալին աւելի մանրամանսօրէն խօսած ենք Տիգրան Դ·ի դրամներուն մասին եւ զանոնք ցոյց տուած ենք զանազան նկարներով*[7]:

---

6. P. Z. Bedoukian, **Coinage of the Artaxiads of Armenia** p. 75. no. 159·

7· Տես՝ Ա· Տօնապետեան, *Արտաշէսեան Հարստութեան Վերջին Գահակալներուն Դրամները*, «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս», Ա· հտր·, Պէյրութ, 1970. էջ 74–92:

ՏԱԽՏԱԿ Ա.

ՏԱԽՏԱԿ Բ.

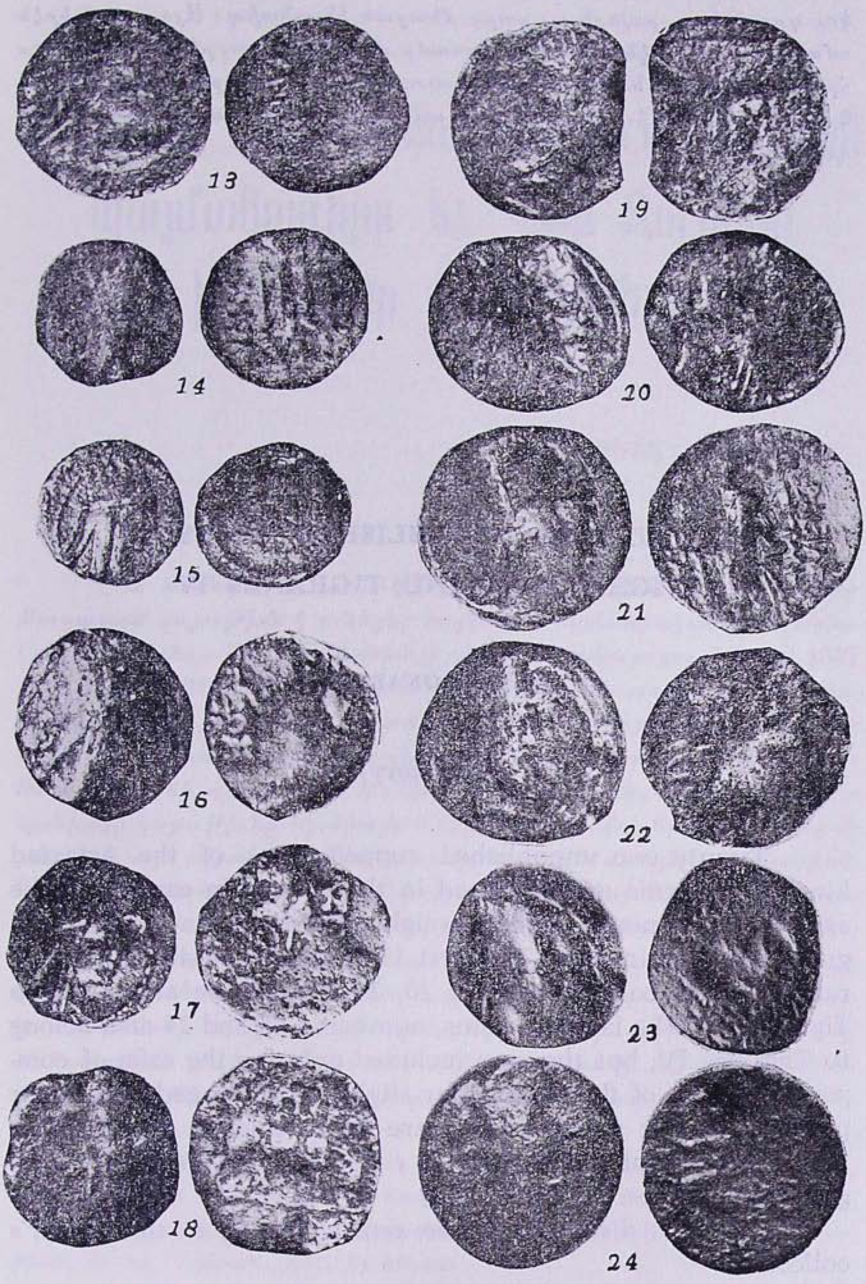

Կշիռ՝ 9·65, տրամագիծ՝ 2·00:

Տիգրան Բ.ի եւ Տիգրան Դ.ի պատկանող վերոյիշեալ քսաներկու դրամները, բոլորն ալ ցարդ մնացած են անտիպ: Այս դրամներէն ոմանք տարբերակներ են, ու մասամբ միայն կը տարբերին նախապէս հրատարակուած նոյնանուն թագաւորներու դրամներէն: Իսկ թիւ 5, 6, 9, 16, 17, 21 եւ 22 դրամները ամբողջութեամբ նոր են որպէս տիպարներ:

UNIQUE AND UNPUBLISHED COINS OF TIGRANES II AND TIGRANES IV

ASBED DONABEDIAN

(Summary)

Twenty two unpublished copper coins of the Artaxiad kings of Armenia are discussed in the article. In each case, the exact measurements, namely weight and diameter are given in grams and centimeters. The first 19 coins are attributed to Tigranes II, and coins numbered 20, 21 and 22 are attributed to Tigranes IV. The last two coins, numbered 23 and 24 also belong to Tigranes IV, but they are included only for the sake of comparison. Some of the coins differ slightly from already known or published coins; therefore they are mere variants. On the other hand, coins numbered 5, 6, 9, 16 , 17, 21 and 22 represent altogether new types.

All coins discussed in the article, belong to the author's collection.

1667 թ. Հայ-ռուսական առեւտրական պայմանագիրը եւ Նոր Ջուղայի ինքնավար մարմինները

ՇՈՒՇԱՆԻԿ ԽԱՉԻԿԵԱՆ

Ըստ աւանդական տեսակէտի ԺԷ. դարի կէսերից արդէն Նոր Ջուղայում գոյութիւն է ունեցել հայկական առեւտրական կոմպանիա (ընկերութիւն)։ Այդ կոմպանիայի լիազօր–ներկայացուցիչները 1667 *թ.ի Մայիսի* 31–*ին Մոսկուայում ստորագրել են առեւտրական նշանաւոր այն պայմանագիրը, որով բարենպաստ պայմաններ են ստեղծուել հայ–ռուսական տնտեսական կապերի զարգացման համար։ Ռուս անուանի պատմաբան Ե. Զեւակինն, օրինակ, հայկական կոմպանիայի գոյութիւնը ոչ միայն անվիճելի է համարել, այլ նոյնիսկ յանգել է այն եզրակացութեան, որ կոմպանիան ստեղծել են Ստեփան Ռոմոդամսկին եւ Գրիգոր Լուսիկովը, այսինքն Նոր Ջուղայի հայ վաճառականների կողմից Մոսկուա առաքուած բանագնացները*[1]*։ Անուանի պատմաբան Աշոտ Յովհաննիսեանը, նոյնպէս, կոմպանիայի գոյութիւնն անառարկելի համարելով, մէկ այն կոչել է Նոր Ջուղայի կամ Սպահանի «Հայ առեւտրական ընկերութիւն», մէկ՝ «Իրանահայ առեւտրական ընկերութիւն» եւ, նոյնիսկ ուղղակի «Հայ առեւտրական ընկերութիւն»*[2]*, յստակ խօսք չասելով, թէ ում անունից է հան–*

---

1. Ե. Ս. Զեւակին, *Պարսկական Հարցը Ռուս–Եւրոպական Յարաբերութիւնների Մէջ ԺԷ. դ.*, «Իստորիչեսկիէ Զապիսկի», 1940, թիւ 8, էջ 158 (ռուսերէն)։

2. Աշոտ Յովհաննիսեան, *Դրուագներ Հայ Ազատագրական Մտքի Պատմութեան*, Ա. հտ., Երեւան, 1957, էջ 441–442։

դէս եկել այդ ընկերութիւնը, ողջ հայ վաճառականութեա՞ն, թէ՝ նրա մի հատուածի[3]:

Համատարած այս տեսակէտի ստեղծման եւ կենսունակութեան համար որոշ տուեալներ կային հենց 1667 թ.ի վերոյիշեալ պայմանագրի ռուսերէն բնագրի տարբեր հատուածներում, ինչպէս եւ այդ ժամանակ ու քիչ յետոյ շարադրուած արխիւային բազմաթիւ փաստաթղթերի մէջ: Նոր Ջուղայից Մոսկուա ժամանած վերոյիշեալ բանագնացները բազմիցս յիշատակուած են որպէս «հայկական կոմպանիայի կողմից առաքուած» անձինք. «արմեանսկիէ կոմպանէյշչիկի» (իմա՝ «հայկական կոմպանիայի անդամներ») են կոչուած նաեւ Սպահանից Մոսկուա ժամանած բազմաթիւ վաճառականներ[4]:

ԺԷ. դ. կէսերին, ինչպէս յայտնի է, արեւելեան բազմաթիւ երկրներում տնտեսական ամուր յենակէտեր էին ստեղծել եւրոպական առեւտրական կապիտալի, միմեանց դէմ անհաշտ պայքար մղող, երեք հզօր կազմակերպութիւններ: Դրանցից առաջինը՝ Անգլիական Արեւելա–Հնդկական Կոմպանիան էր, որ կեանքի կոչուեց 1600 թ.ին եւ գոյատեւեց մինչեւ 1858 թ.: Երկու տարի անց՝ 1602 թ.ին, միմեանց դէմ մրցակցող մի քանի կոմպանիաների համաձուլումով, ստեղծուեց Հոլանտական կամ Նիդերլանդական Կոմպանիան (որը

---

3. Հայկական կոմպանիայի գոյության մասին նման արտահայտություններ կարելի է գտնել ժէ. դարի հայ–ռուսական հարաբերությունների պատմությանը նուիրուած շատ աշխատությունների մէջ: Վ. Պարսամեանը, օրինակ, կոմպանիան համարել է «առեւտրական լայն իրաւունքներ ունեցող կազմակերպություն» եւ Զաֆար Սահրադեանին՝ այդ ընկերության աչքի ընկնող ղեկավարներից մէկը, (տես՝ Վ. Պարսամեան, *Հայ–Ռուսական Յարաբերութիւնների Պատմութիւնից*, «Տեղեկագիր», 1952, թիւ 7, էջ 72): Վ. Դիլոյեանը յանգել է այն եզրակացության, որ ջուղահայ վաճառականները «եւրոպական վաճառականների օրինակով» համախմբուել են առեւտրական մի ընկերության մէջ որ կրել է «Ջուղայի հայ առեւտրական ընկերություն պիտակը»: Այդ ընկերությունը առեւտրական յարաբերությունների մէջ է եղել օտար պետությունների եւ առեւտրական ընկերությունների հետ, կնքել է պայմանագրեր: «Այս տեսակէտից, — գրել է նա, — նշանաւոր էին 1667 թ. ռուս կառավարության եւ 1688 թ. անգլիական «Օստ–հնդկական ընկերության», հետ կնքած պայմանագրերը եւ այլն (տես՝ Վ. Դիլոյեան, *Լազարեանների Հասարակական–Քաղաքական Գործունէութեան Պատմութիւնից*, Երեւան, 1966, էջ 21–22):

4. Տես՝ *Հայ–Ռուսական Յարաբերութիւնները ԺԷ. Դարում*, փաստաթղթերի ժողովածու, Երեւան, 1953, էջ 56, 58, 111, 113, 203 (ռուսերէն): *Հայ–Ռուսական Յարաբերութիւնները ԺԸ. Դարում*, փաստաթղթերի ժողովածու, Բ. հտր., մասն Ա., Երեւան, 1964, էջ 15, 22, 29 եւ այլն (ռուսերէն),

դադարել է գոյութիւն ունենալուց 1798 թ.ին), իսկ 1664–1770 թթ.ին մեծ գործունէութիւն է ծաւալել նաեւ Ֆրանսական Արեւելա-Հնդկական Կոմպանիան: Իրենց մայր երկրում ձեռք բերելով Արեւելքի հետ առեւտուր անելու մենաշնորհը, այդ կոմպանիաներն ստեղծեցին զինական ուժեր ու ռազմական նաւատորմ եւ, արիւնահեղ պատերազմներ մղելով զարգացման ցածր մակարդակի վրայ գտնուող հեռաւոր–արեւելեան ժողովուրդների դէմ, իրենց տիրապետութիւնը հաստատեցին Հնդկաստանի, Հնդկաչինի, Ինտոնեզիայի, Ֆիլիպինեան կղզիների վրայ, դարեր շարունակ շահագործելով նուաճուած ժողովուրդներին: Վերոյիշեալ կոմպանիաները լիազօրուած էին իրենց երկրների պետական մարմինների կողմից կառուցելու բերդեր, ամրութիւններ, պայմանագրեր կնքելու տեղական իշխանութիւնների հետ, պատերազմելու՝ նոր երկրամասեր գրաւելու համար եւ այլն[5]: Առեւտրական ամենազօր այս կոմպանիաները կեանքի էին կոչուել բազմաթիւ խոշոր վաճառականների, դրամատան տէրերի, կալուածատէրերի, պետական բարձրաստիճան պաշտօնեաների դրամագլուխներով: Հոլանտական կոմպանիան, օրինակ, հիմնադրուել էր 6.5 միլիոն Ֆլորին դրամագլխով, որի կէսից աւելին պատկանում էր Ամստերդամի վաճառականներին ու դրամատան տէրերին: Սրանք վճռական դեր էին կատարում նաեւ կոմպանիայի ղեկավար մարմիններում: Կոմպանիաների հասոյթները համամասնաբար, ըստ իրենց մուծած դրամագլխի եւ ձեռք բերած բաժնետոմսերի, բաժանւում էր բոլոր բաժնետէրերի վրայ: Առիւծի բաժինը, բնականաբար, տէր էին դառնում խոշորագոյն բաժնետէրերը:

Միջին եւ Հեռաւոր արեւելեան երկրների գաղութացման սկիզբը, ինչպէս յայտնի է, համընկնում է աշխարհագրական մեծ յայտնագործութիւնների հետ: Վերոյիշեալ կոմպանիաների եւ այդ երկրների հաղորդակցութեան հիմնական ճանապարհները ծովային ու ովկիանոսային այն ուղիներն էին, որ Եւրոպայից ձգւում էին դէպի հարաւ, ապա՝ Բարեյուսոյ Հրուանդանի վրայով թեքուելով դէպի հիւսիս–արեւելք, մտնում՝ Հնդկական Ովկիանոս: Սակայն հաղորդակցական ոչ պակաս նշանակութիւն ունէին ծովային ու ցամաքային այն ուղիները, որոնք Հնդկաստանը շաղկապում էին Իրանի, Միջագետքի, Եգիպտոսի, Փոքր Ասիայի հետ եւ տարբեր ուղղութիւններով դուրս գալիս նաև Միջերկրական Ծովի նաւահանգիստները (Ալեքսանդրիա, Ալեքսանդրէտ, Զմիւռնիա, Կոստանդնուպոլիս), այնու-

5. Ա. Ն. Չիստոզվոնով, Նիդեռլանդական Արեւելահնդկական Կոմպանիայի կնքահայրերը, «Նովայա ի Նովէյշայա իստորիա», 1976, թիւ 6, էջ 134 (ռուսերէն):

հետեւ նաեւ Սեւ Ծով (Տրապիզոն, Սինոպ) եւ Կասպից Ծով (Ռեշտ, Աստրախան)։

Անգլիական, հոլանտական եւ ֆրանսական արեւելա–հնդկական վերոյիշեալ կոմպանիաները երկար պայքարելով այդ ճանապարհներով կատարուող առեւտրի մենաշնորհն իր ձեռքն առած վենետիկեան հանրապետութեան դէմ եւ դուրս մղելով նրան այդ վայրերից, խարիսխ նետեցին նաեւ Լեւանթեան առեւտրի հիմնական կեդրոններում, իրենց ազդեցութիւնը տարածելով նաեւ այդ ճանապարհների վրայ։ Ըստ որոշ ուսումնասիրողների, ԺԷ. դարի կէսերին առեւտրական այդ կոմպանիաների համար Լեւանթեան առեւտուրը, իր ծաւալով ու նշանակութեամբ, հաւասարազօր էր Հնդկաստանի հետ ովկիանոսային ճանապարհով կատարուող առեւտրին[6]։ Այդ հանգամանքը, առաջին հերթին, բացատրւում է մետաքսի հումքի միջազգային նշանակութեան չեչտակի աճով, որ տեղի ունեցաւ ԺԷ. դ. կէսերին՝ վճռապէս ազդելով նաեւ հայ խոջայական կապիտալի միջազգային կապերի ամրապնդման վրայ։

Մետաքսի արտադրութեան համաշխարհային նշանակութիւն ունեցող կեդրոնը Իրանի հիւսիսային շրջաններն էին՝ Գիլանը (այստեղ արտադրւում էր Իրանի մետաքսի գրեթէ կէսը), Մազանդարանը, Խորասանը եւ Անդրկովկասը (յատկապէս Շիրվանը, Վրաստանի արեւելեան շրջանները եւ Ղարաբաղը)։ Ադամ Օլեարիուսի հաղորդած տուեալներով, «հենց միայն Գիլանը յաջողակ տարիներին տալիս է ութը հազար հակ [մետաքս], Շիրվանը մատակարարում է երեք հազար հակ, Խորասանը՝ մինչեւ երեք հազար, Մազանդարանը՝ երկու հազար, Ղարաբաղը՝ երկու հազար։ Միայն շուրջ մէկ հազար հակն էր օգտագործւում երկրի [Իրանի] ներսում»[7]։

---

6. Masson, **Histoire du Commerce Français Dans le Levant au XVII siècle.** Ì-II, Paris, 1911.

7. Ադամ Օլեարիուս, *Հանգամանալից Նկարագրութիւն Հոլշտինեան Դեսպանութեան՝ Առաքուած Մոսկովիա եւ Պարսկաստան* 1633, 1636 եւ 1639 *թթ.*, Մոսկուա, 1870, էջ 791 (ռուսերէն թարգմ.)։ Ն. Գ. Կուկանովա, *ԺԷ–ԺԹ. դդ. Առաջին Կէսի Ռուս–Իրանական Առեւտրական Յարաբերութիւնների Պատմութեան Ուրուագծեր*, Սարանսկ, 1977, էջ 69 (ռուսերէն)։ Նշենք նաեւ, որ արտադրուող մետաքսի չափի մասին կան նաեւ այլ, իրար հակասող տուեալներ։ Ըստ Շարդենի, ԺԸ. դարի կէսերին Իրանից ամէն տարի արտահանուել է 22·000 հակ մետաքս (տես՝ Ղ. *Ալիշան*, *Սիսական*, 444), իսկ ըստ Գրիգոր Լուսիկենցի «տարէն մօտ ԸՌ (8000) խակ Շային քուլի երկրումն (այսինքն՝ ողջ Իրանում) ապրիշում դուս գկու, որի մին խակն Զ (6) փութ այ» (*Հայ–Ռուսական Յարաբերութիւնները ԺԷ. դարում*, էջ 71)։ Նոյնանման տեղեկութիւն կայ նաեւ փաստաթղթերի նոյն ժո–

Այսպիսով, արտադրուող հումքի 90 տոկոսից աւելին նախատեսւում էր եւրոպական երկրների պահանջարկը բաւարարելու համար, իսկ այն տարեցտարի հսկայական չափով աւելանում էր, քանի որ մետաքսէ գործուածքների գործածութիւնը լայն տարածում էր գտնում ամենուրեք։ Այն օգտագործում էին ոչ միայն ազնուական դասին պատկանող մեծահարուստ անձինք, այլեւ բուռն զարգացման ընթացքի մէջ մտած քաղաքների բնակչութեան բարեկեցիկ խաւը։ Անգլիայի, Հոլանտայի, հետագայում նաեւ Ֆրանսայի արագ զարգացող մետաքսագործական ձեռնարկութիւնների անընդհատ աճող պահանջարկը բաւարարւում էր յաճախակի փոփոխուող նորաձեւութեանն ընդառաջող եւ համեմատաբար էժան գնահատուող մետաքսէ տարբեր տեսակի ու արժէքի գործուածքների արտադրութեամբ[8]։

Բնականաբար, արդիւնաբերողները մտահոգուած էին մետաքսի հումքի արտահանութեան վայրերի հետ անմիջական կապեր հաստատելու, այն աւելի էժան գներով ձեռք բերելու եւ ապահով ու կարճ ճանապարհներով իրենց երկրները փոխադրելու հարցերով։

Կար երեք ճանապարհ։ Առաջինը եւ հնագոյնը Թուրքիայի վրայով անցնող աւանդական ճանապարհն էր, որն իր երկու ճիւղերով ձգւում էր դէպի Միջերկրական Ծովի արեւելեան ափերը, անցնելով նաեւ Պատմական Հայաստանի նահանգներով։ Այս ճանապարհով առեւտուր էին անում գերազանցապէս հայ վաճառականները, Թուրքական պետական գանձարանին վճարելով դրեթէ այնքան մաքս, որքան վճարում էին մետաքսը գնելիս։ Երկրորդը՝ Գիլանից Կասպից Ծովով դէպի Աստրախան, այնուհետեւ Ռուսաստանի վրայով եւ Սպիտակ Ծովով դէպի եւրոպական երկրներ տանող ճանապարհն էր։ Այստեղ եւս հայերն առաջին տեղն էին գրաւում[9]։ Երրորդ ճանապարհը ցամաքային ուղիներով ձգւում էր դէպի Պարսից Ծոցի նաւահանգիստներն ու այնուհետեւ ովկիանոսային ուղիներով դէպի Եւրոպա։

ղովածուի մի այլ գրութեան մէջ (նոյն տեղում, էջ 46)։ Եթէ Շարդենի տուեալը չափազանցուած համարենք, իսկ Տուսինովի տուեալը՝ նուազեցուած, կը գանք այն համոզման, որ իրականութեանն աւելի մօտ է Ադամ Օլեարիուսը։

8. Ռ. Դ. Ռոլովա, *Իտալիայի Տնտեսական Զարգացման Հիմնական Գծերը ԺԶ–ԺԷ. դդ.* (տպագրուած «Եւրոպայի, Ասիայի եւ Ամերիկայի Արդիւնաբերութեան եւ Գիւղատնտեսութեան Մէջ Կապիտալիզմի Ծագումը» խորագրով ռուսերէն ժողովածուի մէջ, էջ 85–86, 92–93 եւ այլն)։

9. Ե. Ս. Զեւակինը վերը յիշատակուած իր ուսումնասիրութեան մէջ քաղուածք է անում ռուս մի վաճառականի գրուածքից, ուր ասուած է, որ «Անգլիացիները եւ հոլանտացիները թուրքական տարածութիւններով ուղեւորւում են Ղզլբաշի երկիր··· Ղզլբաշում նրանք ձեռք են բերում հում մետաքս մէկ փութին

Կասպից Ծովով դէպի Ռուսաստան տանող ճանապարհը շատ աւելի ապահով էր, ձեռնտու եւ կարճատեւ, քան այս երրորդ եւ նորագոյն ճանապարհը: Չնայած դրան, հայ վաճառականները ոչ շատ յաջող փորձեր էին կատարում այս ճանապարհով կատարուող առեւտրի մէջ եւս իրենց մասնակցութիւնը բերելու[10]:

Անհրաժեշտութիւն չկայ յատուկ չեշտելու այն հանգամանքը, որ Ե՛ւ մետաքս վաճառող կողմը՝ Պարսից շահն ու արքունիքի հետ սերտ կապերի մէջ եղող հայ վաճառականները, Ե՛ւ եւրոպական երկրների մետաքսէ գործուածքներ արտահանողները ձգտելու էին առաւել չափով օգտուելու ամենից աւելի ապահով եւ, մանաւանդ, քիչ ծախսեր պահանջող ճանապարհից: Բոլոր ուսումնասիրողները նշում են, որ այդպիսին էր Կասպից Ծովով եւ Ռուսաստանով անցնող ճանապարհը:

Սպիտակ Ծովով Ռուսաստան ներթափանցելու եւ Վոլգ-Կասպեան ճանապարհով Իրանի ու արեւելեան այլ երկրների հետ անմիջական կապ հաստատելու գծով առաջին քայլերը կատարել էին անգլիացիները, դեռեւս ԺԶ. դարի կէսերից: Անթոնի Ջենկինսոնն էր, որ որպէս Արեւելա-Հնդկական կոմպանիայի ներկայացուցիչ, ռուսական ցարից ստացաւ այդ ճանապարհով առեւտուր անելու որոշ առանձնաշնորհումներ: Նրան հետեւեցին կոմպանիայի ուրիշ անդամներ եւս[11]: Սակայն, ռուսական իշխանութիւնները, գիտակցելով այն մեծ վտանգը, որ սպառնալու էր ռուսական ներքին շուկային եւ արտաքին առեւտրական կապերին օտարերկրեայ, մասնաւորապէս, անգլիական դրամագլուխի ներթափանցման հետեւանքով, վերացնում են այդ արտօնութիւնները: Զրկուելով դրանցից, անգլիական Արեւելա-Հնդկական կոմպանիայի ներկայացուցիչները շարունակում են առեւտուր անել հիւսիսային ծայրամասում՝ Արխանգելսկում, բայց Իրանի հետ անմիջական կապ հաստատելու այդ հնարաւորութիւնից

վճարելով 15 կամ 16 ռուբլի··· երբ նրանք փոխադրում են այն Թուրքիայի վրայով, նրանցից գանձում են գնուած ապրանքի արժէքին հաւասար մաքս», (Ն. Ս. Զեւակին, *նշ. աշխ.*, էջ 131):

10. Վ. Ա. Բայբուրդեանը իր7 *Նոր Ջուղայի Հայկական Գաղութը ԺԷ. դ.* ռուսերէն աշխատութեան էջերում (Երեւան, 1969, էջ 31–33) տուեալներ է մէջ բերել այն մասին, որ 1580 թ. յետոյ, երբ Իսպանիան եւ Փորթուկալիան միասնական պետութիւն կազմեցին, հայերը մետաքսի բեռներ էին փոխադրում ովկիանոսով, հասցնելով այն Իսպանիայի Կադիքս նաւահանգիստը, չնայած ստիպուած էին Հորմուզում վճարել փորթուկալացիներից գանձուող մաքսի կրկնապատիկը:

11. Յովհ. Յակոբեան, *Ուղեգրութիւններ*, Ա. հտր., ԺԳ–ԺԶ. դար (1253–1582), Երեւան, 1932, էջ 344–459:

եւս գրկուելով, ապարէզն ամբողջովին բացւում է հայ խոջայական կապիտալի համար[12]:

Հոլանդան 1580 թ.ին ազատագրուելով իսպանական լծից, բուռն զարգացման ուղին էր բռնել եւ ԺԷ. դարի սկզբներին դարձել օրինակելի դրամատիրական երկիր, դարի կէսերին հասնելով արդէն առեւտրական իր հզօրութեան բարձրագոյն կէտին[13]: Անգլիացիների հետ միասին պայքարելով իտալացի եւ իսպանացի մրցակիցների դէմ, հոլանդացիները ընդլայնեցին իրենց առեւտուրը Լեւանթեան երկրների հետ: 1624 թ. Ամստերդամում ստեղծուեց յատուկ հիմնարկութիւն, որի պարտականութիւնն էր հսկել Միջերկրական Ծովում կատարուող միջազգային կապերի վրայ: Տարեկան 30-ի չափ առեւտրական նաւեր Ամստերդամից այցելում էին Զմիւռնիա եւ Լեւանթեան այլ կեդրոններ: Մեծ չափերի էին հասել նաեւ հոլանդացիների կապերը Հալէպի հետ[14]: Այստեղ հոլանդացիները (ինչպէս եւ եւրոպական միւս երկրների ներկայացուցիչները) առեւտուր էին անում առաջին հերթին Ջուղայեցի հայ վաճառականների հետ, որոնց ձեռքում էր կեդրոնացած Իրանի մետաքսի ներմուծումը Հալէպ: ԺԷ. դարի սկզբներին Հալէպի տնտեսական կեանքի հրամանատարական բարձունքներին էր հասել գլխաւոր մաքսապետի պաշտօնը գրաւած նշանաւոր Խոջա Պետիկը՝ հին Ջուղայից Հալէպ ներգաղթած Կիրակոս վաճառականի որդին, իր Սանոս եղբօր հետ միասին: 1615 թ.ի մի համաձայնագրի մէջ Խոջա Պետիկը յիշատակուած է որպէս նորին վեհափառութիւն Հոլանդայի թագուհու հաւատարիմ ներկայացուցիչը (էմինը) Հալէպի մէջ[15]: Հոլանդական Արեւելա-Հնդկական Կոմպանիայի ներկայացուցիչները, 1623 թուականից սկսեցին ներթա-

---

12. Ն. Ս. Զեւակին, *նշ. աշխ.*, էջ 132–134:

ԺԸ. դարում անգլիացիները մէկ անգամ եւս փորձեցին օգտագործել այդ ուղին, այս անգամ Սպիտակ Ծովի փոխարէն Ռուսաստան ժամանելով Բալթիկ Ծովի եւ Ս. Պետերբուրգի վրայով: 1734 թ. կնքուած ռուս-անգլիական դաշնագրութեան համաձայն անգլիացիները Կասպից Ծովով առեւտուր անելու իրաւունք էին ստացել: Սակայն շատ շուտով պարզուեց, որ այդ վնաս էր բերում ոչ միայն Ռուսաստանի տնտեսական, այլեւ քաղաքական շահերին եւ, 1746 թ.ին անգլիացիների ձեռք բերած իրաւունքները չեղեալ յայտարարուեցին: Տես՝ *Իստորիչեսկիէ Զապիսկի*, 1950, թիւ 33, էջ 109:

13. Կ. Մարքս, *Կապիտալ*, Ա. հտր., Երեւան, 1954, էջ 784:

14. Ադոլֆ Բեեր, *Համաշխարհային Առեւտրի Պատմութիւն*, բաժին երկրորդ, Մոսկուա, 1876, էջ 175–176 (ռուսերէն):

15. Ա. Սիւրմէեան, *Պատմութիւն Հալէպի Հայոց*, Գ. հտր., Փարիզ, 1950, էջ 288–289:

փանցել Իրան եւ դարի կէսերին դարձան իրանական շուկայում առաջին տեղը գրաւող եւրոպացիները: Այդ յաջողութիւնները զգալի չափով պայմանաւորուած էին տնտեսական այն սերտ կապերով, որ առեղծուել էին հոլանտական կոմպանիայի եւ հայ խոջայական կապիտալի ներկայացուցիչների միջեւ: Ամստերտամը ծանօթ էր հայերին ԺԶ. դարի 60-ական թուականներից: 1660–61 թթ. այս քաղաքն այցելեցին մի քանի գոհարավաճառ հայեր, որոնց նպատակն էր վաստակած գումարներով ձեռք բերել հոլանտական ապրանքներ, արեւելեան երկրներ տանելու համար: Այդ կապերը յատկապէս 1634 թ-ից յետոյ շատ աւելի մեծ ծաւալ ընդունեցին[16] եւ ԺԷ. դարի կէսերին արդէն Հոլանտա էին այցելում մեծ թուով վաճառականներ, ինչպէս Նոր Ջուղայից, այնպէս էլ Գողթան գաւառի հայկական առեւտրական գիւղաքաղաքներից (յատկապէս Ագուլիսից) եւ այլ վայրերից: 1660 թ. Ամստերտամում գոյութիւն ունէր կազմակերպուած գաղթօջախ՝ հայկական եկեղեցով, 60 տուն բնակչութեամբ: Դրանց շարքում ղեկավար դեր էր գրաւել նոր Ջուղայեցի մեծահարուստ վաճառական Առաքելը, որն ամէն տարի Գիլանից Ամստերտամ էր ներմուծում հինգ միլիոն ռուբլու արժողութեամբ մետաքս եւ այդ գումարով գնում էր հոլանտական ապրանքներ, Իրանի շուկաներում վաճառելու համար[17]: Ամստերտամը միաժամանակ դարձաւ հայ տպագրութեան կեդրոններից մէկը: Ոսկան Երեւանցու, Ղուկաս Վանանդեցու եւ ուրիշ երախտաւորների ջանքերով ԺԷ. դարի երկրորդ յիսնամեակի ընթացքում այստեղ հրատարակուեցին հայերէն փառայեղ գրքեր՝ առաջին տպագիր Աստուածաշունչը, պատմագրական մի շարք արժէքաւոր բնագրեր, ինչպէս նաեւ հայ վաճառականների համար պիտանի առեւտրական ձեռնարկներ, աշխարհագրական ու գիտական երկեր[18]:

Հետեւելով անգլիացիների օրինակին, հոլանտացիները նոյնպէս եռանդուն փորձեր կատարեցին մետաքսի հումքը Ռուսաստանի

---

16. Ըստ Ն. Գ. Կուկանովայի այդ բացատրւում է այն իրողութեամբ, որ հենց այդ թուականին էր, որ Հոլշտինեան կոմպանիան հրաժարուեց Ռուսաստանի վրայով պարսկական մետաքսը Եւրոպա փոխադրելու այն պայմաններից, որ առաջարկում էին ռուսական պետական մարմինները (տես՝ Ն. Գ. Կուկանովա, *նշ. աշխ.*, էջ 71):

17. Fr. Macler, **Quatre Conférences sur l'Arménie et les Arméniens Faites en Holland**, Paris, 1932, pp. 247-251.

18. Գարեգին Լեւոնեան, *Հայ Գիրքը եւ Տպագրութեան Արուեստը*, Երեւան, 1946, էջ 101–125:

վրայով Հոլանտա արտահանելու ուղղութեամբ: 1615, 1620 եւ 1630 թթ.ին այդ նպատակով կատարուած փորձերը դրական արդիւնք չտուեցին: Ռուսական իշխանութիւնները, երկիւղելով Արեւելա-Հնդկական հզօր ընկերութեան Ռուսաստանում յենակէտեր ունենալու անցանկալի հետեւանքներից, մերժեցին ընկերութեանը տարանցումի իրաւունք շնորհել: Տարանցումի իրաւունքը, որի ստացման համար մեծ ջանքեր էին գործադրում ե՛ւ անգլիացիները, ե՛ւ հոլանտացիները ե՛ւ եւրոպական մի շարք այլ երկրների կառավարող շրջաններ ու առեւտրական կոմպանիաներ[19]*, ի վերջոյ, 1667 եւ 1678 թթ.*

---

19. Այս հարցին անդրադարձել է Ն. Ս. Զեւակինը, մասնաւորապէս ուշադրութիւն դարձնելով այն հանգամանքների վրայ, որ բացի Վոլգ-Կասպեան ճանապարհից, Եւրոպայի եւ Իրանի միջեւ ապրանքափոխանակութիւնը կատարւում էր նաեւ Վարշաւա-Լիւբլին-Եաշ-Սեւ Ծով-Անդրկովկաս-Իրան երթուղիով, որը բանուկ էր դարձել յատկապէս նշուած վայրերի բոլոր տնտեսական կեդրոններում կարեւոր դեր կատարող հայ վաճառականների շնորհիւ: Խօսելով այդ մասին եւ անդրադառնալով լեհական դիւանագէտ հայազգի Բոգդան Ղրդիի գործունէութեանը, Ն. Զեւակինը յիշատակում է այն փաստը, որ այս Բոգդանը, հանդիպելով նոր ջուղայեցիների լիազօր ներկայացուցիչ Գրիգոր Լուսիկովի հետ, ասել է նրան, որ հայ-ռուսական պայմանագրով շահագրգռուած են նաեւ լեհերը: Քննարկելով այս հարցերը Ն. Ս. Զեւակինը եզրակացնում է, որ «ոչ միայն պարսկահայերն էին ուղեւորւում Լեհաստան, այլեւ Լեհաստանից Պարսկաստան էին մեկնում վաճառականներ (հաւանաբար նոյնպէս) մեծ մասամբ ծագումով հայ» (տես՝ *Ն. Ս. Զեւակին, նշ. աշխ.*, էջ 141–146): Այստեղ ամէն ինչ հիմնաւորուած է բացի փակագծերի մէջ ասուած «հաւանաբար նոյնպէս» բառերից: Հայ-ուկրաինական դարաւոր առընչութիւններն ուսումնասիրող մասնագէտները հսկայական աշխատանք են կատարել վերջին երկու տասնամեակի ընթացքում եւ արժէքաւոր փաստեր են դրել շրջանառութեան մէջ, որեւէ կասկած չթողնելով, որ Լեհաստանից Իրան այցելող վաճառականները, իրօք, եղել են լեհահայեր:

Ռուսաստանի վրայով Իրանի հետ տնտեսական կապեր հաստատելու փորձեր կատարուել են նաեւ Շուէդիայի կողմից: Շուէդական դեսպան Ֆաբրիցիուսի ջանքերն այս ուղղութեամբ 1686 թ.ին յանգում են այն արդիւնքին, որ ռուսական իշխանութիւնները իրաւունք են տալիս հայերին արեւմտեան եւրոպական երկրներ մեկնել ոչ միայն Արխանգելսկով, այլ նաեւ Նովգորոդով, անցնելով Շուէդիայի տիրապետութեան տակ գտնուող շրջաններով: Տեղին է նշել, որ Եաղուբ Սամոկուտլի անունով մի հայ վաճառական՝ 1670 թ.ին Բրանդերբուրգի կիւրֆուրստի նամակով ժամանել է Մոսկուա: Նամակում ասուած է եղել, որ այդ Եաղուբը կիւրֆուրստի առեւտրական գործակալն է եւ նպատակ ունի Իրանից Պրուսիա արտահանել մետաքս եւ այլ ապրանքներ (տես՝ Ն. Ս. Զեւակին, *նշ. աշխ.*, էջ 153–154):

Հարցի ուսումնասիրութեան այսօրուայ մակարդակը թոյլ է տալիս եզրա-

*պայմանագրերի նախատեսումներով, ռուսական պետական մարմին-
ները շնորհեցին Նոր Ջուղայի հայ վաճառականներին: Հոլանդացի-
ներին թոյլատրուեց միայն Արխանգելսկում առեւտուր անել արեւել-
քից ժամանող վաճառականների, այսինքն՝ հայերի հետ, իսկ հայ
վաճառականներին էլ խորհուրդ տրուեց Արխանգելսկից եւրոպական
երկրներ մեկնելիս առաջնութիւնը տալ Հոլանդային*[20]:

*Ռուսաստանի տնտեսական զարգացումը խթանող ծրագրեր
մշակող նշանաւոր քաղաքական գործիչ ու հայրենասէր Բ. Ի. Օրդին-
Նաշչոկինը, որի ղեկավարութեամբ էին նախապատրաստւում հայ-
ռուսական առեւտրական պայմանագրի կէտերը, իր գործընկերների
հետ միասին քաջ գիտակցում էր, որ հայ վաճառականները, ի տար-
բերութիւն արեւելեան երկրների հետ առեւտրի մենաշնորհ ձեռք բե-
րած եւրոպական առեւտրական կոմպանիաների, չէզոք քաղաքական
ույժ լինելով, որեւէ կերպ չեն կարող խոչընդոտել Ռուսաստանի տըն-
տեսական զարգացմանը եւ Ռուսաստանի վրայով դէպի արեւելեան
երկրներ անցնելու իրաւունքն օգտագործել քաղաքական-գաղութա-
տիրական ինչ-որ ծրագրերի իրականացման նպատակով: Ընդհակա-
ռակը, լինելով ճնշուած ու հարստահարուած քրիստոնեայ մի ժողո-
վրդի ներկայացուցիչներ, հայերն իրենք են օգնութեան կարօտ եւ
կարող են ռուսական պետութեան համար հաւատարիմ դաշնակից լի-
նել:*

*Այսպիսով, հայ առեւտրական կապիտալի ներկայացուցիչները
յաղթանակով դուրս եկան շուրջ մէկ դար ձգուող (ԺԶ. դարի վերջե-
րից մինչեւ 1667 թուականները) այն պայքարում, որ մղում էին
Ռուսաստանի վրայով անցնող եւ միջազգային նշանակութիւն ունե-*

կացնելու, որ Ռուսաստանի վրայով Իրանի եւ արեւելեան այլ երկրների հետ տըն-
տեսական կապեր հաստատելու բոլոր փորձերը, անկախ այն բանից, թէ եւրոպա-
կան որ երկրի նախաձեռնութեամբ էին ներկայացւում ռուսական պետական մար-
միններին, մեծամասնութեամբ հայ վաճառականների թելադրանքով էին արւում:
Իրանի մետաքսի արտահանման մենաշնորհը նրանց ձեռքում էր կեդրոնացուած եւ
նրանք էին առաջին հերթին շահագրգռուած նոր, ապահով, ուստի եւ շահաւէտ
ուղիներ գտնելու գործում: Ջուղահայ առեւտրական կապիտալի գործակալ Փիլիպ
դի Զագլիի գործունէութիւնը Մերձբալթիկայում 1696 թ. եւ Լիվոնիայի, Կուրլան-
դիայի ու Սեկալինի դուքս Փր. Կազիմիրի հետ կնքուած պայմանագիրն այդ մասին
են վկայում (տես՝ R. Gulbenkian, **Philippe et Zagly, Marchand Arménien de Julfa et l'Etablissement du Commerce Persan en Courlande en 1696,** «Revue des Etudes Arméniennes», tome VII Paris, 1970, pp. 361-426):

20. Ն. Ս. Ձեւակին, *նշ. աշխ.*, էջ 136:

ցող ճանապարհներն օգտագործել ցանկացող ուժերը՝ անգլիական եւ հոլանդական արեւելա–հնդկական կոմպանիաներն ու եւրոպական այլ երկրների առեւտրական շրջանակները:

1667 թ.ի հայ–ռուսական առեւտրական պայմանագիրը ձեւակերպելիս, քննարկման առարկայ էր դառնալու այնպիսի կարեւոր հարց թէ ով է կանգնած ռուսական պետութեան առջեւ, որպէս պայմանագիրը կնքող կողմերից երկրորդը: Հասկանալի է, որ այդ ոյժը Նոր Ջուղայի կամ Սպահանի հայ վաճառականներն էին, որոնց լիազօրութեամբ էին բանակցութիւններ վարում Ստեփան Ռոմոդամսկին եւ Գրիգոր Լուսիկովը: Բայց ինչպէ՞ս կարող էին օտար մի երկրի (տուեալ դէպքում՝ Իրանի) մայրաքաղաքում բնակութիւն հաստատած ինչ–որ առեւտրականներ հանդէս գալ որպէս հզօր մի պետութեան հետ տնտեսական կարեւոր նշանակութիւն ունեցող երկարամեայ մի պայմանագրի ստորագրող կողմ: Ինչպէս արդէն նշուել է, եւրոպական երկրներում ստեղծուած առեւտրական նշանաւոր ընկերութիւնները օտար երկրների տիրակալների հետ տնտեսական, ռազմական, նոյնիսկ քաղաքական պայմանագրեր կնքելու իրաւունք ունէին, որից եւ լայնօրէն օգտւում էին: Ըստ այդմ, ռուսական կողմի համար Նոր Ջուղայի հայկական համայնքի ներկայացուցիչները նոյնպէս, հանդէս էին գալիս որպէս առեւտրական մի կոմպանիայի լիազօր ներկայացուցիչներ, ուստի եւ պայմանագրի նախատեսումները կատարող կողմերից մէկը՝ հայկական կողմը, կոչւում էր նրանց կողմից «հայկական կոմպանիա», «ջուղահայ կոմպանիա», եւ այլն: Պարզելու համար, թէ պայմանագիրը ստորագրող հայ լիազօրների թիկունքում, եւրոպական կոմպանիաների օրինակով ստեղծուած, առեւտրական մի կազմակերպութի՞ւն էր կանգնած, թէ՝ Նոր Ջուղայի հայկական համայնքը՝ ինքնավար իր մարմիններով, պէտք է ձեռնարկել խոջայական կապիտալի կազմակերպչական ձեւերի ուսումնասիրման կարեւոր գործին:

1667 թ.ի պայմանագրի հետ առնչուող եւ Մոսկուայի Հին Փաստաթղթերի Կեդրոնական Պետական Արխիւում պահուող նիւթերի մէջ չի պահպանուած (կամ էլ դեռեւս չի յայտնաբերուած ու հրապարակուած) որեւէ փաստաթուղթ այն մասին, թէ ո՞ւմ լիազօրութեամբ էին Մոսկուա ժամանել Նոր Ջուղայի հայ վաճառականների ներկայացուցիչները՝ Ստեփան Ռոմոդամսկին եւ Գրիգոր Լուսիկովը: Այս բացը լրացւում է 1671 թ.ի Մարտին շարադրուած պարսկերէն այն եզակի կարեւորութիւն ներկայացնող փաստաթղթով, որն ուղղուած է ռուս Թագաւորին եւ որով Նոր Ջուղայի հայ մեծամեծերը լիազօրում են Գրիգոր Լուսիկովին, իրենց անունից բանակցութիւններ վարելու ռուս Թագաւորի հետ. բացատրելու թէ ինչու հայերը չեն կատարել

Իրանի մետաքսը Ռուսաստանի վրայով Եւրոպա արտահանելու իրենց պարտաւորութիւնը (որը բացատրում էին Ստեփան Ռազինի ապը-ստամբութեան հետեւանքով ստեղծուած ճանապարհների անապահովութեամբ) եւ նոր հաւաստիացումներ ստանալու առեւտուրը վերսկսելու պայմանների մասին: Այդ փաստաթղթի մէջ ասուած է (քաղուածքը բերւում է ռուսերէնից արուած մեր թարգմանութեամբ)· «Ձեր յետին ծառայ Բողդանը, Սպահանի Ջուլֆա արուարձանի քալանթար, ընկեր աւագների («տովարիշչի ստարշինի») հետ միասին երկրպագում ենք եւ յայտնում որ [յանձնարարական] գրութեամբ Ռուսաստան ենք ուղարկում Գրիգորին (Լուսիկով), որպէսզի տեղեկութիւն ստանայ ճանապարհի ապահովութեան մասին եւ Ձերդ թագաւորական մեծութեան ողորմածութիւնը չարունակուի, եւ երբ ճանապարհը չարագործ կազակներից ազատ եւ ապահով լինի, եւ ամրութիւններ ու հանդրուաններ կառուցուեն, այդ ժամանակ հրահանգ տրուի պաշտօնակատար անձանց, որպէսզի վաճառական մարդիկ երթեւեկեն երկու ուղղութիւններով՝ ապրանքով եւ առանց ապրանքի, այնտեղ (Ռուսաստան) եւ նրա վրայով գերմանական (իմա՝ եւրոպական) երկրներ»[21]:

Գրիգոր Լուսիկովին տրուած այս լիազօրագրի տակ իրենց ստորագրութիւններն ու կնիքներն են դրել Ջուղայի մեծամեծերից 23 անձինք: Ինչպէս եւ սպասելի էր, առաջին ստորագրութիւնը պատկանում է Ջուղայի վերոյիշեալ քալանթար Բողդանին (Աստուածատուր անուան ռուսերէն համարժէքն է), որն ստորագրել է այսպէս· (տալիս ենք ռուսերէն բառերը հայկական տառադարձութեամբ)· «Վիբորնոյ չելովեկ Աստուածատուր Միրեթենց», այսինքն՝ «Ընտրովի անձ (իմա՝ քալանթար) Աստուածատուր Միրեթենց»: Քալանթարից յետոյ ստորագրած անձանց՝ «ընկեր աւագների» մասին յիշատակութիւններ կան Գրիգոր Լուսիկովի բանակցութիւնների վերաբերեալ այլ փաստաթղթերի մէջ եւս· նրանք մէկ կոչուած են «Հայկական կոմպանիայի ղեկավար անձինք» («արմեանսկոյ կոմպանիի նաչալնիէ լիւդի»)[22], միւս դէպքում՝ «Սպահանում գտնուող հայերից լաւագոյնները» («արմեանսկիէ լուտչիէ լիւդի, կոտորիէ եստ վ Իս-

21· Հայ-Ռուսական Յարաբերութիւնները ԺԷ· Դարում, էջ 90–91:

22· Այսպէս գրուած Պոսոլսկի Պրիկազում (Դիւանագիտական Ատեանում) կազմուած այն փաստաթղթի մէջ, որ վերաբերում է Գրիգոր Լուսիկովի ժամանման նպատակին եւ բանակցութիւններին: Այստեղ թուարկուած են նախ նրա ներկայացրած պաշտօնական գրութիւնները· 1· — Շահ-Սուլէյմանի հրովարտակը, 2· — Գանձասարի կաթողիկոսի կոնդակը եւ 3· — մեզ հետաքրքրող փաստաթուղթը, որ կոչուած է «Հայկական կոմպանիայի ղեկավար անձանց 21 (պէտք է լինէր 23)

պոդանի»)[23]*: Մէկ անգամ միայն, եւ այդ հենց Գրիգոր Լուսիկովի ինքնաձեռագրով՝ մեզ հասած է Թագաւորին ուղղուած հայերէն խնդրագրի մէջ (գրուած 1671 թ.ի Յուլիսի 27-ին), նրանց ստորագրած եւ քննարկման ենթակայ փաստաթուղթը, որի լիազօրութեամբ ինքը ժամանել էր Մոսկուա, Լուսիկովը գրում է. «դարձեալ* մեր խալանթարըն, կուպանէն *արգայ այն գըրէլ մեծ թագաւորին. համէնքընին արդին յետկուսըն ձեռն այն գըրէլ, մըրէլ, թէ ինչ օր Ցաղերիս Մօսքօվայ մեծ թագաւորին ուղուրումն հաւէչմէ չինելէ այմ, կամ էլ ինչ բայն յետ [կ]ու չինեմ, գարուլ այ, էս արգէս էլ բերում այմ մեծ թագաւորին գուլուղն»*[24]*:*

Այսպիսով, ստացւում է, որ Գրիգոր Լուսիկովին ռուսական իշխանութիւնների հետ բանակցելու յանձնարարութեամբ Մոսկուա են ուղարկել նախ՝ Նոր Ջուղայի քալանթարը, ապա՝ 22 անձնաւորութիւններ, որոնք կոչուած են «ընկեր աւագներ», «ղեկավար անձինք», «Հայերից յաւագոյնները», եւ, վերջապէս, «կուպանեքն» այսինքն կոմպանիաների *(չեշտում ենք՝ կոմպանիաների եւ ոչ կոմպանիայի) ղեկավարները:*

Ծանօթանանք ղեկավարների այդ ցանկին, ռուսական տառադարձութեամբ ներկայացուած եւ զգալի չափով աղաւաղուած հայերէն անուն-ազգանուններին՝ հնարաւորին չափով տալով իրենց նախնական կերպարները[25]*:*

(1) *Աստուածատուր Միրեթէնց (Ջուղայի քալանթար)*
(2) *Պատիկաղա Շահլիխասէնց*
(3) *Աղափիրի Ջախաթունէնց*

մարդկանց խնդրագիրը» (տես՝ *Հայ-Ռուսական Յարաբերութիւնները ԺԷ. Դարում*, էջ 83):

23. Այս գրուած է Գանձասարի Պետրոս կաթողիկոսի կոնդակի մէջ, որով խնդրում է Ալեքսէյ Միխայլովիչ ցարին բարեյաջող ընթացք տալ Գրիգոր Լուսիկովի բանակցութիւններին (տես՝ *Հայ-Ռուսական Յարաբերութիւնները ԺԷ. դարում*, էջ 92):

24. *Հայ-Ռուսական Յարաբերութիւնները ԺԷ. Դարում*, էջ 72: Մէջբերումը կատարում ենք ըստ լուսանկարի եւ ոչ՝ տպագրութեան, որի մէջ կան թերութիւններ:

25. Յովհաննէսի փոխարէն, օրինակ, ռուսերէնում գրուած է Գոանէս, Գրիգորի փոխարէն՝ Գրիգորէյ, Ղուկասի փոխարէն՝ Գուկաս, Ջախաթունէնցը՝ Շախաթունենց, Քառասմանկացը՝ Կարաս Մանկաու, Փանոսէնցը՝ Պոնոսենց եւ այլն: Ծըշգրտումը կատարելիս օգտագործել ենք նաեւ այլ աղբիւրներ, որտեղ յիշատակուած են նոյն անձինք կամ նոյն գերդաստանի այլ անդամներ:

(4) *Մարգար Շահրիմանէնց*
(5) *Սաֆար Թոփչէնց*
(6) *Զաքար Գերաքէնց*
(7) *Մարտիրոս Աղէնց*
(8) *Աւետիք Գերաքէնց*
(9) *Վախթում Զուախրի*
(10) *Գրիգոր Գխուղէնց*
(11) *Յովհաննէս Ջեարկալանէնց*
(12) *Աղազար Քամալէնց* [26]
(13) *Ղուկաս Ջամալէնց*
(14) *Գրիգոր Ամիրասաթէնց*
(15) *Աղավիրի Միրզարէզէնց*
(16) *Ոսկան Զահիրունց*
(17) *Մինաս Փանոսէնց*
(18) *Վալեանդխս Թաղարինց*
(19) *Յակոբջան Ուստաբաշի*
(20) *Ապով Լուսիկէնց*
(21) *Յովսէփ Սանէնց*
(22) *Կարապետ Քառասմանկանց*
(23) *Յովհաննէս Ասկանդարով*[27]:

Ջուղահայերի անունից այս լիազորագիրը ստորագրող անձինք, առաջին հերթին ԺԷ. դարի 70-ական թուականներին հայկական այդ բնակավայրի տնտեսական կեանքում ամենից աւելի գործօն դեր կատարող առեւտրական գերդաստանների ղեկավարներն են՝ խոջայական դասի ընտրանին: Քալանթարից յետոյ լիազորագիրն ստորագրողների ցանկը գլխաւորում է Պատիկաղա Շահխասենցը: Շահխասենց կամ Սաֆրազեան կոչուող գերդաստանը դեռեւս Հին Ջուղայում ամենաբարձր դիրքն էր գրաւել գիւղաքաղաքի կեանքում: Այս գերդաստանի աւագ՝ Խոջա Խաչիկը, Հին Ջուղայի քալանթարն էր, որը Շահ-Աբբասից ստացել էր յատուկ հրովարտակ՝ ազատ առեւտուր անելու իրաւունքով, կառուցել էր երկու մեծ կարաւանատուն եւ այլն[28]*: Բռնագաղթից յետոյ Նորաչէն Ջուղա հայաքաղաքի քալան-*

---

26. Ռուսերէն գրուած է կամաէլենց:

27. *Հայ-Ռուսական Յարաբերութիւնները ԺԷ. Դարում*, էջ 90–91:

Այստեղ է հետագայ ցանկերում թուարկուած անձանց հերթական համարանիշները դրուած են մեր կողմից:

28. Ս. Վ. Տէր-Աւետիսեան, *Ջուղա Քաղաքը*, Թիֆլիս, 1937, էջ 32–37 (ռուսերէն):

Թարմեր են դառնում սրա որդիները, նախ՝ Խոջա Սարֆրազը (մահ. 1618 թ.), որին ժամանակակիցները նոյնիսկ «Հայոց Թագաւորի» տեղ էին ընդունում[29], ապա նրա նշանաւոր եղբայր Խոջա Նազարը (մահ. 1636 թ.): Պատիկաղա Շահիխասենցը Սարֆրազի նշանաւոր թոռներից է՝ Մելիքաղայի որդի Խաչիկը, որը ժամանակակիցների կողմից ճանաչուած է աւելի իր Պատիկաղա մականունով[30]:

Լիազօրագրի երրորդ ստորագրողը Աղափիրի Զախաթունենցն է: Այս գերդաստանը եւս 1660-ական թուականներին եղել է Ջուղայի ամենահարուստ ու նշանաւոր խոջայական գերդաստաններից: Սակայն նրանց մասին ուրիշ տուեալներ առայժմ յայտնի չեն:

Ստորագրութիւններից չորրորդը՝ Մարգար Շահրիմանենցինն է: Շահրիմանեանները Ջուղայի կաթոլիկէ հայերի պարագլուխն էին եւ հսկայական դեր էին կատարում Իրանի արտաքին առեւտրի բնագաւառում: Մարգար Շահրիմանեանի եղբայր Զաքարն էր, որ հայ-ռուսական պայմանագիրը կնքելուց մի քանի տարի առաջ Ռուսաստան էր տարել նշանաւոր ադամանդեայ գահը եւ այլ թանկարժէք արեւելեան ապրանքներ: 1660 թ.ի մի փաստաթղթի մէջ ասուած է, որ Շահրիմանեանների բազմաթիւ գործակատարները «առեւտրական գործերով եւ ամէն տեսակէ թանկարժէք գործուածքներ ձեռք բերելու նպատակով մեկնում են բոլոր երկրները»[31]: Շահրիմանեանները Սպահանում ունէին յիսուն ծառայ եւ իրենց առեւտրական գործունէութիւնը

29. Նրա տապանաքարի վրայ գրուած է.

«Ա՜, իմ աննման խօջայ, որ էիր Հայոց թագաւոր,
Անունտ Սարֆրազ կոչի՝ սրընթաց զօրեղ դատաւոր...»

(տես՝ Հ. Տէր-Յովհանեանց, *Պատմութիւն Նոր Ջուղայու Որ յԱսպահան*, Ա. հտր., Նոր Ջուղա, 1880, էջ 91):

30. Հ. Տէր-Յովհանեանցը ձեռքի տակ վստահելի նիւթեր չունենալով, չի կարողացել վերականգնել Սարֆրազեան կամ Շահիխասենց նշանաւոր գերդաստանի տոհմագրութիւնը: Այս թերին յաջողութեամբ լրացրել է Յ. Քիւրտեանը՝ *Ջուղայեցի Խոջա Նազար եւ Իր Ընտանիքը* (Պոսթըն, 1943), յօդուածով, որի մէջ օգտագործուած են տարբեր վայրերում պահուող հայերէն բազմաթիւ ձեռագրերի արժէքաւոր յիշատակարաններ: Յաւօք, նրան անծանօթ են եղել Մաշտոցի անուան Մատենադարանի թիւ 201 ձեռագրի յիշատակարանները, որոնցից մէկում (գրուած 1660 թ.) կան ստոյգ տուեալներ այս գերդաստանի մասին: Պարզւում է, որ խոջա Սարֆրազն ունեցել է Վաթան, Մելիքաղա, Ֆռանկիզուլ, Սուլթանում եւ Ջալալ անունով որդիներ, իսկ խոջա Նազարի որդիների անուններն են՝ Սարֆրազ, Ելիազ եւ Հայկազ (Մատենադարան, ձեռ. թիւ 201, էջ 612բ):

31. *Հայ-Ռուսական Յարաբերութիւնները ԺԷ. Դարում*, էջ 25:

ծառայում էին, օգտագործելով հարիւր գործակատարներ[32]:

Ցանկի բոլոր քսաներեք ստորագրողների ու Նոր Ջուղայի տընտեսական կեանքում նրանց կատարած դերի բացայայտումը մեծ դժուարութիւնների հետ է կապուած: Տուեալ յօդուածով մեր նպատակից դուրս համարելով այդ դժուարին խնդիրը, կանգ կ'առնենք միայն մի քանիսի վրայ եւս:

Ստորագրողներից 6–րդը եւ 8–րդը հանդիսանում են Գերաքենց գերդաստանի երկու տարբեր ճիւղերի ներկայացուցիչները, որոնք հանդէս են եկել նաեւ Միրման–Գերաք ազգանունով եւ մեծ դեր են կատարել Վենետիկում, Լիվոռնոյում եւ այլ վայրերում: Հ. Տէր–Յովհանեանցը, անդրադառնալով դրանցից մէկի գործունէութեանը, ասում է, որ նրա «տուրեւառութեան բազուկ ձգեալ կայր յեւրոպայ եւ ի կողմն Աստրախանայ եւ Գիլանայ»: Այստեղ ստորագրողներից Խոջա Զաքարը եւ նրա Ըմպրումաղա եղբայրը, նոյնպէս բազմաթիւ գործակատարներ ունէին: 1682 թ.ին նրանք վարկաւորեցին Յովհաննէս Տէր–Դաւթեան վաճառականին, որն իր աղաների ուրիշ գործակատարների հետ միասին, առեւտուր էր անում Հնդկաստանում, Նեպալում եւ Թիպեթում[33]:

Ամիրասաթենց Գրիգորի հայ կաթոլիկէ գերդաստանը սերտորէն շաղկապուած էր Շահրիմանեանների հետ: Սրա թոռներից մէկը, որ կրում էր պապի անունը, ԺԸ. դարի 40–ական թուականներին հաստատուել էր Մոսկուայում եւ զբաղուած էր թանկագին քարերի առեւտրով[34]:

Ղուկաս Ջամալենցի մերձաւոր ազգականները ԺԷ. դարի վերջին հսկայական հարստութեան տէր էին դարձել: Նշանաւոր էր յատկապէս Յովհաննէս Ջամալենցի որդի Յովհանջանը, որի միջոցներով 1701 թ.ին կառուցուեց Ամենափրկիչ վանքի զանգակատունը: Այդ մասին փորագրուած արձանագրութեան մէջ այդ խոջան մեծարուած է. «գոյիւք եւ ընչիւք իշխանաչուք, աղնուատոհմ եւ պերճապատիւ պարոնաց պարոն» տիտղոսով[35]:

Կարապետ Քառասմանկանցի գերդաստանը, նոյնպէս, յայտնի է եղել իր ճոխութեամբ ու հարստութեամբ: Ըստ աւանդութեան, այդ

---

32. R. Gulbenkian, *նշ. աշխ.*, էջ 366, վկայակոչում է **A Chronicle of the Carmelites in Persia,** London, 1939, vol. II, p. 451.

33. Լ. Խաչիկեան, *Յովհաննէս Ջուղայեցու Հաշուեմատեանը*, **«Armeniaca», Mélanges d'Etudes Arméniennes,** Վենետիկ, 1969, էջ 244–252:

34. Մատենադարան, ձեռ. թիւ 6240, էջ 39ա:

35. Հ. Տէր–Յովհանեանց, *նշ. աշխ.*, Բ. հատ., էջ 5:

ազգանունը ծագել է նրանց յարկի տակ միաժամանակ քառասուն մանկանց առկայութեամբ[36]:

Նշանաւոր են եղել նաեւ Լուսիկենց տան անդամները: Գրիգոր Լուսիկենցը հայ-ռուսական պայմանագիրը Ջուղայեցիների յանձնարարութեամբ ստորագրողներից մէկն էր եւ բանակցութիւնների երկրորդ փուլի միակ վարողը: 1692 թ.-ին, նոյն գերդաստանի երկու անդամներին՝ Մարութին եւ Եսային, հանդիպում ենք Կալկաթայում[37], իսկ ԺԸ. դարի 40-ական թուականներին Ամստերդամում է գտնւում ոմն Գրիգոր որդի Յովհաննէսի, որի ազգանունն է Ասլամենց: Մեծ հաւանականութեամբ, սա Ասլամ Լուսիկենցի թոռներից է, ուստի այդ գերդաստանը եւս ճիւղաւորումներ է տուել ու տարածուել՝ Եւրոպայի ու Ասիայի առեւտրական կեդրոններում[38]:

Այսպիսով, պարզ է դառնում, որ Ռուսաստան (նաեւ այլ երկրներ) ջուղահայերի կողմից առաքուող բանագնացների թիկունքում կանգնած էին այդ հայաքաղաքի խոշորագոյն առեւտրական գերդաստանների, այլ խօսքով՝ առեւտրական կոմպանիաների ղեկավար դէմքերը, խոջայական կապիտալի աւագ ներկայացուցիչները: Եւ չկայ թէկուզ մի ակնարկ այն մասին, որ նրանք միաւորուած են եղել մի հսկայ առեւտրական կազմակերպութեան մէջ ու հանդէս եկել որպէս եւրոպական տիպի, բաժնետիրական սկզբունքներով կեանքի կոչուած առեւտրական ընկերութեան ներկայացուցիչներ:

Անդրադառնալով միջնադարեան Եւրոպայի առեւտրական ընկերութիւնների կառուցուածքի հարցերին, Ֆ. Էնգելսը յանգել է այն եզրակացութեան, որ նրանք կեանքի են կոչուել համայնքի (մարկայի) ազդեցութեամբ, ժառանգելով նրա աւանդական ձեւերը[39]: Այս եզրակացութիւնը շատ խոստումնալից է նաեւ արեւելեան երկրների առեւտրական բնակավայրերի՝ քաղաքների եւ գիւղաքաղաքների, վարչական մարմինների ու տնտեսական կեանքի ղեկավարման օղակների ուսումնասիրութեան համար: Անդրադառնալով հայկական միջավայրին կարելի է եզրակացնել, որ միջազգային ապրանքափոխանակութեան հետ առնչուած բոլոր հայկական քաղաք-գիւղա-

---

36. Հ. Տէր-Յովհանեանց, նշ. աշխ., Ա. հտ., էջ 149:

37. Յովհաննէս Տէր Դաւթեանի հաշուեմատեան (ձեռագիրը պահպանւում է Լիզպոնի ազգային գրադարանում 7970 համարի տակ: Մատենադարանում կայ այդ հաշուեմատեանի լուսանկար պատճէնը):

38. Մատենադարան, ձեռ. թիւ 6240:

39. Ն. Պ. Սոկոլով, Ջինոյ Սագգատոյ. Վենետիկի Տնտեսական Պատմութեան Ուրուագծեր, Պադուա, 1954, «Սրեդնիե վեկա» ժ., 1957, էջ 263 (ռուսերէն):

քաղաքների նմանութեամբ, Նոր Ջուղան եւս իր ներքին գործերում ինքնավար էր, եւ նոյնիսկ այնքան, որ որոշ եւրոպացիներ այն համարում էին «փոքրիկ հանրապետութիւն»[40]:

Այդպէս էր Ջուղան նաեւ մեծ բռնագաղթից առաջ, Արաքսի ափին՝ իր հին բնօրրանում: 1595 թ·ին Հին Ջուղայում ընդօրինակուած մի ճառընտիրի յիշատակարանի մէջ գրուած է· «Եւ արդ, եղեւ լրումն եւ աւարտ կատարման այսմ աստուածախօս տառիս ի մայրաքաղաքն Ջուղայ, որ է հանգիստ եւ պարծանք Հայկազեան տոհմիս»: Աղաչելով արարչից շէն պահել իրենց այդ «մայրաքաղաքը» գրիչը յայտնում է, որ ձեռագրի ընդօրինակման աշխատանքները կատարել է «ի մելիքութեան Ջուղայու պարոն Սուլթանխալուն»[41]:

Բազմաթիւ փաստեր կան այն մասին, որ մելիքութեան պաշտօնը ընտրովի է եղել: Զաքարիա Ագուլեցին, օրինակ, իր օրագրութեան շարադրանքի ընթացքում միշտ էլ նշումներ է արել այն մասին, թէ տուեալ նիւթը գրանցելիս ով է եղել իր հայրենի գիւղաքաղաք Ագուլիսի մելիքը[42]: *Այդ պաշտօնի ընտրովի լինելը պարզւում է բազմաթիւ սկզբնաղբիւրների վկայութեամբ: Նոյն Զաքարիան 1673 թ· մի գրանցման մէջ յայտնում է, որ այդ տարի Ագուլիսն ունեցել է երկու մելիք, որովհետեւ վէճ է առաջացել գիւղաքաղաքի երկու թաղերի միջեւ: Ներքին թաղեցիները առաջադրել են Քուրդոնց Ալեքսանին, իսկ վերին թաղեցիները՝ Օլիի թեկնածութիւնը· «Այսպէս Բ բաժանեցան,– գրում է Զաքարիան,– շատ աղմուկ լինէր մէջն»*[43]: *Գիւղական տանուտէր–մելիքներն էլ էին ընտրովի: Տեղեկութիւն ունենք այն մասին, թէ ինչպէս քանաքեռցիները միաբանութեամբ տանու–*

40· Դէ–Շինոն, որ Նոր Ջուղայում եղել է ԺԷ· դարի կէսերին, գրել է, օրինակ, այսպիսի տողեր· «Թագաւորը այդ փոքրիկ հանրապետութեան կառավարութիւնը տուել էր հայ խոջա Սաֆարին, իսկ յետոյ էլ նրա եղբօրը, նրանց այժմեան կառավարչի հօրը՝ խոջա Նազարին» (տես՝ John Garswell, **New Julfa, Armenian Churches and Other Buildings**, Oxford, 1968, p. 78).

41· Ս· Տէր–Աւետիսեան, *Ցուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Նոր Ջուղայի Ամենափրկիչ Վանքի*, Վիեննա, 1970, էջ 271:

42· *Զաքարիա Ագուլեցու Օրագրութիւնը*, Երեւան, 1938: Բերենք մի քանի գրանցում· «Յամի ՌՃԺԳ (1664 թ·) ···Ագուլաց մէլիքն՝ Բաղալիչ Շահնազարն էր» (էջ 70), «թուիս ՌՃԺԷ (1668 թ·) Ագուլաց մէլիքն էր մելիք–Մանուէլն» (էջ 78), «թուին ՌՃԺԸ (1669 թ·) ··· այս տարուս Ագուլիս մէլիք չունէր···» (էջ 80), «թուին ՌՃԻ (1671 թ·) ···· այսմ ամի Ագուլաց մէլիքն էր Քուրդանց Սարգաւաքի որդի Ալեքսանն» (էջ 112) եւ այլն:

43· Նոյնը, էջ 119:

տէր են ընտրել իրենց համագիւղացի ոմն Ամիրջանի. «Միաբանեցան ամենայն գեղականքն եւ ասեն, եկայք գիտուք զսա տանուտէր, թերեւս սանձեսցուք զհպարտութիւն դորա: Եւ արարին այնպէս եւ եդին զնա տանուտէր Քանաքեռոյ», – գրել է լաւատեղեակ պատմիչը[44]: Ըստ որոշ տուեալների՝ քաղաքատիպ վայրերում, համայնքի կողմից ընտրուած մելիքից բացի, շահի կողմից ուղարկւում էր յատուկ պետական պաշտօնեայ՝ քալանթար, որ պետութեան ներկայացուցիչն էր այդ վայրում եւ պէտք է ապահովէր պետական հարկերի գանձումը եւ այլն: Սակայն, մեծ մասամբ, հայկական առեւտրական կեդրոններում քալանթարի պաշտօնը շահական յատուկ հրովարտակով յանձնւում էր համայնքի կողմից ընտրուած մելիքին: Ագուլիսում մելիք, միաժամանակ եւ քալանթար էր ընտրուած Մելիք Շահնազարը: 1678 թ.ին Ագուլիսի ու Դաշտի բնակիչները յատուկ համախօսականով Սպահան ուղարկեցին իրենց նորընտիր մելիք Օվուն, որպէսզի նրան եւս տրուի քալանթարութեան պաշտօնը[45]: Մելիքի ու քալանթարի պաշտօնը միաւորուած էր նաեւ Ջուղայում: Բռնագաղթից առաջ այնտեղ քալանթարի պաշտօնը զբաղում էր Շահխասենց զերդաստանից՝ վերոյիշեալ Խոջա Խաչիկը, որը Շահ-Աբբասից 1580 թ.ին ստացել էր յատուկ հրովարտակ՝ ազատ առեւտուր անելու իրաւունքով: Պահպանուել է նրա խաչքար-մահարձանը, որի վրայ փորագրուած է. «Սուրբ խաչս բարեխաւս առ Քրիստոս մեծ եւ անուանի քաղաքապետ Խաւջա Խաչիկին»[46]: Նոր Ջուղայի հիմնադրումից յետոյ, հերթականութեամբ, նորաշէն այդ հայաքաղաքի քալանթարներ են դառնում նրա որդիները՝ նախ Խոջա Սաֆրազը, ապա նրա նշանաւոր եղբայրը՝ Նազարը: Սաֆրազեան այդ հզօր խոջաներից յետոյ, որոնք մեծ կշիռ ունէին Իրանի արքունիքում, եւ երեք-չորս սերունդ շարունակ ժառանգական սեփականութիւն էին դարձրել քաղաքի ղեկավար պաշտօնը, համայնքի կեանքում մեծ կշիռ ունեցող խոջաների կամքով եւ ընտրութեամբ քալանթար են դառնում ուրիշ զերդաստանների ներկայացուցիչներ, ունենալով հաւանաբար նաեւ անձնական բարեմասնութիւններ եւ կազմակերպչական ընդունակութիւններ:

Գրիգոր Լուսիկովլին տրուած վերոյիշեալ լիազօրագիրը սա–

---

44. *Զաքարիա Սարկաւագի Պատմագրութիւն*, Բ. հտր., Վաղարշապատ, 1870, էջ 1–2:

45. Զաքարիա Ագուլեցին յայտնում է, որ 1678 թ.ին «Բանզի առաջմէ ուրիշ քալանթար Աքուլաց ու Դաշտին դախլ չէն անիլ, ով որ Աքուլաց ու Դաշտին մէլիք լինի, որ քալանթար էլ նայ լինի» (տես՝ *Զաքարիա Ագուլեցու Օրագրութիւնը*, էջ 139):

46. Ս. Վ. Տէր-Աւետիսեան, *Ջուղա քաղաքը*, էջ 32, 37 (ռուսերէն):

բագրուած խոջաների ցանկը, ինչպէս արդէն նշել ենք, իր անուն-ազգանունով բացել է 1671 թ․ի քալանթարը՝ «ընտրովի անձ» («վիբոռնայ չելովեկ») Աստուածատուր Միրեթենցը, ազգանունից դատելով՝ ոչ շատ անուանի ընտանիքի ներկայացուցիչ: Քննարկուող ցանկի մէջ իր տեղն է գրաւել նաեւ քաղաքի արհեստաւորական դասի ներկայացուցիչը՝ ուստաբաշի Յակոբջանը: Յայտնի է, որ Մերձաւոր ու Միջին Արեւելքի միջնադարեան քաղաքների սոցիալ-տնտեսական կեանքում զգալի դեր էին կատարում ուստաբաշու ընտրովի պաշտօնը գրաւող անձինք, որոնք պետական մարմինների առջեւ հանդէս էին գալիս, որպէս տուեալ քաղաքի արհեստաւորական համքարութիւնների ղեկավարներ: Կար նաեւ գլխաւոր ուստաբաշու պաշտօն: Այդպէս էր կոչւում բոլոր համքարութիւնների կողմից ընտրուած ղեկավար պաշտօնեան, որի գլխաւորութեամբ ի մի էին գալիս տարբեր մասնագիտութեան արհեստաւորական համքարութիւնների ղեկավարները: Նրանք քննարկում էին ընդհանուր հետաքրքրութիւն ներկայացնող հարցեր, հարթում միմեանց միջեւ ծագած վէճերն ու անհամաձայնութիւնները, հաւանաբար մասնակցելով նաեւ հարկերի ու տուրքերի մանատրման եւ գանձման աշխատանքներին[47]:

Այսպիսով, շատ որոշակի են Նոր Ջուղայի համայնքի ղեկավար քսաներեք անձերից երկուսի՝ քալանթարի եւ ուստաբաշու պաշտօնական հանգամանքները: Սոցիալական իրենց դիրքով մեզ համար արդէն պարզ է, որ միւս քսանմէկ ստորագրողները, բոլորն էլ, Նոր Ջուղայի մեծահարուստ խոջայական գերդաստանների ներկայացուցիչներ էին, իսկ թէ հայաքաղաքի ինքնավարութեան օղակներում գրաւած իրենց պաշտօնով ովքեր էին նրանք, կարելի է պարզել ուսումնասիրելով Նոր Ջուղայի ստեղծման պատմութիւնն ու թաղային համակարգը:

* * *

Արեւելեան Հայաստանի չէն նահանգներն անապատ դարձնելու իր ծրագիրն իրագործելիս, Իրանի դաժան տիրակալ Շահ-Աբբասը յատուկ պայմաններ էր ստեղծել ջուղայեցի եւ, ընդհանրապէս, քաղաքաբնակ հայերի համար: Նրանց փոխադրելով իր նոր մայրաքաղաքը՝ Սպահան, յատուկ հողամաս էր յատկացրել հին ջուղայեցիներին, որոնք այնտեղ կառուցեցին իրենց նոր գիւղաքաղաքը, պահ-

47․ Ս․ Ա․ Եղիազարով, *Ուսումնասիրութիւններ Անդրկովկասում Գոյութիւն Ունեցող Հասարակութիւնների Պատմութեան*, մասն Բ․, *Քաղաքային Համքարութիւններ*, կազան, 1891, էջ 267–328 (ռուսերէն):

պանելով բնօրրանի անունը՝ Ջուղա: Ժէ. դ. 50-ական թուականներին այդ հայաքաղաքն ընդարձակուեց կից կառուցուած նոր թաղամասերով, որտեղ բնակութիւն հաստատեցին նախապէս Սպահանի արուարձաններում տեղաւորուած երեւանցիները, դաշտեցիները, գասկեցիները, թաւրիզեցիները եւ ուրիշներ: Սրանք, սակայն, վարչական առումով չձուլուեցին Ջուղայի հետ, չենթարկուեցին Նոր Ջուղայի ինքնավար մարմիններին, այլ երկար տասնամեակներ գոյատեւեցին որպէս ինքնուրոյն համայնքներ[48]: Իսկ Նոր Ջուղան կառուցուեց որոշակի մի նախագծով՝ գլխաւոր պողոտայով ու նրան հատող փողոց-թաղամասերով: Գլխաւոր այդ պողոտան, որն ուղղագիծ ձգւում էր արեւելքից արեւմուտք (ունէր 3276 քայլ երկարութիւն, 16 քայլ լայնութիւն), քաղաքի նշանաւոր քալանթար Խոջա Նազարի անունով կոչուել է Նազարի խիաւան: Այս պողոտայի վրայ էին գտնւում բազմաթիւ վաճառատներն ու արհեստանոցները[49]: Պողոտան բաժանուած էր երկու հատուածի, որի արեւմտեան կողմում՝ կոչուած Սաֆրաղեանց դուռ, բնակութիւն էին հաստատել հայ առաքելական եկեղեցու դաւանանք ունեցող (լուսաւորչական) հայերը, իսկ արեւելեան կողմը՝ Շահրիմանեանց դուռ կոչուող, դարձել էր հռովմէադաւան (կաթոլիկէ) հայերի քաղաքամաս: Զանգարուդ գետից դէպի հարաւ ձգուած են եղել տասը ուղղագիծ ու լայնարձակ փողոցներ, որոնք հատուելով Նազարի խիաւանի հետ, բաժանուել են քսան ինքնուրոյն հատուածների (տասական հատուածներ՝ աջ ու ձախ մա-

48. Այս առումով հետաքրքրական է 1702 թ. մի ձեռագրի յիշատակարանը. «Աւարտեցաւ սուրբ գիրքս, որ կոչի Ագաթանգեղոս, — գրուած է այնտեղ, — ի քաղաքն Շօշ, որ է Ըսպահան, ի գիւղն Նոր Երեւան, ի դուռն սուրբ Ամենափրկչին, ձեռամբ փծուն եւ անիմար գրչիս՝ խաչատուր իրիցի» (տես՝ Օ. Եգանեան, *Ցուցակ Ձեռագրաց Նիւ-Եորքաբնակ Յ. Հազարեանի*, ձեռ. թիւ 60, անտիպ):

Սկզբնաղբիւրներում յաճախ հանդիպում ենք ջուղայեցի տարբեր անձնաւորութիւնների, որոնք կոչւում են երեւանցի (օրինակ՝ Ոսկան Երեւանցի), դաշտեցի (օրինակ՝ Ստեփանոս Դաշտեցի) եւ այլն, որոնք սակայն ոչ բուն երեւանցի են եւ ոչ էլ դաշտեցի (Ագուլիսի երկու թաղերից մէկն է), այլ Նոր Ջուղայի առընթեր կառուցուած համանուն բնակավայրերի ծնունդ:

49. Ջուղահայ աշուղ Բաղեր Օղլին այսպիսի տողեր ունի Նազարի խիավանի մասին.

Ռաստ (ուղղագիծ) այ խէրէվան (պողոտան),
Դուքանն փաքիզ (մաքուր) այ բազարն Ջուղու,
Դուքանն փաքիզ այ, մարդիկ սափաթով (բարեշնորհութեամբ),
Աղինին նստոտած ոսկէ սահաթով:

(տես՝ Հ. Տէր-Յովհանեանց, *Նշ. աշխ.*, Ա. հտր., էջ 172):

սերում)։ Այդ փողոցներից իւրաքանչիւրը, որն ունեցել է իր մուտք-դարբասը, դիտուել է որպէս ինքնուրոյն մի թաղամաս, կոչուելով ականաւոր բնակիչներից մէկի անունով՝ այս կամ այն անձի «տասնակ»։ Հայկական միջնադարեան գիւղական համայնքից ժառանգուած ու դարաւոր աւանդոյթ ունեցող տասնակային այս համակարգը, ըստ Նոր Ջուղայի հետ առնչուող փաստերի, ընկած է եղել նաեւ հայկական քաղաքների կազմակերպչական կառուցուածքի հիմքում։ Գիւղական տասնակների գլխաւոր խնդիրն է եղել համայնապատկան հողի ու ջրի տնօրինումը, ինչպէս նաեւ պետական հարկերի ու տուրքերի բաշխումը տասնակի մէջ ընդգրկուած ընտանիքների վրայ եւ այլն։

«Տասնակաւագները» (ստորեւ կը տեսնենք, որ Նոր Ջուղայի փաստաթղթերում այդպէս են անուանուած տասնակների ղեկավարները) իրենց մշտական տեղն են ունեցել համայնքի ղեկավարութեան մէջ, տանուտէրից (գեղջաւագից) յետոյ եղել են ամենահեղինակաւոր եւ վարչական իրաւունքներով օժտուած անձինք[50]։ Թաղապետ–տասնակաւագի պաշտօնը եւս ընտրովի է եղել։ Այն միշտ էլ գրաւել են տուեալ թաղի մեծահարուստ գերդաստանների ներկայացուցիչները, համապատասխան օժանդակութիւն ստանալով համայնքի բոլոր գործերը տնօրինող աշխարհիկ ու հոգեւոր վերնախաւի կողմից։ Այս մասին գրել է Զաքարիա Ագուլեցին, «տասնակաւագ» եզրի փոխարէն գործածելով դրան համարժէք «տանուտէր», ինչպէս եւ թուրքերէն «աղսախկալ» եզրերը։ Նա յայտնում է, որ երկար տարիներ Ագուլիսի Դաշտ թաղամասի տանուտէր կամ աղսախկալ է եղել մեծատուն մի անձնաւորութիւն՝ մղդսի Մելքումը, Թոմա Առաքեալի վանքի վանահօր կուսակիցն ու թիկնածուն։ Դաշտեցիները, հակառակ վանահօր ցանկութեան, այդ պաշտօնից զրկել են Մելքումին, նրա փոխարէն տանուտէր ընտրելով ոմն Տէր Մարգարի որդի Ազարի։ Այս կապակցութեամբ հակառակ կողմերի միջեւ երկարատեւ պայքար է ծաւալուել[51]։

50. Ս. Ա. Եղիազարով, *Ուսումնասիրութիւններ Անդրկովկասում Գոյութիւն Ունեցող Հիմնարկութիւնների Պատմութեան*, մասն Ա., *Գիւղական Համայնք*, կազան, 1889, էջ 110–120 (ռուսերէն)։ Լ. Ա. խանլարեան, *Նախառեֆորմեան Շրջանի (ԺԹ. դ. 40–60-ական թթ.) Հայկական Գիւղի Բնութագրման Մասին* «իստորիչեսկիէ զապիսկի» թիւ 58, 1956, էջ 162 (ռուսերէն)։

51. *Զաքարիա Ագուլեցու Օրագրութիւնը*, էջ 77–78։ Համայնքի անդամների եւ ընտրովի ղեկավարների (մելիք եւ տանուտէր) միջեւ առաջացած տարաձայնութիւնների ու պայքարի, ինչպէս եւ նրանցից հաշիւ պահանջելու եւ, նոյնիսկ, զանցառուին պաշտօնազուրկ անելու եւ պատժելու իրաւունքի մասին կարեւոր տեղե-

Նոր Ջուղայի «տասնակաւագ»-թաղապետերի մասին ակնարկութիւններ կան նաեւ եւրոպական աղբիւրներում: Նրանցից մէկում, օրինակ, գրուած է որ «Նրանք (իմա՝ նոր-Ջուղայեցիները) ունեն իրենց քալանթարը կամ քաղաքագլուխը եւ իրենց քեաղխուդաները կամ թաղապետերը, որոնք իրաւունք ունեն դատելու բոլոր հասարակ վէճերը: Աւելի կարեւոր հարցերը ենթակայ են թագաւորի կամ պետական խորհրդի իրաւասութեան, իսկ որոշումներն ի կատար են ածւում քաղաքագլխի կամ թաղապետերի կողմից»[52]:

Համադրելով մեր հասած գրաւոր ու ազգագրական տուեալները, կարող ենք ստուերագծել թաղապետերի գործունէութեան հիմնական բնագաւառները: Նրանք առաջին հերթին, հայաքաղաքի ինքնավարութեան ղեկավար մարմնի մնայուն անդամներն են եղել եւ, բնականաբար, մասնակցել են բոլոր այն ժողովներին, որոնցում քըննարկուել են քաղաքի ներքին կեանքին վերաբերող կարեւոր հարցերը: Թաղի բնակիչների միջեւ առաջացած վէճերն ու անհամաձայնութիւնները հարթուել են, առաջին հերթին, «տասնակաւագների» որոշումներով[53]: Նրանց գլխաւոր պարտականութիւններից մէկն էլ պետական հարկերի, ինչպէս եւ տարբեր առիթներով տէրերի կողմից բռնագանձուող արտակարգ տուրքերի թաղին բաժին ընկած պահանջարկի բաշխումն է եղել թաղի բնակիչ գերդաստանների վրայ՝ ըստ նրանց նիւթական հնարաւորութիւնների: Այդ նպատակով գումարւում էին թաղային ժողովներ, որոնք յաճախ բուռն վէճերի ու հակամարտութիւնների ասպարէզ էին դառնում: Մեծահարուստ եւ ազդեցիկ թաղականները ամէն ջանք գործադրում էին իրենց վրայ դրուած հարկը զեղչելու համար[54]: Այն մասին, որ հենց «տասնակաւագներն» էին հաւաքում ու քալանթարի միջոցով պետական գանձատուն մուծում հարկերը, պահպանուել են նաեւ մի քանի ստացագրեր, գրուած 1743–1745 թթ. տասնակներից մէկի (չի նշուած որ տասնակի) աւագ՝ ոմն Յովհաննէսի կողմից: Այդ վաւերագրերով նա հաւաստում

կութիւններ կան Զաքարիա սարկաւագի եւ Զաքարիա Ագուլեցու վերոյիշեալ գրուածքների մէջ (տես՝ *Զաքարիա Սարկաւագի Պատմագրութիւն*, Բ. հտր., էջ 2: *Զաքարիա Ագուլեցու Օրագրութիւն*, էջ 153):

52. Cornelis de Bruyn, **Travels into Moscovy, Persia and Part of the East Indies,** London, 1937, p. 225 (տես՝ John Garswell, *նշ. աշխ.*, էջ 78):

53. Այս մասին բացի Cornelis de Bruyn-ի վերը վկայակոչուած տուեալից, ուշադրութեան արժանի նիւթեր կան նաեւ հետեւեալ աշխատութեան մէջ. Պօղոս Պետրոսեան, *Նոր Ջուղայի Նախկին Բնակիչների Կեանքը*, Նոր Ջուղայ 1974:

54. Նոյնը, էջ 17–19:

է, որ քալանթար Նազարի գերդաստանից կամ նրա երեք որդիներից ստացել է պահանջուող այս կամ այն հարկը՝ «մալը» եւ «մութմամիշը»[55]:

Գիշերները թաղերի («տանուտէրների») դարպասները փակւում էին եւ թաղականներից, որոշակի հերթականութեամբ, գիշերային պահապանների խմբեր էին կազմւում, որոնց պարտականութիւնն էր մինչեւ լուսաբաց շրջել թաղում եւ կանխել ամէն մի պատահար եւ գողութիւն, ենթարկուելով ղեկավար կարգուած անձի հրահանգներին: Պահակային այս ծառայութիւնը շատ աւելի կարեւոր էր դառնում, երբ Իրանի մայրաքաղաքը դառնում էր պատերազմական դէպքերի ասպարէզ[56]: Տասնակաւագի պարտականութիւնների մէջ էր մտնում նաեւ թաղի պաշտպանութեան հետ կապուած կազմակերպչական աշխատանքների հսկողութիւնը:

Նոր Ջուղայի բոլոր թաղերն, անխտիր, իրենց ներսում ունէին լաւ մշակուած պարտէզներ, որի մասին տուեալներ կան սկզբնաղբիւրներում: Հասկանալի է, որ քաղաքի ինքնավար մարմինների կարեւոր պարտականութիւնների շարքում առաջնակարգ տեղ էին գրաւում նաեւ ջրամատակարարման գործի կազմակերպման եւ անխափան աշխատանքի ապահովման հետ առնչուող հոգսերը եւ այլն:

Նոր Ջուղայի տնտեսական կեանքի զարկերակը շաղկապուած էր արտաքին առեւտրի հետ: Նշանաւոր խոջայական գերդաստանները, իրենց մեծաքանակ գործակատարների հետ միասին, առեւտուր էին անում ասիական ու եւրոպական մայրաքաղաքների շատ երկրների հետ: Ուստի, նրանց համար ամենօրեայ մտահոգութեան առարկայ պէտք է լինէին Իրանի մայրաքաղաքից դէպի օտար երկրներ ձգուող ցամաքային ու ծովային ճանապարհների ապահովութեան

---

55. Պահպանուել են այդպիսի 5 ստացագրեր Բրիտանական Գրադարանի Lansdowne 1047 եւ 1048 համարների տակ պահուող փաստաթղթերի մէջ (Մատենադարանում պահւում են դրանց լուսանկարները): Մէջ ենք բերում դրանցից երկուսը. «Թւին փոքր ՌՃՀԹ (1744)-էն քալանթար Նազարէնց մութմամիշն Գ (թուման) ԲՌ դիան, որ կէսն այ Ա (թուման) ՋՌ դիան, խասավ ինձ՝ տասնայկավաք Յովհանիսին» (Բրիտ. Գրադ. թիւ 1048, էջ 29): «Թւին փոքր ՌՃԼ. (1745) քալանթար Նազարին երեք տղին սարշմարն մալն այ ԹՌ դիան, խասավ ինձ՝ տասնայկավաք Յովանիսին՝ (Բրիտ. Գրադ., թիւ 1048, էջ 30):

56. «Մին ճոթածախ դօլվաթաւորի տունն մտին Ջեզուիտի վանքին կուշտն՝ Լ (30) ձիաւոր, Ժ–Ի (10–20) հետեւակ, թրով տուին, ճոթածախին փորն ճղեցին, մարլաղ ապրանքն տարան... Ջուղեցիք ամենայն գիշերն իրեանց տներն կու պահեն, քոն չեն լիներ, այսպէս իմանաս», — գրել է Եղիան իր նամակներից մէկում (տես՝ *Եղիա Կարնեցու Դիւանը*, Երեւան, 1968, էջ 30):

հետ առնչուող բարդ հարցերը, օտար երկրներից Արեւելք ներթափանցող առեւտրական ընկերութիւնների նկատմամբ իրենց վերաբերմունքի ճշգրտումը եւ այլն: Այս կարգի հարցերը եւս, հաւանաբար, լուծւում էին քալանթարի գլխաւորութեամբ եւ տասնակաւագների մասնակցութեամբ պարբերաբար գումարուող ժողովներում:

ԺԷ. դարի կէսերին Հայաստանում երկար տարիներ քարոզչական գործունէութիւն ծաւալած կաթոլիկ միսիոնար Փիրոմալլին իր գրութիւնների մէջ շեշտել է այն մեծ ազդեցութիւնը, որ ունեցել են ջուղայեցիները հայ եկեղեցու կեանքում եւ մշակութային գործունէութեան բնագաւառներում: Նրանք, ըստ Փիրոմալլիի, «ի վիճակի են ըստ իրենց ցանկութեան պաշտօնազրկել ոեւէ վարդապետի, եպիսկոպոսի կամ, նոյնիսկ, կաթողիկոսի»[57]: Եւ իրօք, պատմական աղբիւրներում բազմաթիւ փաստեր կան, որոնք հաստատում են այս տեղեկութիւնը: Առանց ասելու էլ հասկանալի է, որ ջուղահայ համայնքի ղեկավար մարմինների գիտութեամբ ու հրահանգներով էին լուծւում նաեւ հայ մշակոյթի ու եկեղեցու հետ առնչուող եւ համահայկական նշանակութիւն ունեցող շատ հարցեր:

Այսպիսով, Նոր Ջուղայի տասնակաւագները, իւրաքանչիւրը հանդէս գալով իր տասնակի անունից միախմբւում էին քալանթարի շուրջ՝ լուծելու համար քաղաքի առջեւ ծառացող բոլոր կարեւոր խնդիրները:

Ըստ Հ. Տէր–Յովհանեանցի ձեռքի տակ եղած շատ կարեւոր փաստաթղթերի, որոնք այսօր էլ պահւում են Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի դարաններում, Նոր Ջուղան բաղկացած է եղել քսան տասնակներից: Նրանք ունեցել են իրենց անունները, կապուած տասնակաւագների անուանց հետ, որոնք, սակայն, փոփոխուել են, երբ որեւէ տասնակի ղեկավարութիւնը այս կամ այն խոջայական գերդաստանի ներկայացուցիչից անցել է մէկ ուրիշի ձեռքը:

1735 թ.ին Նոր Ջուղայի ինքնավար մարմինները պահանջել են բոլոր տասնակների բնակչութիւնից համապատասխան խոստումնագիր ներկայացնել այն մասին, որ իրենք թոյլ չեն տալու իրենց թաղում օթեւանելու ուրիշ վայրերից ժամանող անձանց՝ վարդապետների, քահանաների, ասնաֆքարների, դուքանդարների եւ այլն: Մէջ բերելով տասնակներից մէկի (Թաղվալէնց տասնակի) ներկայացրած խոստումնագրի բնագիրը եւ ուսումնասիրելով միւս տասնակների նոյնատիպ խոստումնագրերը, Հ. Տէր–Յովհանեանցը կազմել է 1735 թ.ի տասնակների ցանկն ըստ այն անունների, որոնք գործածութեան

57. Կարապետ եպս Ամատունի, *Ոսկան Վարդապետ Երեւանցի եւ Իւր Ժամանակը*, Վենետիկ, 1975, էջ 119:

մէջ են եղել այդ ժամանակ։ Ստորեւ բերում ենք այդ ցանկը, իւրաքանչիւրի առջեւ դնելով հերթական համարանիշ.

(1) *Դիլաքէնց*, (2) *Մեծ Խօջէնց*, (3) *Ֆիրմսէնց*, (4) *Գիլանէնց*, (5) *Բաղրամէնց*, (6) *Աւագէնց*, (7) *Միրմանէնց*, (8) *Չէքէնց*, (9) *Իսրայէլէնց*, (10) *Ֆանոսէնց*, (11) *Թօփչէնց*, (12) *Զախաթունէնց*, (13) *Ղօշղարէնց*, (14) *Թաշվալէնց*, (15) *Աղիջանէնց*, (16) *Տէր Անանէնց*, (17) *Մուշեղէնց*, (18) *Ղարաջանէնց*, (19) *Աւագ-Եղանէնց*, (20) *Դաւթէնց*[58]։

Բայց սրանից, նոյն աշխատութեան մէջ, հրատարակուած է նաեւ մէկ ուրիշ ցանկ, որով ամփոփուած են 1770-ական թուականներին Նոր Ջուղայի առաջնորդ Մկրտիչ եպիսկոպոսի անցկացրած մարդահամարի տուեալները։ Այստեղ տրուած են Նոր Ջուղայի արուարձանների եւ տասնակների անունները՝ կից թուանշաններով, որոնք ցոյց են տալիս, թէ տուեալ թաղում կամ տասնակում այդ ժամանակ բնակուելիս են եղել այսքան (ըստ բերուած թուանշանի) արական բնակիչ. «Թէ քահանայ եւ թէ աշխարհական»,— ինչպէս գրուած է առաջին տողում[59]։

(1) *Երեւան (տասնակ)*	—	199
(2) *Գասկն*	—	6
(3) *Թարվիղեցիք եւ Դաշտէ*	—	136
(4) *Թօփչէնց*	—	5
(5) *Մուշեղէնց*	—	29
(6) *Տէր Անանէնց*	—	24
(7) *Զախաթունէնց*	—	34
(8) *Խօջայ Նազարէնց*	—	70
(9) *Աւագ Դանէնց*	—	59
(10) *Աղիղջանէնց*	—	49
(11) *Իսրայելէնց*	—	73
(12) *Միրմանէնց*	—	45
(13) *Գիլանէնց*	—	28
(14) *Դիլաքէնց*	—	58
(15) *Չէքէնց*	—	50
(16) *Քօչերն եւ Դավրարաղ*	—	75
(17) *Բարայ Փանոսէնց*	—	44

---

58. Հ. Տէր-Յովհանեանց, *նշ. աշխ.*, Ա. հտր., էջ 40–42։

59. Պէտք չէ անտեսել եւ այն հնարաւորութիւնը, որ այդ թուանշաններով ցոյց է տրւում ոչ թէ արական բնակչութեան, այլ տուեալ թաղում գոյութիւն ունեցող ընտանիքների կամ տների քանակը։

(18) *Թաղվալէնց* — 34
(19) *Բաղրամէնց* — 65
(20) *Ղարադանէնց* — 103
(21) *Միրմսէնց* — 80
(22) *Ղոշգարէնց* — 70
(23) *Թօփչէնց* — 46
(24) *Զարսուն* — 135։

Ընդամէնը 1517 տղամարդ կամ տանուտէր։ Տասնակների թիւը որոշելու համար այս ցանկից դուրս ենք հանելու 1, 2, 3 եւ 16 համարանիշերը, որոնք Նոր Ջուղայի մէջ չէին մտնում, այլ ինչպէս նշուել է, առանձին բնակավայրեր էին համարւում՝ ունենալով գիւղական համայնքի իրենց վարչութիւնները։ Ցանկից հանելով այդ միաւորները, դարձեալ ստացւում է նոյն քան թաղ–տասնակների թուարկումը։ Տասնակների 20 անուններից 16–ը, 1735 թ·ի ցանկի հետ ճշդօրէն համընկնում են[60]։

Այսպէս, նոյնական են առաջին եւ երկրորդ ցանկերի հետեւեալ համարանիշ միաւորները·

3–21։ 4–13։ 5–19։ 6–9։ 7–12։ 8–15։ 9–11։ 10–17։ 11–4 (*կամ էլ* 23)։ 12–7։ 13–22։ 14–18։ 15–10։ 16–6։ 17–5 *եւ* 18–20։

Նոր Ջուղայի թաղ–տասնակների քանակն որոշելուց եւ 1735 թ. եւ 1770–ական թթ. անունների հետ ծանօթանալուց յետոյ, կրկին անդրադառնալով 1671 թ·ի ռուսական իշխանութիւններին Նոր Ջուղայի համայնքի մեծամեծերի կողմից ներկայացրած փաստաթղթի ստորագրութիւններին, դժուար չէ այլեւս յանգել այն եզրակացութեան, որ Նոր Ջուղայի քալանթարից եւ ուստաբաշուց բացի այս փաստաթուղթն իրենց ստորագրութիւններով ու կնիքներով հաստատող անձինք հենց Նոր Ջուղայի թաղապետերը կամ տասնակաւագներն են եղել։

1671 թ·ից մինչեւ 1735 թ. անցել էին վաթսուն չորս երկար ու ձիգ տարիներ, որոնց ընթացքում շատ փոփոխութիւններ էին տեղի ունեցել Նոր Ջուղայի տնտեսական կեանքում։ Աֆղանների աւերիչ

60· 1735 թ·ի ցանկում մի շարք անուններ բերուած են «եանց» վերջաւորութեամբ, բոլորը դարձրել ենք միօրինակ՝ «էնց» Նոր Ջուղայի բարբառին համապատասխան ու հարազատ (օրինակ, Միրմանեանց–Միրմանէնց)։ Չորս դէպքերում կան փոքր տարբերութիւններ, որոնք կարող են բացատրուել ինչպէս գրչագրական վրիպումով, այնպէս էլ տարիների ընթացքում կրած ձեւափոխութեամբ։ Դրանք են Աւագեանց–Աւագդանէնց (6–9), Փանոսեանց–Բարայ Փանոսէնց, Աղիջանեանց–Ագիզջանէնց, Ղարաջանեանց–Ղարադանէնց։

արշաւանքների եւ դաժան տիրապետութեան տարիներին, մեծահարուստ շատ ընտանիքներ էին լքել իրենց հայրենի քաղաքը եւ բնակութիւն հաստատել Հնդկաստանի, Իրաքի, Ռուսաստանի եւ Եւրոպայի նշանաւոր կենտրոններում: Դրանց մէջ մեծ հաւանականութեամբ եղել են նաեւ տանուտաւագի պաշտօն գրաւած անձինք: Նախորդների փոխարէն հրապարակ էին իջել, դիրք գրաւել ու միջոցներ կուտակել ուրիշ գերդաստաններ, համապատասխանաբար իրենց համար տեղ ապահովելով քաղաքի ինքնավարութեան մարմիններում: Չնայած այս փոփոխութիւններին, 1671 եւ 1735 թթ. ցանկերի համեմատութիւնը երեւան է բերում անունների որոշակի ընդհանրութիւններ:

Այսպէս, 1671 թ.ի փաստաթուղթը ստորագրողներից երրորդը Աղափիրի Ջախաթունենցն է եւ Նոր Ջուղայի տասնակներից մէկը Ջախաթունէնց տասնակ է կոչուել նաեւ հետագայում՝ ԺԸ. դարի ընթացքում, վկայակոչուած լինելով Ե՛ւ վերոյիշեալ Ա. ցանկի (12-րդ տող) Ե՛ւ Բ. ցանկի (7-րդ տող) մէջ: Մարգար Շահրիմանէնցը ստորագրողներից չորրորդն է: Այդ նշանաւոր գերդաստանի գլխաւոր ճիւղի ներկայացուցիչները ԺԸ. դարի 30-ական թթ. արդէն գտնւում էին Նոր Ջուղայից դուրս, սակայն հայրենի քաղաքում բնակւում էին նոյն գերդաստանի ճիւղերից մէկի անդամները՝ Բաղրամէնց ազգանունով: Բաղրամէնց տասնակը յիշատակուած է Ա. (5-րդ տող) եւ Բ. (19-րդ տող) ցանկերում: Փաստաթղթի ստորագրողներից մէկի՝ Սաֆար Թովչէնցի անունով է կոչուել նոյն տասնակը եւ հետագայում: 1671 թ.ին տանուտաւագներ են եղել Գերաքէնց գերդաստանից սերուած երկու խոջաներ՝ Զաքարն ու Աւետիքը: Յայտնի է, որ այդ գերդաստանի մի ճիւղը կոչուել է Միրմանեան: Միրմանէնց անունով տասնակի հանդիպում ենք նաեւ ԺԸ. դարի վերոյիշեալ ցանկերում (Ա-7 եւ Բ-12): Մինաս Ֆանոսէնցի կամ նրա հօր՝ Ֆանոսի, անունով տասնակը, նոյնպէս, այդ անունով գոյատեւել է յաջորդ դարում (Ա-10 եւ Բ-17): Այդտեղ, հաւանաբար, բնակուել են եւ տանուտաւագի պաշտօն են գրաւել Խոջա Մինասի շառաւիղները, որոնց մի ճիւղը հետագայում մեծ դեր է կատարել Նոր Ջուղայում, ճանաչուած լինելով Խոջա-Մինասէնց, նաեւ Էմնիազէնց անուններով:

Այսպիսով, պարզ է դառնում, որ Նոր Ջուղայի համայնքի անունից ռուսական պետական մարմինների հետ բանակցութիւններ վարելու ուղարկուած Գրիգոր Լուսիկովի (Լուսիկենցի) լիազօրութիւնները հաստատել են քալանթարի եւ ուստաբաշու հետ միասին ոչ թէ ինչ-որ (գոյութիւն չունեցող) առեւտրական կոմպանիայի ղեկավար անձինք կամ էլ մեծահարուստ վաճառականներ, այլ հայաքաղա-

քի 20 թաղամասերի կամ տասնակների այդ օրերի աւագները[61]:

Յանգելով այս կարեւոր հետեւութեանը, անհրաժեշտ է մէկ անգամ եւս շեշտել այն հանգամանքը, որ հայ-ռուսական տնտեսական, հետագայում նաեւ մշակութային ու քաղաքական կապերի սերտացման համար մեծ նշանակութիւն ունեցող 1667 թ.ի պայմանագիրը եւ հետագայի բոլոր համաձայնագրերը (որոնցմով ճշգրտւում էին այդ նշանաւոր փաստաթղթի տարբեր կէտերը) կեանքի էին կոչւում Նոր Ջուղայի հայկական համայնքի ինքնավար մարմինների ղեկավարների՝ քալանթարի, ուստաբաշու եւ տասնակաւագների նախաձեռնութեամբ: Եւ այս եզրակացութեամբ մերժւում է Նոր Ջուղայի հայկական առեւտրական ընկերութեան մասին շրջան առած եւ ճանաչում գտած այն տեսակէտը, որի համաձայն ԺԷ. դարի 60-ական թուականներին Նոր Ջուղայում գոյութիւն է ունեցել եւրոպական երկրների արեւելա-հնդկական կոմպանիաների օրինակով ստեղծուած առեւտրական մի հզօր կազմակերպութիւն, որն իրաւունք է ունեցել իր անունից պայմանագրեր կնքելու տարբեր երկրների պետական մարմինների հետ եւ այլն: Նոր Ջուղայի հայկական համայնքի ինքնավար մարմինների ղեկավարները՝ քալանթարը, ուստաբաշին ու թաղապետներն էին, որ համայնքի անունից յարաբերութիւնների մէջ էին մտնում ե՛ւ Իրանի պետական առաջնորդների, ե՛ւ այլ երկրների պետական մարմինների հետ, ստանձնում որոշ պարտաւորութիւններ, համաձայնութիւններ կայացնում, պայմանագրեր ստորագրում եւ այլն:

61. Ստորագրողները, սակայն, 20 անձինք չեն, այլ՝ 21: Այդ մէկի տարբերութիւնը, ըստ երեւոյթին, պէտք է բացատրել այն իրողութեամբ, որ բացի Նոր Ջուղայի թաղամասերի աւագներից, փաստաթղթի տակ իր ստորագրութիւնն է դրել նաեւ Նոր Ջուղային կից կառուցուած հայաբնակ արուարձաններից մէկի, ամենայն հաւանականութեամբ, ամենախոշոր արուարձանի՝ Նոր Երեւանի, տանուտէրը:

THE ARMENO-RUSSIAN TRADE AGREEMENT OF 1667 AND THE AUTONOMOUS BODIES OF NEW JULFA

SHOUSHANIG KHATCHIGUIAN

(Summary)

It has been accepted by historians that the Armeno-Russian trade agreement of 1667 was signed by the representatives of the Russian government on one side, and the Armenian Trade Company of New Julfa (Persia) on the other.

After carefully studying the available primary sources concerning the business and trade activities of the Armenian community of New Julfa and its administrative bodies, the author has concluded that there has never been an Armenian Trade Company in New Julfa in the European sense of it. R. Romotamsky and K. Loussigov, who signed the 1667 agreement, were the authorized representatives of the autonomous board of New Julfa.

The ruling board of the autonomous city of New Julfa were represented by the twenty governors of the city's twenty independent quarters, by the head of the trade unions and by the **kalantar** (the board leader, who was elected by the community and approved by the Shah). All members of the ruling board came from the very rich merchant families, known as **khojas**.

In the article also is discussed the rights, obligations and activities of the ruling board of the autonomous city of New Julfa.

Մելքոն Կիւրճեանի բառապաշարին որոշ տարրերը

ՊԱՐՈՅՐ ԱՂՊԱՇԵԱՆ

Մելքոն Կիւրճեան (գրական անունով՝ Հրանդ), կը պատկանի 19–րդ դարու ութսունական թուականներու արեւմտահայ գրականութեան իրապաշտ սերունդին, որ, իրաւամբ, յայտնութիւն մը եղաւ իր ժամանակին, որպէս գրող: Անոր ստեղծագործութիւնը եթէ չեղաւ իր ժամանակակիցներէն ոմանց չափ բեղքառատ, ունեցաւ, սակայն, նորարական շունչ եւ ինքնատիպութիւն:

Մելքոն Կիւրճեանի ստեղծագործական ժառանգը ցրուած կը մնայ ժամանակաշրջանի մամուլի էջերուն մէջ: 1931 թ.ին Բարիզի մէջ՝ «Նահատակ Գրագէտներու Բարեկամներ» ընկերակցութեան կողմէ հրատարակուած հեղինակին «Ամբողջական Երկեր»ը, հեռու է անոր վաստակին ամբողջական վկայութիւնը ըլլալէ:

Հաւանաբար պատճառներէն մէկն ալ այն է որ Կիւրճեանի գրականութիւնը, իր ամբողջութեան մէջ, մնացած է համարեա չուսումնասիրուած: Քիչեր լուրջ ուսումնասիրութեան կամ համապարփակ քննարկումի նիւթ դարձուցած են Կիւրճեանի ստեղծագործական ժառանգը, ուղին:

Ճիշդ է որ Կիւրճեան կոթողային երկեր չկտակեց հետագայ սերունդներուն, բայց, անպայմանօրէն դրօշակակիրներէն հանդիսացաւ գաւառական գրականութեան, եւ ուղի հարթեց դէպի նորավէպը, դէպի իրապաշտական շարժումը, դէպի «կեանքը ինչպէս որ է»ն:

Գաւառէն Պոլիս ինկած պանդուխտները՝ իրենց ցաւերով,

նիստուկացով, բարքերով ու հոգեբանութեամբ, դարձան Կիւրճեանի գրականութեան հում նիւթերը:

Պանդուխտներու բազմութիւնը, որ պոլսահայ իրականութեան մէջ դարձած էր տիրական երեւոյթ, ինքնին կ՚արտացոլացնէր գաւառահայութեան ճակատագրին հետ կապուած տխուր ու մռայլ իրողութիւններ, յատկապէս ճնշող քաղաքական-ընկերային աննպաստ պայմաններու մէջ:

Ահա այս տխուր իրավիճակին մէջ ապրող պարզ մարդոց կեանքին նուիրուած բարախուն պատկերներ տուած է Կիւրճեան, ջերմ սիրով ու համակրանքով տոգորուած անոնց նկատմամբ:

Այս առընչութեամբ դիպուկ է այդ ժամանակաշրջանի կարկառուն դէմքերէն Գրիգոր Զօհրապի հետեւեալ խօսքը· «Պանդո՛ւխտ· բայց այս բառը կարեկցութիւնը չ՚արթնցներ իմ սրտիս մէջ· արգահատանքով չեմ նայիր անոր, այլ հպարտութեամբ· իմ պարծանքս է ան եւ ոչ իմ ցաւս»[1]:

Պատահական չէր, ուրեմն, Կիւրճեանի հակումը դէպի պանդուխտները, շփումը անոնց հետ· եւ ան՝ կենդանի երանգներով ու յուզումնախառն գորովով ուրուագծեց պանդուխտն ու պանդխտութիւնը, որովհետեւ՝ քաջատեղեակ էր պանդուխտին առօրեային, խորապէս ուսումնասիրած էր անոր ներաշխարհը, մտայնութիւնը, ապրելակերպը: Ասկէ կու գայ անոր ինքնատիպ գրականութեան իրապաշտ բնոյթը:

Կիւրճեանի արուեստին մէջ, խոցելի կարելի է նկատել այն, որ ան չէ կրցած խորանալ մինչեւ պանդուխտի կապանքներէն ձերբազատուելու ուղին: Եթէ նոյնիսկ փորձած է, ապա ատիկա, գործնականօրէն, կամ պակասաւոր է, կամ՝ վիճելի:

Անշուշտ, այս յօդուածին նպատակը չէ գրական վերլուծում մը փորձել, ոչ ալ ճշդել Կիւրճեանի տեղն ու դիրքը հայ գրականութեան մէջ, այլ ակնարկ մը նետել անոր լեզուի բառական շերտաւորումներուն վրայ:

Կիւրճեան, ինչպէս իր գրականութեամբ, նոյնպէս լեզուով, ունի իր առանձնայատուկ տեղը արեւմտահայ գրական լեզուի զարգացման մէջ:

Անոր լեզուին մէջ խրթնութիւնները, անկանոնութիւնները եւ բառերու անտեղի գործածութիւնը չունին աղաղակող կամ գերակշռող տեղ, թէեւ ժամանակի կնիքը ակներեւ է, մանաւանդ որ՝ ան եղած էր հմուտ գրաբարագէտ, եւ Կեդրոնական Վարժարանի մէջ ատեն մը նաեւ եղած է գրաբարի դասատու: Սակայն, ըլլալով իրա-

---

1· Գրիգոր Զօհրապ, *Պանդուխտ*, «Մասիս», 1893, թիւ 3992, էջ 307:

պաշտներու խմբակին ուղեկից ու աշխարհաբարի յաղթանակին հաւատացող, Կիւրճեան փորձեց իր լեզուն մաքրագործել «խորթ» ու «վնասակար» տարրերէ, առանց սակայն կարենալ ամբողջապէս ձերբազատուելու ատոնցմէ:

Այժմ տեսնենք թէ Կիւրճեանի լեզուն բառապաշարային ինչպիսի պատկեր կը ներկայացնէ[2]:

Ա. ՀՆԱՑԱԾ ԲԱՌԵՐ

Ոչ-արհամարհելի թիւ կը կազմէ բառերու այն խումբը, որ բառագիտութեան մէջ կ'ընդգրկէ հնացած, կամ սովորական գործածութենէն դուրս ինկած բառերու կոյտը:

Բացարձակ պայման չէ որ նման բառերու գործածութիւնը սահմանափակուի հազուադէպ պարագաներու մէջ, կամ՝ հեղինակներու մօտ: Ընդհակառակը, այդ բառերէն ոմանք, որոնք անհերքելիօրէն կը մնան բառարաններուն մէջ «քնացածներ», կարելի է հետզհետէ գտնել շրջանառութեան մէջ, ի հարկէ, իրենց ճշգրիտ գործածութեամբ ու իմաստով: Ըսինք ոմանք, որովհետեւ բոլորը չեն որ ունին անհրաժեշտ կենսունակութիւնն ու աշխուժութիւնը:

Յամենայն դէպս, Կիւրճեանի լեզուին մէջ ինկող բառապաշարի այս խումբը, այնքան ալ խոցելի ու թերի չէ: Գործածուած բառերը, ինչպէս պիտի տեսնենք, շատ յաճախ ունին հնչեղութիւն, իմաստակրութիւն ու հասկնալիութիւն:

Տաղնապալից ու խռովայոյզ հոգեվիճակը, դէպքեր նկարագրելու ու հերոսներ բնութագրելու գիծը, Կիւրճեանը յաճախ մղած են դէպի հայոց լեզուի բառապաշարի անսպառ գանձարանը, առանց հաշուի առնելու բառերու գործածելիութեան յաճախականութիւնն ու մատչելիութիւնը, յատկապէս ընթերցող լայն խաւերուն համար:

Ահաւասիկ նմոյշներ[3].

«Մորթը քաշուած է, եւ ծերունւոյ մը խորշոմեալ ու երիթացեալ (նիհարցած, հալումաշ եղած, էջ 21)[4] կերպարանքն ունի»:

---

2. Ներկայ ուսումնասիրութեան համար օգտագործուած է՝ Հրանդ (Մելքոն Կիւրճեան), *Ամբողջական Երկեր*, Փարիզ, 1931, հատորը, ուրկէ կատարուած են նաեւ բոլոր մէջբերումները:

3. Փակագիծերու մէջ դրուած են ընդգծուած բառերու իմաստը, ապա՝ օգտագործուած հատորի էջաթիւը:

4. Մատնանշումի արժանի բառ մը երբ կրկին անգամ օգտագործուած է հեղինակին կողմէ, զայն կը յիշատակենք ծանօթագրութեան մէջ, միշտ փակագիծերու մէջ յիշատակելով օգտագործուած հատորի էջաթիւը: «Դեղնութիւն, թարշամութիւն, առոյգ կենաց մէջ *երիթացեալ* (22) ծերութիւն»:

«Մանրիկ կայծերու պէս ցիրուցան մեր հորիզոնին վրայ՝ ճշուլագեղ (գեղեցիկ նշոյլներով զարդարուած, 25) համաստեղութիւնք կը յօրինեն»։

«Նաւապետներն յանձն չեն առնուր այդ անպէտ բեռներն իրենց նաւերու տախտակաշարին վրայ նետելու»։

«Տա՛ք տա՛ք գլուխներով եւ ծխաշունչ (ծուխ արտաշնչող, 63) կուրծքերով, տարուան բոլոր վիշտերն ու անձուկները կը մարեն այդ խնդութեան կրակոտ ժամերուն մէջ»։

«Եւ պէտք է ըսել թէ դուրսէն մարդիկ էլ չեն կարող եղանակել (երգել, 70)»։

Սրբազանին ժպիտները, ճառադէմ (խոժոռադէմ, 111) ուրուականներու պէս, ցնցած էին զինքը եւ համոզած ալ, ի սպա՛ռ չդիմելու սուրբերու»։

«...իր գլխուն վերեւ սաղարթուն (տերեւալից, 113) ոստերը կ'երերցնէին մեղմիկ»։

«Իր վարպետը կ'ունենար, սիրով, ծնեղասէր (ծնողասէր, 119) գթով պատրաստուած անգիր օրէնքի մը տակ»։

«Սրճարան, զբօսարան, ինքնահրաման (ինքնակամ կերպով, 119) պտոյտ, գինետուն, իսպառ արգիլեալ բաներ եղած են»։

«Ոմանք չքաւորութեան մէջ կը փտին, կէսք յուսահատութեան մէջ եւ այլք խառնակեցիկ (անբարոյ կեանք վարող, 121) ղռներու վրայ»։

«Իր հրապուրանաց զօրեղ մասը... հայերէն նախադասութեանց հետ խառն հեշտալուր (դուրեկան, 133) արտասանութիւնն էր»։

«Բարեկամք ծանօթք եկած են՝ վերջին անգամ տեսնելու իրենց սիրելիներն որք վաղիւ (վաղը, 135) կը մեկնին դէպի հայրենի աշխարհ»։

«...այդ «անբաններն» են, որ այսօր քանդուածոց ու մոխիրներու մէջ պատմական կեանք մը կը մշտնջենաւորեն (յաւերժացնեն, 137)»։

«...ահա անբաններ որ իրենց թշնամադիր (նախատող, 137) բանաւոր յօդուածագրէն շա՛տ աւելի վեր են»։

«Անտարբեր կը նայի քարակուռ (քարակերտ, 141) որմերուն»։

«Երկա՛ր վերարկու մը, համազգեստ այդ խենթանոցի, որ աւելի պատանք մըն է յիմարներու, կը պարածածկէ (ամբողջութեամբ ծածկէ, 141) զինքը»։

«Այս բեկբեկ (կտրտած, 146) կեանքին վրայ ճակատագիրը չէ կրցած ջախջախել երեք բան, կրօնքի սրբութիւն, անխառն բարոյական մը եւ տան սէր»։

«Ըստ երեւոյթին՝ հեղնութիւն մը երբեակ մխութենէ չինուած ջախջախ (*ջարդուած*, 146) *եղեգնի մը վրայ»*:

«Ամէն երանգ ղուրս կը ցատքեցնէ հողեկան երեւոյթ մը բա-րոտ կամ թոնուտ (*անձրեւոտ*, 148), *ջինջ կամ պարզ»*:

«Սօսի պէս հասակաձեղ (*վայելչագեղ հասակ*, 148), *որուն դպած չէ երբեք պարտիզպանի մկրատը»*:

«Եւ պարողները, գրեթէ այսահար (*դիւահար*, 174), *թմբուկին ազդեցութեան ներքեւ՝ անդխտակ են իրենց ըրածին»*:

«Կեանքին մէջ առաջին անդամն էր որ յուղարկ (*յուղարկաւոր*, 183) *պիտի դար»*:

«...ոչնչութիւնը պերճօրէն կը խօսի իր պոռացող ցրտութիւ-նովը... կը փերեւետրուի (*պճնուի*, 204) *այսօր»*:

«Մնողքին սրբանուէր (*սրբազան*, 212) *պարտքն էր ողբացին չթողուլ իրենց սիրական տղեկը անմեղուկ հողին»*:

Բ. ԳՐԱԲԱՐԵԱՆ ՏԱՐՐԵՐ

Զարմանալի պիտի ըլլար որ Կիւրճեանի լեզուին մէջ մուտք չդործէին գրաբարեան տարրերը (հոլովաձեւեր, խոնարհման ձեւեր, բառեր, եւայլն):

Գրաբարի ազդեցութենէն անմիջապէս թօթափուիլը այնքան ալ դիւրին պիտի չըլլար, մանաւանդ մէկու մը համար, որ եղած էր անոր հոգածու նուիրեալներէն: Կիւրճեան լաւապէս ըմբռնած էր թէ եկած է ժամանակը, երբ գրաբարը իր տեղը պիտի զիջի հետզհետէ տիրապետող աշխարհաբարին: Բայց, ան բոլորովին անտեսողն ու արհամարհողը չէր գրաբարը, այլ հաւատացողն էր, որ պէտք է օգ-տուիլ անկէ, այնքանով՝ որքանով ներկայ գրական լեզուին ձեռնտու էր ան:

Հաւանաբար, իր այս ճիշդ մօտեցումը մէկ կողմէ, եւ ան-հնարինութիւնը անմիջապէս անկէ ձերբազատուելու՝ միւս կողմէ, պատճառ դարձան որ Կիւրճեանի լեզուին մէջ, յարաբերաբար, տի-րապետող տարրեր մնան գրաբարէն:

Եթէ ժամանակաշրջանի լուսարձակին տակ առնենք աշխարհա-բար լեզուի զարգացումը, թերեւս Կիւրճեանի գործածած գրաբա-րախառն լեզուն, այնքան ալ զարմանալի չնկատուի:

Յամենայն դէպս, խօսինք օրինակներով.

1. Զանազան հոլովաձեւեր

Որք — *Յարաբերական դերանուն, ուղղական հոլով, յոգնակի* (25, 73, 82, 84, 138):

Որոյ — *Յարաբերական դերանուն, սեռական հոլով, եզակի* (25)։

Որոց — *Յարաբերական դերանուն, սեռական–տրական հոլով, յոգնակի* (31 ,61, 65, 114, 118, 137)։

Զայնս — *Ցուցական դերանուն, հայցական հոլով, յոգնակի* (31, 56, 74, 125, 138)։

Զայդ — *Ցուցական դերանուն, հայցական, հոլով, եզակի* (35, 120)։

Մեք — *Անձնական դերանուն, ուղղական հոլով, յոգնակի* (60, 77, 84, 143)։

Ոյք — *Հարցական դերանուն, ուղղական հոլով, յոգնակի* (70)։

Պարտուց — Ու *պարզ հոլովման անեզական բառ, սեռական–տրական հոլով, յոգնակի* (23, 97, 99)։

Գործոյ — Ո *պարզ հոլովման բառ, արտաքին թեքման, սեռական–տրական, եզակի* (30, 31)։

Շրթանց — Ա *պարզ հոլովման բառ, ներքին թեքման, սեռական–տրական, յոգնակի* (33, 56, 73)։

Տանց — Ա *պարզ հոլովման բառ, ներքին թեքման, սեռական–տրական, յոգնակի* (33, 62, 68)։

Սրտիւ — Ի *պարզ հոլովման բառ, արտաքին թեքման, գործիական հոլով, եզակի* (36)։

Եղբարց — *Զարտուղի հոլովման բառ, սեռական–տրական, յոգնակի* (57, 85)։

Փոքունք — Ու *պարզ հոլովման, արտաքին թեքման, ուղղական հոլով, յոգնակի* (63)։

Նոքա — *Ցուցական դերանուն, ուղղական հոլով, յոգնակի* (67)։

Հաւուց — Ու *պարզ հոլովման բառ, արտաքին թեքման, սեռական–տրական, յոգնակի* (74)։

Ումեք — *Անորոշ դերանուն, տրական հոլով, եզակի, ուղիղ ձեւն է՝* Ոք (115)։

Բարուց — Ու *պարզ հոլովման անեզական բառ, արտաքին թեքման, սեռական–տրական* (119)։

Համաստեղութիւնք (25), լեզուք (66), պաշտօնէութիւնք (84), ծանօթք (86), բարեկամք (135), յանձնարարութիւնք (136), *եւայլն*։

2. Ոճեր ու դարձուածքներ

«*Գոհ պիտի ըլլա՞ս եթէ թղթէ թեւերուս վրայ առած՝* նետեմ զքեզ ի քթթել ական *պանդխտին տունն* (22)»։

«Մօրս՝ որուն գերեզմանին քով մէգ կը խաղայի երբ ի հող դրին զնա եւ մեր տէրտէրն վերջին աղօթքը կը մրմնջէր (33)»:

«Իր հայրը պանդխտութենէ ի տուն դարձին՝ Կարնոյ լեռներուն մէջ առանց գերեզմանի կորսուած է (38)»:

«Մէկը կ՚ըսէր թէ բան չգիտէ, միւս մը թէ՝ իր լեզուն չհասկցուի, եւ այլ ոք՝ թէ ո՞վ է այս խըմպըը (56)»:

«Եւ այլք բազումք, թողլով իրենց տունն ու բարեկենդանը՝ խանին բարեկենդանը տօնելու կ՚երթան (63)»:

«Ո՛վ անցորդք, մաղթեցէ՛ք յերկնաւոր դարձնել զիս առ ծննդս (65–66)»:

«Ո՛չ միայն Պոլսոյ, այլ եւ այդ լերանց ու հովտաց խաներն ալ քրքրելու է (66)»:

«Իր աճեւ թոժիւնը, յարալէզ խնամօք, ի յայտ եւ ի կերպարանս կը բերէ (74)»:

Գ. ՀԱԶՈՒԱԴԷՊ ԳՈՐԾԱԾՈՒՈՂ ԲԱՌԵՐ

Կիւրճեանի լեզուին այս հատուածը եւս ունի գործածութեան ընդհանրութիւն: Արդարեւ, երեւոյթ մը, որ թերեւս բացատրուի դարձեալ՝ հեղինակին բառեր փնտռելու մտմտուքէն, բառեր, որոնք կրնային իր միտք բանին աւելի ճշգրիտ արտայայտել, բովանդակալից դարձնել: Վերջապէս՝ բառեր, որոնք առօրեայ խօսակցական թէ գրական լեզուի մէջ կամ չկային, կամ մնացած էին «մութ» անկիւններ:

Անշուշտ, այս հատուածը լեզուին համար խոցելի չէ, տրուած ըլլալով որ հազուադէպ բառերը բոլորովին «անչարժ» կամ «մեռեալ» չեն: Անոնցմէ ոմանք, յետ յաճախակի գործածութեան, կրնան իրենց աշխուժութիւնը վերագտնել ու մտնել շրջանառութեան մէջ: Սակայն, եթէ նման բառերու գործածութիւնը պիտի մնայ լոկ պատահականութեան, կասկած չկայ որ հետզհետէ անոնք եւս բռնեն հնացած բառերու ճամբան, հետեւաբար՝ իրենք եւս հնանան ամբողջովին:

Կիւրճեան, գիտակից այս իրողութեան, եւ զգալով պահանջը նման բառերու գործածութեան, հետամուտ եղած է զանոնք օգտագործելու: Այսպէս՝

«Երէկ Պ. Շաքարեան արտամետու (նուրբ կեղեւով, բուրումնաւէտ հայկական խնձոր, 21) մէկ խնձոր տուաւ ինձ»:

«Նաւապետներն յանձն չեն առնուր այդ անպէտ բեռներն իրենց նաւերու տախտակալարին (տախտակամած, 40) վրայ նետելու»:

«Ծակ ծակ քնքնեալ (բզկտել, 68) վերարկուի մը պէս, որուն

տակ մարմինն ու մարմինէն ներս, հոգին վիրաւոր ինկած է սուր ալաքի մը տակ»:

«Բարեմոյն (*բարութիւն արտայայտող*, 119) *ժամանակներու մէջ լաւ բաներ կային»:*

«Հրաքերձիկ (*հրեղէն*, 128) *փամփուշտներ կը պայթէին օդին մէջ»:*

«*...սպիտակ լուսերու անձրեւ մը թափելով* հողմածփիկ[5] (*հովէն ծփացող*, 128) *Վոսփորին վրայ»:*

«*Այս* ըղձակաթ (*տենչալից*, 135) *հառաչանքները կ'ելնեն կը թափին խաներու մթին կամարներուն տակ»:*

«Սառուցիկ (*սառած*, 135) *մարմիններու հետ կ'երթան դէպի Գալըգըլը, այդ անկուշտ եւ սովալլուկ վայրն»:*

«Առկայծ[6] (*մարելու մօտ եղող*, 139) *նշոյլ մը կ'արձակէին»:*

«*...բոլորտիքը կը ցցուին* դժնէտեսիլ (*դաժան կերպարանք*, 141)»:

«*Ամէն երանգ դուրս կը ցատքեցնէ հոգեկան երեւոյթ մը* բալուտ (*մշուշապատ*, 148)»:

«*Աստուած իր պաշտամունքն ունի...* բազմապահանջ (*խստապահանջ*, 148–149) *կեանք մը, ցնցուած ու խոնջած, իր սէրերէն մասնիկ մը տուժած չէ»:*

«*Կը մօտենայ, եւ ընդ խաղ, ձեռքը դնելով կաշիէ կրծկալի մը վրայ, զոր* մեկնոցակի (*կանանց հագուստ*, 169) *պէս հագած էր մշակը»:*

«*Կը մերկացնեն* դիապատիկները (*դիակը պատողները*, 196), *եւ... կ'առնեն կը տանին անհարկլի տրոփիւնով մը»:*

«*Ոչնչութիւնը պերճօրէն կը խօսի իր պոռացող ցրտութիւնովը,* շոշկանք (*գեղեցկացնելու ձեւեր*, 204) *կը փնտռէ»:*

Դ· ԳԱՒԱՌԱԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԲԱՌԵՐ

Թերեւս Կիւրճեանի լեզուի բառապաշարին մէջ գերակշռող շերտը այս է: Կիւրճեան, որպէս իր ժամանակը ապրող, զգացող ու ճանչցող գրող, եւ իր հերոսներուն հետ շատ մօտէն շփուող ու շաղուող արուեստագէտ, ոչ միայն թափանցած է իր հերոսներուն էու-

---

5· «Կարմիր, դեղին, ճերմակ թղթերէ ձգուած հողմածփիկ (171) լարերու տակ»:

6· «Այս բառերէն՝ աչքերը, *առկայծ* (142) աչքերը, կը բռնկին կարծես»:

թեան, այլեւ խրացուցած է անոնց լեզուն: Եւ ասիկա՝ կատարած է մերթ գիտումնաւոր, մերթ անուղղակիօրէն:

Բառագիտութեան այս հատուածը, որ չունի այնքան ալ գիտական ընդհանրութիւն եւ ծաւալուն գործունէութիւն, այդուհանդերձ, գաւառական կամ գիւղական գրականութիւն մշակելու նախապայմաններէն մէկն է, անշուշտ, եթէ հեղինակը դայն պիտի գործածէ տրամարանական սահմաններու մէջ, ինչպէս նաեւ՝ տեղին:

Կիւրճեանի գրականութիւնը, որ առաւելաբար հիմնուած է գաւառական գրականութեան պատառիկներու ու դէմքերու վրայ, չէր կրնար խուսափիլ այդ խրողութենէն: Ի պատիւ Կիւրճեանի, պէտք է ըսել որ անոր լեզուին մէջ գոյութիւն ունեցող գաւառական տարրերը, ըլլան անոնք հեղինակային թէ հերոսներու լեզուին մէջ, չունին չափազանցական բնոյթ, այլ՝ ժուժկալ են եւ գուսպ:

Ահաւասիկ օրինակներ.

«Ասոնց մարեբէն (մայր, 36) խրաքանչիւրն այնպէս կը հաւատայ որ իր տղան Պոլիս հասնի թէ չէ, փարա ղրկելու կարող կ'ըլլայ»:

«Այդ է գունաւոր պատկերն, ուր պշուցեալ (ապշեցուցիչ, 58) կը քալեն, բեռներու տակ ծռած»:

«Ուստի կը վախեմ (վախնամ, 82) որ գուցէ օր մը յուսահատութիւնն իր բոլոր ուժովը ծանրանայ խաներու մէջ»:

«Գեղջուկ քահանան քիչ մը բարձրկեկ (հպարտ, 106) կը կենայ»:

«Տէրտէրի գլրոց գացած էր, բառեր գիտէր, մանր ու մծուր (մանր, փոքր, 109) գաղափարներ ունէր»:

«Գիրուկ մարդ մը դէմը կ'ելնէ կճատ (կարճ, 116) մօրուք, միջին հասակ պճըղնաւոր վերարկու մը հագած»:

«Մաղերու փոքրիկ ճղիկ (փունջ, կոյր, 133) մը աջ կողմը ճակտէն դէպի վար կ'իջնէր»:

«Աշխատելու ալ կարող չեմ առջի (առաջուան, 153) պէս»:

«...եւ յուղեալ՝ կծկծուած կոնծած (գօսացած, 140) երեսներուն վրայ գլորող արցունքի կաթիլները կը չորցնէր»:

«Իր ամենէն գեղեցիկ զարդը կը չինէ հինկեկ (հին, 145) փէս մը, չգիտեմ ուրտեղէ ձեռք ձգուած»:

«Պառէ պառ ափլփլով (շօշափել, 150) կ'անցնի գողգոջուն»:

«Մօրը, քուրբրուն (քոյրերուն, 57) եւ եղբարց կաթողին սէրն ալ ամէն թղթի մէջ ծրարուած կու գան տաք տաք ու կը խռովեն զինք»:

Ե. ՆՈՐԱԿԵՐՏ ԲԱՌԵՐ

Կիւրճեան, ինչպէս իր սերնդակից գրողներէն շատեր, եղած է նաեւ մեր լեզուին հարստացնողներէն: Թէեւ ոչ-մեծ քանակութեամբ, բայց, լեզուի օրինաչափութիւններուն յատուկ հետեւողութեամբ, ան կրցած է տասնեակ մը նորակերտ բառեր ներմուծել հայերէն լեզուին մէջ: Բառեր, որոնք իրապէս որակ ու հմայք կու տան արեւմտահայ գրական լեզուին:

Տարակոյս չկայ որ այդ բառերէն ոմանք կենսունակ դեր մը չունին ժամանակակից հայերէն լեզուին մէջ, սակայն ատիկա երբեք չի նշանակեր թէ անոնք օր մը խօսունք պիտի չունենան ստանալու քաղաքացիութեան իրաւունք:

Ի վերջոյ, նորակերտ բառերու գոյութիւնը լաւագոյն ապացոյցն է տուեալ լեզուի մը թարմութեան ու զարգացումին: Կիւրճեան, որպէս հմուտ լեզուագէտ, լաւագոյնս կը գիտակցէր այդ իրողութեան: Այսպէս՝

«Կը սիրէի մանաւանդ իր թէզկեահին առջեւ մինչ թեւերն հոլանի, ջիղերն ուռած, կապուտերանգ (կապտաւուն, 74), կ'երկարէին բազուկներուն վրայ»:

«Աւանդական դէպքեր, որք ուրուատեսիկ (ուրուականի տեսքով, 84) ցնորքներու պէս մտքերու վրայ ցրուած կը մնան»:

«Իտալացի վաշտակ (փոքր գնդուորախումբ, 86) մը՝ աւստրիացի զօրախմբէ մը կը պաշարուի»:

«Սահելով լոյսի գիշերաճեմ (գիշերաշրջիկ, 113) ստուերի մը պէս, կ'երթայ կը նետուի ծառերուն տակ»:

«Գառնուկին ասրաճիւթ (բրդեղէն, 126) պատմուճանին փակած գժնեկ փուշին պէս, բզիկ բզիկ պիտի ըներ զնա»:

«Նորատի շինուածապետն (կառոյցի պետ, վարպետ, 126) սքանչելիքներ յօրինել կու տայ»:

«Վարդին գաղտնի կարդագրութեամբը շոգեկուր (շոգեմակոյկ, 127) մը եկած էր... նաւամատոյցին քով»:

«Կառքը սլացած էր փայլակընթաց (սրընթաց, 143)»:

«Իր անաչ (պարկեշտ, 153) ամուսինէն զատ, ո'չ մէկու աչք ունեցած էր»:

«Կը հրճուեցնէին Վարդգէսը, որ կը թեւթռար (թեւեր կ'առնէր, 155)... ճերմակ թաթիկներն ու տոտիկները զարնելով տախտակին»:

«Հրապուրուած անոր տխրաթոյն (մելամաղձոտ, 157) եղանակէն, ընտանեցած էին Վարդան աղբօրս ու իր պատմութիւնը համառօտ ըսած»:

«Իմ հաճոյքներէս մէկն էր տեսնել զինքը շաբաթը մի անգամ, լսել իր տխրաքոյր (տխրալի, 157) երգն ու բանը»։

«Ճարտար ձկնորսի մը պէս, իր ցանցակին (ցանցին, 189) մէջ որսալ թարմ, առոյգ ու կորովի մարմինները»։

«Իրենց մատղշուկ (մատղաշ, 208) թաթիկներու մէջ առած,— ծանր ծանր դէպի գերեզման քալեր էին»։

*
**

Կիւրճեան հայ գրականութեան պատմութեան մէջ, անկասկած ունի իր յատուկ տեղը։ Իր ստեղծագործական ժառանգը հարուստ չէ, բայց որակաւոր է. իր ձգած այդ քիչը ժամանակի կարեւոր վկայութիւնն է եւ անփոխարինելի։

Մտահան ընելու չէ որ Կիւրճեան ութսունական թուականներու իրապաշտական շարժումի կերտիչներէն ու հետեւորդներէն եղաւ, արեւմտահայ գրականութիւնն ու լեզուն դնելով շրջադարձային յառաջընթաց ուղիի մը վրայ։

Իր պարզունակ, այլեւ դիպուկ եւ ինքնատիպ լեզուն կը մնայ արեւմտահայ գրականութեան լաւագոյն նմոյշներէն մէկը։

CERTAIN ELEMENTS OF MELKON GURDJIAN'S LEXICON

BARUYR AGHBASHIAN

(Summary)

Melkon Gurdjian (1859-1915), the well known Armenian short story writer, who was one of the forerunners of provincial literature, equally illustrates himself as one of the reformers of western Armenian literary language.

The article studies Melkon Gurdjian's lexicon, taking into consideration specially the worn out words of his vocabulary and their meaning, old Armenian (grabar) elements, dialectical aspects, rarely used words, and new words coined and constructed by him.

Սփիւռքահայ նոր պարբերական մամուլը 1967-1980 թթ.ուն

(ՄԱՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՓՈՐՁ)

ԺԻՐԱՅՐ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ

1970–1980 թթ.ու միջեւ երկարող տասնամեայ ժամանակամիջոցին, ու յատկապէս այդ տասնամեակի երկրորդ կէսի տարիներուն, ընկերային, տնտեսական ու քաղաքական տարբեր պատճառներով, հայ պարբերական մամուլը թուական մեծ աճ ապրեցաւ Սփիւռքի մէջ։

1960–ական թուականներէն սկսած, արտագաղթի զգալի շարժում մը ծայր առաւ Միջին Արեւելքի արաբական երկիրներու հայահոծ գաղութներէն։ Արտագաղթը, հիմնականին մէջ կը թելադրուէր յիշեալ երկիրներու քաղաքական ու տնտեսական անկայուն կացութենէն։ Սակայն արտագաղթը մեծ համեմատութիւններու հասաւ յատկապէս 1975 թուականին սկսած եւ տակաւին շարունակուող Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմին, եւ Իրանի մէջ կատարուած յեղաշրջումին պատճառով։ Բազմահազար ընտանիքներ, ֆիզիքական ու տնտեսական ապահովութեան հետամուտ, գաղթեցին եւրոպական եւ ամերիկեան երկիրներ, յատկապէս՝ Ֆրանսա, Անգլիա, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ, Գանատա, ինչպէս նաեւ Աւստրալիա։

Վերոյիշեալ բոլոր երկիրներն ալ՝ առաւել կամ նուազ չափով ունէին իրենց կազմակերպուած հայ գաղութները։ Սակայն, Միջին Արեւելքէն, եւ կարեւոր թիւով Հայաստանէն դուրս եկած հայու-

թիւնը նոր աւիւն եւ կենսունակութիւն սրսկեց այն գաղութներուն, որոնց վրայ կ'երթար պատուաստուելու յիշեալ տասնամեակներուն: Նորեկները իրենց հետ կը բերէին շեշտուած ազգային ջիղ ու հայկականութիւն, հայ մշակոյթի հանդէպ նոր խանդավառութիւն, ինչպէս նաեւ կենցաղային այլազան սովորութիւններ:

Թափ առաւ հայկական դպրոցաշինութիւնը: Ծնունդ առին մշակութային նոր միութիւններ, ու վերակազմուեցան հինները: Հիմնուեցան նոր թերթեր ու պարբերաթերթեր: Մինչեւ անգամ քաղաքական կազմակերպութիւնները, որոնք իրենց կեդրոնական օրկաններով խարազանեցին հայրենիքէն ու Միջին Արեւելքէն դէպի հեռաւոր երկիրներ կատարուած արտագաղթը՝ զայն որակելով «ազգադաւութիւն», «դաւաճանութիւն» եւ «դասալքութիւն», նոր իրագործութեանց եւ իրողութիւններու հարկադրանքին տակ, պարտադրուեցան կազմակերպելու բազմացող նոր գաղութները, հրատարակելու քաղաքական ու մշակութային նոր պարբերաթերթեր, եւ մինչեւ իսկ քաղաքական ու կուսակցական օրկաններ:

Երկրորդ հիմնական պատճառը կարելի է նկատել «յեղափոխականացած» նոր երիտասարդութեան հրապարակ իջնելը:

1965 թուականին, Ապրիլեան Եղեռնի յիսնամեակին նուիրուած ոգեկոչումներէն սկսած, հայ երիտասարդութիւնը նոր թափ առաւ: Անոնք անդոհացուցիչ յայտարարեցին մինչ այդ գործող կազմակերպութիւններն ու անոնց կողմէ հրատարակուած օրկանները: Անոնց համար անհրաժեշտ էր փոփոխութիւնը: Սեփական խօսք ունէին անոնք՝ յատկապէս հայ ազգային ու հասարակական կեանքի մասին, զորս չէին կրնար արտայայտել դասական ու կուսակցական հրատարակութիւններու միջոցով: Ու յանկարծ հրապարակը ողողուեցաւ նոր պարբերաթերթերով: Անոնցմէ ոմանք հազիւ լոյս տեսած՝ զանազան դժուարութիւններու պատճառով դադրեցան: Ուրիշներ՝ յարատեւեցին[1]:

Յիշենք երրորդ պատճառ մը եւս, որ թէեւ տեղական ու սահմանափակ բնոյթ ունի, սակայն եւ այնպէս արժանի է նկատառու-

---

1. Հակառակ ներկայ յօդուածին անմիջական հետաքրքրութեան սահմաններէն դուրս իյնալուն, հարկ կ'ըլլայ նշել այստեղ, որ յիշեալ պարբերաթերթերու լեզուն, դժբախտաբար, յաճախ կը մեղանչէ հայերէնի քերականութեան եւ ուղղագրութեան կանոններուն դէմ: Արձանագրուած թերացումներէն աւելի այպանելի կը մնայ այն իրողութիւնը, որ խնդրոյ առարկայ թերթերու խմբագիրներէն ոմանք, իրենց «յեղափոխական» տրամադրութիւններէն թելադրուած, կը փորձեն համոզել ընթերցողը թէ կարեւոր չէ լեզուին քերականական եւ ուղղագրական ճշգրտութիւնը, անհրաժեշտը՝ հասկնալի ըլլալն է միայն:

թեան։ Եթէ վերջին վեց տարիներուն վրայ երկարող Լիբանանի ցաւալի դէպքերը պատճառ հանդիսացան որ այս գաղութին կենսունակութեան փաստերէն մէկը եղող հայ պարբերաթերթերու հրատարակութեան աճը ոչ միայն կասի, այլեւ անոնց թիւը անկում արձանագրէ, միւս կողմէ՝ Իրանի մէջ կատարուած յեղաշրջումով, հայկական բազմաթիւ կազմակերպութիւններ, շրջանակներ, ուսանողական եւ աշակերտական խմբակներ ունեցան իրենց թերթերը, բան մը՝ որ խստիւ արգիլուած էր Շահի իշխանութեան օրերուն։ Եւ այսպէս, մէկ-երկու տարուան ընթացքին, տասէ աւելի նոր անուններ եկան աւելնալու հայ պարբերական մամուլի մատենագիտութեան ցանկերուն վրայ։

Հայ պարբերական մամուլի թուական աճին նպաստող ազդակներէն մէկը կը հանդիսանայ նաեւ վերջին տարիներու այն ձգտումը, որ կը յայտնաբերուի մեծ ու փոքր գաղութներու մօտ, դէպի ազգային արմատները վերադառնալու։ Ձգտում մը, որուն որպէս հետեւանք՝ հեռաւոր Ափրիկէի, Հարաւային Ամերիկայի ու Եւրոպայի զանազան երկիրներու յաճախ փոքրաթիւ հայ գաղութներու մէջ ծնան նոր պարբերաթերթեր, ազգային ու հայրենասիրական թելադրութենէն անկախ՝ զանազան գաղութներու եւ հայրենիքի հետ շփում հաստատելու, ինչպէս նաեւ՝ գաղութը բաղկացնող հայերուն միջեւ կապ հանդիսանալու մտադրութիւններով։

Վերոյիշեալ պատճառներով, վերջին տասնամեակին, աւելի քան երկու հարիւր նոր անուններ եկան հարստացնելու հայ պարբերական մամուլի արդէն իսկ պատկառելի մատենագիտական ցանկը։ Նման աճ մը հայ պարբերական մամուլի պատմութեան մէջ, միայն մէկ անգամ արձանագրուած է ցարդ, այն ալ՝ 1908 թուականի Օսմանեան խարուսիկ Սահմանադրութեամբ ստեղծուած խանդավառութեան օրերուն, երբ Կ. Պոլսոյ, ինչպէս նաեւ Արեւմտահայաստանի գաւառներուն մէջ, բազմաթիւ նոր թերթեր ողողեցին հրապարակը։

Այստեղ հարկ է նշել, թէ սփիւռքահայ մամուլի մատենագիտական մեր այս ցանկը կը պարփակէ միայն այն պարբերական հրատարակութիւնները, որոնք սկսան լոյս տեսնել 1967–1980 թթ. երկարող ժամանակամիջոցին մէջ։ Եւ այս սահմանափակումը անոր համար, որ հայ պարբերական մամուլի վերջին համահաւաք մատենագիտութիւնը՝ Հայ Պարբերական Մամուլի Մատենագիտութիւն (1970 թ.)[2], արդէն իսկ յիշատակած է մինչեւ 1967 թուականը լոյս

---

2. Ամալիա Կիրակոսեան (խմբ.), *Հայ Պարբերական Մամուլի Մատենագիտութիւն*, Երեւան, 1970։

տեսած հայերէն բոլոր պարբերաթերթերը: Այդ թուականէն ետք լոյս տեսած են մասնակի ցանկեր, ուսումնասիրութիւններ, մատենագիտութիւններ: Իսկ 1971 թ.ին հրատարակուած Ուղղացոյց Հայ Մամուլի[3] մատենագիտական աշխատանքը կը բովանդակէ 1970 թ.ին մէջ հրատարակուող հայերէն բոլոր պարբերաթերթերու ցանկը:

Այստեղ անհրաժեշտ է յիշատակել նաեւ որ մեր կողմէ պատրաստուած այս ցանկին մէջ չեն մտներ Սփիւռքի տարածքին օտար լեզուներով լոյս տեսնող հայկական պարբերաթերթերը, որոնց թիւը տասնեակներու կը հասնի:

ՑԱՆԿ ՍՓԻՒՌՔԱՀԱՅ ՆՈՐ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻ 1967–1980 ԹԹ.[4]

ԱՐԵՆԵԶԵՐ (*Պէյրութ, Լիբանան*, 1973 *թ.*) – *Տարեգիրք Լոյսի եւ Կենաց Բարձրագոյն Վարժարանի: Առաջին երկու տարիներուն* (1973–1974 *թթ.*) *լոյս տեսած՝ «Տարեգիրք Լոյսի Վարժարանի» անունով: Գ. եւ Դ. հատորները՝ «Արենեզեր» անունով*: 62–142 *էջ* (21·5×29 *սմ.*):

ԱԶԱՏ ՀԱՅ (*Թորոնթոյ, Գանատա*, 1975 *թ.*) – *Պարբերաթերթ* (*մեքենագիր-բազմագրուած*): *Լոյս կը տեսնէ անկանոն հերթականութեամբ: Առաջին տարուան Ա. թիւը լոյս տեսած է* 1975 *թ.ի Հոկտեմբերի* 1-*ին: Մինչեւ* 1977 *թ.ի Փետրուար ամիսը լոյս տեսած է* 10 *թիւ: Նոյն տարուան* 24 *Ապրիլի թուակիրով կը սկսի Բ. տարին՝ թիւ* 1-*ով* (11): *Սկիզբը լոյս տեսած է փոքր ծաւալով*, 16–32 *էջ* (14×21·5 *սմ.*): 1979 *թ.ի Սեպտեմբերին կը սկսի նոր շրջան մը, հատոր* 2, *թիւ* 1-*ով, չափի եւ ծաւալի փոփոխութիւններով՝* 20–24 *էջ*, (21·5×28 *սմ.*): *Խմբագրի անուն չէ յիշատակուած: Բ. տարին կը շարունակուի մինչեւ* 1980 *թ.ի Նոյեմբեր*: 1979 *թ.ի Սեպտեմբերէն* 1980 *թ.ի Նոյեմբեր լոյս տեսած է վեց թիւ*:

ԱԶԱՏԱՄԱՐՏ (*Բարիզ, Ֆրանսա*, 1978 *թ.*) – *Շաբաթաթերթ: Հրատարակութիւն Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Ֆրանսայի*

3. Edward Gulbekian (ed.), **Armenian Press Directory** London, 1971.

4. «Հանդէս»ի ներկայ հատորին մէջ հրատարակուած ցանկը առաջին մասն է 1967–1980 թթ.ու միջեւ հրատարակուած հայ պարբերական մամուլի նոր անուններուն: Երկրորդ մասը պիտի հրատարակուի «Հանդէս»ի յաջորդ հատորին մէջ: Ցանկը պատրաստուած է այբբենական կարգով:

Կեդրոնական Կոմիտէի։ Խմբագիր՝ Տիգրան Ճինպաշեան։ Հրատարակութեան տնօրէն՝ Ժ. Ալթունեան։ Հայերէն եւ Ֆրանսերէն։ 8 էջ (30×42 սմ.)։ Առաջին փորձ համարը, թիւ 0, լոյս տեսած է 1978 թ.ի Մայիսի 13-ին։ Այդ թիւին «Մեր Խօսքը» խմբագրականով կը տրուի «Ազատամարտ»ի հիմնական ուղղութիւնը.

«Անհատական հատատութիւն չէ այս։

«Հաւաքական կամք եւ մտածողութիւն, հայ ժողովուրդի քաղաքական դատին թափ տալու ձգտումով, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը վերստին հրապարակ կու գայ՝ իր նոր պաշտօնաթերթով։

«Անյետաձգելի պահանջ էր եւրոպական ափերու հայ սերունդին տրամադրել արտայայտութեան եւ յարաբերութեան գործնական միջոց»։

ԱԶԴԱԿ ՇԱԲԱԹՕՐԵԱԿ-ԴՐՕՇԱԿ (Պէյրութ, Լիբանան, 1969 թ.) – Ազգային, քաղաքական, հասարակագիտական շաբաթաթերթ։ Հրատարակութեան սկիզբ՝ 23 Նոյեմբերի, 1969 թ.։ Ծաւալ՝ 16 էջ (22×29 սմ.)։ Երբեմն՝ յատուկ առիթներով՝ աւելի ծաւալուն։ Վարիչ խմբագիր՝ Բարգէն Փափազեան, խմբագիր՝ Սարգիս Զէյթլեան։ Թ. տարիէն (1978 թ.ի Յունուար) սկսեալ, միակ խմբագիր՝ Սարգիս Զէյթլեան։ Աշխատակիցներու շարքին՝ Բ. Փափազեան, Ս. Կալեան (Զէյթլեան), Է. Յովհաննիսեան, Լեւոն Մկրտչեան, Ա. Ամուրեան, Հրաչ Տասնապետեան, Պօղոս Սնապեան, Հ. Մարուխեան, Մուշեղ Իշխան, Վ. Տարեան (Վաչէ Տարագճեան), Յարութիւն Քիւրքճեան, Վահէ Օշական, եւ ուրիշներ։

«Ազդակ Շաբաթօրեակ-Դրօշակ»ը կը հանդիսանայ Հ. Յ. Դաշնակցութեան տեսական-գաղափարախօսական օրկանը, ինչպէս նաեւ նոյն կազմակերպութեան առաջին օրկանին՝ «Դրօշակ»ին (1891 թ.) ուղղութեան ու բովանդակութեան աւանդակիրը։ «Նպատակը» խորագրուած իր առաջին խմբագրականով, «Ազդակ Շաբաթօրեակ-Դրօշակ» կը յայտնէ.

«Լոյս կը տեսնենք Սփիւռքահայութեան մէջ. սակայն՝ համա՛յն հայութեան համար։

«Մեզի համար մէկ ամբողջութիւն է հայութիւնը։ Կուսակցական հակադիր մտածողութիւններն ու ճամբաները չեն կրնար ամբողջական հայութեան գաղափարը արմատախիլ ընել մեր հոգիներէն։

«Հայ ժողովուրդին համար այսօր հիմնական է իր ամբողջականութեան գիտակցութիւնը եւ այդ գիտակցութեան անաղարտ պահպանումը։

«Օրաթերթերը հարկադրաբար կը խմբագրուին օրը օրին եւ կը ստանան առօրեայ կեանքին հեւքն ու կշռոյթը։ ...Այս շաբաթաթերթ

օրգանը լոյս կը տեսնէ՝ դուրս գալու համար առօրեայ հեւքոտ կեանքի ճնշումներէն, փնտռելու համար աշխարհը ցնցող դէպքերուն եւ իրադարձութեանց մէջ հետքերը մնայուն եւ տեւական արժէքներուն, որոնք ընդհանրական են, համայն մարդկութիւնը կրնան հետաքրքրել...»։

ԱԶԳԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ՓՈՂ (Սիտնի, Աւստրալիա, 1968 թ.) – Հողեւոր թերթիկ, կը հրատարակուի Արթօյ եւ Յակոբ Գոյումճեաններու կողմէ, անդամ՝ Հայ Հոգեւոր Եղբայրութեան։

ԱԼԻՔ ՊԱՏԱՆԵԿԱՆ (Թեհրան, Պարսկաստան, 1969 թ.) – Երկշաբաթաթերթ։ Հրատարակութիւն Թեհրանի Հայ Պատանեկան Միութեան։ Արտօնատէր՝ Ռոստոմ Սահակեան։ Հ.Յ.Դ.ի պաշտօնական օրկան «Ալիք»ի «Պատանեկան էջ»ը, 1969 թ.ի Նոյեմբերի 26–ին կը վերածուի ինքնուրոյն պարբերաթերթի, գունաւոր եւ պատկերազարդ։ Ընդհանրապէս բաղկացած 16 էջէ (25×35 սմ.)։

Առաջին համարի «Մեր Խօսքը» առաջնորդող յօդուածին մէջ կարելի է գտնել «Ալիք Պատանեկան»ի ուղղութեան հիմնական միտքանին։

«Մեր նպատակը պիտի լինի՝ հայ նոր սերնդին, երիտասարդութեան ամէն ձեւով կապել հայերէն թերթի, սիրցնել հայերէն լեզուով ընթերցանութիւնը, սերմանել նրանց մատղաշ հոգիներում՝ հայրենիքի ու հայութեան սէրը...»։

Թէեւ «Ալիք Պատանեկան»՝ սակայն բովանդակութիւնը յաճախ պատանեկան բարձր տարիքի տղոց եւ մինչեւ անգամ երիտասարդութեան հասցէագրուած է։ Թերեւս ասկէ՝ մտահոգութիւնը ունենալու «Ալիք Մանկական» անունով յաւելուած մը, որ երբեմն ընկերակցած է «Ալիք Պատանեկան»ի կարգ մը համարներուն, որպէս առանձին հրատարակութիւն։ Օրինակ՝ «Ալիք Պատանեկան»ի Ա. տարուան 9–րդ համարին հետ լոյս ընծայուած «Ալիք Մանկական»ը, 8 էջ (17.5×24.3 սմ.)։

ԱԿՆՈՑ (Մելպուրն, Աւստրալիա, 1971 թ.) – Պարբերաթերթ։ Հրատարակութիւն Մելպուրնի Հայ Եկեղեցւոյ Երիտասարդական Կազմակերպութեան (Հ.Ե.Ե.Կ.)։ Մեքենագիր–բազմագրուած, հայերէն–անգլերէն բովանդակութեամբ, «Ակնոց»ը ունեցած է տարուբերող էջաթիւեր, 20-30 (21×29.5 սմ.)։ Պատասխանատու–Հրատարակիչ՝ Նուպար Ափաքեան։

ԱԿՕՍ–ԼՐԱՏՈՒ (Պէյրութ, Լիբանան, 1974 թ.) – Համազգայինի լրատու։ Ա. թիւին մէջ (1974, թիւ 1) կը կարդանք. «Առ այժմ ԱԿՕՍ–ԼՐԱՏՈՒն լոյս պիտի ընծայէ տարին չորս թիւ ...բազմահազար տպաքանակով, նուազագոյնը 16 էջերով...» (17×24 սմ.)։ Սա–

կայն, 1975 Թուականին սկսած Լիբանանի դէպքերը վերոյիշեալ խոստումին իրագործումին արգելք կը հանդիսանան:

Նոյն ձեւով, նախապէս, Համազգայինի Կեդրոնական Վարչութիւնը պարբերաբար լոյս ընծայած է «Լրատու» կամ «Տեղեկատու» անունով գրքոյկներ:

ԱՅՆՃԱՐ (Այնճար, Լիբանան, 1969 Թ.) – Կրօնական, մանկավարժական, գիւղատնտեսական, հասարակագիտական պարբերաթերթ: Լոյս ընծայուած է 1969 Թ.ի Մարտ–Յունիս ամիսներուն միջեւ, ընդամէնը՝ 4 թիւ, մեքենագիր բազմագրուած, 28–35 էջ (19×27 սմ.): Խմբագիրներ՝ Վարուժան Արեղայ Հերկելեան, Հայկ Թիլպեան, Ներսէս Ներսոյեան եւ ուրիշներ:

Լոյս ընծայելով լիբանանահայ գաղութի զուտ հայաբնակ գիւղական միջավայրին մէջ, «Այնճար»ի խմբագիրները, այլ նպատակներու կողքին, կ'առաջադրեն «Գիւղատնտեսական կենսական հարցերու շուրջ հրաւիրել ուշադրութիւնը մեր գիւղացի եւ աշխատաւոր ժողովուրդին: Այսպէս՝ երկրագործական, կովաբուծական, կաթնագիտական, առտնին տնտեսագիտական, ձեւագիտական եւ նման այլ տնաշէն հարցեր»:

Իր տեսակին մէջ, Սփիւռքահայ պարբերական հրատարակութեանց գծով, «Այնճար» կը հանդիսանայ եզակի թերթ մը:

ԱՇԱԿԵՐՏ (Թեհրան, Պարսկաստան, 1979 Թ.) – Աշակերտական պարբերաթերթ: Ջեռնարկ՝ Պատանեկան Կազմակերպութեան: Առաջին թիւը լոյս տեսած է 1979 Թ.ի Սեպտեմբերին, բաղկացած՝ 14 էջէ (20·5×25 սմ.): Հետագային էջերը տարուբերած են 14–24–ի միջեւ, եւ չափը փոփոխութիւն կրած է (24×30 սմ.):

«Աշակերտ»ի երիտասարդ խմբագիրները կը յայտնեն. «Մենք այս թերթով նպատակ ունենք անդրադառնալ այն խնդիրներին, որ արծարծուած են հայ աշակերտների եւ պատանիների համար: Մենք փորձելու ենք վերլուծել եւ քննարկել, ինչու չէ նաեւ գործնական առաջարկներ կատարել նման խնդիրները լուծելու համար»:

ԱՊԱԳԱՅ (Մոնթրէալ, Գանատա, 1975 Թ.) – Ազգային մշակութային, հասարակական շաբաթաթերթ: Հրատարակութիւն Գանատայի Թէքէեան Մշակութային Միութեան: Լոյս կը տեսնէ 1975 Թ.ի Սեպտեմբերի 13–էն ի վեր: 8–12 էջ (29×35·5 սմ.):

Առաջին թիւի խմբագրականը, որ կը կրէ «Ապագային Նայելով» խորհրդանշական խորագիրը, ի մէջ այլոց կ'ըսէ.

«Այսօր, երբ լոյս կ'ընծայենք գանատահայ առաջին շաբաթաթերթը, մեծ յաւակնութիւններէ աւելի հայ մամուլի նախահօր մտահոգութիւններն են որ կ'առաջնորդեն մեզ ու մեր հայեացքը կը սե–

ւեան ապագային, ըլլայ մեր անհատական թէ միութենական ու շեշտակի կերպով՝ գանատահայ ապագային եւ ընդհանուր առմամբ ամբողջ հայոց ապագային։ Ահա թէ ինչպէս ծնունդ կ՚առնէ «Ապագայ» անունը այս թերթին ճակտին»։

ԱՊՐԻԼ (Լոս Անճելըս, Ա.Մ.Ն., 1977 Թ.) – Մշակութային եւ կենցաղային ամսաթերթ։ Խմբագիր՝ Յարութիւն Երկեան։ 1977 Թ.ի Ապրիլին լոյս կը տեսնէ «Ապրիլ»ի փորձառական 0 թիւը՝ որպէս «ծանօթացման» թիւ, իսկ Մայիսին՝ առաջին համարը։ 28–72 էջ (20·5×26 սմ.)։

«Ապրիլ»ի առաքելութիւնը բանաձեւուած կը գտնենք հետագայ թիւերէն մէկուն մէջ.

«...Ի շահ հայ անհատին՝ հետեւաբար ի շահ հայ ազգին է, որ պէտք է զարկ տրուի հայերէն լեզուի տարածման եւ գործածութեան։ Այս օգտաշատ գործը իր ուսերուն բարձած է հայ մամուլը եւ այդ կարելի է նկատել գլխաւոր առաքելութիւնը հայերէն թերթերուն, որոնք մեզ մնայուն շփման մէջ կը դնեն թէ մեր մայրենի լեզուին եւ թէ մեր մշակոյթին հետ» (Հոկտեմբեր 1977, թիւ 6, էջ 3)։

ԱՌԱՋՆՈՐԴ (Պէյրութ, Լիբանան, 1973 Թ.) – Պարբերաթերթ Հայ Երիտասարդաց Ընկերակցութեան Զարեհ–Նուպար Սկաուտական Խումբի։ Ա. թիւը լոյս տեսած է 1973 Թ.ի Մարտին, մեքենագիր–բազմագրուած (22×25 սմ.)։ 1973 Թ.ի Յունիսին եւ Սեպտեմբերին՝ Բ. եւ Գ. թիւերը լոյս տեսած են տպագիր, 20 էջ (22×28 սմ.)։ Ապա՝ դադրած։ Խմբագիր՝ Պերճ Արապեան։ Ընդհանուր պատասխանատու՝ Տիրան Շաքլեան։

ԱՐԱԳԱԾ (Մոնթէվիտէօ, Ուրուկուէյ, 1974 Թ.) – Լրատու Ուրուկուէյի Հ.Բ.Ը. Միութեան։ Հրատարակութեան սկիզբ՝ 1974 Թ.ի Մայիս։ Հայերէն եւ սպաներէն, 16 էջ (17×22·5 սմ.)։

ԱՐԱՀԵՏ (Բարիզ, Ֆրանսա, 1976 Թ.) – Պարբերական հրատարակութիւն Ֆրանսահայ Գրողներու Ընկերակցութեան։ Առաջին համարը լոյս տեսած է 1976 Թ.ին, իսկ երկրորդը՝ 1977 Թ.ի աշնան։ 32 էջ (18×27 սմ.)։

Առաջին թիւին մէջ կայ խմբագրական կազմի լրիւ ցանկը. Աւետիս Ալեքսանեան, Եղիշէ Այվազեան, Հրանդ Գույումճեան, Վարդան Եղիշէեան, Ս. Ք. Զանդու (պատասխանատու խմբագիր), Նազարէթ Թօփալեան, Զարեհ Որբունի, Սիմոն Պապիկեան, Կարիկ Պասմաճեան, Յակոբ Վէզիրեան, Գեղամ Քէրէսթէճեան։

Առաջին համարին մէջ կայ հետեւեալ տեղեկութիւնը. «Յետ այսու, «Տեղեկատու»ն լոյս կը տեսնէ «Արահետ» անուան տակ»։ (Խնդրոյ առարկայ «Տեղեկատուն» լոյս տեսած է 1975 թուականի աշ-

նան, միակ մէկ թիւ, 32 էջ (19×28 սմ.):

«Արահետ»ի ուղղութեան եւ նպատակներուն ծանօթանալու համար, հարկ է դիմել «Տեղեկատու»ին մէջ լոյս տեսած «Երազ եւ իրականութիւն» խորագրուած խմբագրականին, ուր, ի մէջ այլոց կը կարդանք.

«Ֆրանսահայ Գրողներու Ընկերակցութիւնը, առաջին անգամ է որ գրական-գեղարուեստական պարբերականով մը հրապարակ կ'իջնէ այսօր:

«Այսօր, այս վեցամսեայ պարբերականով, Հայ Գրողներու Ընկերակցութիւնը պիտի փորձէ աւելի մօտենալ ժողովուրդին եւ տեւական կապ պահել անոր հետ:...

«Իր նպատակը պարզ է: Հետեւիլ Հայրենիքի եւ Սփիւռքի գրական կեանքին եւ մէկ յայտարարի բերել մեր գրողները:

«... «Տեղեկատու»ի էջերը բաց են սփիւռքի հայ գրողներուն առջեւ. գրողներ՝ որոնք դեռ կը հաւատան գիր ու գրականութեան հրաշքին: Հայրենի գրողներէն եւս կը սպասենք որ բերեն իրենց մասնակցութիւնը:

«Պէտք է մոռացումէ փրկել ու իր արժանի բարձրութեան վրայ պահել մեր մեծասքանչը, որ մեր լինելութեան ամենամեծ գրաւականն է:

«Հայ Գրողներու Ընկերակցութիւնը այդ հաւատքով եւ յոյսով է որ ճամբայ կ'ելլէ այսօր»:

ԱՐԱՐԱՏ (Վիեննա, Աւստրիա, 1971 թ.) – Ուսանողական հանդէս: Հրատարակութեան սկիզբ՝ 1971 թ.ի Ապրիլ: Հրատարակիչ խմբագիր՝ Սիմոն Պապիկեան: Մեքենագիր-բազմագրուած, 19–42 էջ (21×29.5 սմ.): Դադրած է հրատարակութեան երկրորդ տարին: Բովանդակութիւնը՝ հայերէն եւ գերմաներէն:

ԱՐԱՐԱՏ (Թեհրան, Պարսկաստան, 1979 թ.) – Տեղեկատու ամսագիր: Հրատարակութիւն Թեհրանի Հայ Մարզական Արարատ Կազմակերպութեան (ՀՄԱԿ): Նախապէս լոյս տեսած՝ Հ.Մ.Ա.Կ.ի Տեղեկատու անունով: Առաջին թիւը՝ 1979 թ.ի Սեպտեմբերին: Ընդհանրապէս՝ 16 էջ (22×33 սմ., ապա՝ 21.5×29 սմ.):

Գլխաւորաբար կը բովանդակէ մարզական տեղեկութիւններ, ունի նաեւ գրական բաժին մը:

ԱՐԱՐԱՏԻ ՁԱՅՆ (Կարակաս, Վենեզուելա, 1974 թ.) – Պաշտօնաթերթ վենեզուելահայ գաղութի: Առաջին թիւը լոյս տեսած է 1974 թ.ի Յունուարին: Վարիչ-տնօրէն՝ Վահան Վրդ. Պէրպէրեան: Հետագայ թիւերը՝ երկու լեզուով, հայերէն եւ սպաներէն: Մեքենագիր-բազմագրուած, 16-60 էջ (21.5×32 սմ.):

ԱՐԱՔՍ (Սիտնի, Աւստրալիա, 1976 թ.) – Պարբերաթերթ։ Հրատարակութիւն Աւստրալիոյ Հայ Ուսանողական Ընկերակցութեան։ Խմբագիր՝ Ս. Գրդեաչարեան։ Օգնականներ՝ օրիորդ Ս. Աւագեան (հայերէն բաժինի խմբագիր) եւ օր. Ս. Պանեան (անգլերէն բաժինի խմբագիր)։ Այժմ՝ դադրած։ Նոյն կազմակերպութիւնը ապա լոյս կ՚ընծայէ «Շիրազ»ը։

ԱՐԴԱՐ (Կ. Պոլիս, Թուրքիա, 1968 թ.) – Քաղաքական-ժողովրդական շաբաթաթերթ։ Հակառակ անունին, թերթը կը զբաղի ոչ միջազգային եւ ոչ ալ ներքին քաղաքական լուրերով եւ հարցերով, այլ՝ նեղ, սահմանափակ, եկեղեցական եւ ազգային հարցերով։ Թերթին արտօնատէրն է Լեւոն Տէօքմէճեան։ Հրատարակութեան տնօրէն՝ Խոսրով Էմիրզէեան։ Առաջին համարը լոյս տեսած է 1968 թ.ի Դեկտեմբերի 18-ին։ 4 էջ (29×41 սմ.)։ Իր առաքելութեան մասին թերթը կը գրէ. «Ծառայել մեր պատկանած համայնքին, միշտ բարձր բռնելով անոր շահերը անձնական հաշիւներէ եւ նկատումներէ»։

ԱՐԵԳ (Գահիրէ, Եգիպտոս, 1979 թ.) – Պարբերական տեղեկատու Նուպարեան Ազգային Վարժարանի աշակերտութեան։ Առաջին համարը լոյս տեսած է 1978–79 տարեշրջանին՝ 1979 թուականով։ Աշակերտներէ բաղկացած խմբագրական կազմ։ 40 էջ (16×23·2 սմ.)։

ԱՐԵՆՈՅՇ (Պէյրութ, Լիբանան, 1967 թ.) – Պարբերաթերթ Հայ Երիտասարդաց Ընկերակցութեան (Հ.Ե.Ը.) Արենուշներու։ Լոյս ընծայուած՝ մէկ թիւ, 1967 թ.ին, 36 էջ (17×24 սմ.)։

ԱՐԵՒԱԳԱԼ (Գորտոպա, Արժանթին, 1970 թ.) – Տեղեկատու Հայ Առաքելական Ս. Գէորգ Եկեղեցւոյ, Գորտոպա։ Խմբագիր-հրատարակիչ՝ Տաթեւ Վրդ. Ղարիպեան։ Սկսած է լոյս տեսնել 1970 թ.ի Յունուարէն։ Հայերէն եւ սպաներէն։ Մեքենագիր-բազմագրուած 18–24 էջ (22×28·5 սմ.)։

ԱՐԵՒԱՇՈՂ (Մայամի, Ֆլորիտա, Ա.Մ.Ն., 1979 թ.) – Թերթիկ Մայամիի Հայոց Ս. Մեսրոպ Կազմակերպութեան, որուն ատենապետն է՝ Օհան Ապադլեան։ Հրատարակութեան սկիզբ՝ 1979 թ.ի Սեպտեմբեր։ Առանց էջաթիւի (18×21·5 սմ.)։

ԱՐԵՒԵԼՔ (Թեհրան, Պարսկաստան, 1980 թ.) – Ամսաթերթ։ Սկսած է հրատարակուիլ 1980 թ.ի Ապրիլին։ «Արեւելք» իր առաջին թիւով կը գրէ.

«Մենք հաւատացած ենք, որ հայ ժողովրդի եւ Միջին Արեւելքի ժողովուրդների շահերը խորապէս կապուած են իրար հետ...։ Հենց այդ նկատառումով էլ մենք ընտրել ենք «Արեւելք» անունը թերթը համար»։

ԱՐՁԱԳԱՆԳ (Թորոնթոյ, Գանատա, 1972 թ.) – Ամսագիր։

Հրատարակութիւն Հայ Երիտասարդաց Դաշնակցութեան Թորոնթոյի Սիմոն Զաւարեան Ուխտին։ Հայերէն եւ անգլերէն։ Հրատարակութեան սկիզբ՝ 1972 թ.ի Փետրուար։ 42–60 էջ (21·5×28 սմ.)։

ԱՐՁԱԳԱՆԳ (Մոնրովիա, Լիպերիա, 1977 թ.) – Պարբերաթերթ Լիպերիոյ Հայոց Միութեան։ Խմբագրական Մարմին՝ Ռիթա Դուլիմաղայեան, Վարուժան Հեքիմեան, Վաչէ Հեքիմեան։ Առաջին թիւը՝ 1978 թ.ի Նոյեմբերի 1–ին։ Մինչեւ 1978 թ.ի Յունիսը լոյս տեսած է չորս թիւ։ Մեքենագիր–բազմագրուած, 8–26 էջ (21·5×28 սմ.։)

ԱՐՁԱԳԱՆԳ (Կլենտէյլ, Ա.Մ.Ն., 1978 թ.) – Մշակութային, գրական–գեղարուեստական, եռամսեայ լրատու պարբերաթերթ։ Կը հրատարակուի Կլենտէյլի Համազգային Հայ Մշակութային Ընկերակցութեան գրական–գեղարուեստական Յանձնախումբին կողմէ։ Խմբագրական կազմ՝ Նահապետ Մելքոնեան, Տրդատ Քէշիշեան, Եփրեմ Զաւարեան։ Գ. տարիէն սկսեալ՝ Տրդատ Քէշիշեան կը փոխարինուի Գրիգոր Շէնեանով։ Ա. եւ Բ. տարին լոյս կը տեսնէ երկուական թիւ, Գ. տարին՝ միացեալ թիւ մը (Յունուար–Յունիս)։ 8–16 էջ (21·5×28 սմ.)։

ԱՐՁԱԳԱՆԳ ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ՀԱՐՑԵՐՈՒ ԵՒ ԾԱՌԱՅՈՒԹԵԱՆՑ (Պէյրութ, Լիբանան, 1968 թ.) – Հրատարակութիւն Մերձաւոր Արեւելքի Հայ Աւետ. Եկեղեցիներու Միութեան Ընկերային Ծառայութեանց Յանձնախումբին։ Լոյս կը տեսնէ 1968 թ.ի տարեսկիզբէն։ Մեքենագիր–բազմագրուած։ (22×28 սմ.)։ Գլխաւորութեամբ Ճ. Տայնըլի։

ԱՒԵՏԱԲԵՐ (Պուէնոս Այրէս, Արժանթին, 1967 թ.) – Ամսաթերթ Հայ Աւետ. Ժողովական Եկեղեցիի։ Հայերէն եւ սպաներէն։ Խմբագրական կազմ։ 4 էջ (29×41 սմ.)։

ԲԱՆԲԵՐ (Պէյրութ, Լիբանան, 1972 թ.) – Հրատարակութիւն Լիբանանի Հայ Համալսարանաւարտներու Միութեան։ Լոյս տեսած է երկու թիւ, առաջինը՝ 1972 թ.ին, երկրորդը՝ 1973 թ.ին։ 64 եւ 56 էջ (20×27·5 սմ.)։ Միութեան գործունէութեան եւ տեղեկագիրներուն հայելին կը հանդիսանայ «Բանբեր»ը։

ԲՈՒՐՎԱՌ (Նիւ Եորք, Ա.Մ.Ն., 1970 թ.) – Լրատու ամսագիր։ Հրատարակութիւն Նիւ Եորքի Ս. Սարգիս եւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցիներու։ Խմորատիպ, հայերէն եւ անգլերէն լեզուներով։ Հրատարակութեան սկիզբ՝ 1970 թ.։ Խմբագիր Ներսէս Քահանայ Բաբուրեան(?)։

ԳԱԼՈՒՍՏ (Գահիրէ, Եգիպտոս, 1975 թ.) – Հրատարակութիւն Գալուստեան Հայոց Երկրորդական Վարժարանի Ծնողաց Խոր–

հուրդի Տեղեկատու Մարմինին։ Լոյս ընծայուած՝ միայն երեք թիւ, 1975 թ.ի Սեպտեմբերի 26-ին, Հոկտեմբերի 4-ին եւ 16-ին։ Մեքենագիր-բազմագրուած, 4 էջ (17×25 սմ.)։

ԳԱՐՈՒՆ (Կ. Պոլիս, Թուրքիա, 1970 թ.) – Մանկապատանեկան ամսաթերթ։ Հրատարակութեան վերջին տարիներուն՝ տարին 6 թիւ։ Հրատարակութիւն Թրքահայ Ուսուցչաց Միութեան։ Վարիչ-խմբագիր՝ Շողեր Զափարեան։ Թեքնիք-խմբագիր՝ Երուանդ Կոպէլեան (մինչեւ 1973 թ.ի Մարտը՝ թիւ 35)։ Արտօնատէր՝ Տոքթ. Վահրամ Գունտաղճեան։ Հրատարակութեան սկիզբ՝ Մարտ, 1970 թ.։ 16 էջ (23×16 սմ.)։

«Գարուն» հետեւեալ նախադասութիւններով կը դիմէ իր ընթերցողներուն.

«Փոքրի՛կ ընթերցող, ժի՛ր ընթերցող, ուսումնատե՛նչ ընթերցող, քեզի՛ է մեր խօսքն այսօր, քեզի համար է որ լոյս կը տեսնէ այս թերթը այսօր։

«...Որակեալ մանկավարժ եւ գրչի վարպետներէ բաղկացած յատուկ յանձնախումբի մը կողմէ պատրաստուած այս մանկաթերթը կը հրատարակուի Ուսուցչաց Միութեան կողմէ իսկական զոհողութեամբ եւ աջակցութեամբ Ուսուցչաց Հիմնարկին»։

ԳԵՂԱՐԴ (Մարսէյլ, Ֆրանսա, 1967 թ.) – Տեղեկատու ամսագիր։ Հրատարակութիւն Մարսէյլի Հայ Առաքելական Եկեղեցիի։ Հայերէն-ֆրանսերէն։ Խմբագիր՝ Վազգէն Վրդ. Քէչիչեան։

ԳԵՂԱՐԴ (Մոնթրէալ, Գանատա, 1969 թ.) – Գրական, մշակութային եռամսեայ հանդէս։ Հրատարակութիւն Մոնթրէալի Պոլսահայ Միութեան։ Հիմնադրուած՝ 1969 թ.ի Յունիսին։ Խմբագիր՝ Գ. Մ.։

ԳԵՂԱՐԴ, Սուրիահայ Տարեգիրք (Հալէպ, Սուրիա, 1975 թ.) – Հրատարակութիւն Հալէպի Հ.Բ.Ը. Միութեան Մատենագիտական Յանձնախումբի։ Ցարդ հրատարակուած են երկու հատորներ։ Առաջինը՝ 1975 թ.ին, 548 էջ (17×24 սմ.), իսկ երկրորդը՝ միացեալ թիւ մը, 1976-1978 թթ., 500 էջ (17×24 սմ.)։ Խմբագիր՝ Հայկ Պարիկեան։ Բովանդակութիւնը կը բաղկանայ գրական, գեղարուեստական, բանասիրական ու պատմագրական բաժիններէ։ Ունի նաեւ մահագրութիւններու բաժին մը։ Աշխատակցութեամբ՝ գլխաւորաբար հալէպահայ, ինչպէս նաեւ հայրենի եւ սփիւռքահայ գրողներու եւ մտաւորականներու։

«Գեղարդ»ի առաջին հատորի «Երկու Խօսք»ին մէջ կը կարդանք.

«Գեղարդ կոչեցինք մեր Տարեգիրքը, որովհետեւ հաւատացած

ենք որ առհաւական մեր ճառագայթումներուն տեսիլքը պերճօրէն մարմնացած է ողեղէն այդ հնաւանդ կառոյցին արտաքին պարզութեան եւ ներքին գեղեցկութեան մէջ:...

«Հալեպահայ գաղութը, որուն ճակատագրուեցաւ ըլլալ առջինեկ մայրը հետագային կեանքի կոչուող այլ գաղութներու մայրութիւններուն, անհրաժեշտ էր որ ունենար իր խօսնակը, եւ անով լսելի դարձնէր իր ձայնը՝ որպէս աւանդապահը շրջանի մը հարուստ պատմութեան. պատմութիւն՝ որ շաղապատուած է Հայու շինարար քրտինքով եւ Արաբ ազնիւ ժողովուրդին եղբայրական օգնութեամբ:

«Այս զոյգ առաջադրութիւններով ուրեմն, Գեղարդ Տարեգիրքը, հոգեւոր ստեղծագործութիւններու եւ աւանդութիւններու նուիրուած սիրոյ եւ խանդաղատանքի գործ մըն է»:

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏ (*Պէյրութ, Լիբանան,* 1975 *թ.*) – *Պարբերաթերթ Հայ Աւետ. Գոլէճի Արուեստից Ակումբի: Առաջին թիւը՝* 1975 *թ.ին, երկրորդը՝* 1979 *թ.ի Յունիսին: Խորհրդատու ուսուցիչ՝ Վազգէն Թիւթիւնճեան: Մեքենագիր-բազմագրուած,* 38–55 *էջ* (20×27 *սմ.*):

ԳԻՏՆԱՆՔ (*Մոնթրէալ, Գանատա,* 1979 *թ.*) – *«Ապագայ» շաբաթաթերթի յաւելուած: Լոյս տեսած է միայն քանի մը թիւ: Առաջին թիւը* 1979 *թ.ի Դեկտեմբերի* 29–*ին: Լոյս ընծայուած՝ գաղութը յուզող վէճերու առիթով, «Լուսաւորիչ» (Հ.Բ.Ը.Մ.ի հրատարակութիւն) պարբերաթերթին հակադրուելով:* 8 *էջ* (28·5×38 *սմ.*):

ԳՐՈՀ (*Գահիրէ, Եգիպտոս,* 1978 *թ.*) – *Մարզաթերթ: Հրատարակիչ եւ խմբագիր՝ Իվան Թորոսեան: Առաջին թիւը լոյս տեսած է* 1978 *թ.ի Հոկտեմբերի* 28–*ին (այս թուականը կը ստուգուի երկրորդ թիւէն): Երկրորդ թիւը՝ նոյն տարուան Դեկտեմբերի* 30–*ին:* 1979 *թ.ին երկու նոր թիւեր: Վերջինին (թիւ* 4*) թուականը՝* 14 *Յուլիսի,* 1970 *թ.: Ապա՝ դադրած:* 16 *էջ* (24×33 *սմ.*):

ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ԱՄՍԱԹԵՐԹ (*Լոս Անճելըս, Ա.Մ.Ն.* 1978 *թ.*) – *Հրատարակութիւն Ամերիկայի Արեւմտեան Նահանգներու Ազգային Առաջնորդարանի Կրօնական Դաստիարակութեան Խորհուրդին: Հայերէն եւ անգլերէն:* 8–12 *էջ* (14×21·5 *սմ.*)*: Հատորն ու յաջորդական թիւերը յիշատակուած են, սակայն ոչ մէկ թուականի յիշատակում կայ: Կարգ մը թիւերու բովանդակութենէն դատելով՝ «Դաստիարակչական Ամսաթերթ»ը սկսած է հրատարակուիլ* 1978 *թ.ի վերջերուն:*

ԴԷՊԻ ՀԱՅՐԵՆԻՔ (*Հոլանտա,* 1978 *թ.*) – *Ամսագիր: Առաջին թիւը լոյս կը տեսնէ* 1978 *թ.ի Մայիսին: Հայերէն եւ հոլանտերէն: Թերթի նպատակը եղած է Հոլանտայի հայ գաղութին եւ բնիկներուն*

ծանօթացնել Հայաստանի նուաճումները, սփիւռքահայութեան պատկերը, նաեւ՝ հայ ժողովուրդի անցեալն ու ներկան։ Հրատարակութեան տարին, մինչեւ Դեկտեմբեր, լոյս տեսած է 9 թիւ։ Այժմ՝ դադրած։

ԴՊՐԵՎԱՆՔԵԱՆ ՂՕՂԱՆՋ (Պիքֆայա, Լիբանան, 1978 թ.) – Պարբերաթերթ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Դպրեվանքի։ Վարիչ խմբագիրներ՝ Արարատ Աբեղայ Թոսունեան եւ Արշաւիր Աբեղայ Գափուճեան։ Մեքենագիր–բազմագրուած, 23-34 էջ (22×28 սմ.)։ Առաջին թիւը լոյս տեսած է 1978 թ.ի Փետրուարի 2–ին։

ԴՊՐՈՑԱՍԷՐ (Բարիզ, Ֆրանսա, 1975 թ.) – Աշակերտական պարբերաթերթ Դպրոցասէր Տիկնանց Վարժարանի։ 1975 թ.էն մինչեւ 1980 թ.ի սկիզբը լոյս տեսած է չորս թիւ, առաջին երեքը՝ տպագիր, չորրորդը՝ մեքենագիր–բազմագրուած։

ԵԴԵՄ (Նիւ Եորք, Ա.Մ.Ն., 1967 թ.) – Լրատու ամսագիր։ Հրատարակութիւն Հայ Առաքելական Սր. Աստուածածին Եկեղեցիի։ Հրատարակիչ խմբագիր՝ Գուրգէն Գուտուլեան։ Հայերէն եւ անգլերէն լեզուներով։ (22×28 սմ.)։

2001 (Պէյրութ, Լիբանան, 1970 թ.) – Պատանեկան պարբերաթերթ։ Հրատարակութիւն Հ.Յ.Դ. Զաւարեան Ուսանողական Միութեան։ Սկսած է հրատարակուիլ 1970 թ.ի Ապրիլէն։ Լոյս տեսած է միայն 9 թիւ։ Դադրած՝ 1971 թ.ի Մայիսին։ Օրինականօրէն լոյս տեսած է որպէս «Ազդակ» օրաթերթի յաւելուած։ Խմբագրական կազմ՝ Նազարէթ Պէրպէրեան, Դերենիկ Թերճանեան, Հուրի Գարաճեան, Սօսի Յակոբեան, Հուրի Զոլաքեան։ Հինգերորդ թիւէն սկսեալ խմբագրական կազմին վրայ կ'աւելնան նոր անուններ։ Թէեւ պարբերաթերթ՝ սակայն ամսագրի կանոնաւորութեամբ լոյս տեսած է 2001–ը, փոքր ընդմիջումով մը՝ 1970 թ.ի Յուլիսէն Սեպտեմբեր։ Ունեցած է քաղաքական, տնտեսական, գրական, գիտական, գեղարուեստական եւ մարզական բաժիններ։

2001–ը իր ուղղութիւնը կը բանաձեւէ հետեւեալ տողերով.

«Մերօրեայ հայ պատանին, դպրոցին մէջ թէ դուրս, կլանուած է իր անմիջական միջավայրին ներկայով ու ապագայով։ Հազուադէպ առիթներ միայն կ'ունենայ մտահոգուելու հայկական հարցերով։ Ուստի, հայկական ընդհանուր մթնոլորտի մը մէջ, յիշեալ սերունդին այժմէական պահանջներուն ու տագնապներուն անդրադարձող մնայուն թերթ մը մեծ կարեւորութիւն կը ներկայացնէ»։

ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀ (Պէյրութ, Լիբանան, 1973 թ.) – Պարբերաթերթ Հայ Աւետ. Գոլէճի Երաժշտութեան Ակումբի։ Մեքենագիր–բազմագրուած, լոյս տեսած՝ երկու թիւ, 1973 եւ 1974 թթ.ու

Յունիսին, 30–34 էջ (20·5×27 սմ.)։

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ՀԱՅ. (Պէյրութ, Լիբանան, 1969 թ.) – Գրական, հասարակական երկշաբաթաթերթ։ Առաջին համարը լոյս տեսած է 1969 թ.ի Դեկտեմբերի 27–ին։ Վերջինը՝ թիւ 101, 1975 թ.ի Մարտի 25–ին։ Ա. տարին՝ 26 թիւ, Բ. տարին (1971 թ.) եւ Գ. տարին (1972 թ.)՝ 20–ական թիւ, Դ. տարին (1973 թ.)՝ 23 թիւ, Ե. տարին (1974 թ.)՝ 11 թիւ, իսկ վերջին տարին (1975 թ.)՝ միայն մէկ թիւ։ Ապա՝ նիւթական դժուարութիւնները, թերթին շուրջ բոլորուած երիտասարդներուն հանդէպ ցուցաբերուած անհանդուրժողութիւնը, նաեւ՝ Լիբանանի տխուր դէպքերը, որոնք ծայր առին 1975 թ.ի Մարտ-Ապրիլ ամիսներուն, պատճառ հանդիսացան հրատարակութեան կասեցումին։ «Երիտասարդ Հայ.»ը ընդհանրապէս լոյս տեսած է 40 էջով, իսկ 1974 թ.ի թիւերուն մեծ մասը՝ 32 էջով (20·5×27·5 սմ.)։

Առաջին երկու տարիներուն խմբագրական կազմի անդամները հանդիսացած են՝ Անդրանիկ Վրդ. Կոնեան, Ժիրայր Դանիէլեան, Յովսէփ Մելքոնեան, Պետրոս Թերզեան, Լութֆի Թապաքեան։ Առաջին տարուան վերջերուն՝ խմբագրութեան միացած է նաեւ Ալեքսան Պերճիքլեան։ Բազմազոյն կողքով, պատկերազարդ այս թերթը ունեցած է քաղաքական, ընկերային, ազգային, տնտեսագիտական, արուեստներու (յատկապէս՝ սինեմարուեստ, նկարչութիւն), մարզական, երգիծական, ուսանողական եւ այլ բաժիններ։ Յատուկ հետաքրքրութիւն կը ներկայացնեն թերթին հարցազրոյցները հայ եւ արաբ քաղաքական, կուսակցական ղեկավարներու, ինչպէս նաեւ հասարակական գործիչներու եւ մտաւորականներու հետ[5]։

Ե. Հ. ՄԱՐԶԱԿԱՆ (Պէյրութ, Լիբանան, 1973 թ.) – «Երիտասարդ Հայ.»ի մարզական յաւելուած։

«Երիտասարդ Հայ.»ը յատուկ ուշադրութիւն եւ խանդավառութիւն կը ցուցաբերէ մարզական (հայկական եւ միջազգային) կեանքին հանդէպ, առանձին բաժին յատկացնելով անոր։ 1973 թ.ի ամրան, մանաւանդ այն օրերուն երբ Երեւանի «Արարատ» ֆութպոլի խումբը բացառիկ արդիւնքներ կ՚արձանագրէր, Ե. Հ.ի 82–րդ համարին զուգահեռ, առանձին պրակով լոյս կը տեսնէր նաեւ «Ե. Հ. Մար-

5. *Հայկական Սովետական Հանրագիտարանի* (Գ. հտր., 1977, էջ 589) մէջ կը կարդանք. Ե. Հ. «Տպագրում է գրականագիտական, արուեստաբանական նիւթեր, արձակ եւ չափածոյ գործեր, թարգմանութիւններ արաբ. եւ եւրոպական գրականութիւնից, կինոյի տեսութիւններ, մարզական լուրեր»։ Հարկ է նշել որ «արաբ. եւ եւրոպական գրականութիւն»ներէ թարգմանութիւններ չկան Ե. Հ.ի էջերուն մէջ, իսկ «արձակ ու չափածոյ գործեր»ն ալ հազուադէպ երեւոյթներ են։

ղական»ի առաջին համարը, 11 Օգոստոսի, 1973 թուակիր: Մինչեւ Դեկտեմբերի 1-ը, լոյս տեսած են 7 թիւեր, առանձին պրակներով եւ էջաթիւերով (8-24 էջ), ապա՝ «Ե. Հ. Մարզական» յաւելուածը կրկին ընդգրկուած է Ե. Հ.ի էջերուն մէջ: Մարզական յաւելուածը խմբագրած են՝ Յակոբ Գարայեան, Զօհրապ Տէօքմէճեան եւ Ահարոն Պոյաճեան:

ԵԻ... (Նիկոսիա, Կիպրոս, 1972–73 թթ.) – Հրատարակութիւն Մելգոնեան Կրթական Հաստատութեան Դ. դասարանի: Մեքենագիր-բազմագրուած, առանց էջաթիւի (17×21 սմ.): Աշակերտներէ բաղկացած խմբագրական կազմ, առաջնորդութեամբ՝ հայերէնի դասատու Մանուէլ Քէօսէեանի: Լոյս ընծայուած՝ 1972–73 կրթական տարեշրջանին, միայն երեք թիւ:

ԶԱՐԹՕՆՔ (Պոսթըն, Ա.Մ.Ն., 1972 թ.) – «Հայ Եկեղեցւոյ Ձայն» ռատիոժամի պարբերաթերթ: Հայերէն-անգլերէն: 4-6 էջ (21·5×28 սմ.): Խմբագիր-հրատարակիչ՝ Արամ Աւագ Սարկաւագ Ստեփանեան:

ԶԷՅԹՈՒՆ (Հռոմ, Իտալիա, 1980 թ.) – Հայկական մշակութային, քաղաքական երկամսաթերթ: Հրատարակութեան սկիզբ՝ 1980 թ.ի Յունիս: Հայերէն եւ իտալերէն: 8 էջ (28·5×33 սմ.):

ԶՈՒԱՐԹՆՈՑ (Պէյրութ, Լիբանան, 1970 թ.) – Պարբերաթերթ Հայ Աւետ. Գոլէճի Սուրբ Գիրքի Ակումբի: Տարին թիւ մը, մեքենագիր-բազմագրուած, 34-64 էջ (21×27·5 սմ.): Խորհրդատու՝ Վեր. Ա. Ս. Սարգիսեան:

ԷՐԵԲՈՒՆԻ (Լոնտոն, Անգլիա, 1980 թ.) – Ազգային, մշակութային, հասարակական ամսաթերթ: Հրատարակութեան սկիզբ՝ 1980 թ.ի Հոկտեմբեր: Հրատարակութիւն Լոնտոնի Թէքէեան Մշակութային Միութեան: Հայերէն եւ անգլերէն: 12 էջ (26×33 սմ.): Թէեւ լոնտոնահայ թերթ՝ «Էրեբունի»ն կը տպագրուի Մոնթրէալ, «Ապագայ»ի տպարանին մէջ:

«Էրեբունի»ի հրատարակիչները իրենց նպատակները կը բանաձեւեն հետեւեալ տողերով.

«Ձեռնարկելով «Էրեբունի» ամսագրի հրատարակութեան, մենք կը նպատակադրենք զայն դարձնել Լոնտոնահայութեան ձայնը: Մենք պիտի զբաղինք մասնաւորաբար գաղութս եւ ընդհանուր առմամբ ամբողջ հայութիւնը շահագրգռող հարցերով, վեր առնելով եւ գնահատելով ամէն ազգօգուտ եւ շինիչ աշխատանք, միեւնոյն ժամանակ վերապահելով մեզի իրաւունքը շինարար քննադատութեամբ մատնանշելու գաղութիս թերինները, ինչպէս նաեւ դատապարտելու հայ ժողովուրդի գերագոյն շահերուն հետ խոտոր համեմատող եւ վնա-

ռակար գործերը»։

ԷՐԵԲՈՒՆԻ (Միչիկըն, Ա.Մ.Ն., 1977 թ.) – Աշակերտական հանդէս Միչիկընի Հ.Բ.Ը. Միութեան Ալեք Մանուկեան Վարժարանի։ Հայերէն եւ անգլերէն։ Տարուբերող էջեր՝ 12–28 (21·5×28 սմ.)։ Հրատարակութեան սկսած է 1977–1978 թթ. կրթական տարեշրջանի սկիզբը։ «Էրեբունի»ի համարներուն թիւը մօտաւորապէս կը համապատասխանէ կրթական տարեշրջանի ամիսներու թիւին։

ԷՐԵԲՈՒՆԻ (Հալէպ, Սուրիա, 1978 թ.) – Պարբերաթերթ։ Հրատարակութիւն Հ.Բ.Ը.Մ.ի Հայ Երիտասարդաց Ընկերակցութեան Ուսանողական Բաժնի։ Հրատարակութեան սկիզբ՝ 1978 թ.ի Յունուար։ Խմբագրական կազմը յաճախ փոփոխութիւններ կրած է։ 18-85 էջ (21×33 սմ.)։ 1978–1979 տարիներուն լոյս տեսած է՝ «Պարբերաթերթ» անունով։

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ (Տիթրոյթ, Ա.Մ.Ն., 1968 թ.) – Էվէրէկ-Ֆէնէսէի Մեսրոպեան–Ռուբինեան Ուսումնասիրաց Միութեան։ 1968–1978 թուականներուն միջեւ լոյս ընծայուած են չորս «Ընդհանուր Տեղեկագիր»՝ 1966–1968, 1969–1971, 1972-1974, 1975–1977 շրջաններուն համար։ Բացի առաջինէն, միւսները թուագրուած են՝ 2, 3, 4։ Հայերէն եւ անգլերէն։ 30–74 էջ (20×26 սմ.)։

ԹԷՔԷԵԱՆԻ ՁԱՅՆ (Պէյրութ, Լիբանան, 1980 թ.) – Աշակերտական հրատարակութիւն Վահան Թէքէեան Վարժարանի։ Ա. թիւը լոյս տեսած է 1980 թ.ի Յունիսին։ Աշակերտական շարադրութիւններ եւ ներքին կեանքի տեղեկութիւններ կը կազմեն թերթին բովանդակութիւնը։ 32 էջ (17×24 սմ.)։

ԹՌԻՉՔ (Պէյրութ, Լիբանան, 1974 թ.) – Ուսանողական պարբերաթերթ Մեսրոպեան Վարժարանի (Կաթողիկէ)։ Մեքենագիր-բազմացուած։ 13 էջ (21×33 սմ.)։ 1974 թ.ին լոյս տեսած է 2 թիւ, առաջինը՝ տարեսկզբին, երկրորդը՝ Ապրիլին։

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ (Նոր-Ջուղա, Պարսկաստան, 1979 թ.) – Հրատարակութիւն Հայ Ժողովրդական Ճակատի։ Առաջին թիւը լոյս տեսած է 1979 թ.ի Մարտի 22-ին (21×27 սմ.)։ Ընդամէնը՝ 9 թիւ։

Առաջին թիւի խմբագրականին մէջ կը կարդանք.

«Մենք հրատարակում ենք ԺՈՂՈՎՈՒՐԴը, պաշտպանելու համար մեր այն ժողովուրդին, որ արթնացել է տասնեակ տարիների քնից, ...սկսել է հասկնալ իր վրայ գոյութիւն ունեցող ճնշումները՝ դրանք լինեն դասակարգային, հասարակական, ազգային կամ քաղաքական»։

ԻՄԱՑԱՐԱՆ (Գահիրէ, Եգիպտոս, 1975 թ.) – Ամսօրեայ պարբերագիրք։ Խմբագիր-հրատարակիչ՝ Հայկ Ժամկոչեան կը ձեռնար-

կէ «Իմացարան»ի հրատարակութեան, «Հոկտեմբեր»ի խմբագրութենէն հեռանալէն ետք: Հրատարակութեան սկիզբ՝ 1975 Թ.ի Մարտ: Կը դադրի 1978 Թ.ի Յունիսին՝ 32–րդ պրակով: «Իմացարան»ը, չորս տարուան ընթացքին լոյս կը տեսնէ 32 պրակ, իւրաքանչիւրը 50 էջ (17.5×25 սմ.): Տարին՝ 8 պրակ, 400 էջէ բաղկացած հատոր մը: Բովանդակութիւնը՝ գրական, հասարակական, հրապարակագրական, գեղարուեստական, լրատուական են.: Աշխատակիցներ՝ Յակոբ Շահնուր, Մկրտիչ Անդրանիկ, Ստեփան Շահպազ, Վարուժան Երեւան (Գազանճեան), Վահրամ Բրուտեան, են.: Կը դադրի առանց արտօնագրի լոյս տեսնելուն պատճառով: Տարի մը ետք՝ 1979 Թ.ի Յուլիսին եւ Օգոստոսին լոյս կը տեսնեն երկու նոր թիւեր՝ գրքոյկի ձեւով եւ որպէս «Մատենաշար Իմացարանի», թիւ 1 եւ 2: Նոյն պատճառներով, կը դադրի եւ «Մատենաշար»ը:

ԻՏԷԱԼ (Գորտոպա, Արժանթին, 1977 Թ.) – Ամսաթերթ: Հրատարակութիւն Գորտոպահայ Գաղութային Միութեան Լրատու Յանձնախումբին: Երիտասարդներէ բաղկացած խմբագրական կազմ: Մեքենագիր–բազմացուած, առաջին թիւը լոյս տեսած է 1977 Թ.ի Օգոստոսին: Հայերէն եւ սպաներէն:

ԻՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ (Միւնիխ, Գերմանիա(?), 1968 Թ.) – Անհասցէ, անստորագիր, անանուն քառածալ թերթիկ մը: Հայկազեան Գոլէճի Հայագիտական Գրադարանը ունի 2 թիւ, որոնցմէ առաջինին վրայ գրուած է՝ «Թիւ 1–2, Յունուար–Փետրուար», իսկ երկրորդէն յայտնի կը դառնայ որ անոնք լոյս տեսած են՝ 1968 Թ.ին. Բ. թիւին վրայ գրուած է՝ «Թիւ 3–4, Մարտ–Ապրիլ 1968»: 16 էջ (11×15 սմ.): Բովանդակութենէն դատելով կարելի է հետեւցնել թէ ան լոյս տեսած է Միւնիխ, հակահամայնավար քարոզչութեան նպատակով: Տեւողութիւնը՝ անծանօթ:

ԼՈՆՏՈՆ (Լոնտոն, Անգլիա, 1974 Թ.) – Ամսաթերթ: Պատասխանատու խմբագիր՝ Ասատուր Կիւզէլեան: Հրատարակութեան սկիզբ՝ 1974 Թ.ի Մարտ: Կը դադրի 24–րդ թիւով, 1976 Թ.ի Մարտին: Առաջին 13 համարները կը տպագրուին Պէյրութ, տպ. Սեւան: Սկիզբը՝ միայն հայերէն, ապա՝ հայերէն եւ անգլերէն: 4 էջ (30×44 սմ.):

«Լոնտոն» իր ուղղութիւնը կը բանաձեւէ հետեւեալ բառերով.

««Լոնտոն» կուսակցութեան մը կամ կազմակերպութեան մը թերթը չէ, ոչ ալ հարկատու է որեւէ հատուածի:

«Քաղաքակիրթ երկիրներու առաջին շարքին վրայ կանգնած հայրենիք մը ունինք:

«Ունինք նաեւ հայ սփիւռքը. պաղթօճախներ՝ քիչ մը ամէն տեղ:

««Լոնտոն» կը հաւատայ որ հայ ժողովուրդի ոյժը, Հայութեան միասնականութիւնը կախուած է պաղթօճախներու վրայ՝ իսկ հայրենիքը պաղթօճախներուն կապող կամուրջներու ամրութենէն»:

ԼՈՍ ՖԵԼԻՍԻ ՁԱՅՆ (Հոլիվուտ, Լոս Անճելըս, Ա.Մ.Ն., 1972 Թ.) – Կրօնական, կրթական, գրական, բանասիրական: Հրատարակութիւն Լոս Ֆելիսի Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցիի: Խմբագիր՝ Ոսկան Վրդ. Մխիթարեան: Առաջին թիւը՝ 1972 Թ.ի Սեպտեմբերին, 6 էջ (38×50 սմ.): Երկրորդ թիւ մը՝ 1972 Թ.ի Հոկտեմբերին, կրկին 6 էջ, իսկ երրորդ թիւ մը՝ 1973 Թուականով, 12 էջ: Վերջին երկու համարները լոյս տեսած են աւելի մեծ չափով (38×58 սմ.):

Թերթին բովանդակութիւնը կը կազմեն Հոլիվուտի Անթիլիասական թեմի (Կիլիկեան) պատկանումին հետ առընչուող նիւթեր: Արեւմտահայերէն եւ արեւելահայերէն:

ԼՈՒՍԱԲԱՑ (Պուէնոս Այրէս, Արժանթին, 1969 Թ.) – Ազգային, մշակութային տեղեկատու ամսագիր: Հրատարակութիւն Հ.Բ.Ը.Մ.ի Հարաւային Ամերիկայի շրջանի վարչութեան: Հայերէն եւ սպաներէն: Առաջին թիւը՝ 1969 Թ.ի Նոյեմբերին (17·5×26·2 սմ.):

ԼՈՒՍԱՂԲԻՒՐ (Բարիզ, Ֆրանսա, 1970 Թ.) – Պարբերագիր. գրական-գեղարուեստական-գիտական: Նոր Շրջանի առաջին թիւը՝ Սեպտեմբեր-Նոյեմբեր 1970 Թուակիր: Վերջինը՝ թիւ 4, Ապրիլ-Յունիս 1971 Թուակիր: Հայերէն եւ ֆրանսերէն: 48 էջ (18×26·7 սմ.): Պատասխանատու տնօրէն՝ Պարոյր-Պարէտ Էլէկեան: Ֆրանսերէն բաժինի պատասխանատու՝ Շահան Էլէկեան:

«Լուսաղբիւր»ի զանազան առաջադրանքները կ'ամփոփուին հետեւեալ տողերուն մէջ.

«Այսօր շատ աւելի զգալի է պակասը գրական լուրջ պարբերականի մը: Սփիւռքի հայ գրական անդաստանին մէջ հետզհետէ կը դադրին գրականութեան եւ արուեստի նուիրուած պարբերականները...

«Լուսաղբիւրը պիտի ջանանք դարձնել կամուրջ մը՝ Սովետական Հայաստանի եւ Սփիւռքի հայ գրողներու միջեւ»:

ԼՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ (Պրիթիշ Գոլոմպիա, Ա.Մ.Ն., 1971 Թ.) – Եռամսեայ: Հրատարակութիւն Պրիթիշ Գոլոմպիայի Հայ Մշակութային Միութեան: Մեքենագիր-բազմագրուած: Մեր տեսած թիւը՝ Նոյեմբերի 16, 1971 Թուակիր, կը բաղկանայ 5 էջէ (22×35·5 սմ.):

ԼՐԱՏՈՒ (Պէյրութ, Լիբանան, 1969 Թ.) – Հրատարակութիւն

Հայ Աւետարանչական Ընկերակցութեան 50-ամեայ Արշաւի Յանձնախումբի։ Պէյրութ, 1969, թիւ 1։ Առանց էջաթիւի, կը բաղկանայ 12 էջէ (22×28 սմ.)։ Լոյս տեսած է միայն մէկ թիւ։

ԼՐԱՏՈՒ (Անթիլիաս, Լիբանան, 1971 թ.) – Հրատարակութիւն Համազգային Մշակութային Ընկերակցութեան Անթիլիասի Մասնաճիւղի։ Առաջին թիւը՝ 1971 թ.ի Հոկտեմբերի 6-ին, երկրորդը՝ Դեկտեմբերի 15-ին, երրորդը՝ 1972 թ.ի Յունուարի 14-ին։ Մեքենագիր-բազմագրուած՝ 12-24 էջ (21·5×28 սմ.)։ Ապա՝ կը դադրի, վերերեւալու համար 1973 թ.ի Հոկտեմբերին, այս անգամ տպագիր եւ փոքր ծաւալով՝ 40 էջ (17×23·5 սմ.)։ Խմբագրական կազմ։

ԼՐԱՏՈՒ (Պէյրութ, Լիբանան, 1973 թ.) – Հայ Երիտասարդաց Ընկերակցութեան (Հ.Ե.Ը.)։ Միայն երեք թիւ, լոյս տեսած՝ 1973 թ.ի Դեկտեմբերի 1-ին եւ 1974 թ.ի Յունուարի եւ Փետրուարի 1-ին։ Մեքենագիր-բազմագրուած, 12 էջ (10·5×27 սմ.)։ Խմբագիր՝ Արթուն Համալեան։

ԼՐԱՏՈՒ (Պուրճ Համուտ, Լիբանան, 1975 թ.) – Շաբաթական հրատարակութիւն Ամանոսի Հայ Աւետ. Էմմանուէլ Եկեղեցիի։ Մեքենագիր-բազմագրուած։ Խմբագիր՝ Վեր. Եսայի Սարմազեան։ 4 էջ (16·5×21 սմ.)։

ԼՐԱՏՈՒ (Պէյրութ, Լիբանան, 1976 թ.) – Հրատարակութիւն Նոր Մարաշի Հայ Աւետ. Եկեղեցիի։ Խմբագրական կազմ։ Խմբագրութեան եւ հրատարակութեան պատասխանատու՝ Արամ Սարգիսեան։ Առաջին թիւը՝ 1976 թուականի Դեկտեմբերին, իւրաքանչիւր ամիս՝ թիւ մը։ 12-16 էջ (17·5×25 սմ.)։ Միացեալ թիւով մը՝ 1979 թ.ի Մայիս-Դեկտեմբեր թուակիր, կը դադրի։ Ապա՝ 1980 թ.ի Օգոստոսին կը վերահրատարակուի, այս անգամ՝ մեքենագիր-բազմագրուած, որպէս շաբաթական լրատու, Վաչէ Ատրունիի խմբագրութեամբ եւ անոր ծաւալով՝ 8-12 էջ (16·5×21 սմ.)։

ԼՐԱՏՈՒ (Պէյրութ, Լիբանան, 1977 թ.) – Շաբաթական հրատարակութիւն Պէյրութի Հայ Աւետարանական Ա. Եկեղեցիի։ Մեքենագիր-բազմագրուած։ 4 էջ (16·5×21 սմ.)։ Առաջին թիւը՝ 1977 թ.ի Փետրուարի 6-ին։ Խմբագիր՝ Վեր. Աբրահամ Սարգիսեան։ 1979 թ.ի Հոկտեմբերի 7-էն սկսած, խմբագիր՝ Վեր. Յովհաննէս Գարճեան։

Այս՝ ինչպէս նախորդ երկու շաբաթական «Լրատու»ները լոյս կը տեսնեն Կիրակի օրերը, եւ կը բաժնուին տուեալ եկեղեցիի ընտանիքներուն։ Բովանդակութիւն.— Նոյն Կիրակի օրուան եկեղեցական պաշտամունքին մատուցուած պատգամ-քարոզի ամփոփումը, անցած շաբթուան ընթացքին եկեղեցիի տարբեր կազմակերպութիւն-

ներուն եւ յանձնախումբերուն կողմէ կազմակերպուած գործունէութեանց ամփոփ տեղեկագիրը, եկեղեցիին կից ու անոր սեփականութիւնը եղող դպրոցի մասին լուրեր, ծանուցումներ, մահագրութիւն, եւ այլն:

ԼՐԱՏՈՒ (Նիւ Եորք, Ա.Մ.Ն., 1979 Թ.) – Հրատարակութիւն Հ.Բ.Ը. Միութեան Սանուց Միութեան: Խմբագրական կազմ՝ Սէսիլ Քէշիշեան եւ Վարդգէս Թամզարեան: Ա. տարուան առաջին թիւը՝ 1979 Թ.ի Ապրիլին: 4 էջ (21·5×27·5 սմ.):

ԽԱՉԲՈՒՌ (Պէյրութ, Լիբանան, 1967 Թ.) – Լեւոն եւ Սոֆիա Յակոբեան Ազգային Գոլէճի Հայկական եւ Անգլիական Ակումբներու գրական ձեռնարկ: Մեքենագիր-բազմագրուած: Հայերէն եւ անգլերէն: Լոյս տեսած է մէկ թիւ, 1967 Թ.ի Յունիսին: 44 էջ (21×27·5 սմ.):

ԽՕՍՆԱԿ (Թորոնթօյ, Գանատա, 1979 Թ.) – Պարբերաթերթ: Հրատարակութիւն Հ.Բ.Ը.Մ.ի Թորոնթոյի Մասնաճիւղին: Հրատարակութեան սկիզբը՝ 1979 Թ.ի Յունիս: Պատասխանատու խմբագիր՝ Անդրանիկ Ջիլինկիրեան:

ԽՕՍՆԱԿ ՊԱՏԱՆԵԿԱՆ (Պէյրութ, Լիբանան, 1969 Թ.) – Հրատարակութեան սկիզբին հանդիսացած է Հ.Բ.Ը.Մ.ի Հայ Երիտասարդաց Ընկերակցութեան Զարեհ Նուպար Ակումբի Երէց Սկաուտներու պաշտօնաթերթը: Ապա՝ 1970 Թ.ի Նոյեմբերի թիւէն սկսեալ՝ «Ուսանողական պարբերաթերթ»: Փաստօրէն, զոյգ պարագաներուն ալ, «Խօսնակ Պատանեկան»ը կը հանդիսանայ Հ.Բ.Ը.Մ.ի Պէյրութի պաշտօնաթերթ «Խօսնակ»ի երիտասարդական-պատանեկան թերթը: Խմբագիր՝ Զարեհ Թիւթիւնճեան: Առաջին թիւը՝ 1969 Թ.ի Յունուարին: Լոյս տեսած թիւերուն գումարն է՝ 22: Դադրած՝ 1975 Թ.ի Յունիսին:

«Մեր Ընթերցողներուն» խորագրուած մուտքի մը մէջ, «Խօսնակ Պատանեկան»ի խմբագիրը կը յայտարարէ.

«Ահա՛ առիթ մը բոլորիս, որպէսզի Հայ պատանին, աղջիկ թէ մանչ, ըսէ իր խօսքը, տայ իր կարծիքը եւ մանաւանդ գիտնայ ըսել իր խօսքը»:

ԾԱՂԿԱՔԱՂ (Անթիլիաս, Լիբանան, 1977 Թ.) – Գրական, գիտական, գեղարուեստական պարբերաթերթ Հ.Բ.Ը.Մ.ի Պօղոս Գ. Կարմիրեան Վարժարանի: Մեքենագիր-բազմագրուած: 66 էջ (17×23 սմ.):

ԾԱՆՕԹԱԳԻՐ (Բարիզ, Ֆրանսա, 1976 Թ.) – Հրատարակութիւն Հայ Ուսանողաց եւ Երիտասարդաց Տեղեկատու Գրասենեակի: Առաջին համարը լոյս տեսած՝ 1976 Թ.ի Ապրիլին: Հայերէն-Ֆրան-

սերէն։ Մեքենագիր–բազմագրուած՝ 16 էջ (15×21 սմ․)։ Առաջին համարի մէջ, «Հայ Ուսանողներուն եւ Երիտասարդներուն» ուղղուած խօսքին մէջ, կը կարդանք․

««Ծանօթագիր»ը պիտի հրատարակուի ընդհանրապէս ամիսը անգամ մը, իսկ անհրաժեշտ նկատուած պարագաներուն աւելի կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ»։

ԾԻԱԾԱՆ (Միչիկըն, Ա․Մ․Ն․, 1974 թ․) – Պարբերագիրք Հ․Բ․Ը․Մ․ի Սանուց Միութեան։ Խմբագիր՝ Գոհար Մելքոնեան։ 1974 թ․էն սկսեալ՝ տարին թիւ մը։ 30–74 էջ (20×26, ապա՝ 21×28 սմ․)։

Գրականութեան եւ արուեստի նուիրուած էջերու կողքին, յուշագրութիւններ եւ միութենական տեղեկութիւններ տեղ գտած են բովանդակութեան մէջ։ Ցարդ լոյս տեսած է 5 թիւ։

ԾԻԱԾԱՆ (Վալանս, Ֆրանսա, 1979 թ․) – Երկամսեայ տեղեկատու Վալանսի եւ շրջակայքի Հայ Առաքելական Եկեղեցիի։ Խմբագրական կազմ՝ Նարեկ Քահանայ Վարդանեան, Մանուէլ Ստեփանեան, Մարք Գոհարեան, Հանրի Սիրանեան, Ժիւլիէն Վարդանեան։ Ֆրանսերէն եւ հայերէն։ Միացեալ թիւը՝ 6–7–ը կը բաղկանայ 30 էջէ (21×30 սմ․)։

ԾԻԾԵՌՆԱԿ (Քուէյթ, 1979 թ․) – Պարբերաթերթ Քուէյթի Հայ Ազգային Երկրորդական Վարժարանի։ 1978–1979 կրթական տարեշրջանին լոյս կը տեսնէ առաջին թիւը (1979 թ․)։ 63 էջ (22×28·5 սմ․)։ Աշակերտներէ բաղկացած խմբագրական կազմ։ Պատասխանատու ուսուցիչ՝ Յակոբ Սահակեան։

ԿԱՆՉ (Պէյրութ, Լիբանան, 1971 թ․) – Շաբաթաթերթ։ Քաղաքական, հասարակական եւ գրական։ Հրատարակութեան սկիզբ՝ 1971 թ․ի Փետրուարի 20։ Ծաւալ՝ 8 էջ (30×40 սմ․)։ Օրինականօրէն լոյս կը տեսնէ որպէս Լիբանանեան «Ալ–Նիտէ» (օրկան Լիբանանի Համայնավար Կուսակցութեան) թերթի յաւելուած։ Խմբագրութեան պատասխանատու՝ Յարութիւն Մատէեան։ Վարչական պատասխանատու՝ Պօղոս Թիւթիւնճեան։ «Կանչ»ը կարելի է համարել Լիբանանահայ համայնավարներու օրկանը։ Մնայուն աշխատակիցներ՝ Գառնիկ Ադդարեան, Արմէն Դարեան, Պարոյր Երէցեան, Մարտիրոս Գուշաքճեան եւ այլք։ Առաջին թիւի «Մեր Խօսքը» խմբագրականով, «Կանչ» իր ուղղութեան անդրադառնալով, նաեւ կը գրէ․

«Հայրենասէր բոլոր ուժերուն հետ միասին աւելի ընդարձակել, տարածուն դարձնել, զարգացնել եւ ամրացնել Սփիւռքի հայութեան մշակութային կապերը Մայր Հայրենիքի հետ։ Լրիւ դարձնել հայութեան համախմբումն ու ազգային միասնականութիւնը՝ Սովետական Հայաստանի շուրջ, որ Մայր Հայրենիքն է բոլոր հայերուն»։

ԿԱՐԾԻՔ (Բարիզ, Ֆրանսա, 1973 Թ.) – «Կը հրատարակուի ամիսը անգամ մը»: Տնօրէն–խմբագիր՝ Լեւոն Զօրմիսեան: Հրատարակութեան սկիզբ՝ 1973 Թ.ի Յունուար: Դադրած՝ Գ. տարուան (1975 Թ.) Սեպտեմբեր–Հոկտեմբեր միացեալ թիւով (թիւ 9–10): Զօրմիսեանի «Կարծիք»ը անհատական ձեռնարկ մըն է, ուր ընկալելով հանդերձ կարգ մը մտաւորականներու յօդուածները (Գ. Ֆէնէրճեան, Եղիշէ Այվազեան, Լեւոն Սափոկլեան), ընդհանրապէս ինք կը լեցնէ թերթին էջերը, օգտագործելով զանազան ծածկանուններ: 8 էջ (29·5×45 սմ.): Թերթը տպագրուած է Պէյրութ, տպ. Տօնիկեան:

Իր ուղղութեան մասին՝ «Կարծիք» կը գրէ.

«Իւրաքանչիւր հատուածի յատուկ թերթեր կան…: Գոյութիւն չունի որեւէ թերթ, որ այդ հատուածներէն դուրս եւ անկախ, անոնց հետ առանց նիւթական եւ բարոյական կապ ունենալու, քննէր հայ կեանքի խնդիրները մտածման ամբողջական ազատութեամբ, ճշմարիտը, բանաւորը եւ օգտակարը միայն արտայայտելու դիտաւորութեամբ:

«Մեր մտածումէն երբեք պիտի չհեռացնենք Հայութեան մի եւ ամբողջական ազգութիւն մը ներկայացնելու իրողութիւնը:

«…Անոր վրայ հիմնուած է ու պիտի մնայ մեր վերաբերումը նաեւ Հայրենիքին հանդէպ: Այս պատճառով ալ Հայրենիք–Սփիւռք յարաբերութիւնը մեր օրերուն, առաջնակարգ կարեւորութիւն ներկայացնող հարցը կը ներկայացնէ»:

ԿԵԱՆՔ ԵՒ ՅՈՅՍ (Բարիզ, Ֆրանսա, 1976 Թ.) – Եռամսեայ Տեղեկատու: Հրատարակութիւն Ազգատախնամի Վարչութեան: Հայերէն–Ֆրանսերէն: Առաջին թիւը՝ Ապրիլ–Յունիս 1976 թուակիր: Թիւ 3–4 միացեալը՝ 12 էջ (25×32 սմ.): Հրատարակութեան Տնօրէն՝ Մ. Յ. Մարտիրոսեան:

ԿԻՊՐԱՀԱՅ ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ (Նիկոսիա, Կիպրոս, 1978 Թ.) – Ամսական լրատու Ազգային Առաջնորդարանի: Խմբագիր՝ Զարեհ Վրդ. (այժմ՝ Եպիսկոպոս) Ազնաւորեան: 10–50 էջ (21×33 սմ.): Հրատարակութեան սկիզբ՝ 1978 Յունուար:

ԿՐԸՆՈՊԼԻ ՀԱՅ ԱԿՈՒՄԲԻ ԼՐԱՏՈՒ (Կրընոպլ, Ֆրանսա, 1978 Թ.) – Եռամսեայ հրատարակութիւն Կրընոպլի Հայ Ակումբին, որուն նախագահն է Եդուարդ Մանուկեան: Հրատարակութեան տնօրէն՝ Ժ. Մարանճեան: Հրատարակութեան սկիզբ՝ 1978 Թ.ի Յունուար: Տարին՝ չորս թիւ: 8–20 էջ (21×30 սմ.): Ֆրանսերէն, **միայն մէկ էջ** հայերէն:

NEW ARMENIAN PERIODICALS OF THE ARMENIAN DIASPORA (1967-1980)

JIRAIR TANIELIAN

(Summary)

In the last decade approximately two hundred new periodicals started to be published in the Armenian Diaspora, specially in U.S.A., Europe, Iran and even in some African countries. The reasons behind this movement are: the new waves of Armenian migration from the Middle East to Europe and U.S.A.; the revolutionary tendencies among the Armenian new generation, specially after the 50th anniversary commemoration of the Armenian Genocide in 1965; the revolution in Iran; and the trend of returning to the Armenian national roots.

The list of the new periodicals has been prepared in alphabetical order, and only the first part is presented in this article. The second part will be published in the next issue of the Review.

Հայագիտական հրատարակութիւններ

ԳԵՂԱՄ ՍԵՒԱՆ, «ՍՓԻՒՌՔԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՈՒՐՈՒԱԳԾԵՐ», Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1980, 320 էջ:

Նմանօրինակ փորձ մը ցարդ չէր կատարուած հոս, կամ ընդհանրապէս՝ Սփիւռքի մէջ: Սփիւռքահայ գրականութիւնը իրականութիւն մըն է եւ արդէն մաս կը կազմէ մեր մշակոյթի պատմութեան, եւ որպէս այդպիսին՝ սերտելի նիւթ է, մանաւանդ ժամանակակիցներու կողմէ: Որովհետեւ յատկանշական եւ կարեւոր իրականութիւն մըն է այս մեր գրականութեան պատմութեան մէջ — որպէս երեւոյթ եւ պարտադրուած չեղում: Շեղում՝ նախ բացասական, եւ յետոյ նաեւ՝ դրական իմաստով: Գաղթական ժողովուրդի մը գաղթական գրականութիւնը, որ առանձին գոյութեան իրաւունք կը ստանայ՝ շատ արտակարգ, դրեթէ անկարելի պայմաններու մէջ: Երկիր, պետութիւն եւ պետականութիւն չունեցող գաղթականներու գրականութիւն է ասիկա, որ եզակի է իր տեսակին մէջ: Ուրիշ ոչ մէկ ժողովուրդ կրցած է գրականութիւն մշակել իր երկրէն դուրս՝ շատ աւելի նպաստաւոր պայմաններու մէջ իսկ: Սովորական եւ իրենց ազատ կամքովը գաղթական դարձած մարդիկ չեն այս փոքր հաւաքականութիւնները կազմող խլեակները, որոնք ցրուած են աշխարհի չորս ծագերուն: Արդարեւ փոքր, առանձին եւ իրարմէ տարբեր հաւաքականութիւններ են ասոնք աւելի, քան միաձոյլ եւ ամբողջութիւն մը կազմող ժողովուրդ: Հայեր են բոլորը, ճիշդ է, բայց պատահական եւ անտեղի կերպով չէ որ կոչուած են սուրիահայ, ֆրանսահայ, լիբանանահայ, ամերիկահայ կամ պարսկահայ, եւն.: Առանձին եւ անկախ հաւաքականութիւններ եղած են, իրարու հետ կարելի եղած չափով կապեր պահելով հանդերձ: Եւ ժամանակի ընթացքին իրարմէ բաժնուած են նաեւ կենցաղով, հետաքրքրութիւններով, կեանքի ըմբռնումով եւ իրենց վիճակուած ապրելակերպով նոյնիսկ: Ամե-

րիկահայը եւ սուրիահայը, օրինակի համար, բոլորովին տարբեր մարդիկ են եւ հասարակաց ոչինչ ունին գրեթէ, բացի իրենց հայկական ծագումէն։ Զարմանալիօրէն սակայն, եւ բարեբախտաբար, սփիւռքահայութիւնը իր առանձին հատուածներով կրցած է ամբողջութիւն մը կազմել եւ պահպանել զայն։ Եւ այս առեղծուածային ամբողջութիւնն է որ յաջողած է նաեւ գրականութիւն մշակել, անոր տալով իւրայատուկ դրոշմ եւ գոյութեան իրաւունք։ Եւ այս իրաւունքով իսկ կը դառնայ բաղկացուցիչ մէկ թեւը հայ գրականութեան։ Ձեւով մը կարելի է նկատել զայն Արեւմտահայ գրականութեան շարունակութիւնը, որովհետեւ զայն մշակողները արեւմտահայեր են, կամ անոնց զաւակները։

Գեղամ Սեւանի չահեկան եւ անպայմանօրէն օգտակար աշխատասիրութիւնը՝ հայ գրականութեան այս նոր թեւին նուիրուած ուրուագծային փորձ մըն է։ Կը շեշտենք «ուրուագծային»ը, որովհետեւ հեղինակին իսկ բնորոշումով, Սփիւռքահայ գրականութեան պատմութիւնը ներկայացնելու ձգտող առաջին փորձ մըն է կատարուածը։ Ասկէ առաջ Սփիւռքի մէջ իսկ այս տեսակ փորձ չէ կատարուած, հասկնալի պատճառներով թերեւս։ Ուրեմն՝ թէեւ յապաղումով, նախաձեռնութիւնը կու գայ Հայաստանէն՝ նախկին սփիւռքահայ գրողի մը կողմէ։ Որ կրկնապէս շնորհաւորելի կը դարձնէ գործը։ Սփիւռքահայ գրականութեան պատմութիւնը պէտք է գրուէր Սփիւռքի մէջ, որովհետեւ սփիւռքահայութիւնը աւելի պէտք ունի անոր, եւ բնական է որ ըլլար այդպէս։ Պէտք ունի, որովհետեւ մեր պայմաններուն մէջ գրական, գեղարուեստական եւ ընդհանրապէս մշակութային ժառանգութեան պահպանումն ու ճանաչումը առաջնահերթ անհրաժեշտութիւն է Սփիւռքին։ Ճանաչում՝ կատարուած ճիգն ու անոր արդիւնքը վերլուծելու, բանաձեւելու եւ գնահատելու իմաստով։ Ցաւով պէտք է արձանագրենք թէ այս գրականութիւնը մատչելի չէ մեր ժողովուրդին, նկատելով որ հրատարակչական գործը կազմակերպուած չէ եղած մեր մօտ, եւ չէ՛ մինչեւ այսօր։ Սփիւռքահայ գրողը իր միջոցներով կը հրատարակէ իր հեղինակած գիրքերը՝ սովորաբար քանի մը հարիւր օրինակ, եւ զանոնք չի կրնար հասցնել ընթերցողին։ Իսկ յաճախ անոր գործերը կը մնան անտիպ, եւ կամ ցրուած ու մասամբ մոռցուած մամուլին մէջ։ Գործը գրուած է, գրականութիւնը՝ մշակուած, ու երբեմն հրատարակուած ըլլալով հանդերձ, կը մնայ անմատչելի։ Այսինքն անգտանելի։ Որ կը նշանակէ, թէ չի կարդացուիր, եւ ուրեմն՝ ծանօթ չէ։ Սփիւռքահայը, ինք, չի ճանչնար իր գրականութիւնը, որովհետեւ եթէ ուզէ իսկ, չի կրնար ճանչնալ։ Խօսքը գրողներուն մասին չէ բնականաբար, այլ բուն իսկ ժողովուրդին։ Գրողներու ընթերցողները գրողներն են,

որովհետեւ իրենց հրատարակած գործերը կը նուիրեն իրարու: Եւ այս կերպով մշակուած գրականութիւնը ոչ միայն կը մոռցուի, այլ կը կորսուի նաեւ: Փաստ՝ որ յաճախ մատենադարաններու մէջ իսկ կարելի չէ գտնել հայ հեղինակներու գործերը: Բայց հայ գրողը անըմբռնելի յամառութեամբ մը շարունակած է գրել, անտարբեր մնալով այլեւս գործին ճակատագրին նկատմամբ, եւ բնականաբար չէ յաջողած գրականութիւնը ծառայեցնել բուն նպատակին:

Այս բոլորը նկատի ունենալով, նմանօրինակ աշխատասիրութեան մը անհրաժեշտութիւնը օր ըստ օրէ կը դառնար աւելի զգալի: Սփիւռքահայ գրականութիւնը պահպանելու եւ զայն ծանօթացնելու միակ կերպն էր թերեւս: Երբ մատչելի չէին գիրքերը, գէթ գտնուէր անոնց մասին լուրջ ուսումնասիրութիւն մը, ուր կարելի ըլլար ծանօթանալ անոնց եւ գաղափար մը կազմել գէթ: Ասոր կողքին կար, անշուշտ, այդ գրականութիւնն ու գործերը վերլուծելով արժեւորելու անհրաժեշտութիւնը, որ նոյնքան կարեւոր էր: Պատահական կամ պարագայական ուսումնասիրութիւններ նոյնիսկ չկային, այլ միայն՝ տարտամ տպաւորութիւններ: Նկատի չունինք կարգ մը գրողներու մասին մասնաւոր առիթներով գրուած յօդուածները, որ գրական վերլուծումի եւ ուսումնասիրութեան ծիրէն դուրս կը մնան:

Գեղամ Սեւանի փորձը մասամբ կը լուծէ այս հարցը եւ կը լեցնէ բացը՝ հայ ընթերցողին տրամադրութեան տակ դնելով Սփիւռքահայ գրականութիւնը ծանօթացնելու կոչուած համապարփակ գործի մը առաջին հատորը (1920–1945 տարիները ներկայացնող շրջանը): Եւ եթէ առիթ ունենայ ամբողջացնելու երկրորդ եւ լրացուցիչ մասը (1945–1980 թթ.), ինչպէս բնութագրած ու խոստացած է գիրքի ներածականին մէջ, Գեղամ Սեւան լաւագոյն ծառայութիւնը մատուցած կ'ըլլայ մեր գրականութեան: Հայաստանի մէջ իրմէ զատ թերեւս ոչ ոք պիտի կարենար ի գործ ածել այս առաքելութիւնը, որովհետեւ ինք աւելի մօտէն ճանչցած է ե՛ւ Սփիւռքը, եւ անոր գրականութիւնը՝ ըլլալով նախ եւ առաջ սփիւռքահայ գրող:

Առաջին հերթին պէտք է հաստատել, թէ հեղինակը խղճամիտ եւ բծախնդիր աշխատանք կատարած է, նիւթին մօտենալով անհրաժեշտ գիտական լրջութեամբ: Բացայայտ է, թէ տարիներ ուսումնասիրած է, սերտած, կարգադրած եւ դիմած է իրեն մատչելի բոլոր աղբիւրներուն՝ հնարաւորութեան սահմաններուն մէջ: Սփիւռքի մէջ իսկ այս անկարելի պիտի ըլլար հաւանաբար, եւ զարմանալի չէ ուրեմն որ գործը ունի թերութիւններ՝ հակառակ կատարուած լուրջ ու գիտական աշխատանքին: Այս, թէեւ, աշխատասիրութեան արժէքէն ոչինչ կը պակսեցնէ: Գեղամ Սեւան ըրած է իր կարելին, առաւելագոյնը, ու ոչ ոք կրնայ զինք մեղադրել թերացումով կամ զան-

ցառութեամբ: Արդիւնքը, առանց վերապահութեան, կարելի է յաջողութիւն մը նկատել: Փաստօրէն Սփիւռքահայ գրականութիւնը Սեւանի այս գործով կ'ունենայ իր առաջին եւ միակ ամբողջական ուսումնասիրութիւնը, որ անպայմանօրէն որպէս աղբիւր եւ մեկնակէտ պիտի ծառայէ հետագայ ուսումնասիրողներուն եւ գրականութեան պատմագիրներուն:

Նմանօրինակ աշխատութիւն մը, բնական է, կարելի է ծրագրել եւ դասաւորել զանազան կերպերով: Հեղինակը, ժամանակագրական հրամայողականին կառչելով հանդերձ, ընտրած է բաւական հետաքրքրական եւ խորքին մէջ ճիշդ բաժանումներու եղանակ մը: Այսպէս՝ Կարօտի Գրականութիւն, Նահանջի ···Երգ, Խօսք Բանաստեղծութեան Մասին Նախքան Բանաստեղծութիւնը, Մի Աշխարհ··· Երկու Ընկալում, եւ ի վերջոյ՝ Յանուն Գոյատեւման, եւ Վերածնուած Հայրենիք:

Այս բաժանումներով Գեղամ Սեւան կը փորձէ Սփիւռքահայ գրականութիւնը տեղաւորել ժամանակի եւ սփիւռքահայ կեանքի աստիճանական կազմաւորման եւ հոլովոյթի պարունակէն ներս: Քսանական Թուականներուն գրականութիւնն ալ խարխափումի մէջ է, ինչպէս Սփիւռքը, որ ձեւ եւ մարմին չէ ստացած տակաւին: Հայը իր երկրէն արտաքսուած ըլլալով, լոկ գաղթական է այս շրջանին եւ գիտակցութիւնը չունի սփիւռք եղած ըլլալու: Եւ իրականութեան մէջ դեռ չէ եղած: Քանի մը տարի հազիւ անցած է պատմական այդ աննախընթաց դէպքերէն, որ զինք նետած են աշխարհի փողոցներուն մէջ՝ որպէս անտուն, անհայրենիք եւ անարգուած խլեակ: Այս ամբողջին որպէս հետեւանք իր մէջ կայ միայն կորսուած հայրենիքի մը գիտակցութիւնը, որ անդարմանելի եւ կոտտացող վէրք է: Զարմանալի չէ ուրեմն, որ այս շրջանին ան ապրի եւ տագնապի միայն այս գիտակցութեամբ, ու կարօտնայ հարազատ երկրին, հողին, ծննդավայրին: Եւ ասկէ՝ կարօտի գրականութիւնը: Բնականաբար՝ Համաստեղ, որու կարեւոր տեղ կը տրամադրէ եւ կը վերլուծէ սպառիչ կերպով: Եւ անշուշտ՝ Բենիամին Նուրիկեան, Արամ Հայկազ, Յակոբ Մնձուրի (որու գրականութիւնը, մեր կարծիքով, այս շրջանին տակաւին գոյութիւն չունէր իսկ, թէեւ հետագային, շատ աւելի ուշ, պիտի մշակէր նոյն թեմայով գրականութիւն), Վահէ Հայկ, եւ զարմանալի կերպով նաեւ Վազգէն Շուշանեան՝ որպէս գիւղագիր:

Շուշանեանի գրականութիւնը, իր իւրայատկութիւններով, առաւելութիւններով եւ թերութիւններով, անպայմանօրէն պէտք է դասել այս բաժնին մէջ — կարօտի գրականութիւն — բայց ոչ որպէս գիւղագիր: Նախ՝ Շուշանեանը գիւղացի չէր, եւ չէր ճանչցած հայ-

կական գիւղը, այնպէս ինչպէս Համաստեղը, օրինակի համար: Եւ Բոստոն՝ Շուշանեանի ծննդավայրը, գիւղաքաղաք մըն էր ի վերջոյ, ուր ան ապրած էր քաղքենի կեանք մը առաւելաբար: Բայց կարեւորը, բնական է, անոր գրականութիւնն է, որ գիւղագրութիւն չէ սակայն: Կարօտի գրականութիւն՝ անշուշտ. եւ լաւագոյն տեսակէն: «Ճերմակ Վարսենիկ»ը— որ ձախող վէպ մըն է յամենայն դէպս, եւ «Օրերը Գեղեցիկ Զեն»ը, որ նոյնպէս կը ձախողի որպէս վէպ (իր կարգ մը աննման էջերով հանդերձ), կարելի չէ գիւղագրութիւն նկատել: Գեղամ Սեւան կրնայ մասնաւոր տկարութիւն ունենալ Վազգէն Շուշանեանի հանդէպ, ինչպէս իր սերնդակիցներէն շատեր, եւ զարմանալի չէ: Ի վերջոյ Շուշանեանի ըմբոստութիւնը, անսակարկ հայրենասիրութիւնը, գաղափարական անշեղ հաւատամքը, որ կը կազմեն իր գրականութեան ողն ու ծուծը, կրնային զինք միայն սիրելի դարձնել բոլորին: Բայց ինք իսկ պիտի զարմանար, եթէ իմանար, թէ իր գրականութեան կարեւոր մէկ մասը գիւղագրութիւն կը նկատուի:

Ապա կ՚անցնի նահանջի գրականութեան, որ կը բնորոշուի Շահան Շահնուրի «Նահանջը Առանց Երգի»ով, եւ այդ շրջանին յատուկ հոգեբանութեամբ: Հանգամանօրէն կը ներկայացնէ Շահնուրի, Որբունիի եւ Շուշանեանի գրականութիւնը, որ կը ներկայացնէ պարտուող, անձնատուր, եւ ճերմակ ջարդին զոհ գաղթահայութեան կեանքը՝ առաւելաբար Ֆրանսայի մէջ: Ցարդ ոչ ոք ուզած է պահ մը կանգ առնել, լրջօրէն անդրադառնալ, եւ կատարել կարեւոր սա հաստատումը. թէ նահանջը, կամ այդ հոգեբանութիւնը, յատուկ էր առաւելաբար Արեւմտեան աշխարհին, ուր Հայութիւնը իսկապէս կը ձուլուէր, կը նահանջէր, կը կորսուէր պարզօրէն: Բայց նոյնը չէր պարագան Միջին Արեւելքի մէջ, ուր Հայութիւնը, զերծ Արեւմտեան մշակոյթի եւ կեանքի հարթող ազդեցութիւններէն, իր վէրքերը կը լիզէր ու կը փորձէր վերականգնիլ: Ու փաստօրէն Տէր Զօրի անապատէն վերապրողները, որոնք հաստատուեցան արաբական երկիրներուն մէջ, չնահանջեցին ու պահպանեցին լեզուն, բարքերը, աւանդութիւնները, ոգին, եւ ամէն ինչ որ հայկական էր: Մինչդեռ Շահնուրի նշանաւոր ընդհանրացումը կը պոռար. «Կը նահանջեն ծնողք, որդի, քեռի, փեսայ, կը նահանջէ բարք, ըմբռնում, բարոյական, սէր: Կը նահանջէ լեզուն, կը նահանջէ լեզուն...»:

Այս՝ որպէս միջանկեալ ճշդում, զոր պէտք է նկատի ունենանք, երբ կը գրենք մեր կամ գրականութեան պատմութիւնը, եւ խուսափինք անտեղի եւ անճիշդ ընդհանրացումներէ: Եւ ասոր մէջ Շահնուրը չէ մեղաւորը, որովհետեւ ան կը գրէր Ֆրանսայի մէջ, Ֆրանսահայերուն մասին, եւ անկեղծ էր եւ ճիշդ՝ իր ընդվզումը:

Այս բաժնին մէջ հմտութեամբ կը ներկայացուի եւ կը վերլուծուի այդ շրջանի Ֆրանսահայ գրականութիւնը, որ միա՛յն Ֆրանսահայ գրականութիւն էր այն ատեն, որովհետեւ Սփիւռքահայ գրականութիւն կոչուածը գոյութիւն չունէր տակաւին: Աւելի ուշ գրոնուեցաւ այդ տարազումը: Այսպէս՝ Շահնուր, Որբունի, Շուշանեան, Հրաչ Զարդարեան, Նարդունի, Ա. Սեմա եւ Լաս (Լուիզա Ասլանեան): Վերջին երկուքը թէեւ, Ֆրանսահայ գրողներ ըլլալով հանդերձ, անոնց մշակած գրականութիւնը «նահանջի երգ»ին մաս չի կազմեր: Անոնք յեղափոխական, շարքային գրողներ էին աւելի, եւ ունէին այլ հետաքրքրութիւններ: Հայ գիրի եւ մշակոյթի ծառայողներ — անպայմա՛ն — բայց անոնց գործը հայկական մտասեւեռում չունէր: Եւ անոնց վաստակը, մեր կարծիքով, Սփիւռքահայ գրականութեան պատմութեան լուսանցքին վրայ հազիւ կարելի ըլլայ յիշել: Միրան Սեդայի սալոնային գրականութիւնը եւս զարմանալի կերպով կը դասուի նոյն՝ նահանջի հոգեբանութեան արգասիք գրականութեան բաժնին մէջ: Մինչ կը մոռցուին կամ կ՚անտեսուին՝ թէ՛ Նշան Պէշիկթաշլեան եւ թէ Կարապետ Փօլատեան: Իսկ ամենէն զարմանալին՝ Վահան Թէքէեանի պարագան է: Յաճախ, անուղղակի եւ զանազան առիթներով յիշուելով ու վկայութեան կոչուելով հանդերձ, Գեղամ Սեւան ըստ երեւոյթին զինք սփիւռքահայ բանաստեղծ չի նկատեր: Եւ հետեւաբար՝ անոր գործը հանգամանօրէն չի ներկայացուիր ոչ մէկ բաժնի մէջ: Ճիշդ է, թէ Վահան Թէքէեան քսանական թուականներուն չէ սկսած գրել, այլ ընդհակառակն՝ իր հասունութեան հասած բանաստեղծ էր արդէն, բայց 1920–1945 թթ. շարունակած է ստեղծագործել Սփիւռքի մէջ, եւ կարեւոր դեր խաղացած է այդ ժամանակաշրջանի հայ գրականութեան կազմաւորման մէջ: Նոյնն է պարագան Արշակ Չօպանեանի եւ Յակոբ Օշականի, որոնք նոյնպէս լուսանցքային յիշատակութեան արժանացած են միայն: Կարելի չէ Սփիւռքահայ գրականութեան պատմութիւն գրել եւ զանց առնել Չօպանեանի անփոխարինելի դերն ու առաջնորդութիւնը՝ այդ գրականութեան կերտումին մէջ: Մեր կարծիքով ամբողջ բաժին մը, կամ գէթ գլուխ մը, պէտք է յատկացուէր Չօպանեանի առաքելութեան եւ անոր բարերար ազդեցութեան:

Գիրքին վերջին մէկ երրորդը ամբողջութեամբ յատկացուած է 1930–1945 թթ. երկարաձգուող ժամանակաշրջանի բանաստեղծութեան, կամ մենք կը նախընտրենք ըսել՝ բանաստեղծական ճիգին: Այն ճիգը (խարխափումը, եթէ կ՚ուզէք), որ սկսած էր 1930 թ.էն ալ առաջ: Այդ «բանաստեղծութիւն»ը, իր բոլոր անուններով, մոռցուած է արդէն եւ չի կրնար մաս կազմել մեր գրականութեան: Ժամանակը իր վճիռը արձակած էր անոնց դէմ աւելի քառորդ դար առաջ

իսկ, առանց սպասելու քննադատի խօսքին կամ գրականութեան պատմագիրին: Այսօր ո՞վ կը յիշէ Արմէն Սարոյի, Արաքսի Վարուժանի, Անտոն Կաղելի, Յովհաննէս Մահտեսեանի, Լեւոն Նայիրցիի ու նոյնիսկ Արմէն Անոյշի նման անուններ: Կան տակաւին բազմաթիւ ուրիշ ու նոյնքան անկարեւոր անուններ, որոնք ուսումնասիրութեան նիւթ դարձած են՝ պարզօրէն փաստելու համար, թէ անոնց գրածը բանաստեղծութիւն չէր: Փաստելու ի՛նչ հարկ: Անոնց գործին որակը փաստած էր արդէն ատիկա եւ դատապարտած զանոնք վերջնական մոռացումի: Գեղամ Սեւանի մտահոգութիւնը այլ եղած է անշուշտ, եւ իր իսկ հաստատումով, տեղ տուած է անոնց՝ հակադրելու զանոնք միւսներուն, որոնք իր կարծիքով կազմած են այդ շրջանի բանաստեղծութեան ողնասիւնը: Անտեղի վատնում: Կարելի էր կեդրոնանալ միւսներուն վրայ եւ աւելի մանրամասնօրէն վերլուծել այս վերջիններուն գործը ու դատումներ կատարել մանաւանդ:

Մեր կարծիքով աշխատասիրութեան այս մասը կը մնայ թերի, եւ չ՛արդարացներ մեր ակնկալութիւնը: Մակերեսային եւ խճողուած մէջբերումներ կ՛ընէ, առանց վերլուծելու կամ գրական դատումներ կատարելու՝ անոնց իսկական արժեւորումը կարելի դարձնելու համար: Այս հասկնալի կը դառնայ, երբ նկատի ունենանք իր մօտեցման եղանակը: Գեղամ Սեւանի գրական չափանիշը այս պարագային կարծէք հայրենասիրութիւնն է: Աւելի ճիշդ բնորոշելու համար՝ Հայաստանի կողքին կանգնած ըլլալը: Գրողը կամ բանաստեղծը, եթէ ընդունած է Սովետական Հայաստանի իրականութիւնը, հոգ չէ թէ նոյնիսկ յապաղումով, վաւերական բանաստեղծ է: Թող ներուի մեզի տարակարծիք ըլլալ եւ հաստատել, թէ գրական ստեղծագործութեան մը արժէքը չի չափուիր հայրենասիրութեամբ կամ այսպէս կոչուած «դաւաճանութեամբ»: Հայրենասիրութիւնը բաղձալի է — ի՛նչ խօսք — բոլորին համար, բայց երբեք գրական չափանիշ չէ: Այլապէս ինչպէ՞ս պիտի կարենայինք դատել Մեծարենցի կամ Զարիֆեանի բանաստեղծութիւնը, օրինակի համար: Կամ՝ օտար գրականութիւնը, ուր հայրենասիրութիւնը կամ հայրենասիրական գրականութիւն կոչուածը ոչ տեղ ունի, եւ ոչ ալ գոյութիւն: Այլ հարց, թէ հայրենասիրութիւնը ինչպէս կ՛ըմբռնէ եւ կը սահմանէ այս կամ այն գրողը, եւ այս պարագային՝ Գեղամ Սեւան:

Հարկ չենք նկատեր անուններ թուելու եւ բաղդատութիւններ ընելու, եւ կը բաւականանանք միայն հարց տալով, թէ ինչպէ՞ս կարելի է Կարապետ Սիտալն ու Յակոբ Գույումճեանը բանաստեղծ նկատել ու դասել զանոնք Նիկողոս Սարաֆեանի, Ժագ Յակոբեանի եւ Մուշեղ Իշխանի կարգին, միաժամանակ բոլորովին զանց առնելով Ահարոնը: Մանաւանդ երբ կարեւորութեամբ նկատի կ՛առնուի Կոս-

տան Զարեան բանաստեղծը, որ Ահարոնի սերնդակից էր վերջին հաշուով։

Կը կատարենք այս դիտողութիւնները, յուսալով որ Գեղամ Սեւան կ՚ամբողջացնէ իր այս աշխատասիրութեան երկրորդ մասը (1945–1980 թթ.), որ կրնայ այս իմաստով շատ աւելի փորձանաբար ըլլալ եւ զինք առաջնորդել ոչ-գրական եզրակացութիւններու։ Այս անպայմանօրէն կրնայ վրիպեցնել այնքան կարեւոր եւ լրջութեամբ սկսուած գործ մը իր բուն նպատակէն, եւ դարձնել զայն խոցելի։

ԳԷՈՐԳ ԱՃԵՄԵԱՆ

V. NERCESSIAN (EDITOR), «**ESSAYS ON ARMENIAN MUSIC**», Kahn and Averill Publication, London, 1978, 222 pp.

Վ. ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ (*ԽՄԲԱԳԻՐ*), «ՈՐՈՆՈՒՄՆԵՐ ՀԱՅ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԵԱՆ ՇՈՒՐՋ», Քահն եւ Ավերիլ Հրատարակչութիւն, Լոնտոն, 1978, 222 էջ։

Հատորի ներածութիւնը *շարադրած է Դոկտ. Վ. Ներսէսեան, որ պատասխանատու է Բրիտանական Մատենադարանի Արեւելեան Ձեռագրաց եւ Հրատարակութեանց Բաժնին։ Այդ ներածականին մէջ ներկայացուած են հայկական խազերու պատմականը, անոնց զանազան յեղաշրջումները դարերու ընթացքին, հուսկ՝ անոնց կորուստը, ապա՝ վերջին շրջաններուն, զանոնք «կարդալու» փորձերը։ Այդ փորձերուն մասնակցած են նաեւ եւրոպացի երաժշտագէտներ, որոնք ձախողած են՝ որովհետեւ, ըստ Վ. Ներսէսեանի, անոնք փորձած են եւրոպական, յունական ու այլ խազային նմանութիւններուն հիման վրայ լուծել հայկական խազերու առեղծուածը։ Այսօր հետզհետէ բացայայտ կը դառնայ, թէ հայկական խազերը ինքնուրոյն մշակումով ձայնանիշեր եղած են։*

Ներածութեան կը յաջորդեն արտատպուած ուսումնասիրութիւններ, որոնք 1970–1977 *թուականներուն՝ հրատարակուած են զանազան թերթերու մէջ.*

Ա.— Ս. Փոլատեան, Կոմիտաս եւ Իր Նպաստը Հայ Երաժշտագիտութեան (*անգլերէն*)։

Հոն հրատարակուած է նաեւ Երեւանի Կոմիտասեան Արխիւներու համառօտ բովանդակութիւնը։

Բ.— Ն. Թահմիզեան, Հայկական Երաժշտութեան Հին Ձեռագրերը եւ Անոնց Ընթերցումը (*ֆրանսերէն*)։

Հեղինակը կը գտնէ, թէ մեզի հասած հայ երաժշտագրական պատառիկները թէեւ պատկառելի քանակ մը կը ներկայացնեն, սակայն ցարդ չենք յաջողած լման լուսաբանել անոնց ձայնային գաղտնիքը:

Գ.— Ն. Սերգոյեան, Ն. Թահմիզեան, Պ. Ութիէ, Հայկական Ութ Ձայներու Ծագումին Շուրջ (ֆրանսերէն):

Երեք հեղինակներ՝ մեկնելով երեք տարբեր ուղիներէ, երեք մերձեցումներ ունին նոյն հարցին շուրջ.

Ն. Սերգոյեան կը ծանրանայ Հայկական Ութ Ձայներու վրայ եւ զանոնք «թարգմանելով» եւրոպական ձայնանիշերու՝ կը հրապարակէ: Պէտք չէ՞ր սակայն նշել, թէ իր արտագրած եղանակները ո՞ր շրջանի աւանդութեան կը պատկանին, քանի որ գիտենք թէ Ութ Ձայները մինչեւ տասնամեակ մեր բոլոր շարականներուն եղանակները՝ մե՛րթ թեթեւ, մե՛րթ զգալի տարբերակներով հասած են մեզի, իրենց աշխարհագրական մեկնակէտին համաձայն:

Ն. Թահմիզեան իր ուշադրութիւնը դարձուցած է Կանոնագլուխներու ուսումնասիրութեան, եւ զանոնք եւրոպական խազագրութեամբ արտագրելէ ետք՝ հրապարակած է:

Պ. Ութիէ Հայկական Ութ Ձայները կ'ենթարկէ լատինական հին երգեցողութեան (կրէկորեան) վերլուծումի մեթոտներուն, անոնց չափերն ու կշռոյթը թուանշաններու վերածելով. հարկ կա՞յ հոս յիշեցնել, թէ երաժշտութիւնը նաե՛ւ անցեալին կը պատկանէր թուաբանական գիտութեան: Հեղինակը սոյն գիտական մերձեցումներէն նմանութիւններ կը քաղէ հայկականին եւ արեւմտեանին միջեւ՝ եղանակի յեղաշրջումի մարզէն ներս: Ապա այդ բաղդատական փորձերէն ետք, կ'եզրակացնէ թէ հայ երաժշտութիւնը ունի թէ՛ ինքնատպութիւն եւ թէ՛ համանմանութիւններ արեւմտեան ծիսական երգեցողութեան հետ: Հակառակ ուրիշներու կարծիքին, մենք եւս համաձայն ենք Պ. Ութիէի հետ, թէ Հայկական Ութ Ձայներու «ձայն»ի եւ «կողմ»ի ենթաբաժանումները երաժշտական հիմ չունին, «արուեստական» են, այսինքն՝ արարողական մեկնակէտ ունին: Յամենայն դէպս, Պ. Ութիէի ուսումնասիրութիւնը հետաքրքրական փորձ մըն է, եւ արժանի է աւելի խոր ուշադրութեան:

Դ.— Ռ. Աթայեան յաջորդաբար ստորագրած է երեք ուսումնասիրութիւններ (գերմաներէն).

1. Հայկական խազագրութեան արդի արտագրութիւնը. 2. Հայ արհեստավարժ երաժշտութիւնը Միջին Դարուն (Շարական, Տաղ). 3. Հայ ժողովրդային երգը:

Ե.— Ն. Թահմիզեան կ'ուսումնասիրէ Սաղմոսներու հայկական մեղեդիներու աւանդական ժառանգութիւնը (գերմաներէն):

Հայկական հին երաժշտութիւնը՝ զարգացած աշխարհին ծանօթացնելու այս փորձը գնահատելի է ամէն տեսակէտէ: Որոնումներ Հայ Երաժշտութեան Շուրջ հատորը կարծէք կանչ մըն է ուղղուած աշխարհի երաժշտագէտներուն՝ լուսաբանելու համար հայ խազերու առեղծուածը եւ անոնց ներփակած երաժշտութիւնը: Այս պատճառով, հատորը աւելի շատ հարցականներ եւ լուծումի փորձեր ունի, քան՝ իսկական լուսաբանութիւններ: Միանգամայն, անոր մէջ ներփակուած կը գտնենք ինչ որ հայ հին հոգեւոր երաժշտութեան մասին գիտականօրէն ձեռք ձգուած է մինչեւ հատորի հրատարակութեան թուականը:

Քանի մը հեղինակներու նոյն նիւթին շուրջ կատարած ուսումնասիրութիւնները անխուսափելիօրէն կրկնութիւններ եւ երկարաբանութիւններ յառաջ պիտի բերէին:

Դիտողութիւն մը եւս. հատորին տիտղոսը անհամապատասխան է իր բովանդակութեան հետ. արդարեւ, վերնագիրը կրնայ շփոթ առթել այն ուսումնասէրներուն մօտ, որոնք յատկապէս հետաքրքրուած են արդի հայ երաժշտութեամբ: Պէտք էր նշուէր թերեւս, թէ սոյն հատորը կը հայի Հայ Երաժշտութեան ակունքներուն:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՎՐԴ. ԿՌԱՆԵԱՆ

ՍԵԴԱ ՊԱՐՍՈՒՄԵԱՆ–ՏԱՏՈՅԵԱՆ, «ՈՒՐՈՒԱԳԻԾ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԼԻԲԱՆԱՆԱՀԱՅ ՆԿԱՐՉՈՒԹԵԱՆ», «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս», է. հտր., Պէյրութ, 1979, էջ 315–352:

Հայ մշակոյթին նուիրուած այն զանազան ուսումնասիրութիւնները, որոնք լոյս կը տեսնեն «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս»ին մէջ, իրենց մասնագիտական քննարկումով եւ լրջութեամբ՝ մեծ բաց մը կը լրացնեն Սփիւռքի տարածքին: Այս հիման վրայ յատուկ արժէք կը ներկայացնեն այն սերտողութիւնները, որոնք նուիրուած են Սփիւռքի այս կամ այն հարցի քննարկման, որովհետեւ եթէ Սովետական Հայաստանի մէջ այդ տեղի կ'ունենայ պետական ըմբռնումով, եւ բազմաթիւ են այդ գծով աշխատող մշակները, որոնք կը վերլուծեն ու կը քննարկեն այն բազմատեսակ հարցերը, որոնք կապ ունին հայ ժողովուրդի պատմութեան եւ մշակոյթին հետ՝ Սփիւռքի մէջ, ինչպէս ծանօթ է, հազիւ թէ գտնալի է նման ճիգ մը: Այս պատճառով է որ յատուկ գնահատանքի արժանի են «Հանդէս»ին այն ուսումնասիրութիւնները, որոնք նուիրուած են սփիւռքահայ երեւոյթներու կամ հարցերու քննարկման եւ որոնք, դժբախտաբար,

կը մնան անհատական հետաքրքրութիւններու ու սահմանափակ նախաձեռնութիւններու ծիրին մէջ: Սփիւռքը կը հալի, կը կորսնցնէ իր յաջորդական սերունդներու կապը, իսկ մամուլին մէջ գաղութներու մասին տեղական առօրեայ լուրերէն ու հարցերէն անդին գրեթէ ոչ մէկ արմատական վերլուծում տեղի կ'ունենայ գաղութներու պատմութեան, մշակոյթին, կառոյցին, զարգացման կամ այլ հարցերու կապակցութեամբ: Մեկնելով այս մտահոգութենէն՝ սփիւռքահայ խոպան պատմութեան նուիրուած որեւէ լուրջ ուսումնասիրութիւն, որ լոյս կը սփռէ մեզի անծանօթ սփիւռքեան ծալքերուն վրայ՝ խիստ հետաքրքրական է եւ աչքառու: Այս ուղղութեամբ Սեդա Պարսումեան-Տատոյեանի սերտողութիւնը՝ Ուրուագիծ Ժամանակակից Լիբանանահայ Նկարչութեան խորագրով, լոյս տեսած «Հանդէս»ի վերջին համարին մէջ (1979), իր արժանի տեղը ունի:

Վերոյիշեալ ուսումնասիրութեան ընթերցումը առիթ ընծայեց կարգ մը խորհրդածութիւններու, որոնք կը բխին իրմէ, կամ՝ անմիջականօրէն կապ ունին հոն արծարծուած հարցերուն հետ:

Կարեւորագոյն կէտը, որ ուշադրութիւն կը գրաւէ, այն ալ՝ «Լիբանանահայ նկարչութիւն» տարազումի հարցն է, որպէս գոյութիւն ունեցող իրականութիւն՝ որ ինքնին իրականութիւն մը չէ: Չկայ լիբանանահայ նկարչութիւն, ինչպէս չկայ ֆրանսահայ կամ ամերիկահայ նկարչութիւն: Կան լիբանանահայ նկարիչներ, ինչպէս կան ֆրանսահայ կամ ամերիկահայ նկարիչներ: Որպէսզի նկարչութիւն մը ունենայ պատկանելութիւն՝ պէտք է արտայայտէ հաւաքականութեան մը կենցաղը, միտքը, փիլիսոփայութիւնն ու ապրումները: Եւ լիբանանահայ նկարիչները (առնուազն իմ ճանաչողութեան սահմաններուն մէջ), ի շարս այլ գաղութներու նկարիչներուն՝ մեկնաբանը չեն եղած այն նոր իրականութեան, որ սփիւռքեան իրականութիւնն է, եւ որ ներկայիս տարբեր է գաղթականի գոյավիճակէն: Տակաւին՝ երբ բառին իսկական առումով չկայ լիբանանեան նկարչութիւն, ալ ո՞ւր մնաց լիբանանահայ նկարչութիւն:

Վերջին տարիներու Լիբանանի նկարչութիւնը առհասարակ «աննկարագիր» նկարչութիւն մըն է: Անժխտելի է, որ այդ նկարչութիւնը, որպէս քանակ եւ ոչ որպէս դպրոց, թափ առաւ Լիբանանի քաղքենի դասակարգին «փառքի» օրերուն՝ մասնաւորաբար երկրի անկախութենէն ետք: Այդ դասակարգը, որ աւատապետական ըմբռնողութեան եւ արեւմտեան կենցաղին եւ երեւոյթներուն արուեստական մէկտեղումին մարմնացումն էր, կը քաջալերէր արուեստ մը, որ իր արմատ չունենալուն՝ ընդհանուր առմամբ մակերեսային կապկումն էր արեւմուտքի գեղարուեստական արտադրութեան՝ հակառակ այն կարգ մը տեղացի նկարիչներու գործերուն,

բոլորն ալ մահմետականներ, որոնք կը վերադառնային իսլամական արուեստի զարդարական բնոյթին, ու կը կլանուէին մասնաւորաբար արաբական գիրերու համեմատական վերացականացումով (որ աւելի համարաբական բնոյթ ունի քան թէ զուտ լիբանանեան), եւ որ ինքնին ոչ այնքան յաջող կրկնումն է չինական եւ ճափոնական գիրերու գեղագիտական բարձր կատարողութեան, ինչ որ մեծ ազդեցութիւն կը բանեցնէր յետ-պատերազմեան վերացապաշտ նկարիչներու վրայ, մասնաւորաբար ամերիկացիներ՝ Թոմլինի, Կաթլիպի եւ Քլայնի, ինչպէս նաեւ Փրանսացի Մաթէօյի եւ ճափոնցի Սուկայի, երբ գեղագրութիւնը կը ստանար վերարժեւորում՝ որպէս ինքնին արուեստ եւ խորք:

Անշուշտ կարելի չէ սպասել որ արուեստի հետ նախապէս արմատական եւ խոր կապ չունեցող ընկերութեան մը մէջ, ինչպիսին էր լիբանանեան ընկերութիւնը, յանկարծ ծնունդ առնէր նկարչական դպրոց մը: Այս մէկը պարզ եւ յստակ հաստատում մըն է: Ասիկա չի միտիր ամբողջովին արժեզրկելու գոյութիւն ունեցող բազմաթիւ արուեստագէտներու գործերը: Հարցը անոնց հարազատութեան եւ ինքնուրոյն նկարչութիւն մը, կամ աւելի ճիշդ՝ զանոնք ընդհանուր խորագիրի կամ յայտարարի մը տակ առնելու պարագան է:

Այս բոլորին մէջ ո՞ւր է լիբանանահայ նկարիչներու տեղը:

Անոնք մեծ մասով ոչ միայն անհաղորդ մնացած են լիբանանցի ժողովուրդի կենցաղին՝ այլ նոյնինքն լիբանանահայ զանգուածին: Անոնց մօտ նկարչութիւնը եղած է անձնական նախասիրութիւններու նկարում՝ տարուբերելով բնապաշտութեան, պատկերայինի եւ վերացականի միջեւ՝ ընդհանուր առմամբ մնալով միշտ ենթակայական: Սխալ չհասկցուիմ: Այստեղ՝ այս երեւոյթի դատապարտումը չէ որ կ՚ընեմ՝ այլ պարզապէս դիմագիծի մը կազմումը: Այս եղած է նաեւ սփիւռքահայ այլ արուեստագէտներու պարագան: Ասոնցմէ անոնք, որոնք ստեղծագործեցին այն ապրումով եւ ներշնչումով, որ կը բաժնէր գաղթական հայու եւ յատկապէս առաջին սերունդի ապրումները՝ եղան Արշիլ Կորքին, Օրագեանը եւ Ժանսեմը՝ որպէս գաղթականի ներաշխարհի մեկնաբան, իսկ տարագրութեան եւ հայկական աւանդական երեւոյթներու «քրոնիկագիր»ներ հանդիսացան Խաչատուրեանը եւ Թոլեկեանը:

Եթէ ուզենք աւելի յստակ կերպով բնորոշել սփիւռքահայ այս առաջին սերունդի գեղագիտական գործունէութիւնը (զանց առնելով որակի եւ արժէքի հարցերը, որոնց քննարկումը այլ ուսումնասիրութեան կը կարօտի), կը տեսնենք թէ ան կը կրէ հիմնական երկու նկարագիր. ողբերգութիւն եւ նազելիութիւն: Օրագեանի տանջանքով լի կերպարները եւ Ժանսեմի պաստառներուն նիհար, բոպիկ, ցըն-

ցոտիներով՝ եւ իրենց ցաւերուն վրայ կծկուող մանուկները, կեր-պարներն ու մամիկները եթէ կը մտնեն առաջին խումբին մէջ՝ Սամ-սոնեան եւ Կալենց մաս կը կազմեն երկրորդին: Այս բեւեռներուն միջեւ կ'իյնան Կորքիի (մանաւանդ անոր կարգ մը գործերուն) եւ Գառզուի արուեստը՝ իրենց ողբերգականի, երազայինի եւ նազանքի մէկտեղումով: Այս նկարիչները, գիտակցաբար կամ ոչ, մեկնաբանը կ'ըլլային ջարդը ապրող եւ ապա վերապրող նոր սփիւռքահայուն, գաղթականին, որ աշխարհը կը դիտէր ցաւի եւ տանջանքի ընդմէ-ջէն, սակայն միաժամանակ առանց կորսնցնելու վերստին յարու-թիւն առնելու իր տենչը եւ նազելիութիւնը, որ հայկական փոլֆլո-րին մանեակն է ու զարդը. նազելիութիւն մը, որ իր թովչութեամբ, պարզութեամբ եւ ըխրունութեամբ հայուն արտայայտուելու ձեւե-րուն մաս կազմած էր: Այս խել պատճառով վերոյիշեալ նկարիչները միայն իրենց կարգ մը թեմաներուն համար չէ որ նաեւ հայկական իրականութեան մաս կը կազմեն՝ այլ նաեւ զանոնք մեկնաբանելու իրենց ձեւով:

Սակայն Սփիւռքի մէջ հասակ առած երկրորդ եւ երրորդ սե-րունդը, որ կ'իյնար արեւմտեան կենցաղն ու բարքերը խւրացնող քաղքենիութեան մը հոսանքին մէջ, աստիճանաբար կը կորսնցնէ հայրենի հողին եւ ազգային աւանդութիւններու հետ այն կապը, զոր տակաւին կը պահէր առաջին սերունդը: Նոր սերունդի արուեստա-գէտները ամբողջութեամբ կը փարին ու կը հետեւին արեւմտեան արուեստին, ու կը կորսնցնեն գեղարուեստական ինքնուրոյն նկա-րագիր մը ունենալու կարելիութիւնը: Ոչ միայն անցեալէն խզուած (անոնցմէ միայն մէկ քանիին մօտ կը գտնենք հայկական եղեռնին նուիրուած պաստառներ), հապա մինչեւ իսկ սփիւռքահայ իրակա-նութիւնը գոյութիւն չունի անոնց գործերուն մէջ: Ներշնչումի աղ-բիւրը փոխուած է: Անոնց արուեստը ճարտարարուեստականացած արեւմտեան աշխարհի ընդօրինակութիւնն է, ենթակայական եւ ան-հատապաշտ՝ որպէս ընդհանուր թուլացումի եւ հեշտասիրութեան արդիւնք թէ՛ հայկական եւ թէ՛ մարդկային գետնի վրայ:

Ներկայիս, հակառակ տիրող տարտամութեան եւ ժանգին, Սփիւռքը իր մարմնէն ներս ականատես կ'ըլլայ խլրտումներու եւ փնտռտուքներու շրջանի մը: Եթէ դեռ մօտիկ անցեալին այս մէկը քանի մը անհատներով էր որ սկիզբ կ'առնէր, գլխաւորաբար Եղեռնի 50-ամեակէն ետք, ան այժմ ունի աւելի համատարած բնոյթ: Սփիւռքահայ, եւ ուրեմն լիբանանահայ արուեստագէտները կը գտ-նուին նոր կացութեան մը առջեւ: Թէ անոնք որքանով պիտի ըլլան մեկնաբանը այն նոր կացութեան՝ ներկայիս դժուար է ըսել: Սա-կայն մաղթենք որ անոնք կանգ առնեն հարցադրումի մը առջեւ,

որ ինքնութեան հարցն է՝ բոլոր տագնապող սփիւռքահայերը յուզող։ Եթէ նոյն հարցադրումը միանայ ժամանակակից մարդու ապրումներուն, հարցերուն եւ յոյզերուն, ու իր գեղարուեստական արտայայտումը գտնէ ինքնուրոյն եւ ապրուած ոճով՝ այն ատեն, կարելի պիտի ըլլայ խօսիլ գոյութիւն ունեցող սփիւռքահայ արուեստի մը մասին, որուն անբաժան մէկ մասնիկը կրնայ հանդիսանալ լիբանանահայ նկարչութիւնը։

ԱԼԵՔՍԱՆ ՊԵՐԵՃԻՔԼԵԱՆ

ՀԱՅԿ ՊԱՐԻԿԵԱՆ (ԽՄԲԱԳԻՐ), «ԳԵՂԱՐԴ ՍՈՒՐԻԱՀԱՅ ՏԱՐԵԳԻՐՔ», *Հալէպ, Ա. Գիրք*, 1975 (548 *էջ*), *Բ. Գիրք*, 1976–1978 (500 էջ)։

Մեր օրերուն՝ մշակութային ու գրական գործունէութիւններու մարզին մէջ հալէպահայութիւնը կ՚ապրի նոր զարթօնք մը, որուն ի տես՝ սփիւռքահայ գաղութներու ճակատագրով մտահոգ իւրաքանչիւր հայ մարդ չի կրնար անտարբեր մնալ եւ իր գոհունակութիւնը չարձանագրել։

Հակառակ պայմաններու ժլատութեան, վերջին տասնամեակին Հալէպի մէջ հրատարակուած հայերէն պարբերաթերթերու եւ գիրքերու թիւը արդէն իսկ քանակ մը կրնայ կազմել։ Եւ այդ բոլորին մէջ՝ Գեղարդի հրատարակութիւնը միայն նոր լաւատեսութիւն մը կը ներշնչէ երեւոյթներու զարգացման հետեւողին։

Աւելի քան կէս դար առաջ, Հալէպ կը հանդիսանար նախակարապետներէն մէկը տարեգիրքերու հրատարակութեան աշխատանքին մէջ։ Արդարեւ՝ 1924 թ.ին, լոյս կը տեսնէր Սուրիահայ Տարեցոյցի Ա. հատորը, աշխատասիրութեամբ՝ Մ. Աճէմեանի, Մ. Սիսեռեանի եւ Ե. Ոսկերիչեանի, հոգ չէ թէ հատորը կը տպագրուէր Գահիրէ (Եգիպտոս)։ 1925 թ.ին լոյս կը տեսնէր Տարեցոյցի Բ. հատորը, նոյն խմբագիրներու աշխատակցութեամբ, բայց այս անգամ՝ անոր տպագրութիւնը կը կատարուէր Հալէպ, Բիւզանդ Թօփալեանի Տպարան Արաքսի մէջ։

Ազգային ու մշակութային կեանքին մէջ հալէպահայութիւնը զանազան վերիվայրումներ պիտի արձանագրէր սակայն, մինչեւ վերջին տասնամեակի կայուն վիճակը, որուն ընթացքին անգամ մը եւս պիտի ծլարձակուէր ու բերքաւորուէր հայ գիրն ու մշակոյթը։ Նոր բերքի գլխաւոր բաժիններէն մէկն է Գեղարդ տարեգիրքը։

Գրական, Գեղարուեստական, Բանասիրական, Պատմագրական, Կրթական ու Մարզական առանձին բաժիններով ծանրաբեռնուած

Գեղարդի զոյգ հատորները տքնաջան ու յամառ աշխատանքի մը արգասիքն են անկասկած։ Աշխատակիցներու մեծ հոյլը (գլխաւորաբար հալէպահայ), որ իր մէջ կը հաշուէ հայրենի եւ սփիւռքահայ գրողներ ու մտաւորականներ, Տարեգիրքին շուրջ առաւել հետաքրքրութիւն ստեղծելու յաւելեալ երաշխիք մը կ'ապահովէ։

Այստեղ զանց առնելով Տարեգիրքին գրական ու գեղարուեստական բաժինները, որոնք դուրս կ'իյնան մեր անմիջական հետաքրքրութեան սահմաններէն, ըսենք որ՝ պատմա-բանասիրական բաժինները անոր, եւ յատկապէս Հալէպի ու հալէպահայութեան նուիրուած ուսումնասիրութիւններն ու յօդուածները կը մնան հետաքրքրական եւ ուսանելի։

Հայ ժողովուրդի պատմութեան եւ անոր հոգեւոր ու նիւթական ժառանգութեան նուիրուած սերտողութիւններէն արժէ յիշատակել *Պերճ Սապպաղեանի* Արաբական Կայսրութեան Առաջին Արծաթ Տիրհէմը Կը Կրէ Հայաստանի Անունը (*Ա. հատ., էջ* 268–276), *Հայր Միքայէլ Յովհաննէսեանի* Ալայիա Կոռակեսիոն–Պատմական Բերդաքաղաք Մը – (*Ա. հատ., էջ* 278-281), *Վահրամ Բարոնեանի* Ամիրաները (*Ա. հատ., էջ* 283–289), *Վարդգէս Միքայէլեանի* Ղրիմահայ Տաղերգուներ (*Ա. հատ., էջ* 290–303), *Բիւզանդ Մինասեանի* Փաւստոս Բիւզանդի Աշխարհայեացի Մասին (*Ա. հատ. էջ* 304–316), *Նուպար Փարթամեանի* Ակնարկ Մը Սուրիոյ Հնագիտութեան Վրայ (*Ա. հատ., էջ* 356–373), *Հայկ Պարիկեանի* Հալէպի Հոգետունը եւ Յիշատակարան Արձանագրութիւնները (*Ա. հատ., էջ* 415–423), *Թամըս Կրինչիլեանի* Հայ Գաղթականներու Տեղաւորումը Հալէպի Մէջ 1920–1930 (*Բ. հատ., էջ* 253–267), *Կաբրիէլ Սաատէի* Հայերու Ներկայութիւնը Սուրիական Ծովափին Վրայ (*Բ. հատ., էջ* 268–277)[1], *Շահէ Տէր Գէորգեանի* Ակնարկ Հալէպի Քառասնից Մանկանց Եկեղեցու Գետնափոր Կառոյցի Մասին (*Բ. հատ., էջ* 278–296) *գրութիւնները*։

Գեղարդի գլխաւոր բաբենիշը պէտք է համարել սակայն այն ուշադրութիւնը, զոր ան կ'ընծայէ հալէպահայ գաղութի մօտիկ անցեալին ու ներկային։ Շահեկան եւ հալէպահայ գաղութի ամբողջական պատմութեան ապագայ պատմագիրին համար խիստ անհրա–

---

1. Վերջին երկու յօդուածներէն առաջինը անգլերէնէ թարգմանած է Վեր. Յովհաննէս Գարնեան, իսկ երկրորդը՝ ֆրանսերէնէ թարգմանած է Պերճ Սապպաղեան։ Դժբախտաբար սակայն խմբագրութիւնը չ'ըսեր թէ այս յօդուածները թարգմանաբար կատարուած արտատպումներ ե՞ն, թէ՝ բնագիր յօդուածները յանձնուած են խմբագրութեան, ուրկէ կատարուած են թարգմանութիւնները։

ժեշտ առաջ են Արամ Տօրվօղլեանի Հայերու Նպաստը Սուրիական Մեր Հայրենիքին (Ա. հտր., էջ 389–404), խմբ.(?) Սուրիական Բանակի Հայ Զօրավարները (Ա. հտր., էջ 405–409), Գրիգոր Պողարեանի Հայ Մարմնակրթանքը Հալէպի Մէջ (Ա. հտր., էջ 425–435), Յովհաննէս Զառիկեանի Մեքենագործութիւնը Հալէպի Մէջ եւ Առաջին Հայ Վարպետները (Բ. հտր., էջ 297–323), Էլի Նազարեանի Ուրուագիծ Սուրիահայ Պաշտօնէութեան Պատմութեան (Բ. հտր., էջ 325–335), Շահան Նուռեանի Հալէպի Հայ Կազմարարները (Բ. հտր., էջ 336–346), Աբրահամ Երէցեանի Հայկական Հին Գաղթօճախ Մը՝ Եագուպիէ (Բ. հտր., էջ 363–369) յօդուածներն ու ուսումնասիրութիւնները: Ինչպէս նաեւ այն գրութիւնները, որոնք նուիրուած են սուրիահայ, բայց մանաւանդ հալէպահայ եկեղեցական, կրթական, բարեգործական, մարզական եւ այլ հաստատութիւններու պատմութեան եւ անոնց գործունէութեան:

Գեղարդ Սուրիահայ Տարեգիրքի մասին գնահատանքի մեր անվերապահ խօսքին առընթեր, հարկ կը նկատենք այստեղ արձանագրել կարգ մը դիտողութիւններ, որոնք կը թելադրուին Տարեգիրքը առաւել բարձր մակարդակի մը վրայ տեսնելու ցանկութենէն:

Դժբախտաբար առանձին բաժիններու մէջ զետեղուած բոլոր յօդուածները չէ որ ունին տուեալ բաժինին պահանջած որակն ու մակարդակը: Գիտական աշխատանքի նկատմամբ ցուցաբերուած անփութութեան կողքին նաեւ ակներեւ է լեզուական անփութութիւնը:

Անհրաժեշտ է խուսափիլ արտատպումներէ կամ վերատպութիւններէ: Ինչ որ ալ ըլլայ տուեալ գրութեան կամ ուսումնասիրութեան տարողութիւնը, Տարեգիրքը ոչինչ կը շահի անկէ, մանաւանդ երբ մոռացութենէ փրկելու, կամ՝ անմատչելի աղբիւրէ մը շրջանառութեան մէջ դնելու մտահոգութիւնն ալ գոյութիւն չունի այնտեղ:

Տարեգիրքի էջերուն անփոյթ խճողումը, բայց մանաւանդ գրական կամ յուշագրական պատառիկներու անհամատեղելի ներկայութիւնը պատահական որեւէ էջի վրայ, ոչ միայն կը վնասէ գործին գեղագիտական կողմին, այլ նաեւ անոր լրջութեան:

Յիշեցում մը եւս: Պիտի փափաքէինք որ Գեղարդի հրատարակչական մարմինն ու խմբագրութիւնը առաջնահերթ նպատակ չունենային Տարեգիրքին ծաւալը: Նուազ էջաթիւերով, բայց կանոնաւոր հերթականութեամբ Գեղարդի հրատարակութիւնը առաւելագոյն չափով պիտի ծառայէ իր հետապնդած նպատակներուն:

ԵՐՈՒԱՆԴ Հ. ՔԱՍՈՒՆԻ

Մահագրութիւն

ՍԱՐԳԻՍ ԲՈՌՆԱԶԵԱՆ
(1923–1977)

Սարգիս Բոռնազեան (Պոյրազեան) ծնած է Հալէպ, 1923 թ.ին: Նախնական ու միջնակարգ ուսումը կը ստանայ ծննդավայրի Ուսումնասիրաց Մարդասիրական Երկսեռ Վարժարանին մէջ, որուն ընթացքը կ'աւարտէ 1939 թ.ին: Երկրորդական ուսումը կը ստանայ նոյն քաղաքին Ալեբբոյ Գոլէճին մէջ: 1947 թ.ին՝ ընտանիքին հետ կը ներգաղթէ Հայաստան, ուր որպէս համալսարանական ուսանող, կը հետեւի Երեւանի Խաչատուր Աբովեանի անուան Մանկավարժական Ինստիտուտի պատմութեան բաժանմունքի դասընթացքներուն: Համալսարանական ուսումը աւարտելէ ետք, որպէս ուսուցիչ կը պաշտօնավարէ Հրազդանի շրջանին մէջ: Ապա՝ կ'արձանագրուի Հայաստանի Գիտութիւնների Ակադեմիայի Պատմութեան Ինստիտուտի ասպիրանտ, ուր նաեւ կը պաշտպանէ իր թեկնածուական աւարտաճառը՝ «Սոցիալ–Տնտեսական Յարաբերութիւնները Կիլիկիայի Հայկական Պետութիւնում, ԺԲ–ԺԴ դդ.» խորագրով: Աւարտաճառի պաշտպանութենէն ետք կը պաշտօնավարէ նոյն հիմնարկի Միջնադարու Պատմութեան Բաժանմունքին մէջ, նուիրուելով գիտական աշխատանքի:

Սարգիս Բոռնազեան՝ գիտական բարձր մակարդակով կարեւոր թիւով յօդուածներ կը ստորագրէ «Լրաբեր»ի եւ «Պատմա–Բանասիրական Հանդէս»ի էջերուն մէջ: Անոր գրչին կը պատկանին նաեւ Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Պատմութեան Ինստիտուտի կողմէ հրատարակուած «Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն»ի (Գ. հտր., 1976) հետեւեալ բաժինները. Հայաստանի Նուաճումը Սելջուկ–Թուրքերի կողմից (էջ 440–460), Հայաստանը Սելջուկեան

Տիրապետութեան Շրջանում (էջ 461–468), Սալդուխեանները Կարինում (էջ 490–492), Հայաստանի Սոցիալ-Տնտեսական Դրութիւնը ԺԱ–ԺԲ. Դարերում (էջ 493–503), Կիլիկիայի Հայկական Թագաւորութեան Զօրեղացումը եւ Միջազգային Յարաբերութիւնները ԺԴ. Դարում (էջ 695–714), Կիլիկիայի Հայկական Թագաւորութեան Սոցիալ-Տնտեսական Յարաբերութիւնները (էջ 715–732), Կիլիկիայի Պետական Կարգը (էջ 737–754), Կիլիկիայի Հայկական Թագաւորութեան Ներքին եւ Միջազգային Դրութիւնը ԺԴ. Դարի Վերջերին եւ ԺԴ. Դարի Սկիզբին (էջ 755–767), եւ Կիլիկիայի Հայկական Թագաւորութեան Գոյամարտը ԺԴ. Դարում եւ Անկումը (էջ 768–786):

Առանձին հատորներով լոյս տեսած են Սարգիս Բոռնազեանի հետեւեալ աշխատասիրութիւնները. ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՈՒՄ ԺԲ–ԺԴ. ԴԱՐԵՐՈՒՄ (Երեւան, 1973) եւ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՒ ՍԵԼՋՈՒԿՆԵՐԸ ԺԱ–ԺԲ. ԴԱՐԵՐՈՒՄ (Երեւան, 1980):

Սարգիս Բոռնազեան կը մահանայ 1977 Թ.ի Փետրուարի 14-ին:

ԱՐԱՄ ՇՈՐՎՕՂԼԵԱՆ
(1902–1979)

Արամ Շորվօղլեան ծնած է 1902 Թ.ին, Զէյթուն: Նախակրթարանի ջամբած ուսման հագիւ տիրացած, Համաշխարհային Ա. Պատերազմը եւ Թուրքերու կողմէ հայ ժողովուրդին դէմ կազմակերպուած բռնագաղթը կը ստիպեն որ պատանի ուսանողը դառնայ իր ծննդավայրին պաշտպանութեան նուիրուած զինեալ մարտիկ: 1919-1921 ԹԹ.ուն, իբրեւ կրտսեր եւ հաւատարիմ զինակիցը Զէյթունի դիւցազներէն Արամ Պէկ Զօլաքեանի, կը մասնակցի իր հայրենի աշխարհին ինքնապաշտպանութեան կռիւներուն: 1921 Թ.ին կ՚անցնի Հալէպ: Յամառ ինքնաշխատութեամբ կը յաջողի գիտելիքներու հարուստ պաշար մը ամբարել: Կարճ ժամանակի

մը համար կը նուիրուի ուսուցչական ասպարէզին: Ազգային եւ հասարակական բեղուն գործունէութեան կողքին՝ տարիներ շարունակ կը վարէ կիրակնօրեայ լսարաններ, նոր սերունդին ծանօթացնելով հայ ժողովուրդի անցած դարաւոր ճանապարհը: Որպէս կեանքի վերջնական ասպարէզ կ՚ընտրէ առեւտուրը: Սակայն հակառակ այդ նոր իրողութեան, ան կը մնայ գրչի մարդը, եւ հաւատարմօրէն կ՚աշխատակցի Սուրիոյ եւ Լիբանանի հայ մամուլին, ստորագրելով բազմաթիւ ակնարկներ, յօդուածներ, յուշագրութիւններ եւ գրախօսականներ, որոնցմէ յատկապէս ուշադրութեան արժանի կը մնան անոնք, որոնք հայ ժողովուրդի վերջին մէկ դարու պատմութեան հետ առնչուած հարցեր կ՚արծարծեն: Քաջ գիտակ թրքերէնին, ան ուշադիր կը հետեւի թուրք արդի պատմագրութեան, եւ ուղղակի թարգմանութեամբ, կամ՝ քննադատօրէն ընթերցողին կը ներկայացնէ այն՝ ինչ կը խօսի հայ-թուրք յարաբերութեանց մասին: Զինք հետաքրքրող գլխաւոր նիւթը սակայն կը մնայ իր ծննդավայր Զէյթունն ու անոր պատմութիւնը:

Արամ Ծորվօղլեանի վերոյիշեալ տիպի յօդուածներէն նշենք մէկ քանին. Քեազիմ Գարապեքիրի Յուշերը *(թրգ.) («Զարթօնք», օրաթերթ, Պէյրութ,* 30 *Յուլիսի,* 1966 *թ. եւ շար.),* Ուրուագիծ Զէյթունի Պատմութեան *(«Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս», Գ. հտր., Պէյրութ,* 1972, *էջ* 231–356), Հայերու Նպաստը Սուրիական Մեր Հայրենիքին *(«Գեղարդ Սուրիահայ Տարեգիրք», Ա. հտր.,* 1975, *էջ* 389–404)*: Իսկ առանձին հատորով լոյս տեսած է ԱՐԱՄ ՊԷԿ ՉՈԼԱՔԵԱՆ,* 1915–1921 *(Պէյրութ,* 1980) *յուշագրական աշխատութիւնը, նուիրուած «Զէյթունի Վերջին Դիւցազն»ի կեանքին ու գործունէութեան:*

Արամ Ծորվօղլեանի ստորագրած յօդուածներուն մատենագիտական ցանկը հրատարակուած է վերոյիշեալ հատորին մէջ, էջ 277–282*: Դժբախտաբար սակայն ցանկը կանգ կ՚առնէ* 1971 *թ.ին, եւ ուրեմն՝ կը մնայ պակասաւոր:*

Արամ Ծորվօղլեան կը մահանայ 1979 *թ.ի Հոկտեմբերի* 12*–ին:*

ԱՌԱՔԵԼ ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ

(1887–1980)

Առաքել Առաքելեան ծնած է 1887 թ.ի Յունուարի 13–ին, Լեռնային Ղարաբաղի Շուշի գաւառի Խնածախ գիւղը։ 1896–1899 թթ.ուն Շուշիի թեմական դպրոցին մէջ կը ստանայ իր նախակրթութիւնը, ապա կ՚անցնի Էջմիածինի Գէորգեան Ճեմարանը, որուն լրիւ ընթացքը կ՚աւարտէ 1907 թ.ին։ Ճեմարանէն շրջանաւարտ, որպէս ուսուցիչ կը պաշտօնավարէ Իգտիրի, Շուշիի, Բաքուի եւ Երեւանի մէջ։ 1911–1913 թթ. կը ստանձնէ Ղարաբաղի հայկական դպրոցներուն վերատեսուչի պաշտօնը։ 1923–1925 թթ.ուն կը վարէ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի Լուսաւորութեան Ժողովըրդական կոմիսարի տեղակալի պաշտօնը, իսկ 1925–1927 թթ.ուն՝ Լուսաւորութեան Ժող. կոմիսարի։ 1932 թ.ին կը տեղափոխուի Երեւան, ուր որպէս դասախօս կը պաշտօնավարէ Երեւանի Պետական Համալսարանի եւ Խաչատուր Աբովեանի անուան Հայկական Մանկավարժական Ինստիտուտին մէջ։ 1934 թ.էն սկսած, մինչեւ մանկավարժական ասպարէզէն քաշուիլը, կը վարէ այս վերջին հիմնարկին Արտասահմանեան Գրականութեան Ամբիոնի վարիչի պաշտօնը, միաժամանակ դասաւանդելով լատիներէն եւ գրաբար։ 1955 թ.ին կ՚արժանանայ Հայկական ՍՍ Հանրապետութեան Վաստակաւոր Գործիչի կոչումին։ 1956 թ.ին կը ստանայ Բանասիրական Գիտութիւններու Դոկտոր տիտղոսին, իսկ 1959 թ.ին՝ Փրոֆեսորի։

Մանկավարժական իր երկարատեւ ծառայութեան առընթեր, Փրոֆ. Ա. Առաքելեան կ՚ունենայ գիտական ստեղծագործութեան բեղուն կեանք մը։ Անոր երկասիրութիւններէն առանձին հատորներով լոյս տեսած են. ԳՐԱԲԱՐԻ ԻՆՔՆՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ՁԵՌՆԱՐԿ (Երեւան, 1937), ԳՐԱԲԱՐԻ ԴԱՍԱԳԻՐՔ, Ա. եւ Բ. հատորներ (Երեւան, 1944 եւ 1945), ՅՈՒՆԱ–ՀՌՈՄԷԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ, Ա. մաս (Երեւան,

1939), *ՆԻՒԹԵՐ ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ* (*Երեւան*, 1945), *ՀՌՈՄԷԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ* (*Երեւան*, 1956), *ՅՈՒՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ* (*Երեւան* 1968)։ *Սակայն Փրոֆ. Ա. Առաքելեանի կոթողային աշխատանքը կը մնայ* *ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՄՏԱՒՈՐ ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ* *եռահատոր մեծածաւալ աշխատասիրութիւնը՝ հետեւեալ մասնաբաժանումներով.*— Բ. Ա. Առաջին Դարէն — ԺԴ. դ. (*Ա. հտր.*, *Երեւան*, 1959), ԺԴ–ԺԹ. դդ. Առաջին Կէսը (*Բ. հտր.*, *Երեւան*, 1964), ԺԵ–ԺԹ. դդ. Առաջին Կէսը (*Գ. հտր.*, *Երեւան*, 1975)։

Փրոֆ. Ա. Առաքելեան կը մահանայ 1980 *Թ.ի Մայիսին*։

ԶԱՏԻԿ ԽԱՆԶԱՏԵԱՆ
(1886–1980)

Զատիկ Խանզատեան ծնած է 1886 *Թ.ի Ապրիլի* 3-*ին*, *Մանիսա*։ *Նախնական կրթութիւնը ծննդավայրին մէջ ստանալէ ետք կ'անցնի Իզմիր, ուր իր ուսումը կը շարունակէ տեղւոյն Մեսրոպեան վարժարանին մէջ*։ 1903 *Թ.ին կը մեկնի Ֆրանսա, ուր, նախ կ'ընդունուի Պրեսթի ծովային վարժարանը, եւ ապա կ'անցնի Բարիզ, ուր իր մասնագիտութեան գծով կը հետեւի նաւագնացութեան բարձրագոյն եւ Ֆրանսայի ռազմածովային ուժերու գլխաւոր անձնակազմի կրթական հաստատութիւններու դասընթացքներուն, ու կը վկայուի իբրեւ ճարտարագէտ ջրագիտութեան, միաժամանակ ստանալով հրամանատարի կոչում*։ 1911 *Թ.ին*, *Թրքական կառավարութեան կողմէ կը հրաւիրուի Կ. Պոլիս, եւ պաշտօնի կը կոչուի Թուրքիոյ ռազմածովային ուժերու վարչութեան մէջ*։ *Համաշխարհային Ա. Պատերազմի սկիզբին, պուլկար բարձրաստիճան սպաներու օգնութեամբ կ'ապաստանի Պուլկարիա*։ *Զինադադարին կ'անց-*

նի Սելանիկ, ապա՝ Բարիզ, ուր 1919 Թ.ին կը մասնակցի Հաշտութեան խորհրդաժողովի նախապատրաստական աշխատանքներուն: Բարիզի մէջ, իր նախկին ուսուցիչներուն աջակցութեամբ ան լայն ասպարէզ կը գտնէ Ֆրանսայի ծովային նախարարութեան մէջ, աշխատելով որպէս քարտէսագէտ: Ազգերու Լիկային մէջ կը վարէ աշխարհագրագէտ-քարտէսագէտի պաշտօն: 1920–1930 ԹԹ.ուն, իր պատրաստութեամբ կը հրատարակուին Թուրքիոյ տնտեսական աշխարհագրութեան, Ալճերիոյ պատմական աշխարհագրութեան, Պաղեստինի տնտեսական աշխարհագրութեան եւ այլ ատլասներ: Համաշխարհային Բ. Պատերազմի տարիներուն կը մասնակցի Ֆրանսայի դիմադրական շարժումներուն:

Հակառակ ասպարէզին պահանջած բազմազբաղ ժամանակացոյցին, Զատիկ Խանզատեան մինչեւ իր յառաջացեալ տարիքը գործօն մասնակցութիւն կը բերէ Փրանսահայ ազգային եւ հասարակական կեանքին: Իր հիմնադրութենէն (1928 Թ.) մինչեւ 1952 Թ., ան կը վարէ նաեւ Սեւրի Սամուէլ–Մուրատեան վարժարանի քաղաքային տեսուչի պաշտօնը:

Զատիկ Խանզատեանի գլխաւոր նպաստը հայագիտութեան կը հանդիսանայ Պատմական Հայաստանի քարտէսագրութեան մէջ ունեցած իր վաստակը: 1920 Թ.ին կը հրատարակէ 25 քարտէսներէ բաղկացած ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՄԻԱՍՆՈՒԹԵԱՆ ԱՏԼԱՍը, իսկ 1960 Թ.ին՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՔԱՐՏԷՍԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԱՏԼԱՍը:

1967 Թ.ին ան կ՛ընտրուի Հայկական ՍՍ Հանրապետութեան Գիտութիւններու Ակադեմիայի արտասահմանեան անդամ:

Զատիկ Խանզատեան կը մահանայ 1980 Թ.ի Յունուարի 25–ին:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

էջ

ԲԱԳՐԱՏ ՈՒԼՈՒԲԱԲԵԱՆ, ՄՈՒՐԱԴ ՀԱՍՐԱԹԵԱՆ
Դադիվանք 7

Ս. ՃԷՎԱՀԻՐՃԵԱՆ
Օտոյ–լը–Մեսէն 55

ԱՐՄԷՆ ԶԱՐԵԱՆ
Վաղ Միջնադարեան (Դ–Է. դդ.) Հայաստանի
Մկրտատուները 77

ԵՈՒՐԻ ՄԵԼՎԻԼ
Դաւիթ Անյաղթի Փիլիսոփայութեան Սահմանումները
եւ Դրանց Արդիական Նշանակութիւնը 99

ԱԼԵՔՍԷՅ ԼՈՍԵՒ
Դաւիթ Անյաղթի Փիլիսոփայական Սխրանքը 109

ՆԻԿՈԼԱՅ ՍՏԵԱԺԿԻՆ
Ուշ Հելլենիզմի Դարաշրջանում Դիալեկտիկական
Տրամաբանութեան Գաղափարների Զարգացման
Հարցում Դաւիթ Անյաղթի Նշանակութեան Մասին 115

Ի. ՆԱՐՍԿԻ
Դաւիթ Անյաղթի Ուսմունքի Մասին՝ Յատկանիշների
եւ Յատկութիւնների Առընչութեամբ 121

ԶԱՒԷՆ ՄՍԸՐԼԵԱՆ
Սփիւռքահայ Դիրքորոշումներ՝ Համաշխարհային
Բ. Պատերազմի Սկզբնաւորութեան (1939–1940 թթ.) 127

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ
Մուսա Լերան Երկրորդ Արտագաղթը 147

ՅԱԿՈԲ ՊԱՐՍՈՒՄԵԱՆ
Տատեանները եւ Օսմանեան Վաղ Շրջանի
Ճարտարարուեստը 199

Էջ

ԵՐՈՒԱՆԴ Հ. ՔԱՍՈՒՆԻ
Սումերներու եւ Հայ–Սումերական
Յարաբերութիւններու Հարցի Մասին 209

ՊԵՐՃ ՍԱՊՊԱՂԵԱՆ
Հեթում Ա.ի Հեթում–Զապէլ եւ Երկլեզուեան
Դրամներու Մասին 233

ԱՍՊԵՏ ՏՕՆԱՊԵՏԵԱՆ
Տիգրան Բ.ի եւ Տիգրան Դ.ի Մէկ Բանի
Անտիպ, Միական Դրամներ 249

ՇՈՒՇԱՆԻԿ ԽԱՉԻԿԵԱՆ
1667 թ.ի Հայ–Ռուսական Առեւտրական Պայմանագիրը
եւ Նոր Ջուղայի Ինքնավար Մարմինները 259

ՊԱՐՈՅՐ ԱՂՊԱՇԵԱՆ
Մելքոն Կիւրճեանի Բառապաշարին
Որոշ Տարրերը 289

ԺԻՐԱՅՐ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ
Սփիւռքահայ Նոր Պարբերական Մամուլը
1967–1980 թթ.ուն 301

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
Կը գրախօսեն՝ Գէորգ Անեմեան, Անդրանիկ
Վրդ. Կռանեան, Ալեքսան Պերպերեան,
Երուանդ Հ. Քասունի 325

ՄԱՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ 341

TABLE OF CONTENTS

Page

PAKRAD OULOUPAPIAN, MOURAD M. HASRATIAN
Tativank 7

S. DJEVAHIRDJIAN
Odo-le-Messin 55

ARMEN ZARIAN
Les Baptistères Dans L'Armenie
Paléochrétienne 77

YURI MELVIL
Davit Anhaght: The Definitions of Philosophy 99

ALEXEI LOSSEV
The Historico-Philosophical Venture of
Davit Anhaght 109

NICOLAI STYAJKIN
The Importance of Davit Anhaght in the
Development of Dialectical Logic During
the Late Hellenistic Period 115

I. NARSGI
Comments On the Nature and Certain Peculiarities
of the Philosophy of Davit Anhaght 121

ZAVEN MESSERLIAN
Political Postures of the Armenians in
Diaspora at the Beginning of World War II 127

LEVON VARTAN
The Second Exodus of Armenians of
Musa Dagh in 1939 147

HAGOP BARSOUMIAN
The Dadians and Early Ottoman
Industrialization 199

Page

YERVANT H. KASSOUNY
About the Sumerians and on the Question of Armeno-Sumerian Relations 209

BERJ SABBAGHIAN
On the Question of Hethum-Zabel and Bilingual Coins of Hethum I of Cilicia 233

ASBED DONABEDIAN
Unique and Unpublished Coins of Tigranes II and Tigranes IV 249

SHOUSHANIG KHATCHIGUIAN
The Armeno-Russian Trade Agreement of 1667 and the Autonomous Bodies of New Julfa 259

BARUYR AGHBASHIAN
Certain Elements of Melkon Gurdjian's Lexicon 289

JIRAIR TANIELIAN
New Armenian Periodicals of the Armenian Diaspora (1967-1980) 301

ARMENOLOGICAL PUBLICATIONS
Reviewed by: Kevork Ajemian, Father Antranig Granian, Alexan Berejiklian, Yervant H. Kassouny 325

NECROLOGY 341

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

ՏՊԱՔԱՆԱԿ 500

ԳԻՆ Լիբանան 35 Լ· Ոսկի
Արտասահման 17 Տոլար

HAIGAZIAN ARM. REVIEW
HAIGAZIAN COLLEGE
P. O. Box 11-1748
BEIRUT - LEBANON

Այս հատորին տպագրութիւնը աւարտեցաւ 1981 թ·ի Սեպտեմբերին:

Տպարան Ալթափրես — Նամակատուփ 11–8877, Հեռգր· հասցէ Praltatype

Printed in Lebanon

ALTAPRESS

هَايْكَازيان

مجلة الدّراسات الارمنية

بيروت ١٩٨٠